A. J. P. TAYLOR

HABSBURGŲ MONARCHIJA

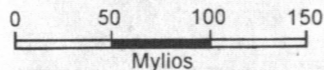
1809–1918

Austrijos imperijos
ir Austrijos–Vengrijos
istorija

ALK

HABSBURGŲ MONARCHIJA 1815–1918

1 *FORARLBERGAS*
2 *ZALCBURGAS*

RUSIJA
PRŪSIJA
LENKIJA
SAKSONIJA
Elbė
Praha
BOHEMIJA
Krokuva
SILEZIJA
GALICIJA
Lvovas
MORAVIJA
Brno
Dunojus
BAVARIJA
AUKŠTUTINĖ
ŽEMUTINĖ
AUSTRIJA
Lincas
Inas
Zalcburgas
VIENA
Bratislava
KARPATAI
Černovicai
BUKOVINA
Tisa
Debrecenas
BUDAPEŠTAS
ŠVEICARIJA
Insbrukas
ŠTIRIJA
Gracas
VENGRIJA
Klužas
TIROLIS
KARINTIJA
Klagenfurtas
TRANSILVANIJA
ALPĖS
GORICA
Liubliana
KRAINA
Zagrebas
Drava
Segedas
Murešas
LOMBARDIJA
VENECIJA
BANATAS
Milanas
Venecija
TRIESTAS
ISTRIJA
RIJEKA
KROATIJA-SLAVONIJA
Dunojus
Sava
RUMUNIJA
Pula
Belgradas
BOSNIJA
Sarajevas
SERBIJA
ITALIJA
ADRIJOS JŪRA
DALMATIJA
HERCEGOVINA
NOVI BAŽARO SANDŽAKAS
MONTENEGRAS

Kalnai
Karinis pasienis

Krokuva aneksuota 1846
Lombardija prarasta 1859
Venecija prarasta 1866
Bosnija ir Hercegovina aneksuotos 1908

HABSBURGŲ MONARCHIJA 1809–1918

A. J. P. TAYLOR

HABSBURGŲ MONARCHIJA

1809–1918

AUSTRIJOS IMPERIJOS IR AUSTRIJOS–VENGRIJOS ISTORIJA

IŠ ANGLŲ KALBOS VERTĖ

INGA MATAITYTĖ

MOKSLO IR ENCIKLOPEDIJŲ

LEIDYBOS INSTITUTAS

VILNIUS

1999

UDK 943.6+943.9]"1809-1918"
Ta39

VERSTA IŠ:

A. J. P. TAYLOR, THE HABSBURG MONARCHY
1809–1918
A HISTORY OF THE AUSTRIAN EMPIRE AND
AUSTRIA-HUNGARY
PENGUIN BOOKS, 1990

MOKSLINIS KONSULTANTAS
GINTAUTAS SLIESORIŪNAS

Knygos leidimą finansavo Atviros Lietuvos fondas ir Atviros visuomenės institutas Budapešte (Vidurio Europos universiteto Vertimų projektas)

This edition published with support from the Open Society Fund-Lithuania and from the CEU Translation Project of the Open Society Institute-Budapest

Viršelyje dail. Peterio Kraffto paveikslo
Imperatorius Pranciškus I grįžta iš Paryžiaus į Vieną, 1814
detalė

© A.J.P. Taylor, 1948
© Vertimas į lietuvių kalbą, Inga Mataitytė, 1999
© Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1999

ISSN 1392-1673
ISBN 5-420-01459-9

APIE AUTORIŲ

A. J. P. Tayloras gimė Birkdeile (Birkdale), Lankšyre, 1906 metais. Mokėsi Orielio koledže Oksforde. Nuo 1930 iki 1938 metų dirbo naujųjų laikų istorijos dėstytoju Mančesterio universitete, nuo 1938 iki 1976 metų – Oksfordo Magdalenos koledžo tarybos narys, o vėliau ir garbės narys. Jis buvo Oksfordo Orielio koledžo garbės narys ir Britų akademijos tarybos narys, 1955–1956 metais Anglijos istorijos Fordo vardo lektorius Oksforde, o 1960–1961 metais Leslie Stepheno vardo lektorius Kembridže. 1976 metais Tayloras buvo Josepho Meakerio vardo vizituojantis profesorius Bristolio universitete. Kiti jo garbės vardai: Nju Brunsviko universiteto civilinės teisės garbės daktaras, Jorko universiteto *Doctor Universalis* ir Bristolio, Varviko ir Mančesterio universitetų garbės *Doctor Litterarum*, taip pat Amerikos menų ir mokslų akademijos ir Vengrijos mokslų akademijos garbės narys. Jis skaitė daug istorijos paskaitų per televiziją ir buvo vienas iš nedaugelio lektorių, kurie galėjo pusvalandį kalbėti prieš kameras be užrašų ar vaizdinių intarpų. Nuolat bendradarbiavo su *Observer* ir *The London Review of Books.*

Iš A. J. P. Tayloro knygų minėtinos: *Vokiečių istorijos kursas, Kova dėl viešpatavimo Europoje, 1848–1918, Bismarck, Nuo Sarajevo iki Potsdamo, Mano brangioji Pussy:*

Lloid George ir Frances Stevenson korespondencija, Senosios Europos pabaiga, Rusų karas 1941–1945, Kaip karai prasideda, Asmeninė istorija, autobiografija, *Kaip karai baigiasi, Seno žmogaus dienoraštis.* Nemaža jo knygų išleido „Penguin" leidykla: *Antrojo pasaulinio karo priežastys, Anglijos istorija 1914–1945, Europa: Klestėjimas ir nuosmukis, Beaverbrook, Pirmasis pasaulinis karas, Antrasis pasaulinis karas: Iliustruota istorija, Anglijos istorijos esė, Karo šeimininkai* ir *Rūpesčių kelėjai.* A. J. P. Tayloras mirė 1990 metų rugsėjį. Nekrologe, išspausdintame *Independent,* jis apibūdintas kaip „žinomiausias savo kartos istorikas... iškilus istorikas, pasižymėjęs dviem ypatybėmis: intuicija ir ypatinga dovana nepaprastas mintis išdėstyti paprasta kalba".

SKIRIU

L.B. NAMIER

TURINYS

TURINYS

PRATARMĖ

Ši knyga – tai iš pagrindų perrašyta versija ankstesnės mano tuo pačiu pavadinimu knygos, kurią paskelbiau 1941 metais. Ji gerokai ilgesnė už savo pirmtakę. Be bendrojo pobūdžio papildymų, čia kur kas išsamiau ir teikiant daugiau svarbos apibūdinama Austrijos užsienio politika. Habsburgų monarchijoje labiau nei galingiausiose didžiosiose valstybėse viskas buvo pajungta užsienio politikos reikmėms; jos likimą vienodu mastu nulėmė tiek tarptautinai įvykiai, tiek savos tautos. Austrijos imperijos susikūrimą padiktavo Napoleonas, Austrijos–Vengrijos – Bismarckas, o žlugo monarchija baigiantis karui, kurį pati padėjo sukelti. Mano pastangos parašyti Habsburgų monarchijos istoriją neaptariant Habsburgų užsienio politikos paliko ankstesnėje knygoje daug neatsakytų klausimų; dabar, viliuosi, šį trūkumą būsiu ištaisęs.

Kitas esminis pokytis – įvykių traktavimas. Ankstesnė knygos versija, nors stengiausi objektyviai aprašyti įvykius, vis dar persunkta „liberalios iliuzijos"; ten ne kartą minimos neva „praleistos progos" ir norima įpiršti mintį, kad Habsburgų monarchija galėjo išlikti, jei vienas ar kitas valstybininkas, ta ar ana tauta būtų buvę nuovokesni. Šitokio požiūrio sunku išvengti prisiskaičius daugybę geranoriškų rašytojų amžininkų, kurie rašė arba prieš žlungant monarchijai, arba rašydami vis dar nebuvo susitaikę su mintimi, kad ji jau žlugo. Visi tokie apgailestavimai – ne istoriko reikalas, ypač kai įvykiai, kuriuos jis pasakoja, tai vieni, tai kiti, aiškiai rodo, kad nebūta jokių progų, kurias

buvo galima praleisti. Prieštaravimas tarp virštautinės dinastinės valstybės ir tautinio principo turėjo būti vienaip ar kitaip išspręstas, kaip ir konfliktas tarp viršesniųjų ir pavaldžiųjų tautų. Neišvengiamai visos iki vienos nuolaidos būdavo padaromos per vėlai ir pasirodydavo esančios per menkos; ir lygiai neišvengiamai kiekviena nuolaida sukeldavo dar nuožmesnį nepasitenkinimą. Tautinis principas, jei jau iškilo, turėjo savo darbą atlikti iki galo. Ankstesnėje knygoje galbūt dar turėjau ir „tautinę iliuziją": ten prasikiša mintis, kad tautiniai judėjimai iki XX amžiaus buvo „tautos" judėjimai. Čia šį požiūrį mėginu pakoreguoti ir aiškai pasakyti, kad masinis nacionalizmas, kur toks išvis buvo, labai smarkiai skyrėsi nuo inteligentų nacionalizmo.

Aš taip ir neradau tikslaus trumpo įvardo tai imperijai, apie kurią parašyta ši knyga. „Austrijos imperija" egzistavo tik nuo 1804 iki 1867 metų; paskui ji tapo „Austrija–Vengrija". Nevengriška imperijos pusė neįgijo vardo; vis dėlto aš pasinaudojau nerūpestinga šiuolaikine praktika vadinti ją „Austrija" ar kartais „konstitucine Austrija" – kad priminčiau oficialų jos apibūdinimą „žemės ir karalystės, atstovaujamos Reichsrate". Ankstesnėje knygoje vartojau išverstą Reichsrato pavadinimą – Imperijos taryba; šis terminas, nors formaliai teisingas, suteikė menkinamąjį atspalvį susirinkimui, kuris buvo tiek pat, jei ne labiau, parlamentas kaip ir Reichstagas; čia vėl grįžtu prie vokiško pavadinimo. Kita vertus, atsisakiau absurdiškos tradicijos laikytis įsikibus vokiškų ar itališkų vietovardžių formų tų vietovių, kur negyvena nė vienas vokietis ar italas; šioje knygoje *Zagrebą* grąžinu kroatams, *Sadovą* – čekams. Išskyrus traptautinę formą *Viena* (*Vienna*), nuo šios taisyklės nukrypau tik *Prahos* (*Prague*) ir *Triesto* (*Trieste*) atvejais; tai visai nereiškia, kad Prahą atiduodu vokiečiams, o Triestą – italams[1].

[1] *Lietuviškame vertime visi vietovardžiai rašomi lietuviškai; jų originalios formos pateiktos rodyklėje. – Vert.*

Epiloge nesiekiama apibendrinti pastarųjų trisdešimties metų istorijos – tik parodyti, kad Habsburgų temos tebesitęsia ir žlugus Habsburgų monarchijai. Pirmą kartą šias mintis išdėsčiau *Political Quarterly* pakelbtame straipsnyje „Tautinė nepriklausomybė ir „Austrijos idėja".

Dėkoju p. A. F. Thompsonui iš Wadhamo koledžo, skaičiusiam rankraštį, ir savo kolegai p. C. E. Stevensui, skaičiusiam korektūrą.

1947 metų lapkričio 16 d. A. J. P. TAYLOR

PIRMAS SKYRIUS

DINASTIJA

1918 metais baigusi gyvuoti Habsburgų imperija buvo unikali – tarsi išdygusi ne savo laiku ir ne savo vietoje. Metternichas, pats tikras europietis iš Reinlando, jautė, kad Habsburgų imperija nepritampa prie Europos. „Ties Landštrase (tai kelias iš Vienos į rytus – *Aut.*) – sakė jis, – prasideda Azija". Pranciškus Juozapas suprato, kad gimė ne tame amžiuje. Theodore'ui Rooseveltui jis yra sakęs: „Mano asmenyje matote paskutinį senojo sukirpimo monarchą". Žemių sankaupa, kurią valdė Habsburgų dvaras, niekada neturėjo nusistovėjusio įvardijimo. Jų plačios sienos buvo nustatytos 1526 m., kai Ferdinandas, jau ir taip turėdamas daugybę titulų kaip vokiškųjų Alpių žemių valdovas, tapo dar Bohemijos ir Vengrijos karaliumi. Tos valdos buvo vadinamos „Habsburgų dvaro žemėmis" arba „[Šventosios Romos] Imperatoriaus žemėmis". 1740–1745 m., kai imperatorių titulas išslydo Habsburgams iš rankų, Marijai Teresei teliko vadintis „Vengrijos karaliene", nors, žinoma, valdė ji ne tik Vengriją. 1804 m. Pranciškus II, paskutinis vadinęsis Šventosios Romos imperatoriumi, pajutęs, kad Napoleonas šiam titului tuoj padarys galą, pasivadino „Austrijos imperatoriumi". Bet šis vardas irgi reiškė ne ką kita, o visas dinastijos valdomas žemes: tai buvo ne austrų imperija, o Austrijos dvaro imperija. 1867 m. Vengrija pareiškė savo pretenzijas būti lygi su austrais

prieš imperatorių, ir imperija tapo „Austrija–Vengrija". Nevengrų žemės liko bevardės iki pat galo.

Habsburgų valdų nesiejo nei geografinis, nei tautinis bendrumas. Kartais jos būdavo pavadinamos Dunojaus baseino žemėmis. Bet kaip prie to reikėjo prisegti Nyderlandus, Breisgau[2] ir šiaurinę Italiją? Arba XIX amžiuje – Galiciją, Bosniją, Bukoviną ar net ir Bohemiją? Patys Habsburgai savo kilme buvo vokiečiai. Iš prdžių jie susimaišė su ispanais, vėliau įsiliejo italų kraujo ir niekada nesiribojo vienu kuriuo regionu ar tauta: tai buvo paskutinė dinastija, valdžiusi niūrią viduramžišką visuotinę monarchiją, kuri ir suformavo kosmopolitinį dinastijos pobūdį. Vienos, Habsburgų sostinės, gyventojai buvo vokiečiai – tik tai juos labiausiai ir siejo būtent su šia tauta. Kitur valdovų dinastijos tėra epizodai tautos istorijoje, o Habsburgų imperijoje tautos gerokai komplikavo dinastijos istoriją. Ilgainiui Habsburgų žemės išsiugdė bendrą kultūrą, įgavo – iš dalies – bendrą ekonominį pobūdį: dinastija buvo viso to kūrėja, o ne kūrinys. Jokia kita valdovų šeima nesilaikė istorijoje taip ilgai ir jokia kita nepaliko Europai tokios gilios žymės: Habsburgai buvo didžiausia naujųjų laikų dinastija, ir Vidurio Europoje istorija sukosi apie juos, o ne atvirkščiai.

Habsburgams per visą jų viešpatavimą kliuvo daugybė misijų. XVI amžiuje jie apgynė Europą nuo turkų; XVII amžiuje prisidėjo prie kontrreformacijos pergalės; XVIII amžiuje propagavo Švietimo idėjas; XIX amžiuje jie tapo kliūtimi susikurti didžiajai tautinei vokiečių valstybei. Tačiau jų ryšys su šiais dalykais buvo atsitiktinis. Tikrasis Habsburgų tikslas, kurio jie be perstojo siekė, – didingai viešpatauti; idėjos, kaip ir žmonės, tebuvo priemonė palaikyti jų didybei. Dėl šio tikslo Habsburgai buvo pasiryžę net eksperimentuoti: ar ne todėl, pavyzdžiui, Pranciškus Juozapas į savo valdymo pabaigą patapo visuotinės

[2] *Vokietijos sritis tarp Aukštutinio Reino ir Švarcvaldo. – Vert.*

rinkimų teisės šalininku? Jie keitė idėjas, teritorijas, sajungininkus, pareigūnus, jei tik to reikalavo dinastijos interesai. Vienintelis „Augusto dvaras" stūksojo amžinas. Habsburgų žemės buvo paveldimųjų valdų rinkinys, o ne valstybė; pačių Habsburgų greičiau būta žemvaldžių, o ne valdovų. Kai kurie iš jų pasirodė esą sumanūs žemvaldžiai, kai kurie – nemokšos, dar kiti – godišiai ir grobuonys, bet visi stengėsi išplėšti kuo didesnį pelną iš savo žemių valdytojų, kad galėtų didžiuotis savo turtais Europoje. Jie būtų galėję susitaikyti su viskuo, tik ne su reikalavimu atsisakyti žemės valdų; šis reikalavimas reiškė jų pražūtį.

Kilti kaip dinastija Habsburgai pradėjo būdami Austrijos – pietrytinių Šventosios Romos imperijos žemių Alpėse – erchercogai. XV amžiuje Habsburgų atstovas buvo išrinktas imperatoriumi – nepavojinga vidutinybė stojo valdyti imperijos po buvusių neramumų; ir šis titulas faktiškai tapo paveldimas – tik 1742–1745 metais imperatorius buvo ne iš Habsburgų. Tačiau net ir Habsburgai siekė paversti Imperiją realia jėga, suvienyti Vokietiją; tačiau jiems reikėjo daugiau galios, kad galėtų pažaboti vokiečių kunigaikščius. Iš amžiaus į amžių meistriškai jie žongliravo dinastinėmis vedybomis; tai buvo ginklas, kuriuo jie sukūrė savo didybę. Karolis V, išrinktas imperatoriumi 1519 metais, valdė Nyderlandus, Ispaniją su Vest Indija ir didžiąją dalį Italijos; jo jaunesnis brolis Ferdinandas užvaldė Austrijos erchercogystę, o 1526 metais tapo Bohemijos ir Vengrijos karaliumi. Tai jau buvo pretenzija į visuotinę monarchiją, paremtą šeimos ryšiais. Bet priešininkai pasirodė per stiprūs: prieš ją stojo prancūzų ir vokiečių kunigaikščiai ir jos įgyvendinti nepavyko. Taigi 1526 metais Ferdinandas ne stiprybės įgavo, o tik užsikrovė papildomą naštą. Bohemija ir Vengrija jam atiteko po paskutinio jų abiejų karaliaus Jogailaičio žūties mūšyje su turkais[3], o

[3] *Liudvikas II, Vladislovo Jogailaičio sūnus, žuvo Mohačo mūšyje 1526 m. rugpjūčio 29 d. –Vert.*

1529 metais turkai apsiautė ir Vieną. Užuot pažaboję vokiečių kunigaikščius, Habsburgai patys turėjo prašyti jų paramos. Viena buvo išvaduota, ir turkams teko tenkintis tik didžiąja Vengrijos dalimi. Turkų antpuoliai, įsivyravusia nuomone, sugriovė Habsburgų planus dominuoti Vokietijoje, o galbūt reikėtų pažiūrėti kitaip: greičiau jie leido Habsburgams nepražūti ir išsilaikyti iki XX amžiaus. Jei nebūtų nuolat grėsęs turkų pavojus, Habsburgai, be abejonės, būtų mėginę, kaip ir jų pirmtakai Hohenštaufenai bei Liuksemburgai, užvaldyti Vokietiją – ir būtų susilaukę to paties likimo. O turkai įdavė jiems į rankas pirmąją iš daugybės dinastijai tekusių „misijų": per visą šimtmetį nepajudinę nė piršto, kad išvaduotų turkų užgrobtą Vengriją, Habsburgai įtikino visus ir net save pačius, kad jie yra krikščionybės gynėjai. Priešybės stiprina viena kitą, kaip kad atramos iš abiejų pusių paremia sieną. Krikščionybei pavyko pergalėti erezijas, bet ne abejingumą. Habsburgai sugebėjo laikytis prieš turkus, bet vos tie pradėjo silpti, ir Habsburgų galia ėmė nykti, kol galiausiai abi – ir Habsburgų, ir Osmanų – imperijos žlugo viena po kitos.

Habsburgų kūrybingumas išseko sulig Karolio V abdikacija. 1556 metais, kai imperatoriaus titulas perėjo Ferdinandui, prasidėjo Habsburgų kova už didingą išlikimą; monarchija įgavo savo ilgalaikį pobūdį. Pirmoje XVI amžiaus pusėje didžiausią pavojų jai kėlė išorės priešai; antroje – susiskaldymas. Įvairių kraštų luomų susirinkimai siekė įtvirtinti savo nepriklausomybę ir savųjų aristokratų privilegijas. Bohemija turėjo tautinę religiją – Husitų bažnyčią; Vengrijoje ir vokiečių žemėse plito protestantizmas. Net ir vedybų politika atsisuko kitu galu: mat iš vedybų randasi vaikai, tad Habsburgai dalijo žemes tarp palikuonių iki pat XVII amžiaus galo, o jau tuomet naujomis vedybomis siekė atitaisyti tai, ką pagadino ankstesnėmis. Habsburgų žemių suvienijimo idėja vertė abejoti dinastijos teise disponuoti tomis žemėmis savo nuožiūra, tad jie ir troško valdyti kiek-

vienas atskirai, nesusivienydami. Čia niekada nebuvo Generalinio luomų susirinkimo kaip Prancūzijoje. 1614 metais atstovai iš visų Habsburgų žemių, išskyrus Tirolį, susirinko į Lincą ir nutarė įsteigti centrinį luomų komitetą; tai greičiau buvo nukreipta ne prieš turkus, o prieš Habsburgų valdžią. Kitose šalyse dinastijos eidavo išvien su tautomis, tuo tarpu Habsburgai buvo įsitikinę, kad jų tautos eis tik prieš juos. Todėl ieškojo sąjungininko, kuris padėtų malšinti valdinių iniciatyvumą, ir jį rado – tai buvo kontrreformacija.

Sąjunga su jėzuitais išgelbėjo Habsburgus ir susilpnino protestantizmą Vidurio Europoje; kartu suteikė „austrų" kultūrai tą ypatingą žymę, kurią ji išlaikė iki pat galo. Austriškoji baroko civilizacija, kaip ir jos sukurti pastatai, buvo grandiozinė, bet paviršutiniška, tuščia vidumi – tai buvo teatras, o ne gyvenimas. Jai trūko vientisumo ir individualumo; jos esmę galima apibūdinti kaip sielvartingą lengvabūdiškumą. „Tragiška, bet nerimta" – štai pagrindinis principas, kuriuo Baroko epocha paženklino Habsburgų pasaulį. Nuoširdžius jausmus pavyko išreikšti nebent muzikai – mažiausiai politizuotai iš menų. Vis dėlto ir čia kūrybinė dvasia turėjo laužte laužtis iš primestų pančių: Viena buvo kur kas palankiau nusiteikusi Johannui Straussui nei Mozartui su Beethovenu. Habsburgai iš jėzuitų išmoko kantraus atkaklumo, gudrumo, teatrališkumo, bet negalėjo iš jų išmokti nuoširdumo ir kūrybiškumo.

XVII amžiaus antroje pusėje kontrreformacija taikiai atsikovojo vokiečių žemes[4]: protestantizmas išsilaikė tik keliuose kalnų slėniuose Karintijoje. Siauras Habsburgų Vengrijos ruožas su seimu Bratislavoje pasidavė irgi lengvai. Centrinę Vengriją turkai pavertė savo pašaliku ir taip išnaudojo, kad toji virto dykra. Vengrų žemės į rytus buvo pavaldžios turkams kaip priklausoma kunigaikštystė; turkų apsaugotas kalvinizmas čia iš-

[4] *Tai yra vokiškas Habsburgų žemes. – Vert.*

silaikė, kad drumstų Habsburgams vandenį vėliau. Atviras konfliktas įsiplieskė Bohemijoje. Jos bajorija, kaip ir Nyderlandų luomų susirinkimas, kalvinizmą ir nacionalizmą pasitelkė savo aristokratiškoms privilegijoms apsaugoti. Tačiau kitaip nei Nyderlanduose, Bohemijoje nebuvo kylančios vidurinės klasės, kuri privilegijų gynimą būtų galėjusi paversti kova už naujas laisves. Minėdama Huso vardą ir šlovindama čekų tautą, Bohemijos diduomenė iš esmės nepažengė toliau nuo atsisakymo mokėti mokesčius. 1618 metais konfliktas peraugo į karą. Įsibaiminęs imperinių kėslų, Bohemijos seimas, nors buvo žadėjęs, nesutiko savo karaliumi vėl rinkti Habsburgo. Vietoj jo išrinko vokiečių kunigaikštį protestantą, kuris, kaip jie vylėsi, galėtų tikėtis ginkluotos pagalbos iš Vokietijos Kalvinistų sąjungos ir iš savo uošvio Anglijos karaliaus. Habsburgų monarchija, rodės, tuoj žlugs: imperatorius neturėjo nei pinigų, nei karių, o čekų kavalerija jau buvo pasiekusi Vienos vartus. Bet Bohemija trumpai mėgavosi sėkme: diduomenė vis tiek nebūtų nieko paaukojusi gindama savo privilegijas ar netgi savo egzistenciją, o Jokūbas I, persiėmęs pacifistinės diplomatijos dvasia, nebūtų pasiryžęs Bendruomenių rūmų raginimu siųsti kariuomenės į Bohemiją; Kalvinistų sąjunga menkomis pajėgomis teparėmė čekus, o Katalikų lyga – gausiomis Habsburgus. 1620 metais istorinė Bohemija buvo parklupdyta Baltojo kalno mūšyje. Husitiškąją čekų kultūrą pakeitė kosmopolitiška Baroko kultūra, atnešta kontrreformacijos. Čekų bajorija buvo eksproprijuota arba ištremta; du trečdaliai dvarų perėjo į kitas rankas, ir visokie avantiūristai iš įvairiausių Europos kraštų, Habsburgų pataikūnai, sudarė naująją imperijai lojalią aristokratiją. Karūna tapo paveldima Habsburgams; seimas 1627 metų Atnaujintais žemės įstatymais buvo atkurtas, bet prarado savo teises – nuo šiol visa, ką jis turėjo teisę daryti, tai tik parūpinti Karūnai pinigų.

Baltojo kalno mūšis nulėmė Habsburgų imperijos pobūdį.

Anksčiau Bohemija ir Vengrija buvo panašios, pusiau nepriklausomos karalystės; nuo šiol Bohemija tapo „paveldimąja žeme", kaip ir vokiečių žemės, o Vengrija liko viena. Čekų tauta buvo užtvindyta vokiečiais, Bohemija virto administraciniu vienetu. Nors vokiečiai čia buvo sulyginti su čekais, Bohemija nepasidarė vokiška: ji tapo „austriška", tai yra kosmopolitinė, arba jokia. 1620 metų pergalę reikia laikyti absoliutizmo, o ne centralizacijos pergale. Habsburgai bijojo suvienyti savo tautas, net esančias priklausomybėje; be to, centralizuoti savo valdas jiems nebūtų užtekę administracinių sugebėjimų. Galią, kurią buvo sukaupę pažaboti Bohemijai, jie paleido vėjais paskutinį kartą mėgindami priversti paklusti Vokietiją. Senosios ambicijos nedavė ramybės, ir imperijos pulkai prisiartino prie Baltijos krantų. Prancūzijos ir Švedijos intervencija sugriovė šias Habsburgų užmačias; Vestfalijos taika, užbaigusi Trisdešimties metų karą, įkūnijo nuosprenį, kad Vokietija nebus suvienyta Šventosios Romos imperijos žemėse. Bet buvo ir kita šio nuosprendžio pusė: Habsburgai, nors pralaimėję kaip imperatoriai, neišnyko iš istorijos akiračio – jie ir toliau liko galingi savo dinastinių žemių valdovai. Europai teko pripažinti Austrijos dvarą – jau nebe kaip imperatoriaus titulo turėtoją, o dėl paties dvaro stiprybės.

Paskutinis akmuo, įmūrytas į Habsburgų monarchijos statinį, buvo Vengrijos atsikariavimas. Imtis veiksmų Habsburgus paskatino paskutinis turkų galybės proveržis, kai šie 1683 metais antrą kartą apgulė Vieną. Apgultį pralaužus turkų banga greitai atslūgo, ir Habsburgų kariuomenė iki XVII amžiaus pabaigos išvijo juos praktiškai iš visos Vengrijos. Beje, Habsburgai turėjo ir kitą akstiną skubėti. Vengrų žemvaldžiai buvo tvirtai pasiryžę išvengti Bohemijos likimo: išvaduoti iš turkų, jie sukilo prieš Habsburgus ir 1707 metais nuvertė Habsburgų karalių. Tačiau Baltojo kalno mūšis nepasikartojo; Habsburgų pajėgos visu smarkumu buvo mestos į Ispanijos įpėdinystės karą ir ne-

galėjo būti atitrauktos tramdyti vengrų bajorų. Kompromisas – pirmasis iš daugelio – tarp Habsburgų ir Vengrijos buvo sudarytas 1711 metais. Satmaro sutartimi vengrų bajorai, vadovaujami Aleksandro Károlyi'o, išsižadėjo savo vado Rákóczi'o ir pripažino karaliumi Habsburgą; šis, savo ruožtu, pripažino Vengrijos tradicinę konstituciją ir išskirtinę padėtį. Vengrija tokiu būdu išsaugojo savo feodalinį seimą, savarankiškumą ir dvarininkų privilegijas. Ir svarbiausia, jai buvo palikti komitatų susirinkimai, unikali Europoje vietinės savivaldos institucija. Ties Vengrijos siena Habsburgų valdžia baigėsi; net absoliutizmo sustiprėjimo tarpsniais Vengriją administraciškai valdė renkamieji komitatų bajorijos komitetai, o jie niekada nepriimdavo bajorijai nepalankių sprendimų. Tad nusistovėjo toks Vengrijos ateities modelis: Habsburgai tol buvo pripažįstami karaliais, kol palaikė žemvaldžių „laisvę". Aleksandras Károlyi's, Satmaro sutarties iniciatorius, išsaugojo savo luomą ir kartu šiuo žygiu padėjo pamatus savo šeimos didybei; po dviejų šimtų metų jo palikuonis, iš paskutiniųjų mėgindamas išsaugoti didžiąją Vengriją, paskelbė Habsburgų imperijos galą.

Po dvylikos metų Satmaro sutartis buvo patvirtinta Pragmatine sankcija, Habsburgų monarchijos teisine chartija. Karolis VI, imperatoriumi tapęs 1711 metais, neturėjo vyriškos lyties palikuonių. Jis troško, kad imperijos žemės išvengtų dalybų likimo, neseniai ištikusio Ispanijos imperiją, – iš tų dalybų jis pats išėjo nugalėtoju. Karolio priimtu pagrindiniu įstatymu Pragmatine sankcija imperijos žemių paveldėtoja paskelbta jo duktė, o svarbiausia, juo įtvirtintas Habsburgų žemių nedalomumas. Habsburgų monarchija, užuot likusi provincijų, tik atsitiktinai valdomų to paties valdovo, rinkiniu, tapo apibrėžta imperija. Norėdamas sustiprinti Pragmatinę sankciją, Karolis turėjo pasiekti, kad ją patvirtintų visų jo imperijos valstybių seimai. Tai nesudarė jokių sunkumų Bohemijoje ir vokiečių žemėse, kur seimai buvo netekę savo galios. Užtat Vengrijos seimas pareikala-

vo vėl iškilmingai pripažinti Vengrijos „teises, laisves ir privilegijas, neliečiamybę, prerogatyvas ir papročius". Taigi Pragmatinėje sankcijoje slypėjo prieštaravimas – esminis Habsburgų imperijos prieštaravimas. Habsburgams tai buvo teisinis jų imperijos vienybės pagrindas; vengrams tai buvo teisinis jų privilegijuotos padėties, tai yra savarankiškumo – vadinasi, imperijos nevieningumo – patvirtinimas.

Pragmatinė sankcija negarantavo, kad Marija Teresė valdys ramiai. 1740 metais Habsburgų monarchijos išlikimas vėl pakibo ant plauko, kaip tai yra buvę 1618 metais. Prūsijos karalius pareikalavo Silezijos ir ją užgrobęs pakeitė Bohemijoje vokiečių ir nevokiečių santykį; ne Habsburgas buvo išrinktas imperatoriumi – juo tapo Bavarijos kurfiurstas; Prancūzijos kariuomenė įsiveržė į Bohemiją ir užėmė Prahą. Marija Teresė kliovėsi savo pirmtakų išbandytais ginklais – kantrybe, atkaklumu, rėmėsi profesionaliąja kariuomene, apdairiai rinkosi sąjungininkus. Ji nemėgino kreiptis paramos į savo tautas. Vienintelį kartą pamėginusi apeliuoti į patriotizmą (dramatiškasis jos pasirodymas 1741 metais Vengrijos seime), patyrė nesėkmę. Vengrų bajorai iš tiesų pareiškė esą pasiryžę mirti už savo karalienę Mariją Teresę. Bet tai nesutrukdė jiems atsisakyti mokėti jai mokesčius, o ištikimybę pareikšti patvirtinant, kad jie pripažįsta ją tik kaip Vengrijos karalienę ir neturi nieko bendra su jungtinėmis Habsburgų žemėmis. Po 1618 metų krizės Habsburgai patyrė, kad tautos gali susitelkti ne dėl jų, o tik prieš juos; 1740 metų krizė dar labiau sustiprino įsitikinimą, kad tikėtis paramos iš tautų – tuščias darbas: tai nieko neduos, o tautos tik pasinaudos proga reikalauti nuolaidų. Tad, kai tik susitvarkė su užsienio priešais, Marija Teresė ėmėsi žygių suvienyti savo imperiją.

Karolis VI pavertė Habsburgų žemes teisiniu vienetu, o Marija Teresė privertė jį funkcionuoti gyvenime. Anuomet, kai ji įžengė į sostą, provincijos buvo viskas, o centras – niekas; im-

perija tereiškė tik dvarą ir kariuomenę. Marijos Teresės valdymo metais buvo sukurta biurokratinė sistema, be kurios Habsburgų imperija nebūtų likusi didžiąja valstybe. Panaikinta Bohemijos kanceliarija, o Vienoje įsteigta centrinė direktorija; jos atstovai, nepavaldūs provincijų seimams, prižiūrėjo vietinę administraciją. Vis dėlto stambieji žemvaldžiai išlaikė „paveldimąją jurisdikciją" savo valstiečių atžvilgiu; ji buvo panaikinta tik 1848 metais. Naudos iš to dvarininkai turėjo ne tiek politinės, kiek finansinės; jie net dažnokai samdydavosi vietinį imperijos valdžios įgaliojimus turintį asmenį tvarkyti savo juridinių reikalų. *Kreishauptmann*, pažodžiui rajono kapitonas, buvo Marijos Teresės sukurtosios imperijos kertinis akmuo – tarsi oficiali pusiaukelė tarp centrinės valdžios ir vietinio valdytojo. Kaip Burbonų Prancūzijoje, provincijos paliktos gyvuoti, bet kaip Napoleono Prancūzijoje, sukurti nauji dirbtiniai administraciniai vienetai – rajonai, kuriuos kontroliavo kapitonai. Didikai prarado turėtąją valdžią, o kad ją atgautų, vėliau tapo savo kraštų patriotais ir netgi – kurį laiką – buvo nusiteikę liberaliai.

Marijos Teresės imperinė sistema buvo būtent imperinė ar netgi „austriška", ji neturėjo tautinių požymių. Tačiau imperijos kanceliarijos Vienoje nariai ir didžioji dalis rajonų kapitonų buvo vokiečiai: jie gaudavo vokišką išsilavinimą ir tarpusavyje bendravo vokiečių kaip oficialia valstybės reikalų kalba. Jie būtų nustebę sužinoję, kad vykdo „vokišką" misiją. Nepaisant to, vos tik sujudo tautinė savimonė, suvokietėjusi biurokratija tapo pretekstu vokiečių nacionalizmui pretenduoti į Habsburgų įpėdinystę; beje, ir patys Habsburgai susimąstė, ar tik jie ne vokiečių dinastija.

Vengrija išvengė šių reformų, kaip ir kitus kartus, pasinaudojusi Habsburgų užsienio reikalų sunkumais. O ir Marija Teresė negalėjo sau leisti, kad pasikartotų Baltojo kalno mūšis. Vengrai išlaikė savo atskirą kanceliariją ir savarankišką administraciją, neprižiūrimą imperijos atstovų. Vengrų privilegijuo-

tą padėtį Marija Teresė tikėjosi pakirsti pamažu, žingsnis po žingsnio. Ji nė karto nesušaukė Vengrijos seimo po Septynerių metų karo; neleido egzistuoti atskiram Vengrijos dvarui, todėl vengrų aristokratai buvo įtraukti į imperinio Vienos dvaro gyvenimą ir persiėmė austriška, tai yra kosmopolitiška, dvasia. Ekonomikos požiūriu į Vengriją buvo žiūrima kaip į Austrijos koloniją, vertelgiškai. Kad jau vengrų žemvaldžiai nemokėjo mokesčių, pinigai iš Vengrijos buvo ištraukiami kitaip – apdėjus didžiuliais muitais prekes, vežamas čion iš kitų Habsburgų žemių, o kad įplaukos iš tų muitų nemažėtų, Vengrijai buvo uždrausta importuoti iš kur nors kitur ar gaminti prekes pačiai. Ši sistema vengrų aristokratus visai patenkino: krašto nuskurdinimas tebuvo menka kaina už jų privilegijuotos padėties išlaikymą. Kiekvienas naujas žingsnis paveldimose Habsburgų žemėse darė Vengriją politiškai ir sociališkai vis didesne išimtimi. Marija Teresė iš tikrųjų buvo Austrijos imperijos įkūrėja; antra vertus, savo reformoms leidusi neperžengti Vengrijos sienos, ji padėjo pamatus dualizmui.

Juozapas II motinos atsargumą ir kompromisus stebėjo nekantraudamas. Kai ji 1780 metais mirė, jis iškart užsimojo jos pradėtą darbą užbaigti iki galo ir padaryti savo imperiją centralizuota egalitarine valstybe. Jis atsisakė būti vainikuotas Vengrijos karaliumi, pripažinti Vengrijos privilegijas, šaukti seimą; buvo panaikinti komitatų susirinkimai, ir Vengrijoje įsitvirtino biurokratinė vokiečių valdžia. Juozapas II nedvejojo dėl savo imperijos pobūdžio: tai turinti būti vokiečių valstybė. „Aš esu vokiečių reicho imperatorius, – sakė jis, – todėl visos kitos valstybės, esančios mano valdžioje, tėra jo provincijos". Be kita ko, Juozapas nutraukė Habsburgų ryšius su Romos bažnyčia. Uždaryta daugybė vienuolynų, buvę užguiti protestantai ir žydai gavo lygias teises, o Bažnyčia, netekusi savo priveligijuotos padėties, buvo pajungta valstybės kontrolei, kur kas griežtesnei, nei Napoleonas primetė Prancūzijos Bažnyčiai 1801 metais.

Daigelius ėmė leisti pasaulietinė mintis, vėl įsižiebė protestantizmo žarijos Bohemijoje, o išlaisvindamas žydus Juozapas prikėlė gyvenimui lojaliausius Austrijos gyventojus. Žydai vieninteliai neišgyveno konflikto tarp dinastijos ir tautinių aspiracijų: jie buvo austrai be išlygų.

Dar ženkliau būsimą Habsburgų valdomų žemių pobūdį nulėmė Juozapo II agrarinės reformos: visa kita paėjo iš jų – netgi šių dienų Rytų Vidurio Europa. Baudžiavos panaikinimas buvo vienas iš savaime suprantamų apšviestųjų despotų veiksmų; Juozapas bene vienintelis išlaisvino baudžiauninkus nenuvarydamas jų nuo žemės. Tiksliau kalbant, baudžiava (sistema, kurioje valstiečiai yra vergai, pririšti prie žemės) egzistavo tik Bohemijoje ir Vengrijoje; vokiečių žemėse valstiečiai buvo laisvi žmonės, nors žeme naudojosi feodalinėmis sąlygomis. Juozapas II, kaip ir daugelis vokiečių kunigaikščių, panaikino tikrąją baudžiavą (tik Prūsijai šito teko laukti iki Steino laikų), tačiau vokiečių žemėse ir Prūsijoje po Steino reformų išlaisvinti iš baudžiavos valstiečiai turėjo palikti žemę: jiems nebuvo garantuota teisė į ją. Žemę išlaikė tik turtingesni valstiečiai, labiau nuskurdę iš savo sklypų buvo „išprašyti" ir tapo bežemiais darbininkais. Juozapas II pasistengė, kad jo monarchijoje tokio valstiečių nuvarymo nuo žemės (*Bauernlegung*) nebūtų. Jau Marija Teresė savo laiku pasirūpino sudaryti visų žemių registrą, kuriame buvo griežtai atskirtos bajoro ir valstiečių valdos – tuometinės teisės žargonu tariant, pono ir kaimo žemė. Juozapas visiems laikams uždraudė bajorams įsigyti „kaimo" žemės ir didžiajai daugumai „kaimiečių" garantavo teisę į ją. Pagrindinis imperatoriaus motyvas, be abejonės, buvo užkirsti kelią „ponų" žemės plotų plėtimuisi, nes jie mažai mokėjo mokesčių, o Vengrijoje – visai nieko; ne ką menkesnis tikslas buvo ir išsaugoti valstietiją. Už žemę valstiečiai vis dar turėjo atlikti darbo prievolę lažą (*Robot*); jis galiojo iki 1848 metų. Valstiečiams, „pono" žemės nuomininkams, irgi teko laukti tų metų, kad gautų

garantuotą teisę į žemę. Vis dėlto ir tai, kas padaryta, buvo ryžtingas žingsnis. Valstietijai čia suteiktos tokios garantijos, kokias kitose Europos šalyse jai iškovojo tik Prancūzijos revoliucija. Nors nuskurdę valstiečiai ir toliau parduodavo savo ūkius ir nueidavo nuo žemės, bet dabar parduoti juos tegalėdavo tik turtingesniam valstiečiui, o ne bajorui, nesvarbu, smulkiajam ar stambiajam. Nuosavybė galėjo pereiti iš rankų į rankas tik socialinės klasės ribose, o ne iš vienos klasės į kitą. Todėl ten, kur siekė Habsburgų valdžia, valstiečių bendruomenės išsilaikė[5], o su jomis – ir valstiečių tautiškumas. Politiškai Habsburgų monarchija išliko despotizmo šalis, tačiau sociališkai ji kur kas labiau panėšėjo į revoliucinę Prancūziją negu į Prūsiją ar į kitas vakarų Vokietijos valstybes. Negana to: XIX amžiuje, kai despotizmo pamatai pradėjo trupėti, politinės prancūzų idėjos čia taip pat rado labiau išpurentą dirvą nei Vokietijoje – iškiliųjų Habsburgų monarchijos inteligentų, kaip ir prancūzų radikalų, šaknys buvo laisvojoje valstietijoje.

Vis dėlto Habsburgų monarchijai iki jakobinų Prancūzijos dar buvo tolokai; dėl to atsakomybė tenka irgi Juozapui II. Paradoksas, bet jo agrarinė sistema pasitarnavo taip pat ir stambiajai aristokratijai, klasei, kuri Habsburgų imperijai teikė ypatingų bruožų. Valstiečių teisės į žemę garantija sudavė smūgį smulkiajai bajorijai: sustabdė laipsnišką bajorų dvarų augimą. Stambieji dvarai buvo jau susiformavę ir dabar augo smulkiosios bajorijos dvarų sąskaita. Lygiai taip pat smulkiajai bajorijai į naudą neišeidavo kiekvienas naujas pokytis pinigų sistemoje: jie greit iššvaistydavo tas menkas sumas, kurias gaudavo, o stambieji bajorai gaudavo dideles sumas ir jas telkdami tapdavo kapitalistais. Išskyrus Vengriją, čia nebuvo tokios svarbios junkerių klasės; bet net ir Vengrijoje po 1848 metų vengrų smulkioji

[5] *Šis teiginys netinka šiaurės Italijai, kur visos žemės savininkai buvo ponai, o vadinamieji valstiečiai ją nuomojo, kaip naujųjų laikų Anglijoje. Tai, be abejonės, pagrindinė pramonės išsivystymo šiaurinėje Italijoje priežastis.*

bajorija pasuko kitu keliu nei Prūsijos junkeriai. Štai taip Habsburgų monarchija išlaikė visoje stiprybėje dvi klases, kitur jau silpstančias: stambiąją aristokratiją, kuri padarė imperiją konservatyviausia Vidurio Europos valstybe, ir žemės turinčią valstietiją, kuri darė ją radikalesnę. Abi šios klasės sudarė atsvarą miesto kapitalistui, kitose šalyse svarbiausiai XIX amžiaus liberalizmo figūrai. Juozapas II siekė savo imperiją padaryti vokiečių valstybe, bet jo agrarinės reformos pristabdė įsitvirtinimą tos socialinės klasės ir tokios ekonominės sistemos, kurios buvo vokiečių nacionalizmo vėliavnešės. Valstiečių čia niekas nevertė paknopstom, kaip Vokietijoje, jau nekalbant apie Angliją, palikti žemę, todėl Austrijos pramonei teko ilgiau laukti pigios darbo jėgos, kurios teikia bežemis proletariatas. Pramonės atsilikimas slėpėsi už aukštų muitų, ir tai atkirto Austriją nuo Vokietijos muitų sąjungos (*Zollverein*). Nevertėtų tik šituo faktu aiškinti, kodėl Habsburgai patyrė nesėkmę tolesnėje kovoje dėl galios. Austrijos pramonė rėmėsi vien Bohemijos amatais ir jų pasiektu meistriškumu, be to, Habsburgų žemėse nebuvo didelių anglies telkinių, kuriuose ir glūdėjo XIX amžiaus valstybės stiprumo paslaptis. Abu veiksniai veikė kartu; neįmanoma įvertinti, kuris svarbesnis ar pirmesnis. Kaip Prancūzijoje, taip ir čia anglių ir bežemio proletariato nebuvimas tegalėjo privesti prie vieno: XIX amžiuje ir Prancūzija, ir Habsburgų monarchija, dvi tradiciškai didžiosios Europos valstybės, buvo užgožtos Ruro kaminų.

Juozapo II veikla buvo nuostabus šviečiamosios filosofijos laimėjimas, imperinės valstybės galios akivaizdybė. Jis kišosi visur – ir į tai, kas didu ir kas menka; jį galėtum sakyti buvus Konventu viename asmenyje. Toks atsiribojimas nuo kitų lėmė imperatoriaus silpnumą. Jo revoliucinės politikos nepalaikė revoliucinė klasė. Napoleonas, iškilęs po didžiosios revoliucijos, galėjo remtis prancūzų valstiečiais; tuo tarpu Juozapas II pasmerkė Prancūzijos revoliuciją; sakydamas: „Aš esu karalius iš

profesijos", jis pripažino esminį prieštaravimą, glūdėjusį jo veiklos pamate. Juozapo išsikelti tikslai galėjo būti pasiekti tik revoliucija, bet revoliucija būtų nušlavusi pačią dinastiją. Tad ir toliau bajorai laikėsi įsikibę savo privilegijų, valstiečiai – savo prietarų, o Juozapo valdoma valstybė pavirto virtine Vandėjų. Aršiausio nepasitenkinimo, pasibaigusio maištu, židinys buvo Vengrija, kur tradicinių teisių reikalavimas pūstelėjo apgaulingu liberalizmo vėju, nors tai tebuvo senųjų socialinių privilegijų gynimas. Net Bohemijoje imperijos bajorija, atkeldinta čionai Habsburgų, savo priešiškumą socialinėms reformoms užuolankom reiškė demonstratyviai dėdamasi Bohemijos patriote – Hofburgo koridoriuose vokiečių, škotų ar ispanų nuotykių ieškotojų palikuonys pasipūtėliškai persimesdavo vienu kitu čekišku žodeliu, kurių didelėmis pastangomis būdavo išmokę iš savo arklininkų. Tai buvo pirmoji Bohemijos XIX amžiaus politikos repeticija.

Juozapas II mirė 1790 metais: nesileidęs į kompromisus iki pat galo, jis pasiekė, kad jo pralaimėjimas būtų visiškas. Juozapo įpėdinis Leopoldas II nebuvo toks teorijos vergas. Jis vėl įteisino lažą, kurį Juozapas buvo panaikinęs 1789 metais; kitos pastarojo reformos liko galioti. Naujasis imperatorius visai buvo linkęs vainikuotis Bohemijos karaliumi, bet nesutiko pakoreguoti 1627 metais priimtų Atnaujintų žemės įstatymų nei atkurti Bohemijos kanceliarijos. Realių nuolaidų, kaip realus buvo prieš tai kilęs maištas, padarė tik Vengrijai. Sušauktas seimas, su naujais formalumais patvirtintos ypatingos Vengrijos privilegijos – ypač ta, kad savavaldė komitato administracija atgauna visą savo valdžią. Tai buvo lemtinga nuolaida. Leopoldas nežiūrėjo rimtai į savo pažadą šaukti seimą kartą per trejus metus, tad ir jo įpėdinis to nedarė iki 1825 metų. Tokie absoliutizmo tarpsniai galėjo tik pristabdyti tolesnę vengrų separatizmo raidą, bet negalėjo jos pasukti priešingon pusėn tol, kol vietinius reikalus tvarkė vietos, o ne imperijos valdžia. Komitatų susirinkimai lė-

mė, kad išliko vengrų aristokratija; negana to, nors įstatymo verčiami tvarkytis pagal Juozapo II agrarines reformas, su žemės savininkais jie elgėsi atsargiai ir taip išsaugojo vengrų smulkiąją bajoriją iki 1848 metų. Kilusi krizė rutuliojosi pagal jau pažįstamą schemą: tiek dinastija, tiek Vengrijos privilegijuotieji luomai pasistengė išvengti žūtbūtinio susirėmimo. Prieitas dar vienas kompromisas – ir vėl vengų tautos sąskaita.

Ir platesniu – visos imperijos – mastu įvykiai klostėsi pagal įprastinę schemą. Jau nuo Karolio V laikų Habsburgų monarchiją kiekvieno amžiaus pirmoje pusėje užgriūdavo išorės pavojai, o antroje pusėje ištikdavo vidaus bėdos. Leopoldas pirma laiko mirė 1792 metais ir visas imperijos problemas paliko savo rambiam, nepatyrusiam sūnui Pranciškui II, paskutiniam Šventosios Romos imperatoriui ir pirmajam Austrijos imperatoriui. Tas problemas tuojau į šalį nustūmė karai su Prancūzija, kurie prasidėjo 1792 metais ir truko su pertrūkiais iki 1814-ųjų. Reforma ir jakobinizmas tapo tolygiomis sąvokomis. Karas Habsburgams atnešė daugybę nelaimių. Teko pasitraukti iš Italijos ir Reinlando; dukart prancūzų armija buvo apsiautusi Vieną; 1806 metais Napoleonas, pats tapęs visuotiniu imperatoriumi, privertė Pranciškų panaikinti Šventąją Romos imperiją. Prieš naują galybę Pranciškus ginklavosi senais ginklais – kantrybe ir atkaklumu, telkė profesionaliąją kariuomenę ir ieškojo sąjungininkų. XVIII amžiuje pasižymėję kaip reformuojanti dinastija, dabar Habsburgai tapo konservatizmo šalininkais; trokšdami išsaugoti savo šeimos padėtį, jie turėjo būti suinteresuoti visuotiniu Europos stabilumu. Nebe pirmą kartą – ir vėl tarsi netyčia – Habsburgai apsižiūrėjo atlieką misiją – šįkart pasišovė apginti Europą nuo revoliucijos, kaip anksčiau kad, tikėkime, apgynė ją nuo turkų. Per patį Napoleono eros įkarštį ankstesnių Habsburgų ambicijų tik menkas aidelis buvo girdėti: per 1809 metų karą Pranciškus jau nešėsi Vokietijos išlaisvintoju ir vokiečių tautos vadu. Karas baigėsi katast-

rofišku pralaimėjimu, ir Pranciškus džiaugėsi pasitaikiusia proga atgauti Napoleono malonę per labai jau Habsburgams pažįstamą politikos reikalų sprendimo būdą – vedybas[6]. Paskutinis išsivaduojamasis karas laimėtas anaiptol ne žmonių entuziazmu; pergalė pasiekta griežtai disciplinuotos valstiečių armijos dėka ir dėl dantį griežiančių didžiųjų sąjungininkių bendradarbiavimo, užtrukusio tiek, kad Napoleonas gavo galimybę sužlugdyti pats save.

Kai karas 1814 metais baigėsi, Pranciškus jau imperatoriavo daugiau kaip dvidešimt metų. Jam pavyko išlaikyti Habsburgų didybę kare, ir didžiausias jo siekinys buvo išsaugoti šią didybę taikos metu. Jis netroško jokių permainų, žmonių iniciatyvos, kratėsi net ir mažiausių gyvybės apraiškų politikoje. Tačiau šis jo konservatizmas tuoj pat išgaruodavo, kai reikėjo skaitytis su Vengrijos privilegijomis, mat šios žeidė jo imperinę valdžią; todėl Pranciškus ketino vėl prispausti Vengriją, kuriai jo pirmtakai buvo palikę apylaisves rankas. Vos tik Europoje buvo atkurta taika, Habsburgų valdovas, rodėsi, tuoj imsis senų veiksmų įveikti susiskaldymui ir vėl atsinaujins lėtas ir vis nutrūkstantis imperijos valdžios žygis prieš tradicines teises ir visokias išimtis. Tačiau XIX amžius įpynė naujų gijų į Habsburgų monarchijos istoriją: imperijos tautos pasijuto turinčios savo norų bei tikslų, ir galiausiai paaiškėjo, kad tie norai nesuderinami nei su kitų, gretimų, tautų norais, nei su dinastijos išlikimu. Habsburgai vis dar buvo užėmę scenos vidurį, bet jau turėjo įsiteikiamai šypsotis ir kitiems aktoriams, o netrukus scenos darbininkų buvo paraginti iš jos pasitraukti.

[6] *1810 metais Napoleonas vedė Pranciškaus dukrą Mariją Liudviką. – Vert.*

ANTRAS SKYRIUS

TAUTOS[7]

Pranciškus I[8], kai jam kažkas užsiminė apie Austrijos patriotą, nekantriai atsiliepė: „O ar jis patriotas mano atžvilgiu?" Imperatorius be reikalo reagavo taip skrupulingai. Austrija buvo ne šalis, o imperinis darinys; būti austru reiškė neturėti jokio tautiškumo jausmo – būti be tautybės. Nuo Baltojo kalno mūšio iki Marijos Teresės laikų „Austriją" įkūnijo žemės aristokratija, didikai. Jie, kad ir būdami vokiečiai, tarėsi esą ne vokiečiai, o austrai, lygiai kaip Prūsijos bajorija vadino save prūsais. Bohemijoje, kur telkėsi daugiausia stambiųjų dvarų, bajorija savo jausmais buvo visiškai atsiribojusi nuo to krašto; ji buvo Habsburgų „kūrinys", suformuotas Trisdešimties metų karo dešimtmečiais. Net ir vengrų didikai Esterházy'ai, Károlyi'ai, Andrássy'ai nejautė tvirto tradicijų pagrindo po kojomis: jie už savo didybę irgi buvo dėkingi Habsburgams, įgavo ją, tik kai Vengrija buvo išvaduota nuo turkų ir užgniaužtas Rákóczi'o sukilimas. Savo tautinę bajoriją turėjo tik Galicija ir Italija: lenkų didikai Habsburgams nesijautė skolingi už savo iškilimą ir niekada nepamiršdavo esą lenkai (tačiau nepripažino šito tautovardžio savo valstiečiams); italų bajorai save laikė kosmopolitais, bet Italija jiems buvo viskas. Taigi, išskyrus Galiciją ir Italiją, Austrijos imperija tarsi susidėjo iš daugybės Airijų, tik su vienu skirtumu: kitaip nei airių žemvaldžių – tie nors turėjo gimtinę, iš kur buvo kilę, – Austrijos bajorų vienintelė gimtinė tebuvo imperijos dvaras.

[7] *Šiame skyriuje minimi kai kurie dalykai bus aiškesni susipažinus su monarchijos provincijų tautine sudėtimi, kuri pateikta Priede.*
[8] *Kaip Šventosios Romos imperatorius, jis buvo Pranciškus II, o kaip Austrijos imperatorius – Pranciškus I. – Vert.*

Austrijos bajorija gyveno uždarame rate; didikas pažinojo tik savo klasės atstovus, vesdavo tik tos pačios kilmės moteris ir kalbėjo tik oficialia kosmopolitine dvaro kalba – iš pradžių prancūziškai ar itališkai, vėliau vokiškai. Széchényi's, „didysis vengras", savo asmeninį dienoraštį rašė vokiškai, o Mihály Károlyi's, paskutinis žymus vengrų aristokratas, net XX amžiuje prancūziškai ir vokiškai dar kalbėjo geriau nei vengriškai. Ši visuomenės klasė davė daug aukštų karininkų, diplomatų, keletą iškilių valstybės ministrų; jie savo feodaliniuose dvaruose vykdė teisingumą ir, prieš Marijai Teresei bei Juozapui II imantis centralizuoti žemes, administravo atskirus imperijos regionus. Monarchija sudarė sąlygas aristokratams išnaudoti savo valstiečius, tad tie atsidėkodami ją ir rėmė. Habsburgams ėmusis reformuoti monarchiją, aristokratų padėtis susvyravo. Centralizacija kėlė grėsmę jų nepriklausomybei; agrarinės reformos kėsinosi apmažinti jų ekonomines privilegijas; gausėjanti biurokratija žlugdė jų turėtą vietinės valdžios monopolį. Galiausiai atsitiko taip, kad XIX amžiuje aristokratams teko ginti savo privilegijas nuo monarchijos, nors ne kas kitas, o toji pati monarchija jas ir sukūrė. Kaip kokia įgula Airijoje, būdami svetimi tam kraštui savo dvasia, o dažnai ir patys svetimkilmiai, jie užtraukdavo liberalią ar net tautinę melodiją. Vis dėlto aristokratai niekada nepamiršo, kad jų egzistencija tvirtai susieta su monarchija: nors pažaisdavo nepaklusnumu, visada vėl atsigręždavo į dvarą, nuvildami – ir taip daug kartų – savo liberalių ir tautinių idėjų bendražygius. Stambieji žemvaldžiai, nepaisant tokių atsitiktinių frondų, iki pat galo liko Habsburgų monarchijos šerdis.

Tačiau maždaug nuo tada, kai Marija Teresė Vienoje įsteigė centrinę kanceliariją, radosi dar viena klasė, kuri galėjo pretenduoti būti laikoma iš esmės „austriška": tai biurokratija, žmonės, kurių dėka tas imperinis darinys funkcionavo. Šis visuomenės sluoksnis taip pat neturėjo nei tautinės, nei klasinės kilmės: čia buvo ir didžiųjų aristokratų, maišėsi vengrų, pasitaikė

– pavyzdžiui, Kolovratas – čekų. Daugiausia biurokratiją sudarė miestų bendruomenių vokiečiai; nors tituluoti, jie priklausė, anot austriško posakio, „antrajai aukštuomenei". Biurokratai nei prijautė vietiniam patriotizmui, nei vaikėsi aristokratų privilegijų: jų idealas buvo uniformuota imperija, valdoma Švietimo principais. Kaip Juozapas II, jų pavyzdys ir įkvėpėjas, biurokratai nebuvo fanatiški nacionalistai; antra vertus, jiems ir minties nekilo, kad Austrijos imperija glėtų būti kokia nors kitokia, o ne vokiečių valstybė. Vokiečių kalba neišvengiamai tapo centrinės administracijos kalba, o kaip tik todėl ji imta vartoti ir kaip vietinės administracijos kalba, vos tik toji buvo pajungta centro kontrolei. Imperijos biurokratija turėjo prieš akis ir kultūrinius, ir centralizavimo tikslus: jai buvo pavesta skleisti Švietimą. Tatai taip pat reiškė vokiškos dvasios plėtrą. Kultūra buvo kuriama tik viena kalba – nepasirodė joks literatūros, filosofijos, net agronomijos veikalas, parašytas kaip nors kitaip nei vokiškai; nė vienas žmogus nesimokė kur nors kitur, tik vokiškuose universitetuose; nematyta jokio kito kultūros šaltinio, iš kurio būtų galima semti, tik Vokietiją. Panašiai Macaulay'us, kurio tikrai nepavadinsi neliberaliu žmogumi ar nacionalistu, buvo įsitikinęs, kad Indijos kultūrinį lygį galėtų pakelti tik tie indai, kurie skaito Shakespeare'o veikalus ir studijuoja Šlovingosios revoliucijos doktrinas.

Biurokratiją vokišką darė ne vien tik kultūriniai saitai. Jos atstovai – dauguma ir kilimo, ir pagal darbo vietą – buvo miestiečiai; o miestai Habsburgų monarchijoje savo dvasia buvo vokiški. Šiaip jau tuometinę Habsburgų monarchiją iš esmės galima laikyti agrarine valstybe. Keleto istorinių miestų, kurie kažkada išaugo iš kaimo, istorija pertrūko: čekų Prahos klestėjimą sustabdė Habsburgai, vengrų Budapešto – turkai. Visa kita tebuvo prekybinės gyvenvietės, kai kurios specialiai įkurtos Habsburgų, kai kurios neskubriai plėtojamos veiklesnių pirklių, – ir kalba, ir kultūra vokiškos. Praha, Budapeštas, Zagrebas, Brno,

Bratislava buvo lygiai tokie pat vokiški miestai kaip ir Lincas ar Insbrukas – net turėjo vokiškus vardus: Prague, Ofen, Agram, Brünn, Pressburg[9]. Prahoje 1815 metais gyveno 50 000 vokiečių ir tik 15 000 čekų; net 1848 metais respektabilūs miestiečiai gatvėse kalbėjo tik vokiškai: tas, kas paklausdavo kelio čekiškai, išgirsdavo įžeidų atsakymą. Budapešte ir 1848 metais vengrai tesudarė mažiau nei trečdalį visų miesto gyventojų; trečiajame amžiaus dešimtmetyje ten buvo leidžiami du vokiški dienraščiai ir nė vieno vengriško; o Budapešto miesto taryba visus reikalus tvarkė vokiškai iki pat XIX amžiaus devintojo dešimtmečio. Vis dėlto Praha ir Budapeštas buvo pagrindiniai tautų atgimimo židiniai. Mažesni miesteliai dar ilgai liko vokiški, kai kurie, tokie kaip Brno, net iki XX amžiaus. Ir čia išimtis vėl sudarė tik šiaurinė Italija ir Galicija, prie monarchijos prijungtos per vėlai, kad Habsburgai būtų galėję pakeisti jų gyventojų sudėtį. Krokuvoje ir Lvove vyravo lenkai, o prekybą savo rankose laikė žydai, ne vokiečiai. Italija pati buvo moderniosios Europos tiek prekybos, tiek miestiškosios gyvensenos lopšys: Italijos miestams nereikėjo, kad juos statytų ir puoselėtų vokiečiai.

Vokiškas miestų pobūdis turėjo mažai ką bendra – arba išvis nieko – su vokiečių tautybe. Tik nedidelė miestų gyventojų dalis buvo atkeldinti iš Vokietijos, daugumą jų sudarė išeiviai iš kaimo. Vokietis reiškė ne tautovardį, o visuomeninės klasės pavadinimą. Juo buvo įvardijami dažniausiai su prekyba susiję žmonės – parduotuvių savininkai, pirkliai, amatininkai, pinigų skolintojai. Nuo šios veiklos atstovų vokiečio reikšmė prasiplėtė iki visų, kurie dirbo mieste – rašytojų, mokytojų, klerkų, teisininkų. Koks nors veiklesnis valstiečio – nesvarbu, čeko, rumuno ar serbo – sūnus persikėlė į miestą, išmoko vokiško amato ir buvo priverstas vokiškai bendrauti su savo bičiuliu krautuvininku; jo vaikai jau niekino tėvo valstietišką šneką, o

[9] *Bratislava turėjo dar ir vengrišką pavadinimą – Pozsóny.*

vaikaičiai, patikimai įsitaisę į valdininkų vietas, ir visai užmiršo kada nors buvę ne vokiečiai ir ne miestiečiai. Taigi miestai buvo tarsi kókios vokiečių kultūros ir kartu lojalumo imperijai salos. Visi tie prekybininkai nematė jokios prasmės sielotis dėl provincijų laisvių – tai terūpėjo vien žemės turinčiai bajorijai. Tad konfliktas tarp centralizuojamos monarchijos ir provincijų iš esmės buvo konfliktas tarp miestų vidurinės klasės ir žemės aristokratijos; o tai savo ruožtu išvirto į konfliktą tarp vokiečių dominavimo ir tautų margumyno. Žinoma, ir pati suvokietėjusi vidurinė klasė ne visai sutarė su monarchija: nors ji palaikė imperiją, bet norėjo, kad toji būtų paremta „liberaliais" principais, kaip jie buvo pavadinti XIX amžiuje. Šios klasės atstovus piktino stambiųjų aristokratų įtaka dvare; jie norėjo turėti svaresnį žodį tiek politikoje, tiek administracijos klausimais; buvo nepatenkinti išlaidžiai ir painiai tvarkomais Habsburgų finansais. Tačiau šis jų nepasitenkinimas nekėlė grėsmės imperijos egzistavimui; jei ir kildavo svarstymų, tai tik dėl tempų, kaip greitai reikėtų centralizuoti monarchiją ir įgyvendinti reformas. Suvokietėję biurokratai ir kapitalistai buvo ir liko imperijos žmonės.

Tačiau šią klasę galima tarti buvus tik vokiečių *pays légal*, XIX amžiuje ji atitrūko nuo savo tautiečių. Paskutinį Habsburgų istorijos amžių imperiją draskė tautinės problemos, ir pirmoji iš jų – vokiečių nacionalizmas. Iš pradžių šitai nė kiek netrikdė dinastijos; jis siekė tik pakeisti imperijos pobūdį, o gal šiek tiek pastūmėti jos raidą į priekį. Jei senoji imperija išvis turėjo tautinį pobūdį, tas pobūdis buvo vokiškas. Šventosios Romos imperatorius apibendrintai, nors ir netiksliai, buvo vadinamas „vokiečių imperatoriumi"; o pačią imperiją nuo XV amžiaus Europoje žinojo kaip „Šventąją vokiečių tautos Romos imperiją". Tarp 1806 ir 1815 metų Vokietija išvis neegzistavo; 1815-aisiais Habsburgų valdiniai vokiečiai tapo dar ir Vokietijos sąjungos nariais. Negana to, vokiška iki pašaknų buvo visa

imperijos kultūra, išskyrus tik paties dvaro kosmopolitinę kultūrą; vokišką dvasią skleidė universitetai; nieko nuostabaus, kad vėliau atsirado tvirtinančių, jog Austrijos valstybinė kalba yra vokiečių. Net ir visuomenei atstovaujanti vyriausybė – tai buvo klasikinis liberalų reikalavimas – būtų tik sustiprinusi vokiečių pozicijas. Vokiečiai, nors sudarė tik trečdalį gyventojų, mokėjo valstybei du trečdalius visų tiesioginių mokesčių; atskiras individas vokietis mokėjo mokesčių dukart daugiau nei čekas ar italas, apytikriai penkiskart daugiau nei lenkas ir septyniskart daugiau nei kroatas ar serbas. Tad rinkimų teisės apribojimas, paremtas mokesčių mokėjimu, – tai kita visuotinė programinė liberalų nuostata – būtų sudaręs sąlygas išrinkti vien vokišką parlamentą. Patys vokiečiai tik tada susidūrė su dilema, kai nacionalizmas peraugo į unitarinės tautinės valstybės siekį. Vieni reiškė kraštutinę nuomonę, kad tautinės Vokietijos labui reikią atsikratyti Habsburgų, kiti metėsi į kitą kraštutinumą – siūlė į tautinę Vokietiją įtraukti visas Habsburgų žemes, įskaitant net ir Vengriją. Tačiau dauguma manė, kad Vokietijos sienos turėtų sutapti su Vokietijos sąjungos ribomis: šiai priklausė čekai ir slovėnai, bet ne Vengrija. Toji viltis žlugo 1866 metais: Austrijos vokiečiai liko atskirti nuo tautinės Vokietijos ir buvo draskomi prieštaravimų dėl lojalumo. Dabar jie nebegalėjo taip lengvai burbėti prieš Habsburgus. Savo balsą ėmė rodyti kitos imperijos tautos – ir tas jų balsas buvo net daugiau nukreiptas prieš vokiečius nei prieš imperatorių. Habsburgų imperijos žlugimas galėjo suteikti vokiečiams tai, ko jie taip troško: įsijungimą į tautinę Vokietijos valstybę. Bet galėjo atnešti ir kai ką daug blogesnio – privilegijuotos padėties tose žemėse, kurios tradiciškai priklausė jiems, praradimą. Tad vokiečiai iki pat galo liko neapsisprendę dėl savo lojalumo: jie toli gražu nebuvo tokie „austrai" kaip stambieji žemvaldžiai ir kapitalistai, bet puoselėjo viltį, kad imperija vis dėlto turėtų būti pertvarkyta į imperiją „jiems".

Taigi pirmaisiais XIX amžiaus dešimtmečiais Habsburgų monarchija rėmėsi dviem ramsčiais – stambiąja aristokratija ir vidurinės klasės aukštesniuoju vokiečių sluoksniu. Šiokių tokių nepatogumų – bet tik jau ne pavojų – monarchijai sudarė gan tolimos dar migloto vokiečių liberalizmo ir tautiškumo idėjos. Esamą pusiausvyrą trikdė kitos dvi jėgos, kurios reikalavo pertvarkos monarchijoje, o kartais net ir jos galo, – tai Vengrijos ir Kroatijos tradicinis smulkiosios bajorijos nacionalizmas ir naujai radęsis valstietiškųjų tautų nacionalizmas. Savita Vengrijos politinė istorija davė išskirtinį tiek Europoje, tiek pačioje Habsburgų monarchijoje socialinį rezultatą – čia išliko smulkieji žemės savininkai. Bohemijoje ir vokiečių žemėse tarp stambiosios aristokratijos ir valstiečių nebuvo jokio tarpinio sluoksnio. Vengrijoje iš dešimties milijonų gyventojų pusė milijono buvo „bajorai". Ši pusė milijono ir sudarė „vengrų tautą". Kaip ir vokiečiai, vengrai, arba madjarai[10], buvo terminas, įvardijantis visuomeninę klasę: jis reiškė žemės savininkus, atleistus nuo žemės mokesčio, kurie lankė komitatų susirinkimus ir dalyvavo seimo rinkimuose[11]. Tokių žemvaldžių turimi žemės plotai svyravo nuo beveik prilygstančių didžiuliams didikų dvarams iki menkų sklypelių, prastesnių net už tuos, kokius turėjo dauguma valstiečių. Maždaug trečdalis bajorijos turėjo dvarelius, kur galėjo leisti laisvalaikį ir dar gaudavo iš jų šiokios tokios naudos; šios šeimos laikė save „tūkstantmetės Vengrijos" gynėjais. Ši frazė nutyli be ketvirčio du amžius vengrų kentėtą turkų prie-

[10] *Madjarai yra vengrų savivardis. Vengrų kalboje nėra kito žodžio, kad būtų galima atskirti Vengrijos valstybės pilietį ir žmogų, kurio gimtoji kalba yra vengrų. Vakarų kalbose šiam skirtumui išryškinti vartojami tautovardžiai vengras (angl. Hungarian) ir madjaras (angl. Magyar). Tokia vartosena patogi, bet istoriškai klaidinga. (Toliau lietuviškame vertime ir Hungarian, ir Magyar verčiama vengras. – Vert.)*

[11] *Taigi Vengrijos seimas turėjo didesnį elektoratą už nereformuotus Britanijos Bendruomenių rūmus.*

spaudą; ja pasakoma Vengriją turint unikalią senovę ir teigiama, kad Vengrija ir žemvaldžių privilegijos yra neatskiriamai susiję dalykai. XIX amžiuje tradicinis patriotizmas virto moderniuoju nacionalizmu, o konservatyvus tradicinių teisių gynimas peraugo į liberalizmo principų teigimą. Tik niekas nepasikeitė: bajorija ir toliau laikėsi įsikibusi savo privilegijuotos padėties. Šie smulkieji bajorai nedarė nieko daugiau, kaip tik tyliai taikstėsi su tuo, kad yra Habsburgų valdžioje, nes turėjo savo privilegijas – jos buvo užkardas imperijos pareigūnams kištis į Vengrijos administracinę tvarką, įstatymų leidybą, mokesčių politiką. Praeityje nuo smulkiosios bajorijos ne kartą buvo nusigręžę didikai, kurie retsykiais net pelnėsi tarpininkaudami tarp Habsburgų ir Vengrijos seimo, ir dažniausiai veikė kaip Habsburgų parankiniai. Pagrindinis XIX amžiaus Vengrijos istorijos įvykis buvo kompromisas tarp didikų ir smulkiosios bajorijos; tai buvo esminis žingsnis į kompromisą tarp Vengrijos ir Habsburgų, dėl kurio pasenusi socialinė santvarka Vengrijoje išsilaikė iki pat XX amžiaus.

Smulkiosios bajorijos būta ir Kroatijoje, savo ruožtu nuo Vengrijos Karūnos priklausomoje karalystėje. Kroatijos bajorija taip pat neturėjo jokių tautinių požymių, arba, tiksliau, po jos nacionalizmu irgi slėpėsi klasiniai interesai. Tarp vengrų ir kroatų bajorų ruseno priešiškumas.Tiesą sakant, kroatai už savo privilegijas turėjo būti dėkingi tik sąjungai su Vengrija; izoliavęsi kroatų bajorai būtų patyrę čekų likimą. 1790 metais, pačiame kovos su Juozapu II įkarštyje, Kroatijos seimas įgaliojo už save dėl mokesčių derėtis Vengrijos seimą – kaip stipresnį ir kur kas pajėgesnį priešintis; kartu jis priėmė nutarimą, kad Kroatijos vietinė valdžia turi būti pavaldi Vengrijos valdžiai Budapešte, užuot buvusi pavaldi imperatoriaus skiriamam Kroatijos valdytojui. Net ir XIX amžiuje Kroatijos bajorija vis dar manė, kad artimesni saitai su Vengrija yra saugiausias kelias jų kraštui. 1827 metais Kroatijos seimas nusprendė, kad kroatiškose mo-

kyklose turi būti mokoma vengrų kalbos, ir 1830 metais mokėti vengrų kalbą pareikalavo iš visų Kroatijos valdininkų. Ir tik tada, kai vartoti vengrų kalbą, vietoj lotynų, buvo pareikalauta iš jų pačių, kroatų bajorai ėmė „keisti kursą" ir pajuto, kad jų tautiniai interesai nebesutampa su klasiniais. Vengrų nacionalizmas pastūmėjo kroatų bajorus į Habsburgų glėbį. Būta ir kitų veiksnių, lėmusių skirtingą kroatų ir vengrų bajorijos padėtį. Pirma, kroatai neturėjo savų didikų luomo. Stambiuosius dvarus Kroatijoje valdė vengrų didikai, visiškai abejingi kroatų privilegijoms; štai kodėl kroatų bajorija vargiai galėjo rizikuoti veltis į konfliktą su imperija. Antrasis skirtumas tokį konfliktavimą darė dar mažiau galimą. Vengrijos smulkioji bajorija gyveno atokiai savo komitatuose; mažai kas iš jų stojo į imperijos dvaro tarnybą; į Habsburgų valdovą jie žiūrėjo kaip į svetimšalį, o dažnai ir kaip į priešą. Kroatija niekada nepatyrė turkų jungo, bet pati, būdama imperijos pasienio karalystė, aktyviai prisidėjo prie kovos su jais. Kroatų smulkioji bajorija nuo seno puoselėjo karo tarnybos tradiciją ir karta po kartos gana ženkliai papildydavo karininkais Habsburgų kariuomenės pulkus. Jie buvo lojalūs dinastijai, tuo tarpu vengrai tik ir suko galvą, ką iš jos galėtų išsiderėti. Beje, kroatų bajorija nė neturėjo tiek gudrumo – pagaliau visose šalyse karininkai yra gan menki, riboti politikai. Kroatų bajorai buvo tiesiog pasmerkti būti apgaudinėjami visų iš eilės – likimo brolių vengrų bajorų, savo karaliaus, galiausiai net kroatų liaudies.

Ne tik Kroatijoje, bet ir visoje imperijoje XIX amžiaus revoliucinės reikšmės įvykis buvo tai, kad į politiką plūstelėjo liaudis, „masės". Demokratiniai reikalavimai neatrodė naujiena Habsburgų monarchijai, naujiena buvo tų reikalavimų tautiškumas. Tradicinės, ar, kaip įprasta jas vadinti, „istorinės" tautos buvo klasinės: vengrų smulkioji bajorija, vokiečių prekybininkai. Nei tie, nei kiti į savo tarpą neįsileido žmonių, iš kurių jie pelnėsi: vengrai – savo žemės nuomininkų, vokiečiai – pa-

prastų pirkėjų; neegzistavo toks mišrus darinys kaip „austrai", todėl kiekvienos naujos grupės įsiliejimas į politinę visuomenę reiškė imperijos tautinės sudėties pagausėjimą. Savo egzistenciją ėmėsi ginti valstiečiai; tai buvo esminis posūkis tiek tautinėje, tiek socialinėje istorijoje. Tačiau toks apibendrinimas supaprastina, taigi šiek tiek iškreipia tikrąją įvykių eigą. Pirmuoju tarpsniu, kuris savo aukščiausią tašką pasiekė 1848 metais, valstietija terodė menką aktyvumą; geriausiu atveju ji leido naujas intelektinės veiklos atžalas. Tad tautos, pasirodžiusios istorijos arenoje 1848 metais, buvo rašytojų fantazijos padarinys ir egzistavo tik vaizduotėje; tai buvo tautos, kuriose rašytojai skaičiumi pranoko skaitytojus. Tie rašytojai – tai Marijos Teresės ir Juozapo II sukurtos agrarinės sistemos vaisius, klasės, Prancūzijoje pagimdžiusios jakobinus, austriškoji versija. Jakobinai suvienijo prancūzus į tautinį vienetą; tuo tarpu Vidurio Europoje inteligentai savo veikla skaldė imperijos vienybę. Nebūdami nei stambūs žemvaldžiai, nei prekybininkai, jie negalėjo tapti nei „austrais", nei vokiečiais. Vidurinė klasė, smulkioji bajorija egzistavo tik Vengrijoje, todėl čia inteligentai, net jeigu jie kilimo buvo slovakai ar rumunai, galėjo tapti „vengrais" kaip ir bajorai. Visur kitur jiems teko patiems susikurti savo tautybę – prikelti iš miegų savo valstiečių tėvų tautybę.

Ankstyvuosius tautinius judėjimus sukėlė ir jiems vadovavo rašytojai – daugiausia poetai ir istorikai. Tautos vadai kalbėjo taip, tarsi būtų buvę palaikomi susipratusios, organizuotos liaudies; iš tikrųjų jie ir patys žinojo, kad toji tauta egzistuoja tik jų rašiniuose. Vienas iš čekų tautinio judėjimo pradininkų per susitikimą su savo bendraminčiais rašytojais Prahoje, pažymėjo: „Jeigu dabar čia ant mūsų užgriūtų lubos, tai būtų tautinio atgimimo pabaiga". Gyvendami uždarame vaizduotės pasaulyje, šie pirmieji tautos vadai žvangino kardais seniai, prieš daugelį šimtmečių, įvykusiuose mūšiuose. Jie nežinojo, kada eiti į kompromisus, o kada – priešintis. Jie nesuprato, kad politika

yra jėgų konfliktas, o manė, kad tik argumentų. Į kovą jie pasitelkė teises, o ne šalininkus. Jakobinai žmogaus teisių argumentu pasinaudojo įkvėpti ryžto revoliucijon pakilusioms minioms; o Habsburgų imperijoje tautos šaukliai manė, kad monarchijai užteks tik išdėstyti tas teises, kad vien jų visuma yra neatremiama. Jie atkakliai įrodinėjo savo siekių pagrįstumą, kaip ir Karolis VI savo laiku, stengdamasis gauti Europos šalių pritarimą dėl Pragmatinės sankcijos. Kiekviena tauta pretendavo būti paveldėtoja vienos iš tų senovės karalysčių, ant kurių griuvėsių iškilo Habsburgų monarchija; o tos tautelės, kurios niekaip negalėjo rasti sau karalystės, pretendavo nors į provincijos statusą. Vokiečių nacionalistai siekė, kad vokiečiai būtų pripažinti Šventosios Romos imperijos paveldėtojais; vengrai skelbė, kad visos „Šv. Stepono žemės" esančios vengrų tautinė valstybė; čekai nuo jų neatsiliko su pretenzijomis į visas „Šv. Vaclovo žemes"; kroatai reikalavo „Trivienės Karalystės", kažkada valdytos Kroatijos karaliaus. Istoriniai ir tautiniai siekiai buvo susipynę; tokiu gudriu žongliravimu paženklinta visa XIX amžiaus Austrijos politika. Kiekvienoje provincijoje dauguma primygtinai reikalavo, kad istorinis vienetas taptų ir vietisu tautiniu vienetu; mažuma spyrėsi, kad provincija būtų padalyta tautiniu principu. Tad, pavyzdžiui, Štirijoje vokiečių dauguma bandė įtvirtinti savo teises slovėnų mažumos sąskaita, kaip kad čekų dauguma – tų pačių vokiečių sąskaita Bohemijoje.

Tautos vadai kovojo intelekto ginklais ir dėl intelektinių pergalių. Jie steigė tautines akademijas ir reikalavo tautinių universitetų. Vokiečiai stengėsi nepaleisti iš rankų valstybės tarnautojų vietų monopolio, kitataučiai – prasibrauti į jį. Tautinė kova buvo kova už biurokratų kėdes. Į liaudies mases žiūrėta kaip į neaiškią, tarsi kokią užkulisinę jėgą, pastiprinimą, kurio niekas netroško, kad prireiktų. Antroje XIX amžiaus pusėje masės nebesitenkino tokiu niekingu vaidmeniu. Po 1848 metų vis sparčiau ėmė augti miestai. Panaikinus per revoliuciją lažą, nu-

trūko paskutinis teisinis saitas, laikęs pririšęs valstietį prie žemės; o dar svarbiau tai, kad iš Prancūzijos sklidusios revoliucinės idėjos tarsi kokia nepermaldaujama rūgštis iš pamatų suardė tradicinį gyvenimo būdą, kuris buvo net stipresnis ryšys su žeme negu lažas. Kaimiškas gyvenimas nepajėgus atlaikyti susidūrimo su racionalizmu. Valstiečių banga plūstelėjo į miestus ir užtvindė vokiečių „salas"; dabar ir miestai persiėmė ta pačia tautybe kaip kaimas. Šis miestų augimas tiek pats skatino pramonės plėtrą, tiek buvo jos rezultatas; ir vėlgi – iš to radęsis klasių konfliktas įgavo tautinį pobūdį. Senakuriai kapitalistai ir kvalifikuoti amatininkai buvo vokiečiai; naujai iškepti, besibraunantys į senųjų tarpą kapitalistai ir nekvalifikuoti darbininkai – čekai ir slovėnai. Taigi antrasis tautinių judėjimų etapas, nors vis dar neišėjo už miestų ribų, bet jau buvo platesnio masto. Sukilo tokios masių aistros, kurių vadai inteligentai nebepajėgė suvaldyti ar apmaldyti, – tautybės stojo į kovą dėl turtų ir valdžios, o nebe dėl teorinių principų.

Galiausiai XX amžiuje tautinis judėjimas įžengė į savo trečiąjį etapą, kuris dar ir baigęsis nebuvo, kai Habsburgų monarchija subyrėjo į šipulius. Nacionalizmas yra intelektinė idėja, neįmanoma be liaudies raštingumo. Žmogus, nemokantis skaityti ir rašyti, kalba savo tarme; „tautos kalba" ši tarmė gali tapti tik turėdama spausdintinę raštiją. Tautinis judėjimas kilo iš valstiečių, bet negalėjo apimti visos valstietijos tol, kol ši buvo neraštinga, kol žmonės apie save tegalėjo pasakyti „mes vietiniai". Augant miestams nacionalizmas grįžo prie savo ištakų. Visuotinis raštingumas – miestų kultūros ir industrinės sistemos rezultatas – plito į kaimą ir pagimdė valstiečių nacionalizmą. Šis nacionalizmas irgi tarsi aidas atkartojo klasinius konfliktus ir ambicijas: jis nekentė stambiųjų dvarų, bet nemėgo ir miestų, jautė priešiškumą miestiškajam nacionalizmui su jo įvairiapusiškesne intelektine aplinka. Profesoriai pasijuto nublokšti į šalį; paskutiniai tautos vadai Habsburgų monarchijoje buvo ku-

nigai – tautinį judėjimą čia įžiebusių revoliucinių Prancūzijos idėjų priešai. Inteligentai ieškojo paramos liaudyje; liaudis į tai atsiliepė intelektinių vertybių atstūmimu.

Šis apibendrintas tautinių santykių modelis tikrovėje gerokai įvairavo, nelygu laikas ir vieta. Habsburgų monarchija driekėsi skersai Europos nuo Šveicarijos iki Turkijos ir gyvavo šimtmečius. Didžiausi nesutarimai, be abejonės, buvo tarp viršesniųjų ir pavaldžiųjų tautų – iš vienos pusės, vengrų, vokiečių, lenkų ir italų ir, iš kitos, slavų tautų (išskyrus lenkus) bei rumunų. Bet ir viršesniosios tautos kivirčijosi tarpusavyje, nepaisant to, kad buvo tykojamos bendro pavojaus: italai iš paskutiniųjų norėjo atsikratyti vokiečių, o tie patys vokiečiai Vengrijoje neišvengė vengrinimo. Taip pat ir pavaldžiosios tautos, nors vienodu mastu priklausomos, nesupanašėjo. Čekai su savo klestinčiu intelektiniu gyvenimu ir plėtojama kapitalistine pramone tapo vidurinės klasės tauta; kroatai su savo smulkiąja bajorija ir istoriniu tęstinumu išlaikė aristokratišką gyvenseną; ir vieni ir kiti gerokai skyrėsi nuo „valstietiškųjų tautų". Arba vėlgi – tos tautos, kuriose įsitvirtino protestantizmo tradicija, – čekai ir vengrai – pasižymėjo kur kas laisvesne dvasia nei katalikiškos tautos – kroatai ir slovėnai, kuriems spausti Habsburgai tebeturėjo religinę sankciją; antra vertus, ir protestantai, ir Romos katalikai Habsburgų monarchijoje jautėsi kaip namie palyginti su stačiatikių tautomis – serbais ir rumunais, kuriems imperija geriausiu atveju tebuvo svetimas būstas.

Dinastija, kaip ir anksčiau, nekreipė per daug dėmesio į tautinius siekius ir ginčus, o konfliktuojančios tautos stengėsi palenkti ją į savo pusę, bet ne nuversti. Vien tik italai XIX amžiaus pradžioje ir serbai XX amžiaus pradžioje siekė ištrūkti iš Habsburgų monarchijos – ir toji pirmųjų buvo supurtyta iki pamatų, o antrųjų dėka apskritai žlugo. Su visomis kitomis tautomis Habsburgai sugebėjo manevruoti. Pirmoje XIX amžiaus pusėje dinastijai buvo iškilusi grėsmė iš dviejų didžiųjų istorinių tautų

pusės – vokiečių ir vengrų; kad atsilaikytų, ji atnaujino Juozapo II politiką ir kreipėsi į užguitąsias tautas. Tai buvo 1848 metų įvykių esminė aplinkybė, Habsburgų likimo lūžis. Dinastija negalėjo atsiriboti nuo savo istorinio paveldo – negalėjo mesti savo kontrreformacinės pasaulėžiūros ar dėtis su valstiečiais prieš jų ponus. Ir dinastinė valdžia, ir vengrų bei vokiečių privilegijos, abu šie dalykai, lėmė demokratijos nebuvimą; Habsburgai nedrįso griebtis demokratijos prieš vengrus ir vokiečius bijodami, kad tai atsisuks prieš juos pačius. Užguitųjų tautų grėsmės akivaizdoje nuo seno kovojančios pusės užglaistė savo nesutarimus; tai ir buvo 1867 metų kompromisas. Dinastijai nepavyko išvengti šio kompromiso padarinių, tad ir ją, ir vokiečius su vengrais ištiko bendra pražūtis.

TREČIAS SKYRIUS

SENASIS ABSOLIUTIZMAS: METTERNICHO AUSTRIJA, 1805–1835

1804 metais Habsburgų dvaro žemės pagaliau įgavo pavadinimą – jos tapo „Austrijos imperija". Tai galėjo būti krikštas mirties patale. 1805 metais paskutinįkart žybtelėjo Habsburgų svajonė apie visuotinę monarchiją: Pranciškus užsimojo apginti senąją Europą nuo Napoleono. Austerlico mūšis sutrypė šią svajonę, nušlavė Šventosios Romos imperijos likučius ir paliko Pranciškų geriausiu atveju tik antrarūšiu imperatoriumi. Šiaip ar taip, Austrija iš mūšio lauko išėjo kaip nepriklausoma šalis ir siekė vykdyti nepriklausomą politiką. Tai privedė prie 1809 metų karo; Austrija dėjo visas pastangas groti pirmuoju smuiku Vokietijos išvadavime. Šis karas Austrijos imperijos vos nesužlugdė. Napoleonas skatino vengrų sukilimą ir net svarstė planus dėl

atskiros Bohemijos karalystės. Austriją išgelbėjo ne kariuomenės galia ir ne tautų lojalumas, o dviejų kaimyninių valstybių varžytuvės: Rusijos Aleksandras ir Napoleonas niekaip negalėjo pasidalyti teritorijų, bet buvo patenkinti išplėtę savo sienas – Aleksandras pasigvelbė rytinę Galiciją, o Napoleonas pietines slavų gyvenamas žemes pavertė Prancūzijos provincija Ilyrija. 1809 metų įvykiai suformavo Austrijos politiką keturiasdešimčiai metų į priekį arba net ir visam imperijos egzistavimo šimtmečiui. Austrija tapo reikalinga Europai. Šiurkščiai tariant, didžiosios valstybės pripažino, kad nuolaužos, likusios iš Habsburgų užmačių tapti visuotine monarchija, yra mažiau pavojingos jų pačių rankose nei kokios nors naujos pretendentės į pasaulinę imperiją. Austrijos imperijos prigimtis akivaizdžiai matyti lyginant ją su Prūsija. Abi jos, sutriuškinus Napoleoną, atgavo didžiųjų valstybių statusą; bet Prūsija to pasiekė griežtomis reformomis, o Austrija – lanksčia politika ir gudriomis sutartimis.

Šitokią Austriją įkūnijo Metternichas, kuris 1809 metais tapo užsienio reikalų ministru ir atstovavo jai Europoje trisdešimt devynerius metus. Jam, kaip ir Europai, Austrija buvo diplomatijos sąvoka. Vokietis nuo Reinlando, Vakarų europietis pagal išsiauklėjimą ir pažiūras, pavėlavęs Šviečiamosios epochos racionalistas, jis žavėjosi konstruktyviomis abstrakčiomis politinėmis sistemomis ir buvo įsitikinęs savo neklystamumu. Dėl Metternicho diplomatinio meistriškumo Austrija išlaviravo tarp pavojingųjų 1809 ir 1813 metų ir tapo po Napoleono žlugimo susidariusios jėgų pusiausvyros Europoje centru: Vienos kongresas buvo jo laimėjimų simbolis. Kadangi Europai reikėjo Austrijos, tai ir Austrijai reikėjo Europos. Austrija negalėjo vykdyti atsiribojimo ar net savarankiškumo politikos: ji turėjo visą laiką stengtis pateisinti savo egzistavimą, vykdyti kokias nors misijas, burti sąjungas. Metternicho užsienio politiką diktavo rūsti praeitis: jis bijojo aktyviai veikti, visuomet atidėliodavo

sprendimus ir troško tik ramybės. Ponapoleoninės kartos Europa taip pat troško ramybės, ir šia prasme Metternichas atitiko jos lūkesčius. Jo nelaimė buvo ta, kad jis pergyveno karo išvargintą kartą ir įžengė į tokią Europą, kuri reikalavo pozityvesnių idealų.

Metternichas, kaip ir kiti 1815 metų Europos valstybininkai, manė, kad nauja grėsmė Europai vėl kils iš Prancūzijos, tad savo politika siekė sunaikinti Napoleono šmėklą. Napoleono imperija rėmėsi prancūzų viršenybe Italijoje ir vakarų Vokietijoje; dabar abi jos pateko Austrijos globon. Pranciškus nebesiekė atgauti Šventosios Romos imperatoriaus titulo – šis atsižadėjimas vėliau įgavo simbolinę reikšmę. 1815 metais ši permaina nebeturėjo jokių realių padarinių. Titulas seniai buvo formalus, butaforinis, tai jautė netgi Habsburgai; 1815-aisiais sukurta Vokietijos sąjunga buvo glaudesnis sambūris nei suirusi Imperija, o Austrija, kaip pirmininkaujanti valstybė, turėjo lemiamą žodį Vokietijos reikaluose. Ir 1815 metais ji neatsisakė to vadovaujamo vaidmens. Greičiau atvirkščiai: vis pabrėždavo savo vokiškumą ir, nors pripažino Prūsiją antrąja didžiąja Vokietijos valstybe, bet ši partnerystė buvo iš tų, kai viena pusė (Prūsija) dirba darbą, o kita (Austrija) džiaugiasi laurais. Tiek Austrija, tiek Prūsija buvo per daug supurtytos Napoleono karų, kad imtų varžytis tarpusavyje; bendra Napoleono baimė jas suvienijo, o bendra Prancūzijos, tuo labiau prancūzų idėjų baimė išlaikė jas draugėje per visos kartos gyvenimą po Leipcigo ir Vaterlo. Teoriškai Austrija ir Prūsija susivienijo kartu ginti Vokietijos; praktiškai Austrija svarbiausią uždavinį paliko Prūsijai ir buvo nubausta už savo gudrumą, tik per vėlai tai suprato.

Ypatinga Austrijos prisiimtoji misija – Metternicho diplomatijos šedevras – buvo Italijos saugumas. Tam pradžią davė atsitiktinumas – pagal nusistovėjusią XVIII amžiaus diplomatijos praktiką Austrija 1797 metais gavo Veneciją mainais už Austrijos Nyderlandus. Venecija ir Lombardija (Austrijai priklausiu-

sios nuo Ispanijos įpėdinystės karo), išsivadavusios iš Napoleono, tapo Italijos karalyste; 1814 metais jos grįžo Habsburgų imperijai, ir toji suteikė šioms žemėms, dabar pavadintoms Lombardijos–Venecijos karalyste, nepriklausomybę. Dabar jos nebebuvo daugybės išlaidų reikalaujančios Austrijos sritys, bet nenustojo savo lemiamos reikšmės Austrijos egzistavimui. Ties Italijos klausimu Austrijos užsienio politika buvo sutelkta daugiau kaip keturiasdešimt metų – net 1866 metais rūpinimasis Italijos reikalais kainavo Austrijai karą su Prūsija. Ši „misija" Austriją turėjo pateisinti Europos akyse, ir net tie rūpesčiai, kurių ji kėlė, teikė pranašumų: jie traukė prie Austrijos Europos dėmesį, kaip kokia nors negirdėta liga traukia dėmesį prie žmogaus, kuris kitais požiūriais niekam neįdomus. Italijos klausimas švelnino Austrijos sunkumus dar ne vienoje diplomatinėje krizėje: Anglija norėjo apsaugoti Italiją nuo Prancūzijos, Rusija – apsaugoti ją nuo Anglijos, todėl abi į Austriją žiūrėjo palankiau ir visais kitais atžvilgiais. O būta ir svaresnių motyvų, kodėl ji taip laikėsi įsikibusi Italijos. Lombardija–Venecija liko paskutinė puoselėtosios visuotinės monarchijos idėjos atspirtis. Būtent dėl Italijos Austrija galėjo vadintis Viduržemio jūros valstybe ir priklausyti Vakarų Europai, o Habsburgai išvengė lemties likti vien tik vokiečių kunigaikščiais.

Didžiausią pavojų „Austrijos idėjai" kėlė Italija. Habsburgų imperija rėmėsi tradicija, dinastinėmis teisėmis ir tarptautinėmis sutartimis; „įstatymo raidė" jai buvo svarbiau už viską. O tautinis principas, kurį Italijoje pasėjo Napoleonas, nepripažino įstatymo raidės ir metė iššūkį pačiam Habsburgų egzistavimo pagrindui. Su kitais priešininkais Habsburgai dar galėjo ieškoti kompromiso: jie sugebėjo sudaryti sandėrį net su vokiečių nacionalizmu, kaip leidžia suprasti pusę amžiaus puoselėti planai dėl didžiosios Vokietijos; tik italų nacionalizmas buvo nepažabojamas. Italų radikalai neprašė nuolaidų iš Habsburgų, nesiekė įsiteikti dinastijai ar užsitikrinti ypatingą padėtį impe-

rijoje; jie netgi nesiekė istorinio garbingumo, kurio jiems būtų suteikusi „geležinė Lombardijos karūna". Italijos sąjūdis, nors menkas ir silpnas materialiai, simbolizavo Habsburgų monarchiją griaunančią idėją, tad Metternicho sistema be perstojo su juo konfliktavo. Didžioji dalis Austrijos kariuomenės buvo sutelkta Italijos šiaurėje; Italiją Metternichas laikė svarbiausiu savo diplomatijos punktu; nuo Italijos įvykių, tiek 1848-aisiais, tiek 1859-aisiais, priklausė ir kitų imperijos regionų likimas. Radetzky'o pergalės lėmė 1848 metų revoliucijų nesėkmes, o Madžentos ir Solferino mūšiai 1859 metais pakirto absoliutizmą. Kaip ir konfliktas su Serbija šimtmečiu vėliau, Habsburgų imperijos ir italų nacionalizmo susidūrimas buvo simbolinis – tai dviejų pasaulių susidūrimas.

Metternichas vadovavosi prielaida, kad daugiau dėmesio skirtina Vakarams: prancūzai, jo manymu, taikėsi sugriauti Vienos kongreso nustatytas valstybių ribas, o ir Italijos bei Vokietijos saugumą jis laike savo svarbiausiu rūpesčiu. Deja, prielaidos būta klaidingos: Prancūzijos galybės zenitas jau buvo praeityje, ir ji niekados daugiau nebesiekė dominuoti Europoje. Pavojus Austrijai, kuris galiausiai ją ir sužlugdė, kilo ne iš Prancūzijos, o iš Rusijos. Taigi opiausią Austrijos problemą sudarė Rytų klausimas. XVIII amžiuje „Rytų klausimas" tebuvo paprasčiausi nesutarimai tarp Rusijos ir Austrijos dėl atkariautų iš turkų teritorijų. Dabar reikalai pasikeitė. Paskutiniai užkariavimai priartino Rusiją prie Dunojaus, ir kiekvienas tolesnis jos žingsnis būtų reiškęs, kad rusai jį peržengs. O Dunojus buvo vienintelis ekonominis Austrijos saitas su pasauliu prieš atsirandant geležinkeliams ir liko svarbiausias saitas net juos nutiesus; ji negalėjo perleisti Dunojaus žiočių Rusijai ir išlikti nepriklausoma valstybė. Apie tolesnes dalybas negalėjo būti nė kalbos; šis faktas, pamažu suvoktas Austrijos diplomatų ir niekada nesuvoktas rusų, vyravo Rytų politikoje nuo 1812 iki 1914 metų. Turkija taip pat pasidarė reikalinga Europai; Austrijos ir Turkijos,

kurios abi labiau pasikliovė įstatymo raide nei savo pačių stiprybe, tykojo tie patys pavojai. Politinis rašytojas Gentzas, pamėtėdavęs Metternichui idėjų, 1815 metais rašė: „Austrų imperija gyvuos gal ir ilgiau už turkų, bet ne kažin ką ilgiau".

Tai, kad išsaugojo taiką su Rusija ir sulaikė ją nuo tolesnio veržimosi į Artimuosius Rytus[12], buvo didžiausias Metternicho diplomatijos laimėjimas; tuo didesnis, kad jis pats ne taip jį vertino kaip savo kovą su revoliucija. Vis dėlto ir viena, ir kita kabojo virš galvos, ir, matyt, Metternichas žinojo, ką daro, kai išpūtė Prancūzijos ir radikaliojo nacionalizmo pavojų. Tai buvo priemonė, kuria pavyko atitraukti Rusijos dėmesį nuo Dunojaus ir nuo Konstantinopolio. Monarchų solidarumas ir konservatizmas suturėjo iš pradžių Aleksandrą I, o paskui ir Nikolajų I nesigviešti laimikių, kuriuos, kaip Napoleono sutriuškintoja, Rusija buvo pakankamai pajėgi pasiimti. Aleksandras, atviresnis visuotinėms idėjoms, bet ir liberalesnis, po 1815 metų tarėsi Turkiją jau laikąs savo rankose. 1821 metų Italijos sukilimai grąžino jį atgal prie įsipareigojimų Europai; o Veronos kongresui, susirinkusiam 1822 metais dėl Graikijos įvykių, vietoj šių buvo primestas intervencijos prieš Ispanijos liberalus svarstymas. Taigi Aleksandro dėmesį nuo Artimųjų Rytų pasisekė nukreipti, ir tai Metternichui atrodė verta net po to kilusio ginčo su Anglija. Visą šį apsukrų žaidimą reikėjo sužaisti iš naujo po 1825 metų, kai caru tapo Nikolajus I, atkaklesnis, bet ir konservatyvesnis už savo brolį. Iš tikrųjų Nikolajus numojo ranka į konservatizmą, ir 1829 metais rusų kariuomenė, persikėlusi per Dunojų, patraukė Konstantinopolio link. Tai buvo didžiausia Metternicho diplomatijos krizė. Jis jau linko burti prieš Rusiją Anglijos–Austrijos sąjungą ir planavo Balkanų karą – šiuo keliu eita ir vėliau, 1878-aisiais. Bet jo sistemą išgelbėjo 1830 metų revoliucijos – Prancūzijoje, Italijoje ir ypač Lenkijoje. Jos lyg ir rodė,

[12] *Autorius čia Artimaisiais Rytais vadina Turkijos imperijos valdytą Europos dalį. – Vert.*

kad Metternicho baiminimasis buvo ne be pagrindo, o Nikolajaus siekiai klaidingi. Be to, nukariauti Turkiją pasirodė per kietas riešutas Rusijos karinei galiai ir diplomatijai: net ir patys Rusijos valstybininkai nusprendė, kad Turkija tuo tarpu dar reikalinga kaip valstybė. 1833 metais Nikolajus su Metternichu Mnichovo Hradištėje susitiko kaip mokinys su mokytoju. Konservatyvi Rusijos ir Austrijos sąjunga buvo atnaujinta sutarus dėl dviejų principų: pirma, slopinti revoliucinius judėjimus Europoje ir, antra, palikti ramybėje Turkiją.

Mnichovo Hradištės susitarimas buvo Austrijos saugumo garantas – kartu ir tikslas, kurio Metternichas siekė apie dvidešimtį metų, ir išeities taškas jo tolesnei politikai. Rusija ir Austrija sutarė dėl nesikišimo politikos Artimuosiuose Rytuose, ir kaina už šią Rusijos nuolaidą buvo tik ta, kad Austrija toliau lieka egzistuoti. Be abejonės, caro apsisprendimą didžia dalimi lėmė nuovoka, kad Rusijos žygis į Artimuosius Rytus būtų sutiktas visuotiniu nepritarimu; ir vis dėlto caro įtikinimą galima laikyti tikra Metternicho diplomatinio meistriškumo pergale. Konservatizmu paremta Austrijos ir Rusijos partnerystė buvo Metternicho politikos ir Metternicho Austrijos pagrindas. Noriai prie šios konservatyvios sąjungos, kaip trečioji šalis, dėjosi Prūsija; apmalšo neramumai Prancūzijoje; o Anglija galėjo sau deklaruoti liberalius principus, nebekeldama Europos gyventojams jokio pavojaus. Vis dėlto Metternicho sėkmė slėpė Austrijos silpnumą. Austrija liko išsaugota, nes tai buvo paranku kitoms valstybėms, o ne apsisaugojo pati. Didžiąja valstybe Europa susirūpina, kai ši ima silpti; tai, kuri tikrai stipri, nereikia pateisinti savo egzistavimo.

Habsburgų kūrybiškumas paskutinįkart atsiskleidė Juozapo II asmenyje. Pranciškus, jaunystėje uitas savo dėdės Juozapo, o brandžiame amžiuje – žento Napoleono, buvo užsispyręs visa ko neigėjas. Vienintelis jo būdo bruožas – kietakaktiškas polinkis priešintis – tiek užsienio priešams, tiek vidaus reformoms.

Vidutinybė ir charakteriu, ir išsilavinimu, jis būtų tikęs į carus – galėjo valdyti apgriuvusią imperiją, kur daugelis dalykų vyksta savaime, be nurodymų iš aukščiau. Bet Austrija – ne Rusija: Austrija buvo centralizuota valstybė, turinti kur kas labiau išvystytą ir gausesnę biurokratiją nei kuri nors kita. Marijos Teresės ir Juozapo II dėka Austrijos imperatorius galėjo tikra to žodžio prasme valdyti: turėjo sąlygas duoti pajusti savo valią visai imperijai. Bet Pranciškus neturėjo valios – paliko biurokratiją be nurodymų ir nevykdė jokios politikos. Šiuolaikiniam žmogui šios sistemos trūkumai neatrodo tokie baisūs, kokie jie atrodė amžininkams, turėjusiems daug menkesnę biurokratinio valdymo patirtį. Austrijos biurokratija buvo sąžininga, darbšti ir, apskritai imant, kilniadvasiška; ji veikiausiai padarė daugiau gero nei blogo. Kartu ji buvo vangi, apsikrovusi kalnais popierių – pagrindiniu savo uždaviniu laikė steigti vis naujas biurokratines tarnybas ir neretai pamiršdavo, kad turi reikalų su gyvais žmonėmis; visi šie dalykai labai gerai pažįstami kiekvienos civilizuotos valstybės piliečiui. Vis dėlto Austrijos biurokratija, ko gero, mažiau nei įprasta buvo prileista prie politikos, ir tai akivaizdus trūkumas, tuo labiau kad daugelis biurokratų pasižymėjo kaip gabūs ir įžvalgūs žmonės. Hartigo, vieno iš artimiausių Metternicho bendražygių, žodžiais tariant: „Valdžios vietą buvo užėmusi administracija".

Valdžios institucijų nestigo, tik niekam nepavyko Pranciškaus įtikinti panaudoti jas valstybės labui. Jis panaikino, paskui vėl atkūrė ir vėl panaikino Valstybės tarybą, kuri sugalvojo Marijos Teresės reformas; vietoj jos įsteigė Ministrų susirinkimą, bet taip jo nėkart ir nesušaukė. Vieni biurokratai toliau vykdė Juozapo II reformas, kiti savo vienintele pareiga laikė priešintis „jakobinizmui". Vieni stengėsi silpninti provincijų ir aristokratų privilegijas, ką jau buvo pradėjusi daryti Marija Teresė; kiti į provincijas ir į bajoriją žiūrėjo kaip į imperijos ramstį. Vieni, kaip ir Juozapas II, manė, kad imperijos gyvenimą reikėtų grįs-

ti racionalizmo filosofija; kiti troško šauktis Romos bažnyčios policinių tarnybų pagalbos. Stropiausiai biurokratija metėsi kovoti su „pavojingomis mintimis": Penciškaus laikų Austrijos imperija – klasikinis policinės valstybės pavyzdys. Spauda – tik oficiali, be gyvybės žymės, susirašinėjimas, net ir imperatoriškosios šeimos, buvo tikrinamas; iš vienos provincijos nuvykti į kitą ar iš miesto išvažiuoti į kaimą – reikėjo paso. Vis dėlto, kaip ir visa kita šioje sistemoje, cenzūra greičiau tebuvo įkyrus kliuvinys, o ne tironija. Nors imperija neįsileido užsienietiškų knygų ir laikraščių, išsilavinę visuomenės sluoksniai žinojo, kas vyksta pasaulyje, ir dar gerokai prieš 1848 metus čia jau būta aiškių radikalių programų – ne popieriuje, bet žmonių galvose.

Biurokratinė mašina geriausiai veikė toje srityje, kur ji turėjo mažiausiai sąlyčio su žmonių jausmais. Austrija buvo paskutinė valstybė, kurioje ilgiausiai išsilaikė planinga merkantilizmo ekonomika; būtent tuo, labiau nei kuo kitu, ji metė iššūkį liberalizmui. Vengrijos, kuri turėjo savo atskirus muitus ir savą mokesčių sistemą, ši ekonomika nepalietė, ir ji liko žemės ūkio kraštas iki amžiaus vidurio; padėtis čia ėmė keistis tik po 1848 metų. Visoje kitoje imperijos dalyje pramonė ir toliau buvo plėtojama iš aukščiau. Senoji Austrija, prieš išnykdama, Vidurio Europai paliko du dalykus, kurių nė vienas nebūtų radęsis iš *laisse faire*[13]: geležinkelių sistemą ir Triesto[14] uostą. Geležinkeliais Austrija lenkė Prūsiją, būtent ji pradėjo tiesti pirmąjį geležinkelį Europoje per kalnuotą kraštą – Semmeringo liniją. Triestą – iki geležinkelių amžiaus tai būtų buvę neįmanoma – imperija pastatė sąmoningai, kad Vidurio Europa gautų išėjimą į Viduržemio jūrą ir nebepriklausytų vien nuo Dunojaus. Net ir Lombardija–Venecija turėjo naudos iš austrų valdymo. Ir mokesčiai, ir karo prievolė jos neslėgė taip kaip prie Napoleono

[13] Laisser faire (pranc. netrukdyti) – ūkininkavimo laisvė. – Vert.

[14] Tai itališka vardo forma. Tikrasis vardas: Trst.

ar vėliau, jau tautinėje Italijoje; taip pat ir Austrijos pareigūnai buvo sąžiningi – negirdėtas dalykas italams. Tačiau visi šie pasiekimai nieko nelėmė politikoje. Austrijos valdymas dažnai pasitarnaudavo valstiečiams – bet tie kaip buvo, taip liko nebylūs; tuo tarpu išsimokslinusios vidurinės klasės liberalias nuostatas ji mynė po kojomis – o kaip tik ši klasė lėmė politinę to laiko atmosferą.

Dauguma biurokratų, nenorėdami silpninti biurokratinės sistemos, vis dėlto troško pelnyti didesnį palankumą; Metternichas reiškėsi kaip sumaniausias, nors ne pats energingiausias iš tokių reformuotojų. 1821 metais jam buvo suteiktas kanclerio titulas kaip atpildas už sėkmingą diplomatinę veiklą; ši padėtis leido Metternichui jaustis imperatoriaus patarėju visais klausimais. Be to, jis buvo greitai susiorientuojantis, darė protingo žmogaus įspūdį, turėjo didžiulę patirtį, susijusią su pasaulio reikalais; nors pats nebūtų sugebėjęs sugalvoti visuotinės politinės sistemos, turėjo po ranka Gentzą, talentingiausią to amžiaus politinį rašytoją. Pranciškus kratėsi bet kokių pokyčių, ar juos siūlė Metternichas, ar kas nors kitas; tad nė vienas Metternicho projektas taip ir nebuvo įgyvendintas. Jam trūko tos vidinės jėgos idėjas paversti veiksmais, kuria pasižymi kiekvienas tikrai didelis valstybininkas; antra vertus, Habsburgų valstybės sąlygomis, jei jis ir būtų turėjęs tos jėgos, vienintelis dalykas, kuris galėjo jo laukti, tai priverstinis pasitraukimas iš viešosios veiklos. Metternichas buvo politikos asas; jo gudriai išprotautos programos daugmaž numatė tuos būdus, kuriais vėlesni politikos asai tikėjosi išspręsti, arba tiksliau, apeiti „Austrijos problemą". Problema iš esmės buvo labai paprasta: Habsburgų monarchija ir nacionalizmas – nesuderinami dalykai, ir jokia taika tarp jų neįmanoma.

Metternichas suprato tai daug aiškiau nei daugelis jo darbo tęsėjų ir tikrai daug aiškiau nei geranoriškai nusiteikę XX amžiaus pradžios teoretikai, kurie Habsburgų monarchijos nesėk-

mes aiškino kažkokia įsivaizduojama „praleista proga". Metternichas irgi ieškojo išeičių – ir nusivylė visomis. Pamėgino griebtis represijų – ir savo vardą amžiams susiejo su Spielbergo siaubu. Aišku, tai buvo neryžtingos represijos ir negalėjo kitokios būti, kol monarchija laikė save civilizuota valstybe, o ji tikrai tokia ir buvo. Metternichas išbandė ir kitą „Austrijos misijos" metodą: skatino ekonominę gerovę, už kurią tikėjosi masių dėkingumo Habsburgų valdžiai. Misija buvo nuoširdi, bet jos rezultatai pražūtingi; kiekvienas į tą gerovę vedantis žingsnis aštrino tautines problemas, pirmiausia vokiečių, vėliau – ir kitų tautų. Kad ekonominė programa pasiektų tikslą, ji turi būti naudinga masėms, o ne vien didinti vidurinės klasės gerovę; tokiu atveju Habsburgams būtų tekę tapti komunistais, kuo Metternichas, beje, ir buvo apkaltintas viešėdamas Galicijoje 1846 metais, o Bachas tą patį išgirdo po 1848-ųjų. Tikriausiai tai Metternichas ir turėjo omeny sakydamas, jog norėtų būti gimęs šimtmečiu vėliau. Šiaip ar taip, jis buvo priverstas padaryti konstitucinių nuolaidų, greičiau, gudrybių – jomis tikėtasi numaldyti žmonių nepasitenkinimą nesusilpninus imperatoriaus valdžios. Vieno Metternicho biografo žodžiais tariant, alkanam žmogui jie pasiūlė paveiksliukus su natiurmortais. Pranciškus Juozapas vėliau turėjo tą patį tikslą, taigi Metternichas davė gaires ir antros XIX amžiaus pusės Austrijos konstitucinei raidai. Parlamento sudėtis, beje, ir pavadinimas, provincijų seimų sudėtis – viskas buvo apibrėžta likusiame be naudos Metternicho memorandume, kuris abejingai mėtėsi imperatoriaus stalčiuje; Metternichas buvo gabiausias žmogus, kuris kada nors ėmėsi šitos „Austrijos problemos", deja, praktiniai rezultatai pasirodė esą bemaž nuliniai. Geriausiai suprasdamas Habsburgų monarchiją, jis greičiausiai ja ir nusivylė.

Austrijos bėda buvo ta, kad turėjo centralizuotą valdymo sistemą, tik neturėjo kas jai vadovautų. Metternichas siūlė du skirtingus, iš esmės priešingus kelius: arba imti tai centralizuotai

sistemai vadovauti, arba padaryti ją mažiau centralizuotą. Jis žinojo, kad centralizuota sistema buvo sėkminga Napoleono imperijoje, ir visose savo programose stengėsi užčiuopti tos sėkmės paslaptį. O paslaptis paprasta: turi būti genialus imperatorius. Žinoma, tokios paslapties negalėjai pasakyti Pranciškui, pagaliau to nesuprato nė pats Metternichas; jis klaidingai nusprendė, kad sėkmingo valdymo priežastis – tai Napoleono Valstybės taryba, kuri tariamai padėjo pamatus liberaliems imperijos valdymo principams. Metternichas dėl Reichsrato, arba Imperijos tarybos, Pranciškų įtikinėjo daugiau kaip dvidešimtį metų. Reichsratas, aiškino jis, ne paverš iš imperatoriaus valdžią, o tik suteiks jai formą: tai būsiąs „monarcho įstatymų leidžiamosios valdžios įkūnijimas". Apie tikruosius savo tikslus jis prasitarė pareikšdamas, kad Reichsratas „sulaikys valdovą nuo impulsyvių veiksmų". Pranciškus netroško būti nuo ko nors sulaikomas ir į šį reikalą rimtai nežiūrėjo: kas gi savo noru atsisakys turimos galios. Vis dėlto Reichsrato pavadinimas buvo paleistas į apyvartą ir būtent taip Austrijos parlamentas vadinosi iki 1918 metų. Metternichas taip pat suko galvą ties klausimu, kas turėtų sudaryti tąją Tarybą. Buvo akivaizdu, kad ji nepatobulins biurokratinės sistemos, jeigu į ją įeis vien biurokratai, todėl Metternichas pasiūlė įlieti naujo kraujo. Liktų čia ir seno kraujo: atsistatydinę biurokratai turėtų kritiškai vertinti savo įpėdinių darbą. Numatė jis ir imperatoriškojo kraujo: savo išmintimi prie Reichsrato turėtų prisidėti erchercogai – itin nepatraukli Pranciškui idėja, mat jis nemėgo visų savo giminaičių, išskyrus silpnapročius. O tikroji Metternicho plano naujovė buvo pasiūlymas, kad į Reichsratą savo atstovus siųstų provincijų seimai; tuomet jis būtų tapęs imperijos Generaliniais luomais, nors su griežtai apribotomis – tik patariamosiomis – funkcijomis. Ir šia prasme Metternicho idėjos davė vaisių: Reichsratą seimai rinko nuo 1861 iki 1873 metų, o klasiniu pagrindu – „nuo luomų" – iki 1907 metų.

Vis dėlto Austrijos parlamentas, šiaip ar taip, būtų radęsis ir be Metternicho projektų. Kita dalis pasiūlymų – ir čia jo įtaka, be abejo, reikšmingesnė – provincijų autonomijos atkūrimas. Pagarbus požiūris į provincijas buvo konservatizmo, kurio Metternichas išmoko iš Gentzo, esminis bruožas; vėlesnių laikų nuostabai, šis romantiškas antijakobinizmas atgaivino bemaž sunykusias provincijas. Negali sakyti, kad monarchija ir konservatizmas būtų buvę istoriniai sąjungininkai, tuo labiau Habsburgų monarchijoje. Habsburgų valdovai nuo Baltojo kalno laikų šoko naikinti senąsias istorines institucijas, tarkim, Juozapas II imperiją ėmėsi tvarkyti jakobinų pavyzdžiu. Tradicinės institucijos išliko tik ten, kur žlugo monarchija, – Anglijoje ir Jungtinėse Provincijose, – o ne ten, kur ji išsilaikė. Galinga Prancūzijos revoliucijos banga privertė buvusius priešus telktis krūvon: aristokratai, kurie nepaliaujamai maištavo prieš savo karalius, staiga tapo net juokingai lojalūs; o karaliai pasijuto romantiškai nusiteikę tradicijų, kurias iki tol tik ir stengėsi naikinti, atžvilgiu. Prancūzijoje Karolis X prarado sostą, pabandęs Bažnyčiai ir bajorijai grąžinti privilegijas, kurias iš jų atėmė jo protėviai; Prūsijoje Frydrichas Vilhelmas IV pamėgino atgaivinti provincijų patriotizmą, nors tai buvo Prūsijos silpnybė; net ir Anglijoje Pitto epigonai gynė korupcinę tvarką, kurią Pittas siekė reformuoti. Visur į monarchiją buvo žiūrima kaip į sentimentą, o ne kaip į jėgą, tad karaliai nuo jakobinizmo stengėsi apsisaugoti po „istorijos" priedanga. Jie kolekcionavo tradicijas, kaip geologai kolekcionuoja fosilijas, ir bandė įrodinėti, kad tos fosilijos gyvos.

Didžiausią entuziazmą dėl šitų istorinių fosilijų rodė ne tie, kurie tarp jų užaugo, bet svetimšaliai, persivertėliai, kurie tik dėjosi gerbią svetimas tradicijas. Istorinis pagarbus požiūris į Austrijos provincijas ir jų seimus – tai iš Reinlando kilusio Metternicho ir prūso Gentzo išradimas. Iš tikrųjų tie seimai neturėjo nei galios, nei reikšmės: tai tebuvo parodomieji apsimestinai

įtakingos Habsburgų bajorijos susirinkimai, iškilmingai svarstantys – be teisės atmesti – įstatymus ir mokesčių planus, kurie buvo padėti prieš juos. Metternichas nesiūlė suteikti seimams realią valdžią ar leisti jiems geriau atstovauti savo interesams: jis tik norėjo, kad istoriniai spektakliai būtų vaidinami plačiau ir dažniau. Taigi seimus imta šaukti reguliariau, jie atgaivinti ir ten, kur buvo išnykę, – tačiau liko parodomieji. Vis dėlto šis politinis žaidimas senienomis paliko gilią žymę Austrijos istorijoje. Merdinčios provincijos tarsi tapo senomis statinėmis, į kurias buvo supiltas jaunas nacionalizmo vynas. Metternichas vylėsi, kad atgaivindamas provincijas jis ruošia dirvą „istoriniam" federalizmui, sustiprinsiančiam imperiją; iš tikrųjų provincijos tapo tautinių ambicijų mūšio lauku, lemtinga užkarda, neleidusia tautoms suartėti. Dirbtinai sukurtos tradicijos sužlugdė Austriją, o Metternichas buvo šios veiklos pradininkas.

Avantiūristiška, rizikuoti linkusi prigimtis, pasūdyta paviršutinišku, be tikro pamato, konservatizmu, pastūmėjo Metternichą į dar vieną eksperimentą, priešingą jo politikai, nukreiptai į provincijų atgaivinimą, nors iš jos išplaukiantį. Knaisiodamasis po provincijų senovę, jis padarė atradimą, kad daugelis jų savo kilme ne vokiškos. Taigi istorinis atgimimas galėjo pasitarnauti dar ir tuo, kad būtų silpninęs vokiečių nacionalizmo keliamą pavojų. Metternichas rėmė čekų literatūros, aiškiai linkusios į istoriją, atgimimą. Tai dar galima paaiškinti tuo, kad Bohemija buvo istorinis vienetas. Kur kas didesnę nuostabą kelia palankus Metternicho požiūris į neistorinį judėjimą už bendrą pietų slavų kalbą, tai yra intelektinį sąjūdį, kuris prasidėjo Napoleono Ilyrijoje ir savo esme buvo tiek pat revoliucinis kiek ir mintis apie tautinę Italiją. Didžiausią „ilyrų" kalbos patrauklumą sudarė tai, kad ji galėjo būti ginklas prieš vengrų reikalavimus, ginklas, iš kurio Habsburgai, žinoma, negalėjo turėti daug naudos. Be abejo, Metternichas, Vakarų vokietis, ne itin

nusimanąs apie slavų reikalus, manė, kad ilyrų kalba, matyt, susijusi su kroatų istorija, kaip kad čekų atgimimas buvo susijęs su istorine Bohemija. Šiaip ar taip, visai tai literatūrinei veiklai nebuvo lemta turėti kokių nors praktinių politinių rezultatų; ją galima laikyti „kultūriniu nacionalizmu", laisvės pakaitalu, kurį maloningai toleruodavo absoliutiniai valdovai. Bet vis tiek Metternichas, palaikydamas ilyrizmą ir materialiai remdamas jo populiarintoją poetą Gajų, nesąmoningai savo veiklą kreipė į tai, kad istorinės provincijos nesunyktų, kad jose atgimtų tautiškumas. Iš tikrųjų pats gerai nesuvokdamas ką darąs, Metternichas siūlė padalyti imperiją tautiniu pagrindu. Viena iš jo neįgyvendintų reformų buvo pasiūlymas centrinę kanceliariją padalyti į departamentus: Austrijos, Italijos, Ilyrijos ir bendrą Bohemijos, Moravijos, Galicijos. Trys pirmieji buvo skirti tautiniams vienetams, nes „Austrija" čia reiškia vokiečių žemes; ir netgi ketvirtasis turėjo būti tautinis, nes pagal Ilyrijos pietų slavų analogiją čekus ir lenkus sujungė į „vakarų slavus". Kartu su jau esančiomis Vengrijos ir Transilvanijos kanceliarijomis, būtų buvę šeši tautiniai vienetai, vartojantys kiekvienas savo kalbą. Išskyrus vieną punktą – Galiciją, Metternichas šiuose apmatuose numatė visus būsimus Habsburgų monarchijos pertvarkymo planus; bet kaip ir tie būsimi, taip ir šis jo planas buvo bergždi, nė nebandyti įgyvendinti. Vidurio Europos likimą Metternicho laikais ir vėliau lėmė klasių ir institucijų konfliktai, o ne protingos idėjos.

Skirtumas tarp popierinių schemų ir realios politikos, tarp apsimestinio konservatizmo ir tikrų dalykų buvo itin akivaizdus Vengrijoje, vieninteléje Habsburgų provincijoje, turinčioje gyvas istorines tradicijas. Pranciškus į Vengriją žiūrėjo su tradiciniu Habsburgų nepasitikėjimu. Negana to, kad jis nemėgo savo dėdės Juozapo II, dar labiau jam nepatiko, kad Vengrija purkštavo prieš jį; tad Pranciškus irgi norėjo padaryti galą Vengrijos privilegijoms. Bet per karus su prancūzais tai pasirodė ne-

įmanoma. Seimas būtinai turėjo būti sušauktas – monarchijai reikėjo karių ir pinigų; o 1809 metais Pranciškui teko vaidinti patriotą, kad paveiktų vengrus nepasiduoti Napoleono raginimams sukilti. 1811 metais Pranciškus sugalvojo suvienodinti Vengrijos ir imperijos valiutą sumažinant Vengrijos pinigų vertę iki Vienos lygio. Seimas šį reikalavimą atmetė, ir įpykęs Pranciškus jį paleido, uždraudęs kada nors sušaukti kitą. Konstitucinė teisė šaukti seimą kas treji metai vėl buvo pažeista, tačiau, kitaip nei Juozapas II, Pranciškus kartu nepanaikino vietinės komitatų susirinkimų savivaldos. Pradėti valdyti Vengriją vidurinės klasės vokiečių pareigūnų rankomis – tam reikėjo su įkarščiu imtis reformų, o šitai Pranciškui buvo nepakenčiama. Susidarė padėtis be išeities. Komitatų komitetai nevykdė nurodymų, kuriuos gaudavo iš Vengrijos kanceliarijos Vienoje, ir atsisakydavo rinkti mokesčius ar šaukti kareivius be seimo potvarkio, kartu jie visaip trukdė ir imperijos įgaliotiniams, kurie buvo čia siunčiami organizuoti mokesčių rinkliavos ir vyrų ėmimo į kariuomenę; o 1823 metais – pasipriešinimo viršūnė – Bačo komitatas išvis paleido visus savo pareigūnus, kad atvykę įgaliotiniai negalėtų dirbti. Metternichas visąlaik apgailestavo dėl šito priešiškumo su „istoriniu" kraštu ir, išeikvojęs visą savo diplomatinį meistriškumą, šiaip taip įtikino Pranciškų, kad sugebės susitvarkyti su Vengrijos seimu. Seimas vėl sušauktas 1825 metais – tai buvo vengrų separatizmo pergalė prieš Habsburgų centralizmą.

Metternichas tikėjosi, kad vengrų bajorija liks patenkinta gavusi to paties lygio seimą kaip ir kiti marionetiniai seimai ir dalyvaus šiame istoriniame farse, kuriame jis pats vaidino pagrindinį vaidmenį. Imperijos ramstis Vengrijoje buvo vokiečiai miestiečiai prekybininkai, iš pat pradžių sąmoningai atkeldinti į Vengriją. Metternichas galėjo juos patraukti savo pusėn žadėdamas iždo formavimo ir balsavimo teisės reformas – tai yra panaikinti bajorų atleidimą nuo mokesčių ir parūpinti miestams

daugiau vietų seime. Bet šitai jau būtų buvęs „liberalizmas", o kartu ir sąsaja su vokiečių nacionalizmu: Metternichas labiau buvo linkęs globoti istorinę Vengriją, kaip kad globojo istorinę Bohemiją. Vengrijos stambioji aristokratija taip pat įžvelgė liberalizmo ir nacionalizmo grėsmę, bet, užuot ieškojusi Habsburgų užtarimo, nusprendė, kad būtų patikimiau pačiai stoti tautinio judėjimo priešaky, – ir taip pelnė tiek smulkiosios bajorijos, tiek miestiečių vokiečių paramą. Šio pokyčio pradininkas buvo Széchényi's, stambus žemvaldys, perpratęs vigų sėkmės Anglijoje paslaptį: tauriu gestu, kuris, galima sakyti, davė pradžią moderniajai Vengrijai, jis pasiūlė metines visų savo dvarų pajamas įkurti Vengrijos akademijai. Stambieji aristokratai tapo patriotais, o patriotizmas tuo pat metu įgavo tautinį pobūdį. Pirmieji balsai, reikalaujantys gimtosios, tai yra vengrų, kalbos vietoj lotynų, pasigirdo 1825 metais; dar ryžtingiau jie skambėjo 1830 metų seime. Anksčiau Vengrija iš visos imperijos išsiskyrė vien tik savo nuo seno turimomis privilegijomis; nuo šiol ji iškilo kaip aiškiai tautinė valstybė.

1825 ir 1830 metų seimai leido suabejoti Metternicho įžvalgumu ir susilpnino jo įtaką imperatoriui. Metternicho padėtis susvyravo ir dėl vis didėjančios suirutės Austrijos finansų sistemoje. Dar jo reikalas buvo rūpintis taika. Užuot tai daręs, jis 1829 metais rengėsi karui su Rusija, o 1830-aisiais turėjo skelbti mobilizaciją – pavojus kilo po Liepos revoliucijos Prancūzijoje; šie žingsniai jam brangiai atsiėjo. Finansus sėkmingai sutvarkė Metternicho varžovas Kolovratas, Bohemijos aristokratas, į imperijos vyriausybę pakviestas 1826 metais. Kolovratas neturėjo nė kruopelės pakilaus Metternicho konservatizmo; jis buvo Juozapo II stiliaus biurokratas, įtariai žiūrėjo į provincijas ir niekino tradicijas. Labiausiai jį akino asmeniniai motyvai, nes nemėgo Metternicho kaip „užsieniečio" ir nepritarė Austrijos jėgų eikvojimui Europos politiniuose žaidimuose. Pasirinkęs opozicinę laikyseną Metternicho atžvilgiu, jis vaizdavo kai kada li-

beralą, kai kada – Bohemijos patriotą. O kadangi turėjo didžiulius turtus, nuolat savo tikslui pasiekti griebdavosi spaudimo – grasino atsistatydinsiąs. Metternichas, įsikibęs savo pareigų dėl pinigų poreikio, buvo prieš jį bejėgis. 1831 metais Kolovratas subalansavo Austrijos išlaidas ir pajamas – unikalus atvejis Pranciškaus valdymo laikotarpiu, – tad nuo tol galėjo jaustis saugus imperatoriaus malonėje. Nepasakytum, kad Pranciškus labai jau mėgo Kolovratą, jis visai gerai sutarė su Metternichu, bet Kolovrato veikla leido jam nepaisyti Metternicho kritikos, nukreiptos prieš monarchijos valdymo sistemą. Vidaus reikalai ir ypač pareigūnų skyrimas perėjo Kolovrato žinion; Metternichui teko apsiriboti užsienio politika.

1832 metais Metternichas Vengrijoje dar kartą išmėgino savo politinį meistriškumą. Dabar jis suprato, kad seimo netenkins parodomosios funkcijos, ir norėjo nukreipti jo dėmesį į praktinių reformų programą – siūlė panaikinti painiavą Vengrijos teisėje, modernizuoti ją. Vengrų bajorija, pasikausčiusi karta iš kartos komitatų susirinkimuose, perprato politinę gudrybę ir atmetė reformų programą, primetamą iš viršaus. Didikams šiaip taip pavyko sulaikyti žemesniuosius rūmus nuo atviro pasipriešinimo valdžiai, bet siūlomų reformų svarstyti niekas nesiėmė. Šį pralaimėjimą Metternichui atsvėrė nemaža sėkmė užsienio politikoje: 1833 metų susitarimas su Rusija. Jo autoritetas Pranciškaus akyse vėl ėmė kilti; 1835-ųjų pradžioje šis pasižadėjo įsteigti Imperijos tarybą, dėl kurios Metternichas jam taip dažnai ūžė ausis. Kaip visų kitų, taip ir šito pažado Pranciškus neteseėjo. Mirė jis 1835 metų vasarį. Mirties patale pasirašė du politinius testamentus savo sūnui, kuriuos jam seniai buvo parengęs Metternichas. Vienu įpareigojo Ferdinandą panaikinti Bažnyčios kontrolę, kurią jai buvo užkoręs Juozapas II[15]; kitu prisakė

[15] *Šis paliepimas rodo, kad Pranciškaus konservatizmas nebuvo labai tvirtas. Juozapas II Bažnyčią reformavo „Švietimo dvasia", todėl jo sūnėnas prieš*

nieko iš pamatų valstybėje nekeisti, dėl tarptautinių reikalų konsultuotis su erchercogu Liudviku (Pranciškaus jaunesniuoju broliu), ir svarbiausia, pasitikėti Metternichu, „mano ištikimiausiu tarnu ir draugu". Kolovrato nė nepaminėjo. Rodės, pagaliau Metternichas atsikratė varžovo ir dabar galės vykdyti savo seniai propaguojamą konstruktyvaus konservatizmo programą. Grįžęs į kanceliariją, jis tokiais žodžiais gydytojui pranešė apie Pranciškaus mirtį: „Ferdinandas – jau imperatorius". Gydytojas – atlapaširdis, o gal pataikūnas – atsiliepė: „O jūs – Richelieu".

KETVIRTAS SKYRIUS

PRIEŠKOVIS[16]

Po Pranciškaus mirties prasidėjo tarpuvaldis, vadinamasis prieškovis, – keistas laukimo laikotarpis, kuris, kaip visi gerai žinojo, baigsis „tvanu". Naujasis imperatorius Ferdinandas buvo silpnaprotis, epileptikas ir rachitikas; savo asmenybę jis iš-

tas reformas buvo nusistatęs priešiškai. Kita vertus, jos galiojo, todėl Pranciškus niekaip negalėjo pasiryžti jų atšaukti. Tuometinė konservatizmo doktrina teigė Altoriaus ir Sosto vienybę, tuo tarpu Habsburgų tradicija buvo griežtai kontroliuoti Bažnyčią. Dėl to Pranciškus visą savo valdymo laiką praleido ketindamas panaikinti Juozapo II darbus, bet nepajudino nė piršto savo ketinimams įvykdyti, lygiai kaip nuolatos žadėjo įgyvendinti Metternicho siūlomas reformas – ir kišdavo jų planus į giliausią stalčių. Šitą amžiną jo neapsisprendimą rodo ir paskutinis gestas – prisakė savo sūnui siekti tikslų, kuriuos pasiekti jam pačiam pritrūko ryžto, nors gerai žinojo, kad Ferdinandas yra per menko proto tvarkyti net paprasčiausius reikalus.

[16] *Prieškoviu (angl. pre-March) autorius vadina tą trylikos metų laikotarpį nuo Pranciškaus mirties iki 1848 metų revoliucijų, kurios Vienoje ir kituose miestuose prasidėjo kovo mėnesį. – Vert.*

reikšdavo vienintele protinga pastaba: „Aš esu imperatorius ir noriu kukulių!"[17] Metternichas suvokė, kas laukia imperijos be imeratoriaus, bet vis tiek palaikė Pranciškaus nenorą keisti įpėdinystę. Nebuvo ir padorios alternatyvos: jaunesnysis brolis Pranciškus Karolis, nors, tiesą sakant, ir ne silpnaprotis, bet netiko valdyti, be to, įrodinėjo Metternichas, įpėdinystės pakeitimas pažeistų paveldimosios monarchijos principą. Tikrieji Metternicho motyvai buvo kur kas praktiškesni, tai yra apgalvota diplomatinė gudrybė: jei soste sėdėtų nepajėgus valdyti imperatorius, tikrasis valdovas būtų jis, Metternichas, ir tuomet pagaliau galėtų įgyvendinti savo konservatyvių reformų programą. Tačiau jis neturėjo Richelieu ar Bismarcko pasitikėjimo savimi ir net dabar privalėjo slėptis erchercogo šešėlyje; tad nutarė, kad bus saugiausia regentu pasirinkti erchercogą Liudviką, pačią nereikšmingiausią personą iš Pranciškaus brolių. Habsburgų dvare buvo ir du protingi dinastijos nariai: erchercogas Karolis, talentingas karo reikalų organizatorius, ir erchercogas Jonas, įsitikinęs liberalas; abu stojo už reformas, bet kritikavo Metternichą ir todėl liko nustumti nuo valstybės vairo.

Liudviko pasirinkimas – ne valstybininko, o diplomato žingsnis, nes iš tikrųjų reformuoti monarchijai Metternichui būtų reikėję stipraus, ryžtingo žmogaus paramos, o ne menkystos. Jis neperprato tikrosios politinės situacijos esmės: nuoširdžiai manė, kad vienintelis valstybės trūkumas yra imperatoriaus būdas, ir nekreipė dėmesio nei į galingą biurokratijos mašiną, nei į grynakraujų austrų nepasitikėjimą jo „užsienietiškomis" gudrybėmis. Tiesą sakant, būtent Metternicho intrigų sėkmė padarė Kolovratą patriotinio austrų bruzdėjimo, ėmusio reikštis dvaro aplinkoje, lyderiu. Iš pradžių Kolovratas nekreipė dėmesio į

[17] *Po teisybei, tai jis reikalaudavo makaronų. Bet angliškai, kai lepšis reikalauja makaronų, - tai jau kalambūras. (Angl. noodle reiškia ir lepšį, mulkį, ir lakštinius, makaronus. - Vert.)*

tai, kad vis likdavo apeinamas. Konfliktas įsiplieskė 1836 metais. Metternichas, suvokdamas pavojų, kurį Austrijos padėčiai Vokietijoje kėlė Muitų sąjunga, įkurta Prūsijos 1834 metais, norėjo pakeisti Austrijos muitų tarifus, kad ir Austrija galėtų priklausyti tai sąjungai. Pirmiausia 1836 metais jis pasiūlė sumažinti cukraus muitus – tikras smūgis stambiesiems dvarams, kurie jau buvo pajutę naudą iš cukrinių runkelių pasėlių. Kolovratas tam pasipriešino ir, pasitraukęs į savo dvarą Bohemijoje, pareiškė atsistatydinsiąs. Metternichas tai suvokė kaip puikią progą. Jis pasiūlė Liudvikui įsteigti Reichsratą, parlamento pakaitalą, ir Ministrų susirinkimą, vyriausybės pakaitalą, – konstitucinės valdžios įstaigas be renkamų atstovų, abi vadovaujamas paties Metternicho; tai buvo tikro konservatoriaus svajonė. Liudvikas, apsidžiaugęs galimybe nusikratyti atsakomybės, sutiko.

Deja, šie popieriniai planai nesusilaukė rimtesnio nė vienos klasės ar partijos pritarimo – sugalvoti per vieną dvaro intrigą, jie lengvai galėjo būti suardyti per kitą. Kad Metternichas pralaimėtų, pasistengė erchercogas Jonas, libaralių pažiūrų Habsburgas. Per karus su Napoleonu Jonas norėjo, kad Austrija stotų vokiečių tautinio pasipriešinimo priešaky, ir palaikė tiroliečių sukilimą prieš Napoleono jiems primestą Bavarijos valdžią; šie veiksmai pavojingai kirtosi su Metternicho tuomet pasirinkta delsimo diplomatija ir sukėlė Pranciškaus nepasitenkinimą. Jonas, kuris savo liberalizmą nedviprasmiškai parodė dar ir vesdamas pašto viršininko dukterį, buvo ištremtas iš dvaro geriems trims dešimtmečiams. Metternichą jis laikė tik reakcionieriumi ir obskurantinės Bažnyčios šalininku ir manė, kad tasai jo sumanymas vainikuoja visą jo reakcingą politiką. Grįžęs į dvarą pirmąkart po dvidešimt penkerių metų, Jonas primygtinai ėmė įrodinėti Liudvikui, kokius pražūtingus padarinius atneš pritarimas Metternicho planams; paakintas dvarininkų, įsibaiminusių dėl savo cukrinių runkelių teikiamos naudos likimo, gyrė

Kolovratą kaip sėkmingą finansininką ir liberaliai nusiteikusį žmogų. Metternichas neturėjo įtakingų sąjungininkų; vienintelis jo ginklas buvo įtikinėjimai, bet pusketvirtos valandos dėstęs Liudvikui savo argumentus, išėjo tuščiomis. Liudvikas, erchercogo Jono įkalbėtas ir suglumintas, atšaukė savo sprendimą: išmetė iš galvos Reichsratą, o dėl Ministrų susirinkimo nutarė, kad pirmininkaus jam pats; ši institucija vėl tapo tik formali, kokia ir buvo Pranciškaus valdymo metais. Kolovratas triumfuodamas grįžo į savo biurokrato kėdę.

Metternicho diplomatija, tokia sėkminga, kai reikėdavo neigti, patyrė pralaimėjimą, kai teko kurti. Niekas nepasikeitė, arba tiksliau, pasikeitė į bloga. Imperijos valdžios įgaliojimus perėmė Liudviko, Metternicho ir Kolovrato „parengiamasis susirinkimas": jie sprendė klausimus, kuriuos turėtų spręsti vyriausybė. Ir vėl ministrų darbas buvo dirbamas kitų, kaip kad darė Pranciškus, tik dar labiau viską vilkinant. Kolovratas ir Metternichas nekentė vienas kito, o Liudvikas išvis negalėjo pakęsti jokios veiklos. Todėl visuomet būdavo nubalsuojama už tai, kad nereikia nieko daryti; valstybės gyvenimas tiesiog merdėjo. Dabar ne tik kad valdžios vietą buvo užėmusi administracija, bet ir pati administracija nieko neveikė.

Taigi Metternichui nepavyko reformuoti centrinės valdžios; pastangos pažadinti provincijas davė daugiau rezultatų, bet vis dėlto ne tokių, kokių jis tikėjosi. Ganėtinai keista, Metternichas ir Kolovratas varžėsi vienas su kitu dėl provincijų, ypač Bohemijos, palankumo: Kolovratas, nors Juozapo II pakraipos centralistas, nemėgo vokiečių ir dėjosi Bohemijos patriotu, o Metternichas, nors vokietis, nepritarė centralizacijai. Buvo atgaivintos tradicinės provincijų ceremonijos: Vengrijos karaliumi Ferdinandą vainikavo 1830 metais, dar esant gyvam tėvui; 1836-aisiais jis buvo vainikuotas Bohemijos karaliumi, o 1838 metais gavo geležinę Lombardijos karūną – visiškas austriškosios Italijos maskaradas. Metternichas troško dar vienos

pseudoistorinės tuštybės: vainikuoti Ferdinandą Austrijos imperatoriumi dalyvaujant delegatams iš provincijų seimų; šitoks tradicijų fabrikavimas buvo pernelyg dirbtinis net prieškovio laikų Austrijai.

Šiaip ar taip, provincijų savimonė pabudo, net ir vokiškųjų žemių. Vienintelė jų priemonė išreikšti visuotinį savo nepasitenkinimą centrinės valdžios pašlijimu ir merdėjimu, buvo seimai; jie tapo liberalizmo židiniais, panašiai kaip Prancūzijos privilegijuotųjų klasių susirinkimai, persiėmę netikra liberalizmo dvasia prieš Didžiąją revoliuciją. 1840 metais Tirolio seimo narys Andrianas išspausdino knygą *Austrija ir jos ateitis*, kurioje atspindėjo ir formavo išsilavinusio, valstybės administracijoje įsitvirtinusio visuomenės sluoksnio nuomonę; jo požiūriu imperija yra niekas, o provincijos – viskas. Net ir Žemutinės Austrijos seimas, kurį sudarė centrinės valdžios biurokratai, susirinkęs Vienoje, pripažino provincijų teises ir taip pareiškė nusistatymą prieš Liudviko, Metternicho ir Kolovrato „parengiamojo susirinkimo" primestą sąstingį. Tai buvo absurdas. Suprantama, kad už provincijų teises iš dalies galėtų stoti tų kraštų žemvaldžiai, nes čia jie matė būdą atsikratyti Vienos kišimosi. Bet vokiečių biurokratams ginti provincijų teises buvo savižudybė, nes tai reiškė nukreipti ginklą prieš sistemą, kuri palaikė vokiečių kultūrą, be to, davė darbo vokiečių pareigūnams net ir tolimiausiuose imperijos užkampiuose. Natūralu, kad apie provincijų teises buvo kalbama Prahoje, Liublianoje ar net Insbruke, bet kalbėti apie jas Vienoje reiškė kirsti šaką, ant kurios sėdi. Vokiečių biurokratijai tikrai reikėjo tvirtesnės paramos, tačiau jos verčiau būtų buvę laukti iš vokiečių vidurinės klasės, o ne iš nepatenkintos provincijų bajorijos. Tiesą sakant, provincijas rėmę entuziastai iš Žemutinės Austrijos seimo už poros dešimtmečių tapo liberaliojo centralizmo lyderiais.

Seimai aktyviau reiškėsi ten, kur jų veiklą skatino tautos savimonė. Bohemijos seimas, sudarytas vien iš stambiųjų žem-

valdžių, naudojosi čekų patriotizmu. 1840 metais jis pasiskelbė turįs teisę atmesti ir įvertinti pasiūlymus, gautus iš šalies; 1846 metais pareikalavo grąžinti visas tas teises, kurias turėjo prieš Baltojo kalno mūšį ir prieš priimant Atnaujintus žemės įstatymus. Habsburgų absoliutizmo iniciatyva į Bohemiją atkeldintų kitataučių palikuonys irgi reikalavo teisių čekams, o juk turėjo juos asimiliuoti; panašiai buvo atsitikę Airijoje, kai jos žemvaldžiai anglai XVIII amžiuje stojo už Airijos nepriklausomybę. Tie Bohemijos aristokratai nieko nenutuokė apie čekų nacionalizmą. Tiesiog pavydėdami privilegijų savo likimo bendrams vengrams, nutarė, kad ir jie, griebęsi pigaus istorinio triuko, atsikratys imperijos pareigūnų ir mokesčių rinkėjų. Tautinio judėjimo inteligentai taip pat buvo įkvėpti vengrų pavyzdžio. Nerasdami kitų sąjungininkų, jie šliejosi prie seimo stambiosios bajorijos. Palacký's, vienas iš įtakingiausių čekų atgimimo veikėjų, buvo užaugęs Vengrijoje ir manė, kad Bohemijos bajorija, kaip ir Vengrijos, galėtų įgauti tautinį pobūdį; be to, Palacký'ui Vengrija įdiegė pagarbų požiūrį į titulus ir nepasitikėjimą niekuo, nebūdingą čekams. Imperijos valdžia taip pat, nors ir atmetė seimo „konstitucinius" reikalavimus, buvo pasiryžusi sulošti Bohemijos korta prieš Vengriją: Bohemijos komedija pasinaudota išjuokti Vengrijai. O jei rimčiau, valdžia į slavus pamažu ėmė žiūrėti kaip į galimus sąjungininkus – ir ne tiek prieš vokiečius, kiek prieš vengrus. Tai nebuvo naujovė Habsburgų politikoje – jau Leopoldas II, siekdamas priversti vengrus eiti į kompromisą, gąsdino juos serbų sukilimu, o 1791 metais Prahos universitete įsteigė Čekų kalbos katedrą, išklausęs čekų atgimimo pradininko Dobrovský'o paskaitą apie slavų tautų vienybę. Dabar, penktajame dešimtmetyje, kosmopolitiškai auklėta, vokiškas pavardes turinti Bohemijos bajorija buvo drąsinama rašyti pamfletus, ginančius čekų kultūrą ir netgi slovakų teises Vengrijoje.

Didžiausias prieškovio įvykis buvo su niekuo nesitaikstan-

čio vengrų nacionalizmo pergalė, arba, jei turėsime omeny asmenybes, Kossutho pergalė prieš Széchényi'į. Széchényi's stengėsi kelti bajorijos tautinę dvasią, norėdamas juos įkalbėti mokėti mokesčius; šios jo politikos simbolis – tiltas per Dunojų Budapešte, pastatytas iš mokesčių, surinktų bajorų žemėse. Žinoma, Széchényi's troško, kad Vengrija taptų modernia tautine valstybe, bet norėjo, kad taip atsitiktų natūralios raidos būdu ir be priešiškumo su imperijos valdžia. Jis nejautė prielankumo storžieviškai smulkiajai bajorijai, lindinčiai komitatuose, ir savo idealu laikė vigus – stambiosios aristokratijos ir vidurinės miestiečių klasės sąjungą prieš torius – apykvailius grafysčių skvairus. Széchényi's prieškoviu skatino Metternichą įgyvendinti Vengrijos programą – administracines ir ekonomines reformas, palankias miestams. Pagrindiniai jos punktai – komitatų susirinkimų pirmininkus pripažinti valdžios pareigūnais, padaryti, kad miestams seime būtų atstovaujama vienodai su komitatais, panaikinti vengrų muitų sieną, įtraukti Vengriją į Austrijos geležinkelio sistemą. Šios reformos grėsė sužlugdyti smulkiąją bajoriją, o kad pavyktų, joms reikėjo stiprios, atkaklios vidurinės klasės pritarimo. Deja, tikrovė buvo prieš jas. Smulkiąją bajoriją su šeimomis sudarė apie 600 000 žmonių, o bendras miestiečių skaičius – dauguma tų miestų iš tikrųjų buvo kiek didesni kaimai – tesiekė 575 000. Széchényi'o ir Metternicho programa buvo protinga, bet nereali.

Ir vis tiek ji galėjo pamažu stumtis į priekį, jei ne istorijos arenoje pasirodęs smulkiosios bajorijos gelbėtojas Kossuthas. Lajosas Kossuthas politiniame gyvenime aktyviai reiškėsi tik dešimtį metų, bet Vidurio Europoje paliko gilesnį pėdsaką nei kuris kitas paskiras veikėjas. Nors kilęs iš smulkiųjų bajorų, bet bežemis; iš profesijos žurnalistas ir, prastai susiklosčius aplinkybėms, visai neturėjo ką prarasti. Jis buvo tik „atsivertęs" į madjarizmą, iš tikrųjų slovakas; jo motina slovakė net nekalbėjo vengriškai. Slaviška kilmė lėmė begalinį Kossutho pasitikėjimą savi-

mi, tokį nebūdingą apdairiems ir realybės jausmą turintiems vengrams. Būdamas bežemis ir slavas, Kossuthas troško, kad jį laikytų vengrų ponu; atkakliai tvirtino, kad būtent tautinė savimonė, o ne žemės nuosavybė turi būti tikrasis skiriamasis vengro bruožas. Kossuthas irgi studijavo Vakarų Europos politiką; tai jis Vengrijon „importavo" terminą *gentry*[18] apibūdinti ne per daug išsilavinusiai smulkiajai bajorijai – tokiems kaip jis pats. Ten, kur Széchényi's išmoko vigizmo, Kossuthas išmoko nacionalizmo; smulkiąją bajoriją jis patraukė įtikinėdamas, kad būtent ji, o ne miestai, yra vengrų tautos širdis. Atsilikęs kaimo dvarininkėlis, nemėgstąs visko, kas svetima, ir gyvenantis viduramžiškame svajonių pasaulyje, savo džiaugsmui sužinojo, kad kvailiausi jo prietarai yra verti pagarbos ir kad tai jis saugo Vengriją. Amžiais maištingai nusiteikusi prieš stambiosios bajorijos lyderiavimą, dabar smulkioji bajorija galėjo priversti juos eiti sau iš paskos. Savo įstabų talentą įtaigiai rašyti ir oratoriškai kalbėti Kossuthas nukreipė į vieną tikslą – žadinti tautinę savimonę; pasikliaudamas savo sugebėjimais, jis nepripažino nei istorinių tradicijų jėgos, nei materialinių kliūčių, į kiekvieną kitų žmonių nuolaidą žiūrėjo kaip į silpnumo apraišką ir visus savo varžovus pranoko keldamas vis radikalesnius reikalavimus. XIX amžiaus penktojo dešimtmečio Vengrijos spaudoje vyravo Kossutho rašiniai; nors jis neatitiko privalomos sąlygos turėti žemės, vis tiek buvo išrinktas į seimą. Šis faktas iš esmės simbolizavo vengrų evoliuciją nuo klasės iki tautos. Kossuthas tapo populiariu Vengrijos didvyriu, o ilgainiui – ir visos Europos radikalizmo didvyriu, nors iš tikrųjų su rimtu, sąžiningu savo amžininkų radikalizmu neturėjo nieko bendra; jis buvo greičiau diktatorius, kuris iškopė į valdžią prostitutiškai pasinaudojęs idealizmu tautinėms aistroms žadinti.

Vengrija yra tautinė vengrų valstybė; ši paprasta dogma ir

[18] *Gentry – angl. netituluota smulkioji bajorija; Lenkijoje gal atitiktų šlėktas. – Vert.*

lėmė Kossutho sėkmę. Tuo pačiu ginklu jis mosavo ir ekonomikos srityje: sutriuškino Metternicho kritiką dėl didelių Vengrijos muitų motyvuodamas tuo, kad reikia palaikyti „nacionalinę ekonomiką"; doktrina, kurią Listas pasiūlė vokiečių vidurinei klasei, Kossuthas pasinaudojo, kad sumažintų Vengrijos vokiečių palankumą imperijos valdžiai ir palenktų juos savo pusėn. Šiaip ar taip, vokiečiai vengrams kėlė mažiau problemų; jie buvo miestiečiai ir kaime, išskyrus Transilvanijos saksus, neturėjo jokių šaknų. Bet didžiulėse Vengrijos srityse išvis negyveno jokių vengrų, jei neskaitysime žemvaldžių, kurie tik atvažiuodavo į savo dvarus. Tai buvo tolesnio šimto metų Vengrijos politikos esmė: vengrai siekė pseudoliberalios politikos, bet ją vykdyti galėjo tik neliberaliais metodais. Savo tautiškumą jie galėjo įtvirtinti tik dirbtinai savindamiesi viešojo gyvenimo monopolį ir slopindami kitų Vengrijos tautų kultūrinę veiklą. Pradžioje tokia politika neturėjo jokio sąmoningai siekiamo tikslo; ją paskatino neišvengiamai pribrendęs siekis atsikratyti lotynų kalbos. Kossuthas šį siekį pavertė ginklu įtvirtinti vyraujančiai vengrų padėčiai. 1840 metais vengrų kalba paskelbta vienintele oficialia kalba. 1844 metų seimas galutinai įteisino Kossutho pergalę: visiškai atsisakė lotynų kalbos, o vengrų kalbą pripažino išimtine įstatymų, visų kitų valstybės reikalų ir, svarbiausia, valstybinio švietimo kalba. 1844 metų kalbos įstatymas buvo dvigubai parankus smulkiajai bajorijai. Jis gynė ją nuo vokiečių kalbą vartojančių imperijos pareigūnų kišimosi ir užtvėrė kelią iš valstietiškųjų tautų kilusiems inteligentams. Vengrija juk negalėjo likti per amžius ekonomiškai izoliuota nuo pasaulio, o vos tik ši izoliacija būtų išnykusi, smulkiosios bajorijos dvarams būtų atėjęs galas. Kossuthas jai suteikė naują pagrindą išgyventi – valstybinės tarnybos monopolį.

Kossutho programa nesustojo ties „mažąja Vengrija"; tautinė Vengrija pretendavo į šv. Stepono įpėdinystę, kaip kad prancūzų revoliucionieriai laikė save šv. Liudviko įpėdiniais, ir pa-

sivadino „Šv. Stepono Karūnos žemėmis". Tai grėsė pažeisti Transilvanijos ir Kroatijos autonomiją. Transilvanija pasirodė esanti lengviau sudorojama auka. Jos seime, daugiau nei kiti išlaikiusiame feodalinių painybių, buvo vienodai atstovaujama vengrams, sekleriams (vengrų atšakai) ir vokiečiams saksams; rumunai, sudarę gyventojų daugumą, balsavimo teisės neturėjo. Iš visų tik saksai mėgino reikšti savo nepriklausomą nuomonę, bet ir juos paveikė Kossutho demagoginė kampanija: klasinis išdidumas neleido jiems solidarizuotis su bebalse rumunų dauguma. Iki 1848 metų vengrai Transilvaniją visiškai pajungė.

Kroatija buvo kietesnis riešutas. Jos seimas su savo feodalinės teisės liekanomis ir apnykusiomis Kroatijos Karūnos tradicijomis senumu nenusileido Vengrijos seimui. Net 1844 metų kalbos įstatyme kroatams buvo palikta išimtis – jų atstovams Vengrijos seime dar šešerius metus leista vartoti lotynų kalbą, o po to ir jiems teks pereiti prie vengrų kalbos. Kroatų bajorija iki šiol visąlaik stodavo Vengrijos pusėn prieš Habsburgų kišimąsi, tad dabar neteko amo dėl tokios vengrų politikos. Priešindamiesi vengrų kalbai kroatai gynė ne savo gimtąją, bet lotynų kalbą. Jie nesusimąstė dėl savo tautiškumo ir nieko nežinojo apie ilyrizmo judėjimą, kuris buvo vienintelis būdas išsaugoti Kroatijos savastį. Opoziciškai prieš vengrų reikalavimus nusistatę kroatų bajorai pirmą kartą su ilyrizmo pradininku Gajumi susitiko 1833 metais Bratislavoje, Vengrijos seimo būstinėje; nei jie, nei jis nenumanė vieni apie kitų egzistavimą Zagrebe. Vis dėlto ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje Kroatijos seime jau galėjai išgirsti kalbant kroatiškai; 1847 metais savo paskutiniame lotyniškame nutarime seimas „kroatų–slavonų kalbą" paskelbė tautine kalba. Taip Kossutho Vengrija ir tautinė Kroatija atsidūrė ant konflikto ribos.

Imperijos valdžia bejėgiškai stebėjo Kossutho pergalę. Metternichas, turėdamas stiprią nuojautą, anksti suvokė Kossutho

veiklos pavojų ir griebėsi vienintelių XVIII amžiaus racionalizmu besivadovaujančiam politikui prieinamų priemonių – įtikinėjimų, kalėjimo, papirkinėjimų. Tačiau tai buvo daroma neryžtingai, tad, kaip ir visa kita imperijoje, nedavė rezultatų. Imperijos valdžia, anksčiau skelbusis, kad yra pasiryžusi ginti Vengrijos tautų kultūrines teises, susidūrusi su maištinguoju 1844 metų seimu, paspaudė uodegą ir nenoromis sutiko su vengrų kalbos įstatymu, pasitenkinusi vien tuo, kad vokiečių kalbą vengrai pripažino bendravimo su imperijos valdžia kalba. Tai buvo viesnui vienintelė vengrų nuolaida tris šimtus metų egzistuojančiai ir juos pačius iš turkų jungo išlaisvinusiai imperijai. Tačiau Metternichas žinojo, kad luominis liberalizmas, net ir Vengrijoje, tebuvo žemvaldžių judėjimas; Habsburgų politikai nepamiršo patikrinto Juozapo II ginklo – palenkti savo pusėn valstietiją. Patys būdami žemvaldžiai ir konservatoriai, jie dar svyravo, ar verta to griebtis. Tačiau šį ginklą jiems į rankas įdavė Galicijos įvykiai. 1846 metais sukilo lenkų patriotai – dvarininkai ir inteligentai, tai ir buvo 1848-ųjų revoliucijų įžanga. Austrijos valdžia, pašiurpusi iš panikos, kad prasideda seniai pranašauta revoliucija, ir matydama, jog turi nepakankamą reguliariąją kariuomenę, sukurstė valstiečius sukilti prieš savo šeimininkus. Viskas baigėsi žakerija. Lenkai, susigėdę, kad išryškėjo ribota klasinė jų nacionalizmo prigimtis, vėliau aiškino, kad valstiečiai buvę „rusinai", mažarusiai; iš tikrųjų abu tie sukilimai – ir tautinis, ir valstiečių – vyko grynai lenkų gyvenamose srityse, o valstiečiai buvo tautiškai nesusipratę lenkai. Galicijos sukilimą nuslopino dalgiais ir spragilais, bet jis sudrebino Austrijos monarchijos agrarinę sistemą. Sukilimo metu imperijos valdžia turėjo pažadėti panaikinti lažą, tad sukilimui pasibaigus nebedrįso jo primesti. Vadinasi, seimų frondos bei Kossutho tautinio fanatizmo pašonėje krutėjo ir valstiečių masės; kas išlaisvins juos nuo lažo, tas ir pelnys jų palankumą. Scena 1848-iesiems buvo paruošta.

Tarptautinėje arenoje ateičiai irgi rengtasi. Vienintelė saugumo garantija, kuria Metternichas pasitikėjo, buvo Rusija; kaip daugybės kitų ir praeityje, ir ateityje, taip ir jo skepticizmas ties Rusijos siena išgaruodavo. 1833 metų Austrijos ir Rusijos susitarimas be jokių nesusipratimų galiojo ir naujos Artimųjų Rytų krizės metu 1839–1841 metais. Metternichui tai buvo ideali Artimųjų Rytų krizė, nes vandenį per ją drumstė Prancūzija, ne Rusija; neramumų židinys ruseno tiek prie Reino, tiek Levante. Tai patvirtino jo įsitikinimą, kad krizė Artimuosiuose Rytuose atvers duris revoliucijai Europoje. Žinoma, jeigu ne nujaučiama grėsmė iš Prancūzijos, ir caras Nikolajus nebūtų vykdęs tokios nenukrypstamai konservatyvios politikos, ištikimai laikęsis išvien su Austrija ir Anglija, kad tik išlaikytų nepaliestą Turkijos imperiją. Tačiau Nikolajus matė Turkijos silpnumą ir turėjo tai omeny, tuo tarpu prisiminimas apie 1829 metų Rusijos silpnumą buvo jau beveik išgaravęs. Per visą penktąjį dešimtmetį Rusija vis atviriau traukėsi nuo *status quo* politikos Artimuosiuose Rytuose ir grężėsi atgal prie Turkijos padalijimo planų, kurie jau beveik buvo įvarę pleištą tarp Austrijos ir Rusijos 1829 metais. Metternichui teko dairytis naujų sąjungininkų. Jis negalėjo dėti vilčių į Prūsijos paramą, nes toji buvo visiškai abejinga Artimiesiems Rytams, o ir Angliją atokiau nuo šio reikalo laikytis vertė dvi priežastys: liberalusis sentimentalizmas ir visai pagrįstos abejonės dėl Austrijos stiprybės. Liko Prancūzija, tad Metternichas, siekdamas palaikyti *status quo* pirmiau Italijoje, o paskui ir Artimuosiuose Rytuose, paskutiniais savo metais ėmė puoselėti mintį apie sąjungą su konservatyviaisiais sluoksniais Prancūzijoje. Nenusisekęs Prancūzijos ir Austrijos bendradarbiavimas, kuris per Krymo karą Austrijai atnešė tiek nesėkmių, iš esmės buvo Metternicho proto vaisius. Ši sąjunga negalėjo būti veiksminga be tvirtos konservatyvios vyriausybės Prancūzijoje; tokią vyriausybę vėliau sudarė Napoleonas III, bet ji buvo ne pagal jėgas 1847 metais Guizot.

Taigi abejonės dėl Prancūzijos stabilumo vertė Metternichą vėl ieškoti priklausomybės – deja, nesėkmingai – nuo Rusijos. Tris dešimtmečius Rusija žadėjo jam paramą prieš „revoliuciją". 1847 metais revoliucijos grėsmė buvo kaip ant delno, ir Metternichui nebereikėjo jos perdėti. Galicijos sukilimas – tai tik paviršiaus subangavimas prieš besitvenkiančią lenkų audrą; atvirai maištaujančioje Lombardijoje austrų kareiviai nekišo nosies iš kareivinių bijodami užgauliojimų gatvėse; iš Vienos gniaužtų išslydo Kossutho vadovaujama Vengrija; o ir pačioje Vienoje liberalų klubai rinkdavosi tiesiog policijos panosėje. Revoliucijos grėsmė buvo visuotinė; kaip tik todėl Rusija ir nenorėjo prieš ją kelti ginklo. Du carai, Aleksandras ir Nikolajus, laikėsi požiūrio, kad Austrija reikalinga Europai; jie turėjo omeny, reikalinga kaip sąjungininkė, o ne kaip įsipareigojimas. Jei Rusija būtų stojusi prieš revoliuciją, būtų užsitraukusi visų keturių viršesniųjų tautų – lenkų, vengrų, vokiečių ir italų – priešiškumą; o už jų jau šmėsčiojo naujojo Napoleono šešėlis. Rusijai palaikyti Metternichą reiškė vėl prisišaukti 1812-uosius. Todėl ji atsisakė sąjungos su *status quo* siekiančia valstybe ir, kaip ir 1839 metais, nusišalino nuo Europos reikalų, pamynusi principus, kad laimėtų laiko. Rusijai tai išėjo į naudą, o Metternichui reiškė žlugimą. Jis, kuris niekados neveikė vienas, dabar vienutėlis stovėjo prieš revoliuciją – nė užsienio sąjungininkų, nė paramos namie. Priešininkai ir netgi patys imperatoriškosios šeimos nariai Metternichą laikė atpirkimo ožiu ir manė, kad jį nuvertus viskas būtų gerai. Deja, virsdamas Metternichas paskui save nusitempė ir senąją Austriją; iškilo Austrijos problema; ir per tolesnį šimtą Europos konflikto metų taip ir nepavyko atkurti Vidurio Europoje stabilumo, kuris buvo sugriautas 1848 metų kovo 13 dieną.

PENKTAS SKYRIUS

RADIKALIZMO PROTRŪKIS: 1848 METŲ REVOLIUCIJOS

1848 metais į Habsburgų imperiją kelią prasiskynė žmogaus teisių doktrina. Imta abejoti dinastijos idėja, o kartą sukėlusiai abejonių jai jau nebebuvo lemta susigrąžinti praeityje turėto nesąmoningo visuomenės pritarimo. „Austrijos idėja" tapo tokia pat idėja kaip ir kitos, konkuruojančios dėl inteligentų palankumo; dinastija šiaip taip išsilaikė ne dėl savo stiprybės, o tik manevruodama tarp besivaržančių viena su kita tautų ir klasių. 1848-ieji žymėjo perėjimą nuo nesąmoningo gyvenimo būdo prie sąmoningų pastangų jį sutvarkyti, tad, nepaisant Habsburgų kariuomenės pergalės, protas liko lemiamas veiksnys Austrijos politikoje.

Revoliucija vyko iš esmės agrarinėje valstybėje, todėl vienintelė neįveikiama jos jėga buvo valstiečių noras atsikratyti lažo ir kitų feodalinių prievolių. Šis gaivališkas siekis mažai ką bendra turėjo su radikalia miestų inteligentų programa, tačiau šiokių tokių sąsajų galima rasti. Valstiečiai irgi buvo žmonės, nepaisant vengriškų priežodžių, kuriais teigiama priešingai; šiaip ar taip, jie jautė tautines ribas, skiriančias juos nuo ponų, ypač kai tas ribas dar gilino religiniai skirtumai, tad jau pirmosiomis revoliucijos dienomis pripažino radikalus savo vadais. Todėl toks iš pažiūros buvo brandus tautinės programos turinys, leidžiantis nujausti ir XX amžiaus politinius reikalavimus. Neįtikėtina, bet valstiečių pakilimas į kovą prieš lažą revoliucine dvasia užkrėtė ir jų ponus ar bent jau ne visai tvirtus imperijos valdžios šalininkus. Vengrijos smulkioji bajorija, įsibaiminusi dėl savo likimo, tapo tikrai revoliucine jėga; šis reiškinys vengrų revoliucijai, taigi ir Vengrijos istorijai, suteikė unikalumo. Susvyravo ir stambiųjų dvarininkų lojalumas – tereikėjo sužlugti

jų besąlygiškam sandėriui su Habsburgais: imperatorius nebandė tramdyti valstiečių, ir didikams teko ieškotis kitų sąjungininkų. Jų fronda gal ir nebuvo labai rimta, tačiau tapo nuolatine: iš pradžių reiškėsi kaip kietai reakcinė, vėliau ėmė eksperimentuoti su nacionalizmu.

Valstiečių nepasitenkinimas, nors visuotinis, buvo nesąmoningas: kad įsiplieskstų, jam reikėjo žiežirbos iš miestų. 1848 metais revoliucija pratrūksta visur, kur tik yra miestas, turintis per 100 000 gyventojų. Todėl du rimti sukilimai įvyksta Austrijos Italijoje – Milane ir Venecijoje. Į šiaurę nuo Alpių tebuvo trys tokie miestai – Viena, Budapeštas ir Praha. Iš jų tik Vieną, kur gyveno daugiau kaip 400 000 žmonių, pagal anuometinį lygį galima laikyti dideliu ir moderniu miestu. Nuo 1815 metų gyventojų čia beveik padvigubėjo, daugiausia jų suplūdo iš kaimo; šiai nebrandžiai, skurdo kamuojamai masei toli gražu neužteko darbo vietų pramonėje. Priešingai įprastinei nuomonei, 1848 metų revoliucijas paskatino ne Pramonės revoliucija, o jos nebuvimas. Miestai augo greičiau, nei kilo pramonė, teikianti darbo vietų ir prekių; tad miestų augimas privedė prie to, kad gerokai smuktelėjo miestiečių gyvenimo lygis. Pramonės plėtra, kaip rodo tolesnė XIX amžiaus istorija, yra vaistas nuo socialinės įtampos, o ne jos priežastis; todėl Viena niekados nebuvo taip revoliucingai nusiteikusi kaip tada, kai turėjo menkiausiai išvystytą pramonę. Proletariato – bežemių valstiečių – čia užteko, tik nesimatė kapitalistų, kurie juos įdarbintų; toks buvo 1848-ųjų visuomenės modelis. Proletariatas sudarė labiau nei valstietija susitelkusią revoliucinę jėgą, tačiau, kaip ir valstiečiai, neturėjo savo vadų ir rado juos – akivaizdžiausias ekonominio ir politinio atsilikimo požymis – tarp universiteto studentų. Viena ir čia išsiskyrė iš kitų miestų: visoje Austrijos imperijoje niekur kitur nebuvo visapusiško universiteto. Studentai tik vadovavo gatvių mūšiams, bet nebuvo pakankamai subrendę tapti atsakingais revoliucijos vadais ir, žinoma, nerado tokių va-

dų tarp savo profesorių. Be to, išskyrus medicinos studentus, visi kiti mokėsi biurokratijos specialybių ir anksčiau ar vėliau pajuto realybės spaudimą.

Nei Praha, nei Budapeštas nepasižymėjo tokiu revoliuciniu įkarščiu kaip Viena. Abu buvo palyginti maži miestai: Prahoje gyveno šiek tiek daugiau nei 100 000 gyventojų, Budapešte – šiek tiek mažiau. Nei vieno, nei kito negalėjai pavadinti augančiu miestu, abu 1815 metais turėjo per 60 000 gyventojų. Senakuriai miestiečiai – ne kas kita kaip vokiečiai – ir dabar vyravo: sudarė du trečdalius visų gyventojų Budapešte ir maždaug tiek pat Prahoje. Kita vertus, Budapešto universiteto studentai buvo daugiausia vengrai, tuo tarpu čekų studentai Prahoje sudarė kovotojų mažumą. Vengrijoje revoliuciją perėmė vengrų smulkioji bajorija, tad studentams liko tik šalutinis vaidmuo; Prahoje revoliuciją savo rankose laikė studentai, bet neturėdami realių jėgų, patyrė pirmąjį 1848-ųjų pralaimėjimą. Tiesą sakant, Praha, nepaisant didumo, buvo to paties lygio kaip ir nedideli, keleto tūkstančių gyventojų, miesteliai, kurių vardais buvo pavadintos įvairios 1848 metų programos. Tose programose apsišvietęs mokyklos mokytojas čekas, stačiatikių kunigas serbas ar liuteronų pastorius slovakas tarsi iš molio lipdė savo tautas. Taigi slovakų tauta – dar abejotino brandumo – iš nežinomybės išniro Liptovský Sv. Mikuláše 1848 metų gegužės 10 dieną, serbų tauta – Karlovicuose gegužės 13 dieną, rumunų – Blaže gegužės 15 dieną.

Austrijos revoliucijoms, kaip ir Vokietijos, postūmį davė vasario 24 dienos Paryžiaus revoliucija; šis pavyzdys uždegė inteligentus irgi neatsilikti. Budapešte vasario pabaigoje grupė radikaliai nusiteikusių studentų, netrukdomi seimo, kuris vis dar rinkdavosi Bratislavoje, išėjo į gatves su revoliucine programa: jie reikalavo demokratinės konstitucijos, kurioje būtų numatyta visuotinė rinkimų teisė, lažo panaikinimas be kompensacijos ir lygios teisės visoms tautybėms. Ši programa, kuri, be kita ko,

metė iššūkį dinastijai, dar didesnį iššūkį metė smulkiajai bajorijai – ekonominį, užsipuldama lažą, ir politinį, užsipuldama smulkiosios bajorijos privilegine rinkimų teisę; tai buvo tokios rūšies programa, kuri kitose šalyse pasiturinčius liberalus vėl nuvijo „tvarkos" gynėjų pusėn. Kossuthas, vienintelis Europoje, užuot ieškojęs dinastijos paramos prieš radikalus, įtikino savo sekėjus juos pranokti; jis nutildė demokratinius šūksnius, nukreiptus prieš smulkiąją bajoriją, paleidęs tautinius šūksnius, nukreiptus tiek prieš Habsburgus, tiek prieš kitas Vengrijos tautybes. Jei smulkioji bajorija neperims revoliucijos vadžių, radikalių pažiūrų inteligentai patrauks savo pusėn valstiečius – šiuo argumentu Kossuthas įtikino seimą Bratislavoje priimti vadinamuosius Kovo įstatymus.

Kovo įstatymai, kurie sukūrė modernią Vengriją, turėjo tris aspektus: konstitucinį, liberalųjį ir tautinį. Svarbiausias jų tikslas – išsaugoti smulkiąją bajoriją; šis tikslas buvo slepiamas, bet sėkmingiausiai pasiektas. Pagal Kovo įstatymus Pragmatinę sankciją keičia asmeninė unija; panaikinama Vengrijos kanceliarija Vienoje; palatinas, arba imperatoriaus vietininkas Budapešte, turi perimti visas imperatoriaus teises ir tvarkytis vietoje be jokių nuorodų iš Vienos; Vengrijos pasiuntinys turi būti priimamas imperijos dvare kaip vyriausiasis komisaras; Vengrija turi atskirą savo kariuomenę, biudžetą ir užsienio politiką. Trumpai tariant, Vengrija gauna dominijos statusą. Vietoj feodalinio seimo Bratislavoje turi būti parlamentas Budapešte, renkamas visuotiniu, nors su apribojimais, balsavimu, ir jam atsakinga konstitucinė vyriausybė; bajorijai atimama privilegija nemokėti mokesčių, o miestams suteikiama teisė būti atstovaujamiems parlamente. Vengrų kalba nuo šiol tampa pagrindiniu kandidatavimo į seimą reikalavimu; ir ši vengrų tautinė valstybė apima visas „Šv. Stepono Karūnos žemes". Taigi į šią unitarinę Vengrijos valstybę inkorporuojamos ir Transilvanija su Kroatija – jų seimai ir valdytojai panaikinami. Abu seimai turėjo susirinkti

paskutinį kartą, kad patvirtintų savo paleidimą – kaip vėliau paaiškėjo, abiejų seimų susirinkimų rezultatai gerokai skyrėsi. Visi tie stulbinantys tautinio išsilaisvinimo ir meistriškos politikos laimėjimai užtemdė du esminius nukrypimus nuo radikalios programos: pirma, lažas, nors ir panaikinamas, bet valstybė vis dėlto turi dvarininkams sumokėti kompensaciją; antra, nors turto cenzas buvo apribotas, smulkioji bajorija vis vien sugebėjo išlaikyti privileginę balsavimo teisę ir administracinę valdžią komitatuose. Tiems bajorams, kurie visai neturėjo žemės, jų teisės buvo paliktos tik iki gyvos galvos; daugiausia laimėjo vidutinė bajorija – kertinis „istorinės Vengrijos" akmuo.

Vengrijos įvykiai, kaip kad dažnai atsitikdavo, paskatino jais pasekti ir Bohemiją. Kovo 11 dieną radikaliai nusiteikę Prahos inteligentai taip pat suformulavo savo programą; Bohemijos seimas, neturėdamas nei savo Kossutho, nei smulkiosios bajorijos, liko nuošalyje ir nė nemėgino su jais varžytis. Kovo 11 dieną į kavinės koncertų salę susirinko čekai bei vokiečiai – ir vieni, ir kiti politiškai nepatyrę. Jie reikalavo įprastinių liberalių „laisvių" – diskusijų laisvės, cenzūros panaikinimo ir panašių dalykų. Tik paskutinę akimirką čekų inteligentas Brauneris, gulėdamas ligos patale, dar pridėjo labiau Bohemijos sąlygas atitinkančių reikalavimų – panaikinti lažą; sulyginti čekų ir vokiečių kalbų teises mokykloje ir administracijoje; Silezijai, Moravijai ir Bohemijai – „Šv. Vacłovo Karūnos žemėms" – įsteigti bendrą centrinę kanceliariją ir bendriesiems reikalams tvarkyti parlamentą, kuris rinktųsi tai Prahoje, tai Brno. Taip visai atsitiktinai impulsyvus sergančio žmogaus žingsnis iškėlė tautinį klausimą Bohemijoje ir parodė, kaip jis susipynęs su istorinėmis pretenzijomis. Šiuodu dalykai raudonomis gijomis ėjo per Bohemijos – o ir visos Vidurio Europos – lemtį nuo to 1848-ųjų kovo 11 dienos vakaro iki galutinio atsiteisimo 1945-aisiais, kai vokiečiai buvo išvyti iš visų istorinių Šv. Vaclovo žemių.

Paskutinė, tačiau pati rimčiausia revoliucija įvyko Vienoje. Čia dinastija dar laikė rankose paskutinius valdžios likučius, todėl revoliucija čia buvo kova dėl valdžios, o ne visa ko griovimas. Vienos politinė visuomenė, kosmopolitiškesnė nei kitur ir labiau patyrusi valdymo reikaluose, buvo per daug brandi, kad aklai pritartų neapgalvotoms radikalioms programoms. Tačiau brandžių žmonių revoliucija, kaip rodo abiejų – ir Pirmosios, ir Antrosios – respublikų konstitucijos Prancūzijoje, stengiasi išvengti revoliucinių padarinių; o Vienos visuomenė buvo dar tik pusiaukelėje į brandumą. Imperijos valdžia visaip bandė manevruoti ir derėtis su revoliucija, kaip kad daug kartų buvo dariusi su daugybe kitų priešų. Kovo 12 dieną Metternichas žengė paskutinį savo kaip valstybininko žingsnį: pasiūlė sušaukti visų provincijų seimų delegatus į Generalinių luomų susirinkimą – pamėginti suburti bajoriją ginti savo ir imperatoriaus privilegijų. Tačiau žingsnis buvo pavėluotas: bajorija nebeturėjo jėgų priešintis revoliucijai, negana to, matydama yrančią lažo sistemą, dėl to kaltino ne ką kitą, o imperijos valdžią. Metternichas ne tik netapo bajorijos lyderiu, bet, kad dvarui pavyktų pelnyti jos, o podraug ir pasiturinčios vidurinės klasės paramą, apskritai buvo išmestas už borto. Šiam „imperiniam perversmui" dirigavo erchercogienė Sofija, imperatoriaus brolio Pranciškaus Karolio žmona ir Pranciškaus Juozapo motina; už jos stovėjo visi tie Metternicho pavyduoliai ir ypač siaurakakčių absoliutizmo šalininkų grupuotė, kuriai Metternichas buvo ir per daug apsišvietęs, ir per didelis reformuotojas. Žemutinės Austrijos seimą, kuriuo Metternichas pasikliovė, jie panaudojo kaip susidorojimo su juo priemonę.

Vienoje revoliucija kovo 13 dieną prasidėjo kaip dvaro sąmokslas; netrukus paaiškėjo, kokia kvailystė buvo įtraukti mases į dvaro intrigas. Vienos viešoji nuomonė jau kunkuliavo nuo radikalios vengrų programos Bratislavoje, esančioje vos už 40 mylių; o kovo 3 dieną kurstyti minių kuo atviriausiai į Vieną

atvyko pats Kossuthas. Kovo 13 dieną susirinko Žemutinės Austrijos seimas ir, kaip planuota, pareikalavo, kad atsistatydintų Metternichas. Šio reikalavimo – o tai anaiptol nebuvo numatyta – nusitvėrė į gatves išėję žmonės, ir prasidėjo tikra revolicija. Gatvių mūšių išvengta tik todėl, kad valdžia palūžo dvasia; jei ji būtų bandžiusi priešintis, Habsburgų monarchijos citadelė būtų buvusi sulyginta su žeme. Metternichas atsistatydino – ir senoji Austrija žlugo kartu su juo. Valdžia Vienoje perėjo į studentų komiteto rankas, kuris pats buvo vienintelė priedanga nuo proletarų ekscesų. Metternicho sistemą ištiko paskutinis smūgis. Kovo 18 dieną, padrąsinta žinios apie Metternicho nuvertimą, įstikinusi, kad revoliucijai pavojaus nebėra, sukilo Lombardija ir kreipėsi pagalbos į Sardinijos karalių; tai savo ruožtu paskatino sukilti Veneciją ir įkurti Venecijos respubliką. Austrijos itališkoji misija baigėsi; austrų kariuomenės niekas nebebijojo net ten, kur jos buvo sutelkta daugiausia.

Atsistatydinus Metternichui, išsikvėpė ir „imperinis perversmas". Buvo įsteigta atsakingo ministro pirmininko pareigybė, tik nepasakyta, kam jis turėtų atsiskaityti. Pimuoju ministru pirmininku tapo Kolovratas, pagaliau – kad ir vos kelioms dienoms – atsisėdęs į Metternicho kėdę. Naujuoju finansų ministru paskirtas Ficquelmont'as, kurį Metternichas jau seniai buvo numatęs kaip savo įpėdinį. Kovo 15 dieną liaudžiai pažadėta kada nors – neapibrėžtoje ateityje – sušaukti visuotinį Luomų susirinkimą, kuriame bus gausiau atstovaujama ir viduriniams visuomenės sluoksniams; o balandžio 10–17 dienomis Vienoje susirinko Luomų centrinis komitetas. Visi šie bergždi gudravimai nepajėgė nuslopinti neramumų Vienoje: kasdien plyksteldavo naujos riaušės ir skambėjo vis kiti reikalavimai, tad ir toliau iš kėdžių lėkė ministrai ir buvo daroma vis naujų nuolaidų. Kolovratas iš politinės arenos dingo už keleto dienų; Ficquelmont'as išsilaikė iki gegužės 5 dienos, kai iš savo kabineto buvo išmestas studentų demonstracijos; tad visą gegužės mėnesį at-

sakomybės naštą nešė Pillersdorfas, senyvo amžiaus biurokratas, kuris prieškovio laikotarpiu buvo pelnęs neužtarnautą liberalo reputaciją. Netekusi politikos vadžių, imperatoriškoji šeima šiaip taip stengėsi laikytis vandens paviršiuje; kaip ir ankstesnės krizės per Napoleono karus ar vėlesnės 1918-ųjų krizės metu, ji būtų pripažinusi visus ir viską, kas tik savo ruožtu būtų pripažinęs ją. Naujas balandžio 25-osios maištas privertė dinastiją paskelbti parlamentinę konstituciją visai imperijai, skubotai sulipdytą belgų konstitucijos pavyzdžiu. Tai nėmaž nepatenkino Vienos radikalų, kurie norėjo parengti savo konstituciją. Gegužės 15 dieną po dar kelių demonstracijų Balandžio 25-osios konstitucija buvo atšaukta ir pažadėtas visuotiniu balsavimu išrinktas Steigiamasis susirinkimas. Praėjus vos dviem dienoms, gegužės 17-ąją, imperijos dvaras iš Vienos nusidangino į Insbruką. Šis Habsburgų mėginimas pasprukti nuo revoliucijos nuosaikiuosius liberalus pastūmėjo atgal į radikalų glėbį, ir gegužės 26 dieną Vienos revoliucionieriai pasiekė savo didžiausią pergalę: įkūrė Visuomenės saugumo komitetą – iš dalies vadovauti revoliucijai, bet dar labiau kontroliuoti likusių ministrų veiklai.

Visas tas pačias kaip Vienos vokiečiams nuolaidas dvaras padarė ir kitoms viršesniosioms tautoms. Vyriausiajam kariuomenės vadui Radetzky'ui Italijoje buvo prisakyta nesipriešinti sukilimams ir neilgtrukus į Lombardiją įžengusiems Sardinijos daliniams; Lombardijai suteikta savivalda ir nusiųstas ministras sutvarkyti šitų reikalų; o kai iš to nieko neišėjo, Austrijos vyriausybė gegužės viduryje pasisiūlė užleisti Lombardiją Sardinijai ir suteikti autonomiją Venecijai. Šie pasiūlymai irgi buvo atmesti: italai reikalavo, kad Austrija atsitrauktų iš visų jai priklausančių Italijos teritorijų, o Anglija, į kurią Austrija kreipėsi, nesiėmė tarpininkauti, kol Venecijai ar bent jos daliai, nebus pažadėta nepriklausomybė. Derybomis savo itališkų teritorijų Habsburgai nebegalėjo išlaikyti; Radetzky's, nepaisydamas nu-

rodymų iš Vienos, rengėsi susigrąžinti jas jėga, o imperijos valdžia savo ruožtu, nekreipdama dėmesio į jo nepaklusnumą, vis dėlto siuntė pastiprinimus, taigi ėmėsi ribotų praktinių veiksmų. Pritarimas Radetzky'ui Austrijoje nesiribojo valdžia; italų pretenzijos į Triestą ir Tirolį net pačių radikaliausiųjų širdyse pažadino patriotinius jausmus, tad revoliucingai nusiteikę studentai paliko barikadas, kurias buvo pasistatę prieš imperines pajėgas, ir patraukė į Italiją stoti tenai į imperijos kariuomenės gretas.

Tarp Vienos ir Vengrijos radikalų panašaus konflikto nebuvo. Vengrijos palatinas erchercogas Steponas, nelaukdamas imperatoriaus-karaliaus sutikimo, pakluso revoliucijai ir perdavė savo valdžią atsakingai vyriausybei, vadovaujamai radikalaus didiko Batthyány'o; Kossuthas tapo finansų ministru ir politikos vairininku. Dvaras murmėjo reikšdamas nepasitenkinimą, bet turėjo sutikti; balandžio 11 dieną Ferdinandas Kovo įstatymus patvirtino kaip konstituciją. Taigi Vengrijos revoliucija buvo legalizuota; Habsburgų imperija skilo į dvi dalis, ir Vengrija – iki šiol buvusi tik Habsburgų provincija, nors ir privilegijuota, – tapo atskira valstybe. Dvaras, be abejonės, puoselėjo viltį išsižadėti savo nuolaidų; ir netgi daugelis vengrų politikų manė, kad pergalė buvo išplėšta per šiurkščiai. Deákas, vienas iš liberalių smulkiosios bajorijos atstovų, taip paaiškino, kodėl dedasi prie Kossutho programos: „Girtas neklauso proto argumentų, o seimas šiuo metu yra apgirtęs". 1848 metų vasarą Deákas faktiškai pasitraukė iš politinės veiklos būdamas įsitikinęs, kad Kossutho ekstremizmas veda Vengriją į pražūtį ir todėl būtina eiti su Habsburgais į kompromisą. Ir kai tas kompromisas pribrendo, jis buvo sudarytas Kovo įstatymų, o ne Pragmatinės sankcijos pagrindu. Vengrija, o ne dinastija, čia buvo toji šalis, kuri daro nuolaidas. Vengrai nesunkiai galėjo išsireikalauti švelnesnių sąlygų – juk po 1848 metų balandžio 11-osios Vengrijos egzistavimas nebekėlė abejonių.

Nuolaidos iš abiejų pusių buvo vienodos: išskyrus vokiečių širdperšą dėl Tirolio, dvaras ir revoliucionieriai daugmaž vienodai palankiai žiūrėjo į Habsburgų imperijos pertvarką pagal viršesniųjų tautų norus. Vienos liberalai imperiją laikė vokiečių valstybe, kuri vaidins svarbiausią vaidmenį naujojoje liberalioje Vokietijoje, ir tiek pat primygtinai reikalavo rinkimų į vokiečių Tautinį susirinkimą Frankfurte, kiek ir į Steigiamąjį susirinkimą Austrijoje. Nevykusi Balandžio 25-osios konstitucija, kuri provincijas traktavo kaip kokius valstybės filialus, be perstojo centrinei valdžiai besiskundžiančius savo bėdomis ir rūpesčiais, buvo tiesmuka tokio požiūrio išraiška. Dar ryškiau šis požiūris prasikišo siūlymuose, kuriuos kurpė Luomų centrinis komitetas, posėdžiavęs balandžio 10–17 dienomis, ruošdamasis taip niekad ir neįvykusiam Generalinių luomų susirinkimui. Komitetą sudarė tik vokiškųjų provincijų seimų nariai – aukštieji Vienos biurokratai ir apsišvietę vokiečių bajorai, varę agitaciją prieš Metternichą; trumpai tariant, nuosaikiausi ir labiausiai patyrę ano meto Austrijos vokiečiai. Šitie vokiečiai pripažino ir kitų istorinių tautų siekius: Vengrija, jų siūlymu, su imperija turėtų būti sujungta tik asmeniniais ryšiais; Lombardiją–Veneciją reikėtų perleisti tautinei Italijos valstybei; Galicijai, kol dar neatsikūrusi Lenkija, suteikti autonomiją. Visa kita imperijos dalis turėtų būti unitarinė vokiečių valstybė, Vokietijos sąjungos narė, vienijama vokiečių kultūros. Šios programos šalininkai jau manė dinastiją esant visai sugniuždytą, bet vos tik toji vėl atsistojo ant kojų, ne vienas vokietis iš oficialiųjų sluoksnių nuo programos kaipmat atsimetė. Šiaip ar taip, jie atskleidė visiems monarchijos vokiečiams bendrą nuostatą: jei dinastija virstų, jie eitų išvien su didžiuoju vokiečių nacionalizmu, o ne į federaciją su neistorinėmis tautomis. Įvairios vokiečių grupės nesutarė tik dėl vieno dalyko – laiko, kada tai įvyks: patys radikaliausi prieš dinastiją nusistatė 1848 metais, o didžioji dauguma vokiečių dar regėjo joje šiek tiek gyvybės.

Tarp vokiečių ir vengrų radikalizmo galima įžvelgti nemenką sąryšį. Kossuthas pervertino vengrų jėgas, tačiau net ir jis suprato, kad išsilaikyti jiems pavyks tik šliejantis prie vokiečių nacionalizmo, todėl pasiūlė vokiečiams globėjišką partnerystę. Du vengrų pasiuntiniai nuvyko į vokiečių Tautinį susirinkimą Frankfurte: jie ten paprašė nesutikti su tuo, kad Austrijos imperijoje būtų sukurtos slavų valstybės, ir garantavo Vokietijai, kad Vengrija palaikys Vokietijos sąjungos vientisumo idėją prieš čekų ir slovėnų separatizmą. Tuščiagarbiai ir pernelyg savim pasitikintys, Kossuthas su vengrų radikalais manė, kad didysis vokiečių nacionalizmas bus nukreiptas tik prieš dinastiją ir slavų tautas, bet neperžengs vengrų sienos. Kossuthas taip pat buvo linkęs paremti italų ir lenkų siekius, bet aplinkybės vertė laikytis diplomatinio atsargumo. Net ir jis suvokė, kad neverta tyčia provokuoti Rusijos intervencijos ir todėl iš pradžių apie Galiciją tylėjo. Be to, tautinės Vengrijos neišvengiamai laukė bręstantis karas su kroatais, todėl ji vylėsi sukurstyti prieš juos imperijos valdžią. Vengrija nenoriai prisidėjo prie karo su Italija – „su sąlyga, kad Austrijos vyriausybė padės nugalėti Kroatiją ir kad karui baigiantis nusileis visiems teisėtiems tautiniams italų reikalavimams". Taigi imperijos valdžiai buvo leidžiama gyvuoti tik tokiu atveju, jeigu ji taps viršesniųjų tautų įrankiu.

Visa tai toli gražu netenkino dinastijos. Per pirmas tris pralaimėjimo savaites, sutikdama su visais vokiečių ir vengrų reikalavimais, ji vis dėlto ėjo prieš jų norus teikdama nuolaidų čekams ir kroatams. Iš pradžių dvaras tai darė be jokių sąmoningų ketinimų, vien tik iš silpnumo, tačiau gegužės pradžioje suvokė, kad po kojų pasipainiojo naujas diplomatinis ginklas ir kad pasitraukęs čia, į Insbruką, gali veikti atrištomis rankomis. Insbrukas, kur vyravo sentimentai savo provincijai, o ne tautiškumo jausmas, buvo neutrali vieta, iš kur dinastija galėjo balansuoti tarp viršesniųjų ir pavaldžiųjų tautų. Dar kovo mėnesį Kroatijai ji garantavo tokią padėtį, kuri visiškai kirtosi su veng-

rų Kovo įstatymais. Vengrija paskelbė Kroatiją išvis panaikinanti, Kroatijos seimas į tai atsakė nutraukiąs ryšius su Vengrija. Karalius-imperatorius patvirtino abu aktus. Negana to, dar prieš atiduodamas Kroatiją į Budapešto priklausomybę, kroatų patriotą Jellačićių jis buvo paskyręs Kroatijos valdytoju. Vengrijos vyriausybei prireikė trijų mėnsių, kad protestais išgautų jo atleidimą; tai buvo padaryta birželio 10 dieną, bet net ir po to Jellačićius naudojosi slaptu imperatoriškosios šeimos palankumu. Jo grąžinimas į buvusį postą, be mažiausios abejonės, reiškė atvirą karo paskelbimą Vengrijai rugsėjo 4 dieną. Jellačićius buvo dvarininkas ir imperijai tarnaujantis pareigūnas, iš Kroatijos smulkiosios bajorijos iškilęs vien tik savo gabumais ir charakterio stiprumu. Jis pats linko į konservatyvią ištikimybės dinastijai ir „istorinių" kroatų teisių programą; bet 1848 metų sūkuryje, radęs sąjungininkų, irgi persiėmė tautine – atskiros pietų slavų valstybės Habsburgų imperijoje – idėja. Gajus, ilyrizmo propaguotojas, ir Jellačićius, Habsburgų generolas, veikė išvien – išties keista partnerystė. Kroatijos seimo bajorai pareiškė: „Mes esame viena tauta su serbais". Jellačićius apie serbus kalbėjo kaip apie savo „kraujo brolius"; jis sveikino serbų tautinį sukilimą, kuris gegužės 13 dieną Karlovicuose paskelbė atskirą serbų Voivodiną. Tiesą sakant, Jellačićius elgėsi taip kaip ir aukštesnieji vidurinės vokiečių klasės sluoksniai: nutraukęs ryšius su imperija, jis veikė kaip pietų slavų nacionalistas, o atgavęs imperatoriškąją malonę, išsižadėjo tautinių principų ir grįžo prie „istorinių" siekių.

Dvarui su apgailestavimu teko pripažinti vengrų pergalę Transilvanijoje. Gegužės 15 dieną Blaže rumunų tautinis susirinkimas pareikalavo, kad klausimas dėl unijos su Vengrija nebūtų svarstomas tol, kol rumunai neturės seime savo atstovų. Į tai Transilvanijos seimas, išrinktas senuoju principu, neatsižvelgė ir susirinkęs Kluže gegužės 30 dieną nubalsavo pats save paleisti. Rumunų atstovai prie dvaro Insbruke buvo supažin-

dinti su unijos aktu ir išgirdo, kad nuo šiol turi derėtis su Vengrijos vyriausybe.

Imperijos politikos prieštaringumas viršūnę pasiekė Bohemijoje. Pirmoji kovo 11 dienos Bohemijos peticija, dar prieš žlungant valdžiai Vienoje, buvo perdėm nuosaiki – Prahos inteligentų nebetenkino vietinė savivalda ir individualios „laisvės". Jie taip pat norėjo savų Kovo įstaymų. Antrojo susirinkimo Prahoje būta grynai čekiško: įkvėpti vengrų pavyzdžio, čekai pareikalvo vienybės ir nepriklausomybės „Šv. Vaclovo žemėms" – Bohemijai, Moravijai ir Silezijai – su atskiru parlamentu ir jam atsakinga vyriausybe. Formaliai žiūrint, viskas vyko kaip ir Vengrijoje, tačiau tikroji padėtis smarkiai skyrėsi. Vengrams tereikėjo surevoliucinti savo istorinę konstituciją, o saujelei čekų teko gręžtis prie tradicijos, nutrauktos 1620 metais. Vengrija niekada nebuvo praradusi galimybės kontroliuoti savo vietinę administraciją – tai darė per komitatų susirinkimus; tuo tarpu Bohemiją nuo pat Marijos Teresės laikų valdė tik imperijos įgaliotiniai – ji buvo neatskiriama Marijos Teresės ir Juozapo II sukurtos unitarinės valstybės dalis. Skirtumą suvokė net ir patys čekai: Vengrija be išlygų siekė asmeninės unijos, tuo tarpu čekai, jeigu jiems būtų pažadėta nepriklausoma vyriausybė, sutiko, kad bendrus reikalus tvarkytų Austrijos imperijos Generaliniai luomai.

Būta dar vieno lemiamo skirtumo tarp Vengrijos ir Bohemijos. Vengrams, nors šiaip jie sudarė Vengrijos gyventojų mažumą, priklausė visi pasiturintys ir išsilavinę žmonės, išskyrus tik vokiečių buržuaziją, bet ir toji greitai suvengrėjo. Tautinė vengrų valstybė „Šv. Stepono žemėse" įsitaisė kroatų, slovakų, serbų ir rumunų sąskaita – kroatai tolima pakraščio tauta, o kiti visai be politinio balso. Ir atvirkščiai, čekai, nors sudarė gyventojų daugumą Bohemijoje, turėjo dar tik vos ne vos prabudusią kultūrinę savimonę, bet jau metė iššūkį vokiečiams – sąmoningai istorinei tautai. Nesitenkindami šia kultūrine kova Bohemi-

joje, Prahos čekai reikalavo dar ir Silezijos su Moravija. Silezijoje vyravo vokiečiai, o Moravijoje – nors ir čekai, bet jie ten neturėjo kultūrinio centro ir todėl politiškai liko vokiečių šešėlyje. Silezija ir Moravija paklusti Prahai galėjo būti priverstos tik jėga, o čekai jos neturėjo. Vengrai prieš imperijos valią Šv. Stepono žemėse įsitvirtino patys savo jėgomis, o čekai pageidavo, kad ne kas kitas, o pati imperija iškovotų jiems Šv. Vaclovo žemių sienas. To jau imperijos valdžiai buvo per daug net ir didžiausio silpnumo akimirką. Balandžio 8 dienos atsaku ji garantavo vienodas čekų ir vokiečių kaip oficialių kalbų teises ir pažadėjo įsteigti atsakingą vyriausybę Prahoje; Bohemijos, Silezijos ir Moravijos unija buvo palikta svarstyti artimiausiam imperijos parlamentui.

Bohemijos vokiečiai tebuvo tik maža dalis čekų rūpesčių. Čekai gyveno gožiami vokiečių nacionalizmo; jie vieninteliai iš slavų tautų varžėsi tik su vokiečiais. Tautinė Vokietija irgi pretendavo į istorinį palikimą – Šventosios Romos imperijos žemes, kurios apėmė ir Bohemiją; todėl visi vokiečių nacionalistai siekė, kad Bohemija įeitų į tautinės vokiečių valstybės sudėtį. Į parengiamąjį parlamentą Frankfurte nuvyko viso labo du austrai; o penkiasdešimties narių komisija, kurią parlamentas sudarė parengti vokiečių Tautiniam susirinkimui, pageidavo, kad Austrijai atstovautų daugiau narių. Iš šešių Austrijos atstovų, pakviestų į komisiją, vienas buvo Palacký 's; jo balandžio 11 dienos atsisakymo laiškas paskelbė čekų tautos siekį turėti savo gyvenimą. Didelė to laiško dalis buvo skirta istoriniams ginčams, tokiems pat bevaisiams kaip ir vokiečių istoriniai argumentai. Tačiau visa esmė glūdėjo sakiny: „Aš esu slavų rasės Bohemijos gyventojas". Todėl jis ir negalįs dalyvauti tautinės Vokietijos reikaluose. Tačiau jis nereikalavo nepriklausomos tautinės čekų valstybės ir atmetė visuotinės rusų monarchijos idėją, apie kurią jau svajojo kai kurie panslavizmo mistikai. Palacký's rado trečią išeitį – nei su rusais, nei su vokiečiais: Aust-

rijos imperiją, jo siūlymu, reikėtų pertvarkyti į tautų federaciją, kur visos tautos gyventų laisvai, globojamos Habsburgų valdžios. Tai buvo austroslavizmo programa, ir nuo tada, kai Palacký's apie tai prakalbo, ji tapo lemiamu veiksniu ne vien Habsburgų, bet ir Europos likime. Padaryti Vidurio Europą ne rusišką ir ne vokišką – tai buvo paskutinė – pagaliau nuoširdi – iš visų Habsburgų „misijų".

Austroslavizmo, drąsa anaiptol nepasižyminčios programos, autorius buvo savo tautai visa širdim atsidavęs žmogus, kuris vis dėlto netikėjo jos stiprybe: slavų tautos prašė dinastijos suteikti joms laisvę, nes tarėsi esančios per silpnos ją išsikovoti pačios. Kaip turėjo Palacký's nenorėti užsitraukti vokiečių pykčio, kad gegužės 8 dieną atsisakė tapti imperijos švietimo ministru; esą jo paskyrimą vokiečiai „suprasią kaip palankumo slavams pareiškimą". Vis dėlto dinastija buvo linkusi eiti su slavais į sąjungą tik tuo atveju, jei tie būtų turėję pakankamai jėgų ją paremti: imperatorius nė iš tolo nepriminė geranoriško, pasiryžusio idealistiškai aukotis misionieriaus. O turėdami jėgų slavai ne dinastiją būtų rėmę, o už savo laisvę kovoję. Čia ir glūdėjo austroslavizmo trūkumas: dinastija būtų ėjusi į sajungą su slavais tik tada, kai slavų tautoms jos jau nebebūtų reikėję.

1848 metais dinastija nė neketino į bendradarbiavimą su pavaldžiosiomis tautomis žiūrėti rimtai; jos tebuvo reikalingos kaip gaivalas, kurį galima sukurstyti prieš vokiečius ir vengrus, nesukant sau galvos dėl jų tolesnio likimo. Bet vos tik išryškėjo nesutarimai tarp Vienos ir dvaro, šis kaipmat pasidarė nuolaidesnis čekams. Gegužės 29 dieną Bohemijos valdytojas Leo Thunas, atsiliepdamas į Visuomenės saugumo komiteto sukūrimą Vienoje, atsisakė vykdyti Vienos vyriausybės nurodymus ir Prahoje įkūrė kažką panašaus į čekų ir nuosaikiųjų vokiečių laikinąją vyriausybę. Viena šį separatizmą pasmerkė, o dvaras Insbruke Bohemijos delegacijai surengė priėmimą ir palaimino Bo-

hemjos seimo planą susirinkti anksčiau už imperijos Steigiamąjį susirinkimą. Tasai seimas būtų atsisakęs siųsti savo atstovus į Vienos parlamentą ir būtų derėjęsis su šiuo kaip lygus su lygiu Vengrijos pavyzdžiu, tik, deja, jis neįvyko.

Keista, bet Bohemijos viltis sudaužė austroslavizmo idėjos įsikūnijimas – Slavų kongresas. Palacký's ir jo draugai panoro suorganizuoti atkirtį vokiečių Tautiniam susirinkimui Frankfurte; be to, jiems reikėjo aptarti praktinius Austrijos imperijos gelbėjimo veiksmus. Vieninteliai Austrijos slavai, kuriuos tiesiogiai engė vokiečiai, buvo slovėnai, bet jų tautiniai jausmai dar beveik merdėjo. Pavyzdžiui, Karintijos ir Štirijos seimų atstovai slovėnai 1848 metais balsavo kartu su vokiečiais už tai, kad šios dvi provincijos išliktų kaip istoriniai vienetai, tai yra prieš jų pertvarkymo tautiniu pagrindu programą, kuri būtų leidusi jiems išsivaduoti nuo vokiečių ir susivienyti su Krainos slovėnais. Kongresui reikėjo platesnio pagrindo. Be to, nors čekai nenorėjo konfliktuoti su vengrais, jie negalėjo atstumti slovakų, kurių keliems kultūrinio atgimimo vadams buvo suteikę prieglobstį Prahoje; o vos tik apsispręsta priimti slovakus, pasiprašė kroatai. Kaip Austrijos slavai turėjo dalyvauti ir Galicijos lenkai, nors šie į visą šitą reikalą žiūrėjo kaip viršesnioji tauta; jie faktiškai į kongresą atvyko pirmiausia sergėti, kad tasai nepriimtų kokio nutarimo mažarusių – lenkų valdinių rytinėje Galicijoje – naudai. Poznanės lenkai, kuriuos pačius buvo pavergę vokiečiai, nepriklausė Austrijos imperijai; jų dalyvavimas būtų prieštaravęs Palacký'o iš pat pradžių nusistatytiems principams. Galiausiai pasirinktas kompromisinis variantas – į kongresą nuspręsta kviesti tik Austrijos slavus, o kitiems leista dalyvauti kaip svečiams. Didžiausias svetimšalis iš tų svečių buvo Bakuninas – vienintelis, be to, pats delegatu pasisiūlęs didžiausios slavų šakos atstovas. Bet lenkai tą kompromisą vis tiek sugebėjo apeiti. Kongresas buvo padalytas į tris slavų tautų grupes: lenkų–mažarusių, čekų–slovakų ir pietų slavų, ir kiekvienai leis-

ta pačiai parinkti atstovus – tuo pasinaudoję Galicijos lenkai iškart prisikvietė Prūsijos lenkų.

Taigi birželio 2 dieną prasidėjęs Slavų kongresas buvo austroslavizmo ir slavų nacionalizmo mišinys, dar pagardintas migloto slavų solidarumo. Jis priėmė dvi prieštaringas programas: revoliucinį manifestą į Europos tautas ir konservatyvų kreipimąsi į Habsburgų imperatorių. Manifeste, iš esmės parengtame lenkų, pasmerkti Lenkijos padalijimai ir vokiečių, vengrų bei turkų paprašyta geriau elgtis su jų valdiniais slavais – lenkai neketino laužyti ištikimybės savo partnerėms viršesniosioms tautoms. Kreipimesi į imperatorių smulkiai išdėstyti slaviškų Habsburgų monarchijos provincijų reikalavimai ir, ypač svarbu, pareikštas protestas dėl unijos su Vokietija; į reikalavimą garantuoti visų Habsburgų valdžioje esančių tautų lygybę norėta įtraukti ir Vengrijos mažarusius – tas nepatiko lenkams. Kongresas jau ketino numatyti tolesnį Austrijos slavų bendradarbiavimą, bet viskam galą padarė birželio 12 dienos maištas Prahoje.

Sekminių maištas žymėjo 1848 metų revoliucijų, taigi ir Vidurio Europos likimo, posūkį. Tačiau jis neturėjo jokio tikslo ir sėkmės atveju būtų buvęs mažai reikšmingas. Greičiausiai kongresas Prahoje išjudino politines nuotaikas, ir vietiniai radikalai – tiek čekai, tiek vokiečiai – užsigeidė pamėgdžioti sėkmingą Vienos revoliuciją. Birželio 12-osios demonstracijos niekuo nesiskyrė nuo gero pustuzinio ankstesnių demonstracijų. Vienintelis skirtumas buvo Windischgrätzo, imperijos generolo Prahoje, reakcija. Jis, kuriam kovo mėnesį nepavyko pasireikšti kaip diktatoriui Vienoje, dabar priėmė į gatves išėjusių prahiškių iššūkį. Prahos gatvių kautynės buvo pirmas rimtas mūšis su revoliucija, ir revoliucija jį pralaimėjo. Pralaimėjimą patyrė ne vien tik čekų radikalai, bet visi tie, kurie manė, kad senoji tvarka jau žlugusi ir kad Europą jau galima pertvarkyti radikaliais principais. Windischgrätzas, savaime aišku, sutrypė ir Bohemijos pla-

nus dėl autonomijos: rinkimai į seimą buvo atidėti, o iš Insbruko sugrįžusi delegacija sužinojo, kad jos kelionė visiškai bevaisė. Tačiau čekų nuosaikieji – tokių, beje, buvo dauguma – džiaugėsi Prahos radikalų sutriuškinimu. Jie ir toliau savo viltis siejo su austroslavizmu, juo labiau kai į dienos šviesą išlindo Bohemijos radikalizmo silpnumas; tačiau dabar sėkmingo savo programos įgyvendinimo jie turėjo siekti centriniame parlamente Vienoje, nebe Prahoje. Todėl čekų lyderiai buvo linkę vykti į Steigiamąjį susirinkimą, kurį anksčiau ketino boikotuoti, o baimindamiesi Frankfurto nutarimų ir vokiečių nacionalizmo, palaikė centralizuotą Austrijos valstybę, kuri didžia dalimi buvo tų pačių vokiečių kūrinys.

Windischgrätzo pergalę, pakančiai sutiktą čekų, dar atviriau sveikino vokiečiai. Frankfurtą jau ėmė erzinti Bohemijos rinkėjų atsisakymas rinkti deputatus į Susirinkimą; Prahos maištas sukėlė paniką dėl čekų kraujo praliejimo, ir Susirinkimas nusprendė pasiųsti Prūsijos arba Saksonijos kariuomenę, kad padėtų užgniaužti maištą. Giskra, vėliau Brno meras ir liberalių pažiūrų Austrijos ministras, atidavė Windischgrätzui dėkingumo duoklę ir pridūrė: „Kaip Moravijos vokietis, aš reikalauju, kad čekų judėjimas būtų visiškai numalšintas ir išrautas su šaknimis ateities labui". Taigi ir vokiečiai manė, kad dinastijos karinės pajėgos gerai dirba savo darbą, ir kartu pritarė tam, kad susirinktų Steigiamasis susirinkimas. Tiesą sakant, dėl Steigiamojo susirinkimo apgailestavo tik Prahos nugalėtojas Windischgrätzas; parlamente, kuris susirinko jo ginamas, iš pat pradžių slypėjo netikra gaida. Prahoje radikalai buvo sumušti, bet dinastija neturėjo pakankamai jėgų pakartoti šią pergalę visur kitur. Dėl to tik ir galėjo būti Habsburgų istorijoje tas liberalus epizodas, kuris tęsėsi nuo 1848-ųjų liepos iki 1849-ųjų kovo.

ŠEŠTAS SKYRIUS

LIBERALUSIS EPIZODAS: STEIGIAMASIS SUSIRINKIMAS, 1848 LIEPA – 1849 KOVAS

1848 metų liepos mėnesį Vienoje prasidėjęs Steigiamasis susirinkimas buvo vienintelis visai valstybei atstovaujantis Reichstagas, arba imperijos parlamentas, Austrijos imperijos istorijoje. Jis išreiškė dvigubą kompromisą: liberalai susitaikė su imperija ir dinastija, o dinastija priėmė liberalizmą. Į šį kompromisą privertė eiti silpnumas ir baimė, o ne įsitikinimai. Čekai bijojo vokiečių nacionalizmo, nuosaikieji vokiečiai bijojo, kad imperijos nesužlugdytų vokiečių radikalizmas ar kad jos neužgrobtų slavai; vidurinės klasės liberalai bijojo kol kas dar miglotų „proletariato" socialinių siekų. Savo ruožtu dinastijai reikėjo paramos prieš Vengriją ir karui Italijoje.

Steigiamasis susirinkimas suteikė dinastijai galimybę panaikinti atotrūkį tarp savęs ir Vienos. Į Vieną atidaryti Susirinkimo atvyko erchercogas Jonas, o kai jis rugpjūtį buvo išrinktas Vokietijos regentu, jo vieton į Vieną grįžo imperatorius ir kiti imperatoriškosios šeimos nariai. Vyriausybę Susirinkimas paskyrė kur kas tvirtesnę, bet ir liberalesnę. Tikroji jos galva užsienio reikalų ministras Wessenbergas, nors išėjęs Metternicho mokyklą – dalyvavo kartu su Metternichu Vienos kongrese 1814 metais, – buvo liberalių nuostatų žmogus ir visąlaik gynė Austrijos užsienio politikos „vakarietiškąją" orientaciją: norėjo, kad imperija kliautųsi Anglija, o ne Rusija – 1834 metais jam teko palikti tarnybą už pernelyg glaudų bendradarbiavimą su Anglija Belgijos klausimu. Dabar jis dėjo viltis į Angliją, kad padėtų liberaliais būdais išspręsti Italijos klausimą; tuomet Habsburgai, atsikratę priklausomybės nuo Rusijos, galėtų vykdyti liberalią politiką taip pat ir Vengrijoje bei Galicijoje. Stiprus žmo-

gus naujojoje vyriausybėje buvo ir Aleksandras Bachas, gabiausias iš visų Vienos radikalų prieškovio laikotarpiu. Jis į radikalizmą palinko negalėdamas apsikęsti dėl neišjudinamo prieškovio sąstingio; jo didžiausias troškimas – vieninga Austrijos imperija, valdoma moderniais principais. Nors vokietis ir radikalas, jis buvo Austrijos patriotas, o ne vokiečių nacionalistas. Tikėdamas „uniformine" tvarka ir valdžia, jis nė kiek nenusileido jakobinų diktatoriams, kurie sukūrė moderniąją Prancūziją; išskyrus tik tai, kad, neremiamas ryžtingos vidurinės klasės, šis austrų jakobinas pats turėjo remtis Habsburgų dinastija. Be to, Habsburgų kariuomenė nepasekė *anciene régime* Prancūzijos kariuomenės pavyzdžiu. Užuot pakrikusi ir susiskaldžiusi, Radetzky'o armija Italijoje liepos 25 dieną sumušė italus prie Kustocos ir rugpjūčio pradžioje atsikariavo Lombardiją. Tačiau Austrijos vyriausybę saistė nekonkretūs įsipareigojimai surengti konferenciją Italijos reikalu – tą ji buvo pažadėjusi Anglijai ir Prancūzijai; tad laikotarpį, kol Lombardija–Venecija dar galėjo tikėtis savivaldos, irgi galima laikyti liberaliojo epizodo dalimi.

Steigiamasis susirinkimas atstovavo tik mažajai Austrijai. Lombardijoje buvo įvesta karo padėtis, Venecija palikta respublika – tai nuolaida „sesei respublikai" Prancūzijai; Vengrija atsikovojusi nepriklausomybę Kovo įstatymais. Kaip ir visur kitur Europoje, visuotinės rinkimų teisės klausimu radikalai Susirinkime sudarė mažumą. Viena ir vokiečių miestai rinko radikalus; prie jų prisidėjo tik „lenkai su surdutais", tai yra priklausą aukštesniajam ir viduriniam visuomenės sluoksniui. Kaimiški vokiečių rajonai, nepasitikėdami miestų inteligentais, rinko valstiečius. Tačiau čekų valstiečiai pasitikėjo savo inteligentais, o mažarusiai – savo unitų kunigais, tad paradoksas – daugelis grynai valstiečių gyvenamų sričių deputatais rinko ne valstiečius. Taip Aukštutinė Austrija išrinko 13 valstiečių iš 16 deputatų, o Bohemija ir Moravija – 16 valstiečių iš 138 deputatų. Vie-

nas iš keleto vokiečių, bandžiusių įtikti ir miestui, ir kaimui, buvo Hansas Kudlichas, radikalių pažiūrų studentas, bet valstiečio sūnus; tai jis iškėlė agrarinį klausimą, kuris vyravo Steigiamajame susirinkime iki rugsėjo 7 dienos, kai buvo priimtas Išlaisvinimo aktas.

Šis aktas, didžiausias 1848 metų revoliucijų laimėjimas, užbaigė Juozapo II pradėtą darbą. Jis panaikino, ir be jokių kompensacijų, dvarininkų paveldimąsias teises jurisdikcijoje ir administracijoje; panaikino darbo prievolę lažą – iš dalies valstybės, iš dalies žemės valdytojų sąskaita[19]; suteikė valstiečiui, dvarininko žemės nuomininkui, naudojimosi ta žeme garantijas. Rugsėjo 7-osios aktas nulėmė Habsburgų monarchijos pobūdį visam likusiam jos gyvavimo laikui. O kai jau lažas buvo panaikintas, dvarininkams neliko reikalo ilgiau laikyti daugybę prie žemės pririštų valstiečių: vargingesnieji pardavė savo sklypelius turtingesniems valstiečiams ir patraukė į miestus. Besivystančiam kapitalizmui radosi darbo jėgos, o kartu šie ateiviai valstiečiai praskiedė senakurius miestų gyventojus vokiečius, taigi miestai pasipildė to krašto tautybės gyventojais. Be to, išlaisvinus valstiečius, apmalšo klasinė įtampa tarp aristokratijos ir valstietijos, ir valstiečiai, įgavę tautinės savimonės, atsigręžė vieni prieš kitus. Kudlichas parodė tai savo pavyzdžiu: po vieno istorinio įvykio savo gyvenime jis tapo paprasčiausiu vokiečių radikalu, o 1872 metais, grįžęs iš tremties Jungtinėse Valstijose, propagavo Silezijoje tautinę uniją su vokiečiais ir kurstė prieš čekus. Eisenmanno žodžiais tariant: „Tautybių kova ta-

[19] *Panašiame Vengrijos įstatyme, priimtame kovo mėnesį, visą kompensaciją įpareigota sumokėti valstybė. Galicijoje valdytojas, kad išlaikytų valstiečius lojalius ir atskirtus nuo jų ponų, jau buvo pažadėjęs panaikinti lažą valstybės iždo sąskaita. Kai vėliau Galicija gavo autonomiją, lenkų dvarininkai, kurie perėmė jos valdymą, pasipriešino tam, kad patys sau turėtų sumokėti kompensaciją; ją teko mokėti imperijai. Taigi už Galicijos valstiečių išlaisvinimą sumokėjo vokiečių ir čekų valstiečiai.*

po masių karu, užuot buvusi privilegijuotųjų asmenų dvikova". Net ir klasių kova aštrino tautinius nesutarimus: darbdaviai miestuose buvo daugiausia vokiečiai, o darbininkai – iš kaimų suplaukę čekai, slovėnai ar lenkai.

Neturtingų valstiečių išėjimas į miestus atnešė naudos pasiturintiems – šie supirko vargingųjų sklypus ir išsikovojo žemės – net ir nuomojamos iš dvarininkų – valdymo garantijas. Dėl to valstiečiai savo socialinėmis pažiūromis pasidarė dar konservatyvesni; kita vertus, kadangi dabar turtingesni valstiečiai įstengė mokėti už savo vaikų mokslą, valstiečių partijos vis labiau persiėmė tautine dvasia. Stambieji aristokratai tarėsi esą sužlugdyti: jie pasmerkė Išlaisvinimo aktą ir imperijos valdžią, kuri jam nepasipriešino, kaip „komunistinius". Bet atsitiko kaip tik priešingai. Stambieji dvarai, panaikinus menko našumo lažą, nuo šiol galėjo būti tvarkomi kur kas ekonomiškiau. Vengrijos garo plūgai, ryškus XIX amžiaus bruožas, kaip tik ir buvo valstiečių išlaisvinimo rezultatas. Be to, su ta nemenka pinigų suma, kurią gavo kaip kompensaciją, didikai galėjo imtis kapitalistinio verslo. Pagal Denis, Bohemijos didikai 1880 metais turėjo 500 iš 800 alaus daryklų, 80 iš 120 cukraus fabrikų ir 300 iš 400 spirito varyklų. Vengrų didikai irgi iš kompensacijų už lažą pasistatė lentpjūvių, popieriaus fabrikų, viešbučių, įsirengė anglių kasyklų, mineralinio vandens gręžinių. XX amžiuje stambieji dvarai Habsburgų monarchijoje klestėjo kaip niekada iki tol; tai lėmė 1848 metų valstiečių išlaisvinimas. O smulkioji bajorija iš tikrųjų žlugo: savo dvarų be lažo jie nepajėgė išlaikyti, o gautos kompensacijos neužteko pradėti verslui. Tiesa, ne Vengrijoje šis visuomenės sluoksnis ir taip nebuvo reikšmingas, bet Vengrijai smulkiosios bajorijos žlugimas turėjo lemtingų politinių padarinių.

Valstiečių išlaisvinimas pasirodė esąs naudingas ir imperijos valdžiai. Panaikinus paveldimąją jurisdikciją, vietinės administracijos priežiūra teliko išimtinai imperijos pareigūnams – šitaip

galutinai įtvirtinta jos priklausomybė nuo Vienos. Negana to, imperijos pareigūnai patys ir tvarkė visus to išlaisvinimo formalumus, tad valstiečiai manė, kad tai imperatoriaus dovana jiems, o ne Steigiamojo susirinkimo sprendimas. Iki 1848 metų rugsėjo valstiečiai buvo nusiteikę agresyviai ir revoliucingai, bet vos įsitikino lažo panaikinimo tikrumu, liovėsi domėjęsi politika ir abejingai stebėjo absoliutizmo pergalę. Bachas iš pat pradžių numatė tokią baigtį, todėl, kad ir nenoriai, sutiko su Kudlicho siūlymais, tik išreikalavo, kad valstiečių išlaisvinimo kaina būtų padalyta tarp žemės valdytojų ir valstybės. Ir vis dėlto imperijos ministrai ne tiek rūpinosi ateitimi, kiek gyveno šia diena. Suglumę, jie stengėsi šiaip taip išvairuoti per revoliuciją girgždančią imperijos mašiną, tad finansus laikė didžiausiu savo praktiniu rūpesčiu.

Finansai taip pat atvėrė kelią nesutarimams su Vengrija ir jų paskatintiems tolesniems lemtingiems įvykiams. Kovo įstatymais Kossuthas buvo pasiekęs visą savo programą: Vengrija su visa kita imperijos dalimi liko susieta tik asmenine unija. Imperijos vienybės sugriuvimas – dar ne viskas, kas pribloškė austrus, net Bacho tipo radikalus. Austriją iškart prislėgė sunki nacionalinės skolos dalis. Nuosaikieji vengrai, tokie kaip Deákas, kurie buvo įsitikinę, kad Vengrijai naudinga sąjunga su kitomis Habsburgų žemėmis, norėjo kompromisiškai išspręsti šį kritišką finansų klausimą, bet Kossutho šovinistinės iškalbos buvo sudoroti ir pasitraukė iš visuomenės gyvenimo. Todėl Kossuthas liko atsiribojęs nuo visų, nesutariantis tiek su liberalia Austrijos vyriausybe, tiek su Vengrijos liberalais. Tai paskatino dvariškių grupuotę, susibūrusią apie erchercogienę Sofiją, imtis veiksmų prieš jį, ir rugsėjo 4 dieną, nepranešę Austrijos vyriausybei, jie grąžino Jellačićių į Kroatijos valdytojo postą. Rugsėjo 11 dieną Jellačićiaus pulkai persikėlė per Dravą ir įžengė į Vengriją. Prieš šią dinastijos ir kroatų vienybę Kossuthas mėgino kurstyti vengrų ir vokiečių vienybę ir kreipėsi į Vienos parlamentą

prašydamas tarpininkauti tarp Vengrijos ir dinastijos. Kaip ir visi jo amžininkai tuometiniai radikalai, Kossuthas neperprato Austrijos prigimties ir manė, kad Steigiamasis susirinkimas Vienoje yra nacionalistinės pakraipos vokiečių parlamentas.

Priimti ar ne Vengrijos delegaciją, Susirinkimas svarstė rugsėjo 17–19 dienomis. Tai buvo pirma vieša diskusija „Austrijos klausimo" istorijoje; ji suformulavo temas ir ateičiai. Radikalieji vokiečiai, kurie norėjo, kad paveldimosios žemės taptų sudedamąja tautinės Vokietijos dalimi, pritarė Kossutho asmeninės unijos programai; pritarė ir „lenkai su surdutais", siekiantys tokios pat nepriklausomybės Galicijai. Nuosaikesni vokiečiai troško priklausyti Vokietijai, bet kartu norėjo išsaugoti imperijos vienybę, nes didingesnė jiems atrodė būsianti būtent vieninga Austrijos, o ne kokios nors Bavarijos ar Saksonijos imperija: tai yra jie pageidavo Austrijoje naudotis visais vokiečių pranašumais, o Vokietijoje – visais austrų pranašumais. Jie sutiko su Bacho argumentu, kad konstitucines Vengrijos privilegijas galima buvo toleruoti tol, kol kita imperijos dalis buvo absoliutizmo valdžioje; o dabar Vengrija turinti pripažinti imperijos parlamentą podraug su kitomis bendromis finansų, karo, užsienio reikalų institucijomis. Čekai neigiamai vertino tokią centralistinę poziciją: jie gynė federalizmo principus ir norėjo turėti savo parlamentą Prahoje, lygiateisį su Budapešto parlamentu. Ir vis dėlto jie negalėjo remti Kossutho, nes tai būtų reiškę pritarimą tautinei vengrų valstybei, vadinasi, savo giminaičių slavų – serbų, kroatų, o svarbiausia savo brolių slovakų – išsižadėjimą. Kad ir priešiškai nusistatę prieš centralistinę Vienos valdžią, čekai dar labiau bijojo iš Frankfurto sklindančio vokiečių nacionalizmo; tad verčiau rinkosi stiprią imperiją, kartu vildamiesi sušvelninti jos griežtumą savo pačių atžvilgiu. Vengrijai nepalankią daugumą smarkiai papildė slovėnai, kurie taip pat troško išvengti vokiečių dominavimo, ir mažarusiai, kurie tokiu netiesioginiu būdu balsavo prieš lenkų dominavimą Galicijoje. Tai-

gi austroslavizmas ir didysis austrizmas susivienijo prieš viršesniųjų tautų siekius.

Habsburgų imperija pelnė savo labui daugumą parlamente, bet jai dar reikėjo laimėti karą. Buvo nutarta imperijos kariuomenę pasiųsti į pagalbą Jellačićiui; tai išprovokavo spalio 6 dienos sukilimą Vienoje – pačią radikaliausią iš 1848 metų revoliucijų. Spalio revoliucija užsimojo sugriauti Austrijos imperiją ir jos vieton sukurti tautinę Vokietiją ir tautinę Vengriją; tiesą sakant, jos tikslas buvo sumenkinti Vieną iki provincijos miesto lygio. Deja, su tokia programa negalėjai kreiptis paramos į vidurinės klasės liberalus, kurie suprato, kaip naudinga būti didelės imperijos sostinės piliečiais; be to, juos atstūmė tas įkarštis, su kuriuo šią programą – kaip savo socialinio nepasitenkinimo išraišką – palaikė Vienos liaudis. Spalio revoliucija buvo pasmerkta, jeigu jos neparems tautinė Vokietija ir tautinė Vengrija, dėl kurių ji ir kovojo. Vokietija neturėjo pajėgų. Frankfurto parlamentas, pats įbaugintas radikalizmo, jau buvo atsidavęs Prūsijos kariuomenės globai; viena, ką jis tepadarė, tai spalio 27 dieną priėmė nutarimą, kad vokiečių ir nevokiečių žemės gali būti sujungtos tik asmenine unija, – nutarimą, kuris tą pačią akimirką išlakstė į skutus sušaudytas kartu su Vienos barikadomis. Vengrija, gavusi atokvėpį, skubėjo steigti Kossutho vadovaujamą Visuomenės saugumo komitetą. Vengrijos kariuomenė buvo nedrąsiai patraukusi į Vieną, bet, gavusi atkirtį, baikščiai atitraukė.

Įsiplieskus revoliucijai dvaras pabėgo į Olomoucą Moravijoje, paskui jį nusekė ir dauguma Steigiamojo susirinkimo narių. Vienoje liko atsimetėliai nuo Susirinkimo vokiečių radikalai ir „lenkai su surdutais". Net ir dabar dinastija palaikė ryšius su abiem pusėmis, norėdama apsidrausti nuo radikalų pergalės. Vienos gynybai vadovavo vyriausybės tam reikalui paskirtas Messenhaueris; oficiozas *Vienna Gazette* vieną šalia kito spausdino jo ir Windischgrätzo, Austrijos imperijos vyriausiojo ka-

riuomenės vado, atsišaukimus. Finansų ministras Krausas, su kitais atsimetėliais likęs Vienoje, sumokėjo iš imperijos iždo dviem emisarams, kurie buvo pasiųsti pas Kossuthą prašyti pagalbos. Šis atsargumas pasirodė nereikalingas; Viena liko izoliuota. Kudlichas – Išlaisvinimo akto iniciatorius – mėgino, pasitelkęs savo atoritetą, sukelti Žemutinės ir Aukštutinės Austrijos valstiečius. Nepavyko. Windischgrätzo ir Jellačićiaus kariuomenės užėmė Vieną ir sutriuškino radikalizmą Europoje. Pirmieji vyriausybės veiksmai, pasiekus pergalę, buvo pripažinti negaliojančiu Frankfurto spalio 27 dienos nutarimą ir paskirti Windischgrätzą kariuomenės vadu kariauti su Vengrija. Ji atsisakė ketinimų pelnyti Anglijos paramą nuolaidomis Italijoje ir ėmė rengtis atnaujinti ten karą. Taigi Spalio revoliucijos pralaimėjimas sužlugdė visas tris – tautinę Vokietiją, tautinę Vengriją ir tautinę Italiją.

Stipri imperijos politika reikalavo stiprių ministrų ir stipraus imperatoriaus. Lapkričio 21 dieną pagyvenęs Wessenbergas užleido vietą Feliksui Schwarzenbergui, Windischgrätzo svainiui ir Radetzky'o patarėjui. Gruodžio 2 dieną Ferdinandas atsisakė sosto ir perleido jį sūnėnui Pranciškui Juozapui. Po abdikacijos jis išnyko iš istorijos – teapsireiškė joje vienintelį kartą 1866 metais pakomentuoti to fakto, kad Prūsija okupavo Prahą: „Net ir aš būčiau galėjęs taip šauniai tai padaryti". Naujasis ministras pirmininkas Schwarzenbergas buvo smurto žmogus – žiaurus asmeniniame gyvenime, toks pat politikoje. Jis laikėsi nuostatos, šiaip jau nebūdingos šaltu protu besivadovaujantiems valdžios vyrams, kad jėga yra viskas, o idėjos – niekas. Schwarzenbergas buvo kariavęs Radetzky'o kariuomenėje Italijoje, ir rimtai žiūrėdamas į 1848 metų karą, tikėjo Austrijos karinėmis pajėgomis, kas visai nebūdinga Austrijos valstybininkui; jį, tiesą sakant, galima laikyti viena iš pirmųjų su Italija susijusios didžiosios iliuzijos aukų – iliuzijos, kuri į tolesnio šimto metų Europos politiką įnešė farsiškos „nežymios pagalbos" sąvoką.

Kad ir būdamas vienos iš įtakingiausių Austrijos šeimų narys, Schwarzenbergas nejautė nė mažiausios pagarbos nei tradicijai, nei aristokratijai ir ketinimą Ponų rūmus padaryti paveldimuosius pasmerkė sakydamas, kad Austrijoje neatsirastų dvylikos bajorų, vertų juose sėdėti. Pats visai be idėjų, labai greitai idėjas ar bent jų apmatus perimdavo iš kitų, tad savo kabinetui rinkosi sumanius žmones, visiškai nekreipdamas dėmesio į jų praeitį. Vidaus reikalų ministru paskirtas grafas Stadionas buvo lojalus, bet ryžtingai liberalus aristokratas, savo liberalią politiką sėkmingai išbandęs Galicijoje, kai ėjo jos valdytojo pareigas. Teisingumo ministras Bachas buvo nekilmingas teisininkas, net gegužės 26 dieną dar stovėjęs radikaliojoje barikadų pusėje. Prekybos ministru tapo baronas Bruckas, prekybininkas, Reinlando vokietis, – jis padėjo pagrindus Triesto suklestėjimui ir puoselėjo *Mitteleuropos* – austrų ir vokiečių vadovaujamos visos Vidurio Europos ekonominės sąjungos – idėją. Šiuos vyrus, smarkai vienas nuo kito besiskiriančius kilme ir pažiūromis, vienijo nuostata teikti pirmenybę jėgai. Schwarzenbergas tuo pat paženklino užsienio politiką. Metternichas priklausė nuo Rusijos, Wessenbergas – nuo Anglijos; abiejų pasirinkimą lėmė principai – konservatyvūs stūmė prie Rusijos, liberalūs lenkė prie Anglijos. Schwarzenbergas ketino išvengti šių moralinių alternatyvų bendradarbiaudamas su Luji Napoleonu, tokiu pat kaip ir jis pats neprincipingu avantiūristu, kuris ką tik buvo tapęs Prancūzijos Respublikos prezidentu. Jo negąsdino Habsburgų sąjunga su Bonapartais. Schwarzenbergo vyriausybė buvo jakobiniška vyriausybė, ir tikslas, kurį ji sau išsikėlė, – Habsburgų palikuonį Pranciškų Juozapą paversti Napoleonu, revoliucijos vaiku.

Imperatorius, kuriam teko toks keistas vaidmuo, tebuvo aštuoniolikos metų, doras ir nepažįstantis pasaulio berniukas. Kaip ir Schwarzenbergas, jis irgi nepasitikėjo idėjomis: Schwarzenbergas buvo per daug protingas, kad turėtų principus, Pranciš-

kus Juozapas – per daug suklaidintas, kad suprastų juos. Užvaldytas dinastijos idėjos, nematė nieko daugiau. Kaip erchercogas, jis buvo tik Pranciškus, pridėtinis vardas Juozapas metė aliuziją į Juozapą II, „žmonių imperatorių". Tačiau, be vardo, daugiau Pranciškus Juozapas su Juozapu II neturėjo nieko bendra; jam dinastijos idėja reiškė tik valdžios įtvirtinimą ir nieko kita. Kaip Pranciškus I, jis galėjo būti pareigingas biurokratas: turėjo, anot vokiečių posakio, *Sitzfleisch*, kietą užpakalį. Amžinai suko galvą, kodėl negali tvarkyti savo imperijos reikalų vien tik sėdėdamas prie stalo ir sklaidydamas popierius aštuonias valandas per dieną. Vis dėlto ir jis pasižymėjo tam tikru politiniu lankstumu, tačiau stokojo proto lankstumo. Visas Pranciškaus Juozapo gyvenimas buvo paženklintas 1848 metų atminimo, kai atrodė, kad imperija tuoj subyrės. Toji patirtis imperatoriaus veiksmams suteikė primygtinumo ir nekantrumo – iš prigimties jam nebūdingų bruožų. Schwarzenbergas vadovavosi politine teorija, kad valdžios pagrindas yra jėga, ne idėjos; Pranciškus Juozapas šią teoriją, kaip ir visas kitas, vertino skeptiškai ir todėl palaikė ar bent jau nestojo skersai kelio sistemos naujovėms, kurios ne kartą vertė šį tą keisti ir imperijos ideologiniame pamate. Tačiau niekuomet nesvyravo dėl dviejų dalykų, kuriems vieną kartą pasiryžo: išlaikyti ir stiprinti savo kariuomenę ir kelti monarchijos prestižą užsienyje. Ilga ir karti patirtis išmokė jį, kad šių tikslų įmanu pasiekti tik darant nuolaidų vidaus politikoje, bet neišmokė suprasti, kad tai yra blogi tikslai ir kad tautų norą priklausyti imperijai reikia užsitarnauti darbais, o ne meilikavimu joms siekti, kad imperija neiškriktų. Iš savo pirmtakų, ypač iš Juozapo II, Pranciškus Juozapas paveldėjo didžiulį geros valios „kapitalą", tačiau iššvaistė jį dinastijos valdžiai stiprinti ir todėl paliko imperijos tautas, taip ir nesuvokusias imperijos egzistavimo pagrindo. Pranciškus Juozapas nepripažino idėjų, tačiau dinastinė teisė irgi buvo idėja, ir dargi labai sena. 1848 metų revoliucijos sustabdė natūralią

„nesąmoningą" Austrijos istorijos tėkmę, ir Pranciškus Juozapas, „paskutinis senojo sukirpimo imperatorius", tapo atnaujinta institucija, tokia pat „sukurta" kaip ir visos kitos. Nepasitikėdamas savo tautomis, nejautė dėl jų jokios atsakomybės ir darė nuolaidas tik iš baimės, o ne iš įsitikinimų. Todėl suprantama, kad jis tapo tuo kalviu, kuris į Habsburgų imperiją trinktelėjo lemiamą smūgį.

Pranciškaus Juozapo valdymo pradžia sutapo, gal ir keista, su Steigiamojo susirinkimo atsitiktiniu išlikimu; kol Vengrija dar nebuvo prispausta, dvarui vertėjo laikytis nuosaikiųjų čekų ir vokiečių paramos, kurie nebuvo įsitraukę į birželio maištą Prahoje ar Spalio revoliuciją Vienoje. O Steigiamasis susirinkimas, praradęs visą turėtą įtaką, nusikraustė į Kromeržyžą Moravijoje – tęsti savo konstitucinių darbų. Ir čekai, ir vokiečiai atsikratė savo radikaliųjų sparnų: pirmieji buvo austroslavai, antrieji – austrai. Į klausimą, ar imperija išgyvens, jau atsakė įvykiai; Steigiamajam susirinkimui beliko apsvarstyti, kaip imperatorių suderinti su individualia ir tautine laisve. Be to, spalio įvykiai parodė dinastiją ir pačią turint nuo nieko nepriklausomos stiprybės; jos dabar negalėjo palenkti nei čekai, nei vokiečiai, tad abi pusės suprato, kad protingiausia susitarti ir rasti kompromisą. Vis dėlto jų pasaulėžiūras skyrė gili praraja: vokiečiai norėjo centralizuotos valstybės, tokios, kokią buvo sukūrę Marija Teresė ir Juozapas II; čekai troško atgauti Bohemijos, kaip provincijos, teises. Kita vertus, vokiečiai buvo pasiryžę apriboti centrinę valdžią dabar, kai dinastija ją taip akivaizdžiai vėl suėmė į rankas; o čekai buvo pasiryžę ją palaikyti, nes centrinė valdžia gynė juos nuo Frankfurto propaguojamos tautinės vokiečių valstybės. Čekai išsižadėjo savo federalizmo idėjos ir sutiko su unitarine valstybe; tuo tarpu vokiečiai, bent jau dauguma, neprieštaravo dėl provincijų autonomijos.

Palacký's, reto intelektinio dorumo žmogus, buvo linkęs išskirti net ir daugiau naujų provincijų, turinčių kiekviena savo

tautinę savastį. Kiti čekai šį pasiūlymą atmetė – nenorėjo atsisakyti „istorinės" Bohemijos, nepaisant čionykštės vokiečių mažumos; o vokiečiai, reikšdami savo tautines teises Bohemijoje, nėmaž neketino atiduoti slovėnų gyvenamų sričių Karintijoje ir Štirijoje. Be to, siekdami centralizuotos valstybės, vokiečiai norėjo užkirsti kelią bet kokiems atskirų tautų ir provincijų tapatybės įtvirtinimams. Todėl net ir Kromeržyže tiek čekai Bohemijos labui, tiek vokiečiai imperijos labui prieštaravo siūlymams, kad Austrija būtų paversta daugybės tautinių bendruomenių sąjunga, ir dėl šito – daugiau dėl jokio kito dalyko – vieningai sutarė iki pat Habsburgų imperijos žlugimo. Kromeržyžo konstitucija padarė tik vieną nuolaidą tautinėms provincijų mažumoms: sukūrė provincijai pavaldžias „apskritis" su vietiniais seimeliais ir vietinės reikšmės autonomija. Kromeržyžo posėdžiautojai manė, kad tautinius siekius visiškai patenkins mokyklos ir vietinės valdžios įstaigos gimtąja kalba; jie neįsivaizdavo, kad tos tautos gali norėti pačios lemti savo likimą. Kaip ir vokiečių Tautinis susirinkimas Frankfurte, jie nesuprato valdžios – pagrindinės politikos problemos – esmės; jie manė, kad valdžia turėtų likti dinastijos rankose; ten ji ir liko. Taigi Kromeržyžo konstitucija nepamėgino išspręsti klausimo, kaip skirtingos tautos galėtų susiderinti tarpusavyje, kad sukurtų bendrą joms visoms valdžią; joje pasirūpinta tik tuo, kaip skirtingos tautos galėtų gyventi taikiai Habsburgų valdžioje. Iš esmės konstitucija pripažino, kad be dinastijos imperija negali egzistuoti, ir todėl iš anksto pasmerkė visus būsimus projektus pakeisti Habsburgų monarchiją „Dunojaus konfederacija". Tautos, anot Kromeržyžo konstitucijos, gali veikti išvien tik valdomos Habsburgų.

Tačiau net ir sutikimas gyventi taikiai Habsburgų valdžioje buvo laimėjimas, niekada daugiau nebepasiektas Habsburgų monarchijos istorijoje. Šis unikalus faktas skatino vėlesnius istorikus pervertinti Kromeržyžo konstitucijos reikšmę. Čekai su

vokiečiais susivienijo bendram reikalui, kad rastų sprendimą, ir šito sprendimo sėkmė priklausė nuo to bendradarbiavimo tęsinio. Tatai būtų neįmanoma, jei abi pusės vėl panūstų palenkti dinastiją kiekviena į savo pusę. Mayeris, kuris ir parengė konstituciją, per metus ar dvejus tapo patikimiausiu Bacho žmogum, patikėtiniu siekiant imperiją paversti centralizuoto absoliutizmo tvirtove; Lasseris, pagrindinis Mayerio padėjėjas Kromeržyže, dirbo kartu su Schmerlingu, kad įtvirtintų šią vokiečių centralizaciją prisidengę suklastotai išrinktu vokiečių parlamentu; jis ir sumąstė tą „rinkimų geometriją", kuri leido vokiečiams Austrijos parlamente dirbtinai sudaryti daugumą. Čekams teko ilgiau laukti savo šanso pelnyti dinastijos palankumą. Dabar jie prieš savo Kromeržyžo kolegas vokiečius metėsi ieškoti sąjungos su „feodaline" Bohemijos bajorija; o 1879 metais Palacký'o žentas ir pagrindinis kalbėtojas Kromeržyže Riegeris ėmėsi partneriauti su imperijos valdžia, kad padarytų galą vokiečių hegemonijai. Be to, net ir šitą laikiną susitarimą Kromeržyže nulėmė tai, kad čekų ir vokiečių radikalai pralaimėjo Habsburgų kariuomenei; anksčiau ar vėliau tasai radikalizmas turėjo atgimti. Kromeržyžo konstituciją, toli gražu neišreiškusią Austrijos tautų susitarimo, rengė deputatai – tolimi toms tautoms ir jų reikalams, atsargūs, išsimokslinę žmonės, kurie vylėsi užsitikrinti savo biurokratinę bei akademinę ateitį ir manė, kad tai turėtų patenkinti tautinius masių siekius.

O kol Susirinkimas Kromeržyže svarstė konstituciją, Vengrijoje visa savo jėga prasiveržė nacionalizmo pliūpsnis – serbai, slovakai bei rumunai, iš vienos pusės, ir vengrai, iš kitos, skerdė vieni kitus žiauriausiame naujųjų laikų tautiniame kare. Kromeržyžo Susirinkimas sutiko, kad Austrijos imperija turi būti stipri; to nebuvo įmanoma pasiekti neišsprendus Vengrijos klausimo, ir vis dėlto Kromeržyžas nukreipė savo akis nuo Vengrijos. Vienintelis Palacký's ne itin ryžtingai siūlė padalyti Vengriją į tautines valstybes. Čekai nepritarė siūlymui, kuris galėjo

išprovokuoti panašų siūlymą „istorinės" Bohemijos atžvilgiu, tačiau nepalaikė ir vengrų pretenzijų, nes būtų turėję atsižadėti slovakų. Vokiečiai irgi nestojo prieš tokią pat kaip jie viršesniąją tautą remti pavaldžiųjų slavų tautų, tačiau nepalaikė pretenzijų, kurios kėlė grėsmę didžiajai Austrijai. Ir čekai, ir vokiečiai apsimetė, kad Vengrijos problema neegzistuoja, todėl leido pačiai dinastijai susitvarkyti su Vengrija už jų akių. Kromeržyžo tyla dėl Vengrijos Susirinkimą padarė bevertį ir Schwarzenbergo vyriausybei, kuri norėjo paramos prieš Vengriją, o ne liberalios konstitucijos. Schwarzenbergas ir jo komanda jau buvo pasiryžę imtis priemonių prieš vengrus, tad 1849 metų kovo 4 dieną – ir tai buvo vienas pirmųjų imperijos valdžios sutvirtėjimo ženklų – paleido taip ir nebaigusį rengti konstitucijos Kromeržyžo Susirinkimą.

Beje, Schwarzenbergas, Stadionas ir Bachas irgi nešėsi tam tikrais revoliucionieriais. Nors į postus buvo iškelti Windischgrätzo, bet nepritarė šio pažiūroms ir neprijautė jo draugams aristokratams. Šitie „senieji konservatoriai" – Metternicho sekėjai, palaikomi nuo Kossutho atsimetusių vengrų didikų, – siūlė panaikinti viską, kas padaryta 1848 metais, ir atkurti Vengrijos seimą tokį, koks jis buvo prieš Kovo įstatymus, tai yra vėl imtis sąjungos tarp imperatoriaus ir bajorijos politikos, bergždžios jau Metternicho laikais, dar bergždesnės tapusios po agrarinių revoliucijos reformų. Schwarzenbergas ir jo ministrai neketino grįžti į prieškovį; jie nė kiek nesižavėjo to laikotarpio sumaištim ir menkyste, lygiai kaip ir po to užėjusiu liberalizmo tarpsniu. 1849 metų kovo mėnesį Windischgrätzas jau buvo praradęs politinę įtaką ir į jo protestus niekas nekreipė dėmesio. Stadionas skubotai apmetė kitą konstituciją, kaip atsvarą Kromeržyžo projektui. Šioje konstitucijoje visa imperija, įskaitant Vengriją ir Lombardiją–Veneciją, buvo laikoma centralizuota unitarine valstybe. Čia turėjo būti vienas imperijos parlamentas, renkamas tiesioginiais rinkimais, jam atsakinga vy-

riausybė, vadovaujama ministro pirmininko; Vengrija padalyta į naujas provincijas atsižvelgiant į tautybes, ir šios naujos kartu su visomis kitomis imperijos provincijomis sumenkintos iki administracinių sričių reikšmės. Stadiono konstitucija Austrijos problemą „išsprendė" ją išvis panaikindama: į visą tą margumyną žemių su skirtingiausiomis tradicijomis ir nevienodo išsivystymo lygio tautomis pažvelgta kaip į tautų ir tradicijų prasme vieningą valstybę, tarsi tai būtų buvusi kokia Napoleono Prancūzija. Mėginta atnaujinti Juozapo II pastangas, tik kur kas nepalankesnėmis sąlygomis; šis bandymas gal ir galėjo pavykti, jei Schwarzenbergas ir jo ministrai iš pat pradžių būtų nuosekliai vadovavęsi jakobinizmu.

Stadiono konstitucija buvo paskelbta 1849 metų kovo 4 dienos dekretu – tą pačią dieną, kai paleistas Kromeržyžo Susirinkimas. Pažadėta, kad ji pradėsianti veikti tuoj pat, vos tik pasibaigs „laikinoji padėtis". O tuo tarpu ministrų kabinetas buvo atsakingas tik neegzistuojančiam parlamentui ir nepatyrusiam jaunam imperatoriui. Jie valdė kaip diktatoriai – atkovojo Habsburgams Vengriją ir Italiją ir revoliucinės svarbos įstatymus leido kaip „laikinuosius dekretus". Liberalūs reikalavimai buvo nutildyti; prasidėjo naujos rūšies absoliutizmas.

SEPTINTAS SKYRIUS

NAUJASIS ABSOLIUTIZMAS: SCHWARZENBERGO IR BACHO SISTEMA, 1849–1859

Su Kromeržyžo Susirinkimo paleidimu prasidėjo atviras viršesniųjų tautų puolimas. Liovėsi kalbos apie nuolaidas Italijoje; Sardinija buvo išprovokuota atnaujinti karą, ir Radetzky's kovo 26 dieną laimėjo svarbią pergalę ties Novara; o Venecijos respubli-

ka nugalėta per neskubrų atolo pjovimą liepos mėnesį. Menkas ryšys su tautine Vokietija irgi nutrūko: balandžio 5 dieną Austrijos deputatai atšaukti iš Frankfurto Susirinkimo. Kur kas kietesnis riešutas buvo Vengrija. Nuo juodųjų 1848 metų rugsėjo dienų Kossuthas stebėtinai sugebėjo Vengriją vėl pakelti ant kojų. Tuomet jau atrodė, kad didžioji Vengrija byra: šiaurėje sukilo slovakai; Voivodinoje – serbai; Transilvanijoje bendromis jėgomis pasipriešino rumunai su vokiečiais; į Vengriją, persikėlę per Dravą, įžengė kroatai. Eiti į kompromisą Kossuthą ragino net ir jo radikalieji šalininkai. Jis nesvyravo. Užuot mėginęs pelnyti Vengrijos tautų prielankumą, tik kurstė vengrų įkarštį – tautiniai konfliktai jam kaip tik rodėsi tinkama proga užgniaužti nevengrų tautas. Jis vienintelis nieko nenorėjo girdėti apie kompromisus, kuriuos tautybėms siūlė kiti ministrai, ir toms bundančioms tautoms svaidė į veidus frazes, skaudžiai deginusias dar ir po šimto metų. Serbams jis pasakė: „Išsiaiškinsim kalaviju" ir kūrė planus, kaip „juos išrauti su šaknimis"; Kroatiją apibūdino, kad jos esą „per maža net vienam patiekalui"; rumunus išvadino „sąmokslo prieš Vengriją siela".

Šis tautinių aistrų kurstymas pasirodė vaisingas. Vengrų kareivius pavyko įtikinti, kad jie savo valstybę gali išgelbėti tik žudydami tuos Vengrijos piliečius, kurie kalba kita nei jų kalba. Jellačićius buvo nublokštas atgal; pažabota slovakų gyvenama teritorija ir didžioji dalis Voivodinos; rumunai viltis dėjo, nors nedaug telaimėjo, į Rusijos kariuomenę, kuri nuo revoliucijų pradžios taikėsi užimti Dunojaus kunigaikštystes. Toliau sekėsi dar geriau. 1848 metų žiemą į Vengriją įžengė Windischgrätzo pulkai ir okupavo Budapeštą; tačiau netrukus vengrų kariuomenei vadovaujantys lenkų generolai sugebėjo įgyti pranašumą ir 1849 metų balandžio pradžioje privertė Windischgrätzą trauktis. Tuo pat metu, kai Habsburgai nutraukė santykius su tautine Italija ir tautine Vokietija, su jais pačiais nutraukė santykius tautinė Vengrija. Debrecene susirinkęs seimas balandžio 14 die-

ną, gerokai išsekintas nuosaikiųjų narių prieštaravimų, nuvertė Habsburgus nuo Vengrijos sosto ir jos valdytoju išrinko Kossuthą. Taip Kossutho doktrina, kad Vengrija pajėgtų būti didžioji valstybė tiek be sąjungos su Habsburgais, tiek be taikaus sambūvio su nevengrų tautomis, įgavo savo logišką baigtį. Ir vis dėlto Kossutho pergalę nulėmė ne kokios nors pranašesnės vengrų tautos savybės ir ne jo sukeltas šovinistinis įkarštis – šią pergalę laimėjo vengrų kariuomenė, kuri pati buvo Habsburgų galybės dalis.

Be jokios abejonės, Habsburgai po kurio laiko būtų sutriuškinę Kossuthą ir savo pačių jėgomis, tyliai pritariami vengrų didikų ir remiami nevengrų tautų. Tačiau skubiai pagalbą pasiūlė Rusija. Carui nė kiek nepatiko lenkų generolų, vadovaujančių vengrų kariuomenei, sėkmė, jis baiminosi, kad Vengrijos pavyzdys neužkrėstų Lenkijos. Be šių, caro turėta ir giliau slypinčių motyvų. Rusijos politika Artimuosiuose Rytuose, po dviejų dešimtmečių ramybės, vėl buvo bepradedanti aktyvėti; okupuodama Dunojaus kunigaikštystes, tariamai kad apgintų jas nuo revoliucijos, Rusija žengė pirmąjį naujojo žygio į Konstantinopolį žingsnį. Caras nenorėjo, kad Habsburgų imperija savo krizę įveiktų nejausdama nė menkiausios padėkos Rusijai, antra vertus, jis kaip įmanydamas vengė atskleisti tikruosius Rusijos siekius, bijodamas, kad tuomet Austrija pasitrauks iš žaidimo. Kaip jau ne kartą anksčiau, o ir vėliau, Rusija vaikėsi žaltvykslę – vylėsi, kad didžioji valstybė, atsidėkodama už suteiktą sėkmingą pagalbą, savanoriškai apdovanos ją, Rusiją, dovanėle, kurios ji pati nedrįso pareikalauti[20]. Caras rimtai žiūrėjo į tuos

[20] *Tai buvo Aleksandro I klaida, kai jis palankiai vertino tą faktą, kad Napoleonas 1809 metais užkariavo Austriją, o vėliau pats prisidėjo prie Napoleono sutriuškinimo 1814 metais. Šią klaidą pakartojo Aleksandras II, kai ramiai žiūrėjo į Bismarcko pergales prieš Austriją ir Prancūziją, ir Stalinas 1939 metais. Keista, bet rusai ne kartą yra patikėję tik vokiečių (austrų) nuoširdumu. Su kitomis Vakarų valstybėmis jie siekdavo sudaryti kur kas tikslesnes sutartis, kaip antai 1915 ar 1944 metais; deja, irgi, kaip paaiškėjo, nevaisingas.*

konservatizmo principus, kurių buvo išmokęs iš Metternicho; jam nė į galvą neatėjo, kad jie visiškai nieko nereiškia Schwarzenbergui, o jei ir būtų reiškę – tai tik ne tiek, kad sutiktų regėti Konstantinopolį ar Dunojaus žiotis Rusijos rankose.

Caro veiksmai atitiko Schwarzenbergo planus. Jis buvo pasiruošęs priimti Rusijos pagalbą Vengrijoje ar vėliau Vokietijoje, tik iš pat karto nusistatė nepripažinti nerašytų skolų. 1849 metų gegužę Rusijos armija įžengė į Vengriją, ir rugpjūčio mėnesį vengrų kariuomenė kapituliavo carui ties Vilagosu. Kossuthas pabėgo į Turkiją ir keturiasdešimt metų pragyveno tremtyje, mėgindamas išlaikyti tuščią Vengrijos valdytojo orumą; svajonė apie didžiąją nepriklausomąVengriją subliuško. Tačiau ir Habsburgų sėkmės būta tokios pat iliuzinės kaip ankstesnės Kossutho sėkmės. Austrai ją pasiekė padedami Rusijos, tad ir jos likimas priklausė nuo draugystės su Rusija tęsinio. Juolab kad tai buvo grynai karinis, o ne politinis laimėjimas. Čekų ir vokiečių nuosaikieji sveikino čekų ir vokiečių radikalizmo sutriuškinimą, o Vengrijoje Kossutho pralaimėjimu nesidžiaugė nė vienas žmogus. Apie Windischgrätzą telkęsi didikai ir į Deáką dairęsi liberalai sutiko su Kossutho tikslu paversti Vengriją didžiąja vengrų valstybe; nepritarė jam tik dėl to, kaip tą tikslą pasiekti, – bajorų supratimu, geriausia intrigomis dvare, o Deáko nuomone, – legalia opozicija. Batthyány'o ir trylikos vengrų generolų egzekucija sukūrė Vengrijai kankinius ir legendą, kurių nebuvo galima ištrinti per dešimtį absoliutinio režimo metų. Be to, didikai, nors ir tikri Vengrijos patriotai, nusigręžė anais sėkmės mėnesiais nuo Kossutho; todėl dabar čia nebuvo didelio masto konfiskacijų ir užtat nepridygo atimtuose dvaruose imperijos bajorų, kaip kad atsitiko Bohemijoje po 1620 metų pralaimėjimo. Pasak Eisenmanno: „Tapatinti Vilagosą su Baltuoju kalnu – tai apsirikti daugiau kaip dviem šimtais metų".

Tačiau, šiaip ar taip, Vilagosas nustūmė paskutinį kliuvinį nuo kelio į didįjį centralizuoto absoliutizmo eksperimentą. Sta-

dionas 1849-ųjų vasarą išprotėjo; Schwarzenbergas įsitraukė į užsienio reikalus; taigi vieninteliu tikruoju diktatoriumi liko po Stadiono vidaus reikalų ministru tapęs Bachas – ir išnaudojo jam atitekusią valdžią revoliuciniam tikslui. Visi provincijų istoriniai siekiai ir turėtosios privilegijos buvo šluote nušluoti. Vengrams paaiškinta, kad savo konstituciją jie patys iš savęs atėmė nuversdami nuo Vengrijos sosto Pranciškų Juozapą; o kur neliko Vengrijos, negalėjo likti ir jokios kitos valstybės ar provincijos; net Kroatija, buvusi nuo pradžios iki galo lojali, prarado ir seimą, ir vietinę savivaldą, ir teritorinį vientisumą. Pirmą ir paskutinį kartą Austrijos imperija tapo tikrai unitarine valstybe. Ji turėjo bendrą administracijos sistemą, kurią pagal nurodymus iš Vienos tvarkė vokiečių pareigūnai; bendrą įstatymų sąvadą; bendrą muitų sistemą. 1850 metų birželį „ypatinguoju dekretu" staigiai panaikinta muitų siena tarp Vengrijos ir kitos imperijos dalies; nuo tada imperijoje ėmė veikti ir bendra prekybos sistema. „Bacho sistema" galiojo tik 10 metų, iki 1859-ųjų, – to nepasakysi apie jos padarinius, kurie buvo justi dar labai ilgai. Iki 1848-ųjų siena tarp Vengrijos ir kitos imperijos dalies skyrė dvi visuomenes; po 1867-ųjų ji teskyrė du parlamentus. Nuo tada iki pat monarchijos galo vengrai rūkė tuos pačius cigarus ar cigaretes, buvo prižiūrimi tos pačios policijos ir pildė tokios pat formos biurokratinius popierius kaip ir visi kiti monarchijos piliečiai; tiesą sakant, daug ką iš to, kas iki šiol laikoma grynai vengriškais dalykais, Vengrijai įpiršo Bachas ir jo parankiniai. Senoji Vengrija su savo autonominiais komitatais buvo iš tikrųjų laisva nuo biurokratijos; po 1867-ųjų komitatų autonomija reiškė tai, kad juose galioja Austrijos biurokratinė sistema, tik ją vykdo vengrų biurokratai. Tai tokį palikimą gavo Vengrija iš „Bacho husarų".

Bacho sistemą įgyvendinti buvo patikėta vokiečiams, bet ne vokiečių nacionalistams. Čia taip pat galima įžvelgti Schwarzenbergo užsienio politikos dvasią: tai mechaniškas didžiavo-

kiškojo radikalizmo aidas, be jokio – tiek radikalaus, tiek nacionalistinio – įkarščio. Bruckas įtikino Schwarzenbergą siekti „Septyniasdešimties milijonų imperijos" – Habsburgų valdomos visų Vokietijos ir Austrijos žemių sąjungos; šis puoselėjo mintį įtraukti Habsburgų imperiją į atgaivintą Vokietijos sąjungą ir, negana to, dar į Vokietijos muitų sąjungą. Tokie planai metė iššūkį Rusijai ir Prancūzijai, grėsė sužlugdymu Prūsijai ir vokiečių kunigaikščiams; to tebuvo įmanoma pasiekti vien tik revoliucine demagogija, o ne su Habsburgų kariuomenės pagalba – tad Schwarzenbergo siekiai faktiškai atskleidė jo mąstymo trivialumą. Lengva buvo suardyti Prūsijos planus sukurti Prūsijos valdomą Šiaurės Vokietijos sąjungą. Austrijos kariuomenė laimėjo pergales Italijoje ir Vengrijoje; caras ir vėl ištiesė pagalbą konservatyviajai, kaip jis klaidingai manė, pusei. 1850 metų gruodžio mėnesį Olomouco sutartimi Prūsija atsisakė savo planų ir sutiko, kad būtų atgaivinta Vokietijos sąjunga. Tai buvo paskutinis Schwarzenbergo laimėjimas. 1851 metų pradžioje Dresdeno konferencijoje vokiečių kunigaikščiai atmetė jo pastangas įtraukti visas Habsburgų valdas į Vokietijos sąjungą ir į Vokietijos muitų sąjungą; prie šios opozicijos, pagaliau sunerimęs, prisidėjo ir caras. Austrija atsidūrė aklavietėje. Schwarzenbergas savo jėgos ir prestižo vaikymosi politika vertė Austriją grumtis dėl vadovaujamos padėties Vokietijoje, tuo tarpu savo vidaus politika vertė vokiečius gręžtis nuo jos.

Prūsijos pralaimėjimas pašalino paskutinę dingstį išsaugoti teoriškai galiojusią Stadiono konstituciją. Schwarzenbergo ministrų kabinetas, nors iš pažiūros revoliucinis, nebuvo remiamas revoliucinių jėgų, ir kai tik 1848-ųjų sukelti pavojai praėjo, Pranciškus Juozapas pateko kur kas jam priimtinesnėn konservatyviųjų didikų ir generolų įtakon. Šie troško atgaivinti istorines prieškovio institucijas, bet kadangi negalėjo susigrąžinti savo seimų ir paveldimosios jurisdikcijos, tai nors siekė atkurti „istorinę" imperatoriaus valdžią. Ministrų despotizmas jiems

atrodė revoliucinis, tad jie ragino grįžti prie prieškovio sistemos, kur ministrai tebuvo tik administratoriai, o vienintelė įstatymų leidžiamoji ir kontroliuojamoji institucija – imperatorius. Tačiau žmonės, troškę grįžti į sistemą, kurios visiškas supuvimas išlindo į paviršių 1848 metais, patys buvo griežčiausi jos kritikai; šios dvariškių grupuotės lyderio Kübecko atsiminimai yra svarbiausias šaltinis, teikiantis žinių apie prieškovio režimo bejėgystę. Kübeckas pavydėjo Bachui, kaip Metternichas pavydėjo Kolovratui; jis skatino absoliutizmą, nors ir žinojo, kad imperijai nepajėgus vadovauti vienas žmogus, tuo labiau jaunas ir niekuo nepasižymintis. Todėl Kübeckas griebėsi seno, užmesto pasiūlymo, kurį Metternichas tiek daug metų piršo Pranciškaus dvarui, – įsteigti „parlamento pakaitalą", arba Imperijos tarybą, kuri patarinėtų imperatoriui, nesikėsindama į jo absoliutinę valdžią; jam pavyko labiau nei Metternichui – imperatorius sutiko. Pranciškui Juozapui buvo malonu išgirsti iš vyresnių imperijos valstybininkų, kad galės imperiją valdyti pats, užuot atidavęs ją į Bacho, revoliucingo teisininko rankas; įkvėptas Luji Napoleono 1851 metų gruodžio 2 dienos *coup d'état*, jis užsigeidė iki metų galo padaryti ir savąjį perversmą. Taigi buvo oficialiai panaikinta Stadiono konstitucija, o ją pakeitė skubiai parengtas Kübecko projektas, pavadintas 1851 metų gruodžio 31-osios Patentu: pagal jį Austriją valdo tik imperatorius, o įstatymų leidybos srityje jam talkina paskirtas Reichsratas, arba Imperijos taryba, vadovaujama, žinoma, Kübecko.

Šis Kübecko sėkmingai įgyvendintas planas mažai ką pakeitė gyvenime. Pranciškus Juozapas, iki šiol teoriškai konstitucinis monarchas, dabar tapo teoriškai absoliutiniu; praktiškai jis ir toliau paliko viską spręsti vyriausybei, kuri valdė Austriją pastaruosius trejus metus. Schwarzenbergas sutiko su Kübecko Patentu, būdamas tikras, kad kaip ministras pirmininkas sugebės išlaikyti savo aukščiausią padėtį, kad ir kokios bus Patento sąlygos. Pranciškus Juozapas taip menkai suprato Kübec-

ko Patento esmę, jog, Schwarzenbergui staiga 1852 metų balandžio mėnesį mirus, į ministrus pirmininkus pasiūlė Bachą. Kübeckas kartu su grįžusiu iš tremties Metternichu įtikino jį, kad absoliutizmas ir ministras pirmininkas – nesuderinami dalykai. Taigi Schwarzenbergas buvo vienintelis Austrijos imperijos ministras pirmininkas per visą jos istoriją, išskyrus keletą atsitiktinių veikėjų revoliucijos metais. Bachas liko vidaus reikalų ministru, o ministru pirmininku tapo ir visą savo gyvenimą išbuvo pats Pranciškus Juozapas; ir pasirenkant politikos kryptį, ir priimant sprendimus jam patarinėjo ministrai, besiskiriantys vienas nuo kito kaip dangus nuo žemės. Ministerinio valdymo suardymas neišėjo į naudą ir Imperijos tarybai: Pranciškus Juozapas, vadovaudamasis tiesiog sveiku protu, matė, kad įstatymų leidžiamoji institucija, nors sudaryta iš jo paskirtų žmonių, nesuderinama su absoliutizmu taip pat kaip ir ministrų kabinetas, ir niekada nesitarė su ja jokiu svarbiu reikalu. Iš Tarybos buvo tik tiek naudos, kad ji parodė Metternicho prieškovio laikų sumanymo bergždumą, ir Kübeckas netrukus atsistatydino iš tuščių jos pirmininko pareigų. Taigi lengvabūdiška ir neatsakinga aristokratija – aukšti karo vadai ir žemvaldžiai – sužlugdė vyriausybę, kuri, šiaip ar taip, vykdė kryptingą politiką ir išreiškė kolektyvinę valią; neturėdama ką pasiūlyti jos vieton, aristokratija atgaivino didžiausias senojo režimo blogybes, kai ministrai nedrįsta nė piršto pajudinti be nurodymo iš viršaus. 1851 metų Kübecko darbas įrodė, kad Bismarckas teisingai apibūdino Austrijos valdymo metodą: „Austrijos imperatorius nestokoja ministrų, bet kai jis nori, kad kas nors būtų padaryta, pats turi tai padaryti".

Kübecko Patentas, nors praktiškai neveiksmingas, simbolizavo vilties, kad įmanomas „liberalizmas iš viršaus" pabaigą. Iš vyriausybės pasitraukė Schmerlingas, gynęs Austrijos interesus Frankfurto parlamente, o vėliau pakeitęs Bachą teisingumo ministro poste; juo netrukus pasekė Bruckas. Kovodamas

su tuo, kas neišvengiama, ilgiausiai laikėsi Bachas. Jis skatino laikinąjį absoliutizmą siekdamas paversti imperiją vieningu dariniu be provincijų ar tautinio separatizmo; ir iki pat 1852 metų pabaigos neatsižadėjo vilties apvainikuoti savo darbą liberalia centralizaciją įtvirtinančia konstitucija. Savo lemiamą apsisprendimą Bachas padarė tik po Schwarzenbergo mirties: administracinės sistemos veiksmingumą jis vertino labiau nei liberalius principus ir, norėdamas išsaugoti „Bacho sistemą", stojo remti absoliutinės monarchijos. Likimo ironija – beje, pelnyta – kaip tik Bachui, jakobiniškų nuostatų ministrui, teko panaikinti Juozapo II bažnytines reformas, kurios sugebėjo išlikti net per Metternicho konservatizmo politiką prieškoviu. 1855 metų konkordatas atleido Romos katalikų bažnyčią nuo valstybės kišimosi ir suteikė teisę kontroliuoti švietimą, kurią ji paskutinį kartą turėjo juodžiausiu kontrreformacijos tarpsniu. Pertvarkyta Bažnyčia, kaip ir pertvarkyta monarchija, buvo dirbtinis, sąmoningas bandymas užgniaužti naują dvasią iš XVIII amžiaus muziejaus ištrauktais ginklais; Karūnos, Bažnyčios ir kariuomenės sąjunga, kažkada natūrali, dabar buvo abstrakčiai išprotauta, kaip, beje, ir pats liberalizmas, prieš kurį monarchija ją nukreipė.

Naujasis absoliutizmas nieko nežadėjo; tai buvo didžiausia jo blogybė. Iki 1848-ųjų žmonės aiškiai matė visus sistemos trūkumus, bet tada nors ore sklandė galimybė, kad imperatorius sutiks, o gal ir pats paskatins, ištaisyti padėtį. Dabar neliko nė tokios galimybės: Habsburgai teikė pirmenybę ne taikiems sprendimams, o jėgai. Aišku, nebeliko ir privilegijuotų tautų ar kalbų. Visos staiga tapo lygios ir jautėsi vienodai nepatenkintos, nes jau buvo paragavusios, ar tik lyžtelėjusios, 1848-ųjų tautinės laisvės. Net ir vokiečiai nesijautė patenkinti, nors šiaip jau turėjo naudos iš to, kad gyveno prestižinėje Vienoje ir kad centrinė administracija buvo vokiška. Kaip labiausiai apsišvietusi tauta, jie norėjo konstitucijos, o kaip labiausiai pasiturinti, priešinosi ant jų pečių kraunamai piniginių prievolių naštai, kurios

reikalavo kairuomenės išlaikymas. Nesubalansuotas biudžetas buvo silpniausia naujojo absoliutizmo vieta. Represinei kariuomenei reikėjo mokėti, bet net stropuoliai Bacho valdininkai negalėjo surinkti lėšų tiek, kad padengtų augančias išlaidas. Šeštasis dešimtmetis visur kitur Europoje buvo didžiausių kapitalo investicijų metas, tuo tarpu Austrijos imperijoje vietoj fabrikų ir geležinkelių stūksojo kareivinės – dabar Austrija prarado iki šiol turėtą ekonominį pranašumą prieš Prūsiją. Paleisti vėjais net senojo režimo ekonomikos pasiekimai. Valstybės geležinkeliai, Kübecko suplanuoti prieškovio laikotarpiu, perleisti grupei užsienio kapitalistų. Į prancūzų kapitalistų rankas perėjo Lombardijos geležinkeliai; tai buvo gūdus Austrijos imperijos išpūstos karinės stiprybės atspindys. Užėjus 1857 metų krizei Bacho sistema nusivylė iki šiol dar ja tikėję Vienos kapitalistai vokiečiai; ji naująjį absoliutizmą supurtė taip pat smarkiai, kaip 1847 metų krizė supurtė prieškovio režimą. Tačiau Bachas ir jo administracinė mašina buvo stipresni už Metternichą ir to meto netvarką. Metternicho sistemą sužlugdė vidiniai prieštaravimai ir silpnybė; Bacho sistemą – negyvybingą, bet kietą – reikėjo sugriauti iš išorės.

Visus dešimtį absoliutinio režimo metų Austrijos politikoje dominavo užsienio reikalai. Absoliutizmas tam ir įvestas, kad būtų galima vykdyti stiprią užsienio politiką; užsienio politikos nesėkmė lėmė ir absoliutizmo galą. Metternicho sistema žlugo tiek užsienio, tiek vidaus reikaluose. Iki 1848-ųjų caras susiturėjo nuo veiksmų Artimuosiuose Rytuose, kad neprarastų privilegijos remti Austrijos imperiją; po 1848-ųjų caras rėmė Austrijos imperiją, kad gautų už tai atpildą Artimuosiuose Rytuose. O kai jau Rusija okupavo Dunojaus kunigaikštystes, konflikto tarp Austrijos ir Rusijos buvo sunku išvengti, kad ir kokia būtų buvusi politinė sistema; tą įrodė Schwarzenbergo pasirinktas naujas kursas. Schwarzenbergo politikos esmė – pasitikėjimas Austrijos stiprybe. Metternichas gąsčiojosi, kad menkiau-

sias konfliktas Europoje suskaldys Austriją į gabalus; Schwarzenbergas ieškojo naujų erdvių dinamiškai politikai. Metternichas, anksčiau pasinaudojęs Napoleonu, kad išsaugotų Habsburgų imperiją, 1813 metais nusigręžė nuo jo ir pasirinko Rusiją bei konservatizmą. Schwarzenbergas šį pasirinkimą apvertė aukštyn kojom, mat manė, kad Austrija pakankamai stipri eiti išvien su naujuoju Napoleonu. Jo užsienio politika taip pat pasižymėjo jakobinizmo dvasia: jis niekinamai vertino Vienos kongreso „sutarčių sistemą" ir puoselėjo viltis šį tą laimėti Vokietijoje ir Artimuosiuose Rytuose. Atmesdamas Metternicho konservatizmą, Schwarzenbergas, reikia tiesiai pasakyti, bemaž neturėjo kitos išeities; tai Austriją vertė daryti naūjas Prancūzijos ir Rusijos politikos dinamizmas, nors Napoleonas III ir sensteléjęs Nikolajus I menkai tepriminė Napoleoną I ir jaunatvišką Aleksandrą I. Vienos kongreso dvasia išgaravo anksčiau, nei iširo jo nustatytas teritorinis Europos suskirstymas; dabar Austrija buvo suspausta tarp didžiųjų valstybių ir rytuose, ir vakaruose. Rusija ištiesė rankas į Dunojų; Napoleonas III svajojo apie naują Italijos karalystę.

Schwarzenbergas sugalvojo naują politiką; jo bėda buvo ta, kad jai vykdyti nepasirūpino naujų ginklų. Avantiūrinė politika negalėjo remtis vien tik Habsburgų kariuomene; tam reikėjo pasitelkti demagogiją, apeliuoti į vokiečių nacionalizmą. Po dešimties metų Bismarckas įveikė šią problemą, su kuria beviltiškai bandė susidoroti Schwarzenbergas: padedamas vokiečių nacionalizmo, jis Vokietijai, o kartu ir Habsburgų monarchijai suteikė saugumą nuo Rusijos ir Prancūzijos ir netgi privertė vokiečių liberalizmą tarnauti Prūsijos karaliui. Schwarzenbergas nestokojo Bismarcko drąsos ir laisvės nuo prietarų, bet neturėjo pagrindinio Bismarcko ginklo – gebėjimo uždegti žmones. 1848 metais karas su Rusija būtų net ir labai tenkinęs vokiečių ir lenkų radikalus, tačiau Schwarzenbergas valdė, tarsi būtų jų užkariautojas. Ryžtinga politika Artimuosiuose Rytuose, kuri iš-

simėčiusias vokiečių miestų bendruomenes pajungtų vokiečių politiniam vadovavimui, buvo įmanoma tik vokiečių nacionalizmo pagrindu; dėl šio tikslo Bruckas ir propagavo „Septyniasdešimties milijonų imperijos" idėją. Schwarzenbergas „Septyniasdešimties milijonų imperiją" manėsi sukursiąs vien vyriausybės manevravimu, mindamas po kojų vokiečių jausmus; šios užmačios žlugo 1851 metais per Dresdeno konferenciją, taigi jo Artimųjų Rytų politika buvo pasmerkta dar net nepradėta vykdyti. Vėliau, po 1867 metų, kai Habsburgų monarchija sudarė kompromisą su viršesniosiomis tautomis – lenkais, vengrais ir vokiečiais, – ji jau galėjo rinktis antirusišką pakraipą, ir sulig kiekvienu šių tautų įtakos monarchijai padidėjimu toji pakraipa darėsi vis ryškesnė. Schwarzenbergas, atseit žmogus be principų, aukojo viską absoliutinės valdžios principui; tai buvo esminis jo sistemos prieštaravimas.

Bismarckas, be minėtojo, dar turėjo kitą pranašumą: didžiausią įtaką Prūsijos karaliui ir iš esmės nepajudinamą valdžią. Prūsijos konservatoriams ir generolams nepatiko Bismarcko avantiūrizmas, tačiau jie tylėjo, iš dalies skaitydamiesi su karaliumi, iš dalies patys suprasdami virš jų kabantį pavojų. Schwarzenbergas visada jautė dvaro įtakos grėsmę, ypač po Kübecko sėkmės 1851 metais; o Buolis, kuris tapo užsienio reikalų ministru po Schwarzenbergo mirties 1852 metų balandžio mėnesį, išvis neturėjo lemiamo balso. Stambieji aristokratai, nebespėjantys su laiku nei užsienio politikoje, nei vidaus reikaluose, vis dar pritarė Metternicho konservatyvaus solidarumo politikai; generolai buvo apsėsti minties apie Italiją, o su Rusija kariauti, jų manymu, ne Austrijos jėgoms. Čia ir glūdėjo absurdas: diplomatai savo politiką grindė Austrijos stiprybe, o generolai buvo įsitikinę jos silpnumu.

Krymo karas Habsburgų monarchiją įstūmė į apsisprendimo krizę; anuomet priimti prieštaringi sprendimai nulėmė jos tolesnį likimą. Negalėdama nuspręsti, į kurią pusę pasiduoti –

Rytus ar Vakarus, Austrija nuo tada atsidūrė padėtyje, primenančioje sustabdytą animaciją, laukiančią, kol užges ekranas. Dar parengiamuoju karo etapu Buoliui pavyko įgyvendinti didžiausią Habsburgų siekį: Rusijos kariuomenė atsitraukė iš Dunojaus kunigaikštysčių, ir jas okupavo Austrija. Taigi dabar ji kontroliavo Dunojų praktiškai per visą jo navigacinį ilgį; Rusija buvo atkirsta nuo Balkanų, tad Austrija tapo vienintele pretendente juos užvaldyti. Šią savo padėtį Austrija galėjo įtvirtinti tik tuo atveju, jeigu būtų tapusi Anglijos ir Prancūzijos sąjungininke, o karas būtų iš Krymo persikėlęs į Galiciją; tik čia ji galėjo pasiekti ženklių rezultatų, tačiau, ko gero, kaip įtikinėjo generolai, savo pačios sąskaita. Buolio patartas, Pranciškus Juozapas nusiuntė Rusijai ultimatumą, bet, generolų sukritikuotas, pasižadėjo jo nevykdyti. Karą Galicijoje, išvengtą 1855 metais, Austrijai teko kur kas nepalankesnėmis aplinkybėmis kariauti 1914-aisiais. Buolis, kad nors kiek išsaugotų turimą padėtį, dėjo pastangas užmegzti sąjungą su Prūsija, tačiau tam irgi būtų reikėję arba grįžti prie Metternicho konservatizmo, arba apeliuoti į vokiečių nacionalizmą, o Buolis negalėjo daryti nei vieno, nei kito. Taigi Krymo karas paliko Austriją be draugų: Rusija savo pralaimėjimą aiškino Austrijos grasinimu dėtis prie sąjungininkių, o sąjungininkės manė, kad Rusija būtų atsitraukusi be karo, jeigu Austrija iš pat pradžių būtų prie jų prisidėjusi.

Paryžiaus kongresas, užbaigęs šį karą 1856 metais, ir jam parinkta vieta, ir savo dvasia ženklino Vienos sistemos galą. Austrija daugiau nebebuvo reikalinga Europai. Anglija su Prancūzija sustabdė Rusijos veržimąsi į Artimuosius Rytus ir be Austrijos pagalbos; abi, nors skirtingų paskatų vedamos, palankiai žiūrėjo į Italijos nacionalizmą; o Rusija su Prūsija, vėlgi dėl skirtingų priežasčių, daugiau nebesivaikė konservatizmo. Prancūzija ir Rusija, dar taip neseniai priešininkės, rengėsi susivienyti prieš Austriją; tai turėjo būti nauja Tilžės taikos versija. Buolis

tikėjosi Prancūzijos garantijų dėl Austrijos provincijų Italijoje; vietoj to išgirdo Cavourą visam kongresui paskelbiant, kad Austrijos valdžia Italijoje nebegaliojanti. Tikėjosi taip pat, kad Dunojaus kunigaikštystės bus atiduotos Austrijai ilgam valdyti; vietoj to Austrijai teko atitraukti kariuomenę, ir per metus ar dvejus kunigaikštystės pačios, padrąsintos Prancūzijos ir Rusijos, susivienijo į nepriklausomą Rumuniją. Tačiau, nors Paryžiaus taika sužlugdė „Austrijos Dunojaus" planus, kartu ji sužlugdė ir „Rusijos Dunojaus" planus. Rumunija tapo niekieno žeme, neutralia Dunojaus žiočių savininke, todėl kur kas pakančiau nusiteikusia abiejų – ir Austrijos, ir Rusijos – atžvilgiu, negu jei būtų buvusi kurios nors vienos valdoma. Per vėlesnes aštuntojo ir devintojo dešimtmečių krizes Rusija nesikėsino į Rumunijos nepriklausomybę, tad jas pavyko įveikti vien diplomatijos išgalėmis. Tačiau vos tik Rusija, o su ja ir Rumunija, liovėsi paisyti 1856-aisiais nustatytų principų, Habsburgų monarchijos egzistencija pakibo ant plauko; to ženklas buvo caro Nikolajaus II vizitas 1914-ųjų birželį į Kostancą pas Rumunijos karalių. Pranciškus Juozapas po Krymo karo valdė dar šešiadešimt metų, ir visi šie šešiasdešimt metų praėjo Paryžiaus taikos šešėlyje.

Užsienio politikos nesėkmę 1856-aisiais dar labiau apkartino 1857 metų ekonominė krizė; Austrija ėmė pamažu kratytis karinio absoliutizmo. Lombardijoje–Venecijoje pagaliau buvo atšaukta karo padėtis, ir erchercogas Maksimilianas, imperatoriaus brolis, kaip jos valdytojas, visaip mėgino silpstančiai čionykštei Austrijos valdžiai įkvėpti apsimestinai liberalios dvasios; taip pat mėginta taikiai kalbėtis su konservatyviais vengrų didikais ir didžiosios Vokietijos šalininkais vokiečių kapitalistais. Visa tai rodė valdžios sutrikimą, o ne permainas sistemoje. Šiaip ar taip, Austrijos valdovai atkakliai laikėsi nuomonės, kaip ir Metternichas savo laiku, kad pavojus kyla iš vidaus, ir šį kartą jie buvo teisūs, nors iki galo nesuvokė, kokio tas pavojus didumo. Austrijos izoliacija gundė Napoleoną III įgyvendinti

savo svajonę apie naująją bonapartizmo hegemoniją Italijoje; 1858 metais jis sutarė su Cavouru išstumti austrus iš šiaurinės Italijos. Rusija, nekantraudama išvysti Austriją pažemintą ir susilpnintą, kaipmat pažadėjo Napoleonui neutralitetą. Austrijos valdovai vis dar, tarsi apsvaigę, svaičiojo apie Austrijos stiprybę; susidūrę su italų nepasitenkinimu Lombardijoje, jie negalėjo atsakyti nieku kitu kaip tik baudžiamuoju žygiu į Sardiniją. Paskutinę akimirką Buolis suabejojo savo jėgomis ir kreipėsi paramos į didžiąsias valstybes. Jo pastangos buvo bergždžios: niekas daugiau nebetikėjo „Austrijos misija". Prancūzija apskritai rengėsi pulti ją pačią; Rusija irgi troško Austrijos žlugimo; britai norėjo italų nacionalizmo pergalės. Liko vienintelė Vokietija. Deja, jos Buolis taip pat nepalenkė savo pusėn: jis negalėjo demagogiškai apeliuoti į vokiečių tautinius jausmus, o ir Pranciškus Juozapas nebūtų nusipirkęs Prūsijos paramos net pripažindamas Prūsijos princą regentą šiaurinės Vokietijos vyriausiuoju karo vadu. Habsburgų monarchijai neišvengiamai teko remtis savo kairuomene ir niekuo daugiau; 1859 metų balandį Sardinija, gavusi nusiginkluoti reikalaujantį ultimatumą, buvo išprovokuota stoti su Austrija į karą.

Austrijos kariuomenė toli gražu neatitiko savo toli siekiančių pretenzijų. Radetzky's mirė 1857 metais. Jo nevykėlis įpėdinis Gyulai šį postą gavo tik per dvaro intrigas; griebtis kokių nors veiksmų jo nepastūmėjo net imperatoriaus adjutanto telegrama: „Be abejo, jūs su viskuo susidorosite taip pat šauniai kaip ir Radetzky's". Prancūzija turėjo užtektinai laiko ateiti Sardinijai į pagalbą, ir pirmasis Madžentos mūšis vyko Austrijos teritorijoje. Nors nebuvo lemiamas, jis parodė austrų karo vadų bailumą – šie atsitraukė į įtvirtintą Kvadrilateralį. Birželio mėnesį austrai, siekdami pakartoti Radetzky'o pergalę prie Kustocos, atsitrenkė į prancūzus prie Solferino; susidūrė dvi pasenusios karo mašinos, abi surūdijusios, viena už kitą nemokšiškesnės, ir prancūzai – beveik atsitiktinai – laimėjo. Solferino mūšis

gerokai išklibino Pranciškaus Juozapo pasitikėjimą savo kariuomene; visą likusį savo gyvenimą jis jau žinojo, kad ko nors kito kaip tik pralaimėjimo iš jos nesulauksi. 1859 metų birželį Pranciškus Juozapas pirmą kartą pademonstravo savo tikrąją protauseną: nutarė atsitraukti, vildamasis vėliau atgauti prarastas pozicijas. Šitas, pirmasis, jo kompromisas buvo taktinis, ne nuoširdus, tačiau, kaip ir daugelis vėlesnių kompromisų, pasirodė ilgalaikis. Pranciškus Juozapas buvo linkęs tiesiai derėtis su Napoleonu III, o ne per tarpininkes neutralias valstybes, nes šios primestų tokį teritorijų paskirstymą, kuriam vėliau nebepasipriešinsi. O Napoleonas III savo ruožtu turėjo rimtą priežastį kompromisui: neįsivaizduodamas, kaip aklai Habsburgai laikosi konservatizmo, jis bijojo, kad Austrija nepasišauktų į pagalbą vokiečių nacionalizmo, ir norėjo baigti reikalus su Pranciškumi Juozapu, kol dar neiškilo karo prie Reino grėsmė. Taip, nepaisant pralaimėjimo, Austrija gavo visai neblogas sąlygas; teko atiduoti tik Lombardiją, ir tai be gynybinio Kvadrilateralio; bet išlaikė Veneciją ir toliau liko viena iš valstybių Italijoje, dėl ko vėliau turėjo daug rūpesčių.

Taigi ilgai pranašautas didysis Italijos konfliktas baigėsi gana ramiai. Tačiau karinis imperijos prestižas per šį laiką fatališkai sumenko. Viršesniosios tautos, nepaisant 1849 metų pralaimėjimo, pasirodė eančios stiprios. Kur italų ginklai patyrė nesėkmę, ten laimėjo italų diplomatija; net ir po tikros italų karinės nesėkmės 1859 metais Austrija vis vien prarado Lombardiją. Prie Italijos sėkmės esmingai prisidėjo Vengrija: pulkai, kurių reikėjo Lombardijoje, negalėjo būti atitraukti iš okupacinės kariuomenės Vengrijoje; pačių vengrų pulkai buvo pasirodę esą nepatikimi mūšyje; o kai Kossuthas atvyko į Napoleono III štabą Milane organizuoti vengrų legiono, tai buvo lemiamas postūmis Pranciškui Juozapui sudaryti taiką. Ne mažiau svarbus Habsburgams dėl karo buvo ir vokiečių palankumas: imperija negalėjo išsiversti be naujų paskolų, o Vienos kapitalistai vo-

kiečiai reikalavo už tai konstitucinių nuolaidų. Ir vėl Habsburgams teko rinktis kaip ir 1848-aisiais: arba dalytis valdžia su viršesniosiomis tautomis, arba pelnyti pavaldžiųjų tautų paramą. Šis pasirinkimas nedavė jiems ramybės tarp 1859-ųjų ir 1867-ųjų; nors ne taip jau sunku buvo numanyti, ką pasirinks kontrreformaciją ir antijakobinizmą išpažįstanti dinastija.

AŠTUNTAS SKYRIUS

FEDERALIZMO IR CENTRALIZMO KOVA: SPALIO DIPLOMAS IR VASARIO PATENTAS, 1860–1861

Savimi pasitikintis Schwarzenbergo ir Bacho absoliutizmas nedarė jokių nuolaidų nei namie, nei užsienio politikoje: juodu apsiėjo tiek be paramos valstybės viduje, tiek be užsienio sąjungininkų. To padariniai – vidaus įtampa ir tarptautinis izoliavimasis. 1859 metais, po Vilafrankos taikos, grėsmė Austrijai pakibo iš visų trijų pusių: buvo aišku, kad anksčiau ar vėliau Napoleonas grįš vėl remti italų nacionalizmo; Prūsija ieškojo paramos tautiškai liberaliuose sluoksniuose Vokietijoje; Rusija taikėsi pakeisti Austrijos nenaudai Krymo karo verdiktą. Habsburgų monarchijai neliko nieko kita kaip tik su kuria nors iš savo priešininkių eiti į kompromisą. Su Napoleonu nuoširdus bendradarbiavimas buvo neįmanomas, nes jo diegiamas bonapartizmas reiškė orientavimąsi į visiškai radikalią 1848-ųjų programą – tautinę Italiją, tautinę Vokietiją, tautinę Lenkiją ir tautinę Vengriją, tad Napoleono III globa Pranciškui Juozapui galėjo baigtis tuo pat, kuo ji pasibaigė jo broliui Maksimilianui. Radikali užsienio politika Austrijai netiko: liko konservatizmas ir liberalizmas. Konservatizmas reiškė grįžimą prie Metterni-

cho principų – prie Šventosios sąjungos užsienyje ir prie susitaikymo su žemvaldžiais namie. Šiuo keliu ir pasukta iškart po karo su Italija, kai vietoj Buolio užsienio reikalų ministru tapo Metternicho šalininkas Rechbergas. Jis manė, kad Schwarzenbergas ir jo arogantiški šalininkai tyčia sužlugdė Šventąją sąjungą. Iš tikrųjų toji suiro dar prieš nuverčiant Metternichą ir ją atkurti dabar buvo nebeįmanoma: joks konservatizmas nebūtų privertęs Rusijos susitaikyti su Paryžiaus taikos sprendimu, o Prūsija, pati įbauginta stiprėjančio vokiečių tautiškumo, nedrįso gaivinti merdėjančios Vokietijos sąjungos. Tad liko liberalizmas: atgaivinti Brucko „Septyniasdešimties milijonų imperijos" idėją, šįkart dar pasitelkus ir vokiečių liberalizmą, tiek Habsburgų monarchijoje, tiek už jos ribų. Visa tai vėlgi reikalavo nuolaidų, didesnių, nei Habsburgai galėjo leisti savo valia. Todėl Austrijos užsienio politika blaškėsi nuo konservatizmo prie liberalizmo ir vėl atgal, netgi kurį laiką buvo užsižiūrėjusi į bonapartinį radikalizmą, o sulig kiekvienu tokiu posūkiu svyravo ir vidaus politika, kol pagaliau nusistojo – bet ne todėl, kad valstybininkai rado išeitį, o dėl 1866 metų karo pralaimėjimo.

Taigi rinktis konstitucinio eksperimento kelią privertė užsienio įvykiai. Pranciškus Juozapas siekė stiprinti tarptautinę ir karinę imperijos padėtį; tai buvo vienintelis jo politikos motyvas. Jo požiūrį, kokia turėtų būti imperija, išreiškė 1851 metų pavyzdžio absoliutizmas, o Schwarzenbergas ir Bachas buvo tie ministrai, su kuriais jis visada nuoširdžiai sutarė. Kai Bachą, kad įtiktų liaudžiai, 1859 metų liepos mėnesį teko atleisti iš vidaus reikalų ministro pareigų, šis patogiai įsitaisė ambasadoriumi Vatikane; tai vienintelis Pranciškaus Juozapo ministras, kurio nuvertimas buvo kiek įmanoma sušvelnintas. Nuo šiol Pranciškus Juozapas išnaudojo ministrus pats su jais nesitapatindamas ir nėmaž nesukdamas sau dėl jų galvos; politinis kursas, kuris tuoj pat neduodavo sėkmingų rezultatų, būdavo

šiurkščiai nutraukiamas, ir visagalis ministras, iš ryto atsikėlęs, sužinodavo, kad yra atleistas, neišgirdęs nė menkiausio apgailestavimo ar dėkingumo žodelio. Svetimas, niūrus Habsburgų dvaras į imperijos tautas žiūrėjo tik kaip į žaliavą. Nebesigirdėjo naujų revoliucijų, tik pikta kritika, o Vengrijoje – pasyvus pasipriešinimas. 1848 metais tautos, ar bent jų iškiliausi protai, pareiškė savo reikalavimus: jos troško laisvės – vienos tuo tikslu norėjo sugriauti imperiją, kitos – su ja bendradarbiauti. Dabar imperatorius siekė tik nuteikti tautas sau palankiai, nė kiek nemažindamas savo valdžios. Buvo diskutuojama dėl Austrijos imperijos pagrindų, jos ateitis įnirtingai dėliojama tai į federalizmo, tai vėl atgal į centralizmo svarstyklių lėkštę, bet visa tai vyko tik paskirto Reichsrato posėdžių salėje ar imperatoriaus darbo kabinete, ir sprendimai priklausė ne nuo tautų valios, o nuo kokio nors staigaus autokratinio Pranciškaus Juozapo potvarkio. Niekas nė nebandė tartis su tautomis, neketino siūlyti joms partnerystės, į jas žiūrėta kaip į įkyrius, aikštingus vaikus. Imperijai rūpėjo tik tai, kokiu būdu jas palankiai nuteikti, kad žmonės mokėtų mokesčius ir tarnautų kariuomenėje didesnei dinastijos šlovei. Eisenmannas, rašydamas apie Spalio diplomą, taikliai apibūdino visus Pranciškaus Juozapo konstitucinius eksperimentus: „Bankrutuojantis absoliutizmas užsidėjo apsimestinę konstitucinę kaukę, kad ištrauktų iš žmonių keletą pensų".

1859 metais dėl imperatoriaus palankumo dvare varžėsi dvi grupuotės, nors, tiesą sakant, jos varžėsi visada, nuo pat jo įžengimo į sostą, – tai vokiečių biurokratai ir stambieji žemvaldžiai. Ir vieni, ir kiti siūlė, kaip jie žadėjo, apgaulingą planą – kaip stvarkyti imperiją nesilpninant imperatoriaus valdžios. Biurokratų luomas, sukurtas Bacho, turėjo galią; nors praradę gerą vardą per 1859 metų nesėkmę, biurokratai vis dar laikė imperijos reikalus savo rankose. Jų lyderiai – teisingumo ministras Lasseris, į vyriausybę finansų ministru grįžęs Bruckas, finansų mi-

nistras po Brucko savižudybės 1860 metas Pleneris, 1861 metais valstybės ministru tapęs Schmerlingas – visi turėjo šiokią tokią liberalią praeitį. Lasseris buvo Kromeržyžo parlamento pirmininkas, Schmerlingas – liberalios grupės kalbėtojas Žemutinės Austrijos parlamente iki 1848-ųjų ir Austrijos grupės vadovas Frankfurte. Tačiau tą jų liberalizmą temdė tai, kad jie buvo atsidavę centralizuotos biurokratinės valstybės idėjai; ir tie, kurie paliko Schwarzenbergo vyriausybę, kaip kad Bruckas ir Schmerlingas, nuo jos skyrėsi tik kita nuomone, kaip valstybę padaryti dar labiau centralizuotą ir biurokratinę – anot jų, tam reikalingas centrinis parlamentas; šio požiūrio laikėsi ir pats Bachas. Atsidavimas imperijai ir patyrimas ją valdant buvo labai vertingi bruožai varžybose dėl imperatoriaus palankumo; tačiau šis bijojo, kad vokiškas biurokratų liberalizmas gali nuvesti prie „konstitucijos", tai yra prie to, kad tautos ims kištis į jo autokratinę valdžią.

Žemvaldžiai buvo pralaimėjusioji pusė 1849 metais; jie pralaimėjo taip pat skaudžiai kaip ir kraštutinis radikalizmas. Bacho biurokratai dėl revoliucijos kaltino bajoriją, ypač apsimestinį jų seimų liberalizmą, o provincijų autonomijos programose įžvelgė vien radikalios tautinių valstybių programos parodiją. Naujoji centralizacija nustūmė bajoriją nuo bet kokios valdžios vietose, o naujasis absoliutizmas taip pat smarkiai sutrempė jos istorines teises kaip ir pastangas demokratiškai reformuoti valdžią. Dykinėtojams aristokratams neliko vietos tarp pareigūnų: net Vienos arkivyskupas kardinolas Rauscheris buvo plebėjiškos kilmės. Tik dvaras liko apsaugotas nuo šitos lygiavos – čia istorinė bajorija jautė pagrindą po kojomis. Dar 1850 metais grupė lojalių Vengrijos didikų išdrįso kreiptis į imperatorių su peticija, kad būtų atkurta jų istorinė konstitucija. Vengrų bajorų pasitikėjimas savimi ir politinė patirtis suteikė jiems pranašumo prieš visus kitus, ir dabar „seniesiems konservatoriams", kurie Windischgrätzo buvo nu-

stumti į šoną, dvare stojo vadovauti vengrų didikas Szécsenas, nors lojalus imperatoriui, tačiau, kaip ir visi kiti vengrų didikai, Vengrijos patriotas.

Senieji konservatoriai nešėsi bendros aristokratinės tradicijos atsovais, tačiau gyvenime istorija juos padalijo į dvi stovyklas. Kai Szécsenas apeliavo į istoriją ir į provincijų „istorinį politinį savitumą", toji jo istorija buvo reali: jis apeliavo į vengrų tradiciją, kuri išliko gyva ir net nuolat stiprėjo, kol buvo be gailesčio nutraukta 1849 metais. Tačiau kai Szécseno frazes kartojo Bohemijos bajorai, jie ne apeliavo į istoriją, o ėjo prieš istoriją – prieš unitarinę Marijos Teresės ir Juozapo II valstybę – o būtent ši valstybė buvo čekų istorijos realybė, sukurta jų pačių ir vokiečių provincijų sąskaita. Szécseną ir vengrų didikus svariai palaikė vengrų smulkioji bajorija ir ne tik ji; o čekų nacionalizmui Clam-Martinicas ir Bohemijos bajorija nepritarė, todėl jų politikavimas buvo ne daugiau kaip tik gudrus triukas išvengti žemesnės už juos luominėje hierarchijoje biurokratijos – Bacho sistemos padaro – kontrolės. Senieji konservatoriai iš pradžių palenkė Pranciškų Juozapą savo pusėn, garantavę jam, kad aristokratų seimai bus nusistatę prieš „konstituciją", tačiau kaipmat prarado pelnytą palankumą, vos tik tasai sumetė, kad kaina, kurią už tai teks mokėti, – unitarinės valstybės suirimas. Tuo tarpu jo malonę atgavo biurokratai, kai tik įtikino, kad sugebės išsaugoti imperatoriaus valdžią nesusiaurintą ir pseudokonstitucijos sąlygomis, kaip kad išsaugojo ją sunkiomis 1848-ųjų dienomis.

Tie dešimt Bacho valdymo metų tik padidino imperijos problemą. Seniesiems konservatoriams dabar vadovavo vengras Szécsenas – tokia jungtis iki 1848 metų būtų buvusi neįsivaizduojama. Iki tada, o ir per pačius 1848-uosius Vengrija turėjo išskirtinę padėtį; „dualizmas" praktiškai tęsėsi jau nuo Marijos Teresės laikų. Vietinė komitatų savivalda niekada niekam neužkliuvo, išskyrus tik Juozapo II laikais, o ir tradicinės vengrų

santvarkos formos, nors su pertrūkiais, šiaip jau buvo gerbiamos. Ferdinandas patvirtino 1848 metų Kovo įstatymus, taipgi ir Kromeržyžo Susirinkimas nė nemėgino į savo kuriamą konstituciją įtraukti Vengrijos. Dabar, 1859-aisiais, Vengrija štai jau dešimtį metų buvo valdoma iš Vienos vienodai su visomis kitomis imperijos dalimis; Pranciškus Juozapas tvirtai apsisprendė neiššvaistyti vėjais svarbiausio Bacho laimėjimo, šio nuostabaus pasistūmėjimo link ankstesniųjų Habsburgų pradėto darbo. Žmonių nepasitenkinimas imperijai buvo pavojingas tik Vengrijoje; jei tik Vengrija gautų, ko nori, visur kitur Pranciškus Juozapas galėtų nesunkiai išlaikyti savo valdžią. Tačiau kad nenueitų niekais Bacho darbas, Pranciškus Juozapas ignoravo šią tiesą, tad siekdamas jį išsaugoti, nuo 1860 iki 1867 metų viso labo tik stengėsi laviruoti keisdamas konstitucijas ir Vengrijai daryti ne didesnes nuolaidas kaip ir kitoms imperijos dalims. Vengrija niekada nesiliovė reikalavusi savo konstitucinio seimo. Šį reikalavimą patenkinti buvo galima dviem būdais: pirma, leisti turėti savo seimus visoms provincijoms, taigi ir Vengrijai; ir antra, priimti imperijos konstituciją, numatančią centrinį parlamentą Vienoje. Pirmasis – konservatizmo kelias – tiko pseudoistorinei bajorijai, antrasis – liberalizmo kelias – buvo priimtinas vidurinės klasės vokiečių biurokratijai. Tačiau nė vienas iš jų netenkino Vengrijos; ji atmetė tiek imperijos parlamentą, tiek provincijų seimus ir reikalavo sau išskirtinės padėties, į kurią teisę tarėsi gavusi dėl savo išskirtinės istorijos.

1859 metų karas sugriovė pasitikėjimą Bacho biurokratija ir ta užsienio politika, su kuria ji buvo siejama. Rechbergas, naujasis užsienio reikalų ministras, nenuilsdamas triūsė, kad būtų atkurta Šventoji sąjunga; Gołuchowskis, lenkų aristokratas, pakeitė Bachą. Siekiant parodyti naują pagarbą provincijoms, vidaus reikalų ministro titulas buvo pakeistas valstybės ministro, tai yra imperiją sudarančių valstybių ir provincijų ministro, titulu, maždaug panašiai kaip Britanijos kolonijų reikalus iš pra-

džių tvarkė vidaus reikalų ministras (*Home Secretary*), vėliau, bandant prisigerinti kolonijoms, pakeistas dominijų ministru (*Secretary for the Dominions*). Tačiau pavadinimo pakeitimu viskas ir baigėsi. Gołuchowskis buvo aristokratas, antra vertus, jis buvo lenkas; jo paskyrimas reiškė, kad Habsburgai susitaikė su šia istorine tauta, o lenkai – su dinastija. Žinoma, Gołuchowskis troško autonomijos Galicijai (kad ją autonomiškai valdytų lenkų aristokratai); jis troško nei mažiau, nei daugiau – kad unitarinė Habsburgų imperija gintų Galiciją nuo Rusijos ir Prūsijos, tikrųjų lenkų pavergėjų. Užtat ir negalėjo nuoširdžiai pritarti Šventosios sąjungos, į kurią įeitų tos dvi represinės valstybės, atkūrimui. Po teisybei, paskirdamas Gołuchowskį, Pranciškus Juozapas atrado variantą, leidusį išvairuoti tarp tų jam iškilusių keblių alternatyvų. Gołuchowskis, nors priklausė prie konservatyviųjų bajorų, buvo centralistas; nors centralistas, bet ne vokietis; nors ištikimas savo tautai, lojalus ir dinastijai. Lenkų aristokratija vienintelė iš visų luomų tarnavo dinastijai nekeldama jokių sąlygų, išskyrus vieną – Galicijos autonomiją, o tai buvo lengvai įvykdoma; lenkų aristokratai iki galo liko ištikimiausias ir patikimiausias Habsburgų ramstis. Jie turėjo tik vieną trūkumą: jų buvo per maža, kad pajėgtų tvarkyti ir finansiškai išlaikyti visą imperiją.

Nors Habsburgų monarchija ir vėl akis į akį susidūrė su išlikimo klausimu, Pranciškus Juozapas dėl konstitucijos nusileido tik atkakliai spyriodamasis. Jis siūlė, pasitelkus į pagalbą konservatyviąją bajoriją, gudrauti darant nuolaidas, bet Gołuchowskio paskyrimas parodė, kad konservatyviąją bajoriją ir pačią reikėjo apgaudinėti. 1860 metų kovo mėnesį Reichsratas, benaudis 1851 metų Patento reliktas, buvo išvilktas į dienos šviesą, kad pateiktų imperatoriui siūlymų dėl sistemos pokyčių. Reichsratą nutarta „pastiprinti" provincijų seimų nariais, o kadangi tie seimai neegzistavo, imperatorius pats nedelsdamas paskyrė trisdešimt aštuonis papildomus narius (kiekvienai pro-

vincijai po du). Dauguma Reichsrato narių dabar buvo senieji konservatoriai, nors užteko jame ir biurokratų, kurie nuolat kurstė kritikos ugnį; liepos mėnesį Reichsratas pateikė daugumos parengtą ataskaitą, siūlančią imperiją pertvarkyti pagal aristokratinio federalizmo principus. Šios ataskaitos Pranciškus Juozapas net nesvarstė. Imtis panašių žygių jį vertė užsienio politikos reikmės. Šventosios sąjungos reikalu jis spalio 21 dieną Varšuvoje turėjo susitikti su caru ir Prūsijos karaliumi ir ten norėjo vykti apsiginklavęs konservatyvios vidaus politikos deklaracija. Su jam būdingu impulsyvumu, kurio protrūkiai jį nuolat, per visą gyvenimą, ištikdavo po ilgų delsimo periodų, Pranciškus Juozapas, atidėliojęs sprendimą ilgiau kaip metus, dabar pareikalavo konkretaus konstitucijos projekto per savaitę; iš tikrųjų pagrindiniai jo principai buvo aptarti per vienui vieną pokalbį su Szécsenu traukinyje Zalcburgas–Viena. To pokalbio rezultatas, turėjęs tapti svarbiausiuoju imperijos įstatymu, buvo 1860 metų spalio 20 dieną priimtas Spalio diplomas.

Spalio diplomas reiškė senosios konservatyviosios bajorijos pergalę: ši siekė atgaivinti istorinį federalizmą, kuris, beje, niekad neegzistavo. Nuo šiol įstatymai turėjo būti priimami bendru provincijų seimų ir Reichsrato sutarimu; tai vienintelė liberalizmui padaryta nuolaida, bet be menkiausios užuominos, kad šiose benaudėse institucijose daugumos valia galėtų ką nors lemti. Istorinėse provincijose numatyta įsteigti seimus, kuriuos sudarytų žemvaldžiai; jie leistų įstatymus, reguliuojančius visas gyvenimo sritis, išskyrus tam tikras, priskirtas Reichsrato kompetencijai; Reichsrato nariai lyg tarp kitko sužinojo, kad dabar jų bus apie šimtas žmonių, mat prisidėjo atstovai nuo seimų – įprastinė didžiulės imperijos įstatymų leidžiamoji institucija. Tai šitaip XIX amžiaus viduryje po trijų šimtų metų Habsburgų valdžios gyvavimo ir praėjus septyniasdešimčiai metų po Prancūzijos revoliucijos, ryžtasi Habsburgų imperiją suskirstyti dalimis ir tas atskiras dalis patikėti valdyti žemės turinčiai bajorijai

mainais už įsipareigojimą apsaugoti imperiją nuo liberalizmo. Diplomas, nors parengtas vengro, nė vienu straipsniu nemėgino įtikti Vengrijai: tikėtasi mat, kad vengrus patenkins ta pati padėtis kaip Forarlbergo arba Bukovinos. Vienintelė Vengrijai padaryta nuolaida ta, kad jai nebus taikomi kitų seimų sudėtį reguliuojantys nurodymai, kuriuos numatyta priimti vėliau; Vengrijos seimas „galės veikti pagal savo ankstesnę konstituciją". Šią nuolaidą vengrai irgi laikė beverte, nes čia turėta mintyje tik senoji tradicinė konstitucija, o juk ši 1848 metais buvo pakeista modernia liberalia konstitucija. Paskutiniu straipsniu Spalio diplomo autoriai patys nesąmoningai pripažino tos pseudoistorinės doktrinos, kuri sulygino Vengriją su kitomis provincijomis, klaidingumą, nes jame pažymėta: kadangi visos provincijos, „kitos nei Vengrijos Karūnos žemės", „daugelį metų gyveno bendrais rūpesčiais", jų reikalus Reichsratas spręsiąs be Vengrijos atstovų. Štai tokiu atsitiktiniu būdu, nenoromis, buvo leista toliau ribotai gyvuoti unitarinei Marijos Teresės ir Juozapo II valstybei.

Spalio diplomas parodė, kokia lengvabūdiška ir trumparegiška Habsburgų aristokratija – luomas, kuris monarchijai daugiau žalos darė būdamas lojalus, nei jeigu būtų buvęs nusiteikęs priešiškai. Szécseną ir jo bendražygius vengrus dar galima pateisinti: jie rūpinosi tik Vengrija. Aišku, jie suprato, kad vengrų nepatenkins vien tradicinių teisių – arba, anot Diplomo, „ankstesnės konstitucijos" – atkūrimas, tačiau tvirtai tikėjo, kad vengrai bus nors tiek apmaldyti, jog liausis pasyviai priešinęsi, ir kad vėl bus atnaujintos tradicinės „derybos" su karaliumi – tiek, kiek leidžia Spalio diplomas. Bohemijos bajorijos išvis nedomino imperijos problemos; neturėdama nei politinės nuojautos, nei patirties, ji rūpinosi, tik kaip užkirsti kelią „liberalizmui" ir išsivaduoti nuo biurokratų jungo. Senojo konservatizmo pergalė buvo trumpa – jį tuoj pat ištiko galas. Kova prieš liberalizmą dar atrodė galima, kol tenkinosi teorinėmis svarstybomis;

bet vos tik ji buvo išreikšta praktiškai Spalio diplomu, tapo aišku, kad tokia politika susilpnins imperiją ir sukels vokiečių vidurinės klasės opoziciją, nė kiek nesumažinusi vengrų nepasitenkinimo.

Be to, Spalio diplomas apskritai buvo negyvas kūdikis. Jo prisireikė tam, kad Pranciškus Juozapas per Varšuvos susitikimą turėtų po ranka kuo įrodyti Austrijos konservatizmą; tačiau tas susitikimas žlugo. Rusijos ir Prūsijos jau niekas negalėjo palenkti atgal Metternicho sistemos pusėn; abi jos svajojo apie naujas žemes ir flirtavo su liberalizmu. Aleksandras II baudžiavos panaikinimo ir perėjimo prie liberalios politikos net ir lenkų atžvilgiu išvakarėse draugystę su Austrija būtų atnaujinęs tik už nuolaidas Rumunijoje ir Juodojoje jūroje; o šių nuolaidų Austrija neketino daryti. Jei ir būtų sutikusi, Aleksandras II šįkart nebūtų Austrijai suteikęs jokių garantijų prieš tolesnius Napoleono III grėsmingus planus Italijoje. Prūsija, visa persiėmusi trumpalaikiu „naujosios eros" liberalizmu, nesirengė palaikyti Austrijos prieš Rusiją ar Prancūziją, nebent savo ruožtu už nuolaidas Vokietijoje; jų Austrija irgi neketino daryti. Metternicho sistema rėmėsi *status quo*, kurio būtų visuotinai laikomasi, bet jo daugiau nebesilaikė nė viena žemyno didžioji valstybė – neišskiriant nė pačios Austrijos. Kadangi Šventosios sąjungos atgaivinti nebepavyko, vienintelė Austrijai likusi išeitis buvo sąjunga su vokiečių liberalizmu: siekti „Septyniasdešimties milijonų imperijos", kad būtų sustabdytas Rusijos veržimasis į Balkanus, ir apeliuoti į vokiečių nacionalizmą siekiant nustelbti Prūsijos įtaką Vokietijoje. Tad iš Varšuvos Pranciškus Juozapas grįžo jau nusivylęs Spalio diplomu ir trokštąs įsiteikti savo biurokratams vokiečiams; įvykiai imperijoje šį troškimą dar labiau sustiprino.

Iki 1860 metų spalio Austrija praktiškai išliko centralizuota absoliutinė valstybė. Priėmus Spalio diplomą, reikėjo pradėti ruoštis rinkimams į seimus ir leisti politines diskusijas. Taigi

Diplomas paskatino kaip tik tai, ką jis buvo skirtas užgniaužti, – viešą imperatoriaus valdinių politinių nuomonių reiškimą. Reikėjo duoti šiokios tokios laisvės spaudai, ir ją gavusi spauda, išimtinai vokiečių ir vengrų, pagarsino visuotinį nepritarimą naujajai sistemai. Vokiečiai, net ir bajorai, imperijos vienybę ir didybę laikė savo istorine savastim, o ji dabar turėjo būti pražudyta Bohemijos bajorijos labui; jie nėmaž nesidžiaugė tais provincijų seimais ir laikėsi įsikibę ankstesnio absoliutizmo. Vengrai, išlaisvinti iš „Bacho husarų" valdžios ir atgavę savo komitatų susirinkimus, nenorėjo nieko žinoti apie pastarųjų vienuolikos metų įvykius. Jie atsisakė komitatų susirinkimus vesti tradiciniais principais ir vėl pripažino galiojančiomis Kovo įstatymų priimtas taisykles; visur buvo išrinkti nepakitusios sudėties 1848 metų komitatų susirinkimai, išskyrus tik tuos narius, kurie nuėjo tarnauti absoliutizmui, – jų vardus vengrai tarė su neapykanta. Tačiau anuometinė 1848-ųjų komitatų sistema reikalavo atsakingos centrinės vyriausybės Budapešte; dabar jos nebuvo, o nurodymų iš Vienos komitatų susirinkimai nepaisė. Taigi Vengrijoje įsigalėjo legalizuota anarchija, vienintelė įmanoma padėtis veikiant senajai konstitucijai. Buvo visiškai akivaizdu nuo pat pirmos dienos, kad vengrai primygtinai reikalaus atnaujinti Kovo įstatymų galiojimą su svarbiausiu – asmeninės unijos – principu ir protestuodami prieš vieningą imperiją nesiųs savo narių į Reichsratą Vienoje.

Szécsenas ir jo šalininkai vengrai nesiruošė pripažinti savo idėjų bankroto. Politinį maištavimą Vengrijoje jie aiškinosi ne kaip Spalio diplomo atmetimą iš principo, o kaip nepasitikėjimą imperijos valdžios garbingais ketinimais. Szécseno tvirtinimu, vengrai, matyt, nepatikėjo pažadu atkurti jų „ankstesnę konstituciją", kai pamatė, kad Diplomas visoje kitoje imperijos dalyje padės palaikyti aristokratų obskurantizmą; tad jis be jokių skrupulų paliko savo sąjungininkus čekus ir Austrijos valdžią nutarė apvilkti liberalizmo apdaru. Vengrų konserva-

toriai nuo vengrų liberalų skyrėsi tik politinėmis pažiūromis; tarp jų nebūta nei rasinių, nei tautinių skirtumų, nes kokie nors kuo liberaliausiai nusiteikę smulkieji bajorai pereidavo į kuo konservatyviausiai nusiteikusios diduomenės tarpą, o kai kurie didikai reiškėsi kaip užkietėję liberalai. O tarp Bohemijos konservatorių ir Austrijos liberalų būta ir luominių, ir tautinių skirtumų: pirmieji – išimtinai bajorai be jokio tautinio tapatumo, antrieji – išimtinai vidurinės klasės atstovai vokiečiai. Taigi flirtas su liberalizmu taip nesukrėtė Szécseno, kaip jis sukrėtė Clam-Martinicą. Be to, širdies gilumoje Szécseno ir jo draugų nė trupučio nejaudino, koks režimas yra kitoje – už Vengrijos ribų – Austrijos imperijos dalyje; jiems buvo svarbu, kad tik Vengrija turėtų savo tradicinę konstituciją. Szécsenas kritikavo Gołuchowskį už tai, kad įkūnija reakcinę Spalio diplomo dvasią; tuo pat metu jį puolė ir Bohemijos bajorija, kam nepaleidžia veikti Diplomo – mat Gołuchowskis, būdamas įsitikinęs centralistas, kūrė visokius rinkimų planus, kaip prakišti į seimus kuo daugiau centrinės valdžios parankinių ir taip neleisti seimams perimti tą federalinę valdžią, kuri teoriškai buvo jiems pažadėta. Netgi biurokratai vokiečiai, prisimindami, kad jis pakeitė Bachą, smerkė jį kaip konservatyvų aristokratą. Taigi nekenčiamas vokiečių, vengrų ir Bohemijos bajorijos, Gołuchowskis lengvai tapo auka – 1860 metų gruodį Szécseno raginimu jis buvo atleistas.

Naujasis Szécseno iškeltas valstybės ministras Antonas von Schmerlingas, norėdamas pelnyti liberalios Vengrijos pasitikėjimą, dabar suko galvą, kaip nevengrų žemėms duoti stipresnę liberalizmo „dozę". Schmerlingas savo kaip liberalo reputaciją įgavo, 1851 metais atsistatydinęs iš Schwarzenbergo vyriausybės; čia būta šio to daugiau negu vien tik dviejų stiprių asmenybių susidūrimo. Didžiausias Schmerlingo nuopelnas – jo sėkmingas priešinimasis 1848 metais Frankfurte radikalų pastangoms nušluoti nuo žemės paviršiaus Habsburgų

valstybę. Schmerlingas visa savo esybe tarnavo unitarinei valstybei; jis buvo teisėjas, arba, anot taikliai teisingos austrų frazės, teismo „valdininkas", ir beveik nematė skirtumo tarp civilinių ir karinių monarchijos tarnautojų. Jo visas liberalizmas išsiteko požiūryje, kad monarchija sustiprės, jeigu užmegs su vidurine vokiečių klase partnerystę, kurią vokiečių liberalai galėtų peikti, o imperija iš jos turėtų naudos. Jis neprijautė senųjų konservatorių tradicionalizmui nė jų požiūriui, kad Vengrijos konstitucija yra neatimama vengrų tautos nuosavybė. Į tą jų konstituciją Schmerlingas žiūrėjo kaip į išplėštą tik dėl 1848-ųjų maišto, o Bacho sistemą laikė nepajudinamu pamatu, nuo kurio nenukrypdamas imperatorius galėtų teiktis dalyti nuolaidas. Jis sau tikslu išsikėlė „Septyniasdešimties milijonų imperiją", o ne Vengrijos nuraminimą; nė neketindamas vykdyti Spalio diplomo, Schmerlingas siekė išversti kaip švarką jo dvasią ir atkurti Bacho unitarinę valstybę. Senųjų konservatorių argumentavimas rezultatais atsisuko prieš juos pačius: Bacho sistemai prireikė dešimties metų, kad žlugtų, o jų sistema subliuško per porą mėnesių. Staigią sėkmę – tik šitą vieną patikrinimo būdą pripažino Pranciškus Juozapas, bet kaip tik dėl to senieji konservatoriai susilaukė pasmerkimo. Szécsenui su savo šalininkais teko sukandus dantis bejėgiškai sutikti su 1861 metų vasario 26 dienos Patentu, išoriškai tarsi Spalio diplomo papildymu, o iš tikrųjų – centralizuotą valstybę atkuriančiu aktu.

Vasario patentas išlaikė tik Spalio diplomo sąvokas. Reichsratas, Diplome pavadintas išplėstine Karūnos taryba, čia sureikšmintas iki visos imperijos parlamento; seimai, Diplomo pripažinti provincijų parlamentais, čia susitraukė iki rinkimų į Reichsratą organizacinių komitetų su šiokiomis tokiomis vietinės administracijos funkcijomis. Reichsratui suteikta teisė įstatymiškai reguliuoti visas gyvenimo sritis, jeigu nebuvo aiškiai apibrėžta, kad šios paliekamos seimams, o tokių buvo mažu-

ma; dabar jis įgavo tikro parlamento pavidalą – su skiriamaisiais Ponų rūmais ir Atstovų rūmais, susidedančiais iš 343 narių. Vengrijos seimas, kaip ir visi kiti, prarado savo reikšmę; kaip niekinga nuolaida jam leista, jeigu norėtų, naudotis turėtosios valdžios likučiais remiantis 1848 metų įstatymais. Tačiau kad ir kaip keista, štai šitoje centralizmo pergalės vietoje Vasario patentas tolesnį žingsnį žengė dualizmo link. Spalio diplome tik labai neaiškiai buvo užsiminta apie reikalą visoms nevengrų žemėms tam tikrus klausimus spręsti drauge; Vasario patente jau praktiškai sudarytos sąlygos tam – greta visos sudėties Reichsrato dirbsiąs „siauresnis" Reichsratas, kuriam nepriklausys Vengrijos deputatai. Tokioje gremėzdiškoje išeityje galima įžvelgti numanomą pripažinimą, kad nevengrų žemės sudaro tam tikrą atskirą vienetą, glaudesnį ir realesnį nei teorinė visos imperijos vienybė; taip pat tuo pripažįstamas ir dar vienas dalykas – kad kitas toks vienetas yra Vengrija ir kad Budapeštas rikiuojamas į tą pačią gretą su Viena, o ne su Praha ar Insbruku.

Schmerlingas ir jo bendrininkai, dogmatiškai išpažindami centralizmą, gerai nusimanė apie praktinio administravimo reikalus; jie žinojo, kad Vienoje daug kas sprendžiama ir už nevengrų žemes, kurios nelaikytos griežtai imperinėmis. „Siauresnio" Reichsrato idėja į tai ir buvo atsižvelgta. Tačiau jie tikėjosi kaip nors sumažinti tą skirtumą tarp Vengrijos ir visos kitos imperijos dalies, kai kurias administravimo funkcijas iš Vienos perkeldami į provincijas; prikeltiems iš letargo seimams reikėjo duoti ką veikti, tad Patentas reorganizavo juos iš vietinių įstatymų leidžiamųjų institucijų į administracines valdžios įstaigas. Seimai nustojo savo panašumo į valstijų įstatymų leidžiamąsias institucijas Jungtinėse Valstijose ir nuo šiol prilygo tik Anglijos grafysčių taryboms. Tokia politika buvo kaip tik į koją su anuometine liberaliąja mintimi tiek Prancūzijoje, tiek Vokietijoje, kurios, perėmusios iš prancūzų revoliucijos

kietą centralizmą, stengėsi jį sušvelninti vietine savivalda. Negana to, kadangi dabar seimai prieš akis turės administracinius uždavinius, jie privalės nuolat veikti; tad Patentas įsteigė „seimo komitetą", kuris atstovausiąs seimui ne sesijos metu. Žinoma, 1861 metais biurokratai iš tikrųjų neketino seimams perleisti kad ir menkiausios administracinės valdžios; tačiau ilgainiui vietinės administracijos įgaliojimų sritis išsiplėtė, ir po 1867 metų paaiškėjo keistas kontrastas. Vengrijoje, tradiciniame vietinės savivaldos lopšyje, centras suėmė į savo rankas stiprią valdžią komitatų susirinkimų sąskaita ir, apeliuodamas į tautinę dvasią, privertė juos paklusti savo valiai; tuo tarpu „Austrijoje", kuri buvo unitarinės valstybės pavyzdys, vietinė provincijų administracija pamažu išstūmė centrinės valdžios įgaliotinius ir, pelniusi tautos paramą, paliko Vieną nuošalyje. Kai 1918 metais Habsburgų monarchija subyrėjo, Vengrija tapo centralizuota valstybe, o Austrija administraciniu atžvilgiu buvo federacija.

1861 metais seimai nereiškė nieko daugiau, tik rinkimų į Reichsratą „pirmą turą". Bet ir į pačius seimus rinkimai buvo gana sudėtingi. Seimo narius rinko keturios atskiros rinkėjų grupės – stambieji žemvaldžiai, prekybos rūmai, miestiečiai ir kaimo gyventojai. Nuo kiekvienos tokios kurijos atskirai deputatai būdavo išrenkami ir į Reichsratą. Pavyzdžiui, iš 54 Bohemijos atstovų Reichsrate 15 išrinko žemvaldžiai, 4 – prekybos rūmai, vienas buvo Prahos atstovas, 15 atstovavo kitų miestų gyventojams, suskirstytiems į vienuolika apygardų, ir 19 išrinkti taip pat vienuolikos apygardų kaimo gyventojų. Vietų paskirstymo motyvai buvo dvejopi: pačių seimų labui daug jų skirta nuosavybės interesus ginantiems atstovams, o „Septyniasdešimties milijonų imperijos" labui taip pat nemaža dalis vietų skirta vokiečiams. Rinkimų sistema visose konstitucinėse šalyse vis dar buvo nukreipta į tai, kad dauguma parlamentuose atstovautų turtingajai visuomenės daliai ir miestams; Bismarckas,

konservatorius, pirmasis įvedė visuotinę rinkimų teisę ir atstovavimo svarstykles nusvėrė kaimo pusėn. Tuo laiku „įnoringa" balsavimo teisė galiojo net Anglijoje; beje, nelabai pasiteisino mėginimas kaip rinkėjų grupę išskirti akademinę visuomenę, kad parlamente būtų ir intelekto atstovų. Tačiau Anglijoje toks piktnaudžiavimas nors turėjo istorines šaknis; Vasario patente tai buvo dirbtinis išsigalvojimas.

Unikalus šios „rinkimų geometrijos" bruožas – lengvatos būti išrinktiems į Reichsratą vokiečiams; juk bet kuriuo atveju jų ten būtų patekę į turtingų žmonių ir miestiečių atstovams skirtas vietas, nes vokiečiai buvo ir pasiturintys, ir miestiečiai. Bet specialiai vokiečiams vietų buvo skirta tiek miesto, tiek kaimo rinkėjų apygardose. Stambiųjų žemvaldžių kurijoje jiems nereikėjo skirti specialių vietų: žemvaldžiai ir taip rėmė dinastiją ir buvo pasirengę klausyti imperatoriaus įsakymų – išskyrus Bohemijoje, – net jei tai reiškė pirmenybę rinkimuose vokiečiams. Pavyzdžiui, Krainoje, išimtinai slovėniškoje provincijoje, stambiųjų žemvaldžių kurija – jos atstovai sudarė seimo ketvirtadalį – vis tiek išliko perdėm vokiška. Prekybos rūmai buvo vokiškos organizacijos. „Rinkimų geometrija" vyravo atviresnėse rinkėjų apygardose. Miestams buvo palankesnės sąlygos kaimo sąskaita, vokiečių miestams ir kaimui – palankesnės sąlygos nevokiečių miestų ir kaimo sąskaita, ypač čekų. Tad, pavyzdžiui, vokiško miesto deputatas atstovavo 10 000 gyventojų, o čekų miesto deputatas – 12 000. Vokiško kaimo deputatas atstovavo 40 000 gyventojų, o čekiško kaimo – 53 000. Be to dar, miesto rinkėjai buvo apgaudinėjami: čekų priemiesčių gyventojai buvo priskiriami prie aplinkinių kaimo vietovių rinkėjų; taigi, pavyzdžiui, Praha, jau didžia dalimi čekiška, turėjo mažiau atstovų nei koks, tarkim, visai vokiškas Liberecas[21]. Moravijos miestams, kuriuose gyveno per 430 000 žmonių, atstovavo 13 deputatų; kaimas su 1 600 000 gyventojų turėjo 11 atstovų. La-

[21] *Vokiškas vardas: Reichenberg.*

biausiai stulbinantis „rinkimų geometrijos" atvejis randamas Dalmatijoje, kur 400 000 pietų slavų turėjo 20 atstovų, o 15 000 italų – 23. Italai buvo neramiausia tautybė monarchijoje, pietų slavai – lojaliausi; šitai pavyko užglaistyti teikiant vienai istorinei tautai pirmenybę prieš kitas. Tačiau įsiteikimas italams Dalmatijoje ar lenkams Galicijoje tebuvo puošmenos, apdaila; tikroji „rinkimų geometrijos" esmė ta, kad Reichsrato daugumą sudarytų vokiečiai. Jausdami dėkingumą už šią dirbtinę persvarą jų naudai, vokiečiai buvo pasiryžę padėti Schmerlingui įtvirtinant imperijos vienybę prieš vengrus ir plečiant Habsburgų įtaką Vokietijoje.

Tačiau net ir privilegijuotieji vokiečiai negavo tikros konstitucijos. Vasario patente nebuvo punktų, būtinų konstitucinei sistemai. Straipsnis apie seimų ir Reichsrato „bendradarbiavimą" čia perimtas iš Spalio diplomo; nė žodžiu neužsiminta apie spaudos laisvę, deputatų neliečiamumą, teismo nepriklausomybę ar ministrų atsakomybę; rekrūtai į kariuomenę galėjo būti šaukiami ir mokesčiai didinami (bet ne nauji imami) be Reichsrato sutikimo; teisė skirti abejų rūmų pirmininkus ir jų pavaduotojus pripažinta imperatoriui; o ypatingu atveju vyriausybė galėjo priimti sprendimus nelaukdama, kol susirinks Reichsratas. Praėjus dviem dienoms nuo Patento paskelbimo, Pranciškus Juozapas pareikalavo iš savo ministrų „iškilmingai prisiekti, kad gins sostą nuo seimų ir Reichsrato tolesnių reikalavimų daryti nuolaidas ar nuo revoliucinių masių bruzdėjimų". Ir pridūrė: „Ypač Reichsratui reikia neleisti kištis į užsienio reikalus, kariuomenės organizavimą ar vadovavimą karinėms pajėgoms". Šiuo sakiniu išreikšta politinė Pranciškaus Juozapo nuostata, nuo kurios jis niekuomet nenukrypo.

Schmerlingas siekė vokiečių pritarimo savo užsienio politikai, kurios tikslas – didžioji Vokietija, „Septyniasdešimties milijonų imperija". Vargu ar jis nors kiek pagalvojo apie vengrus, nors buvo įpareigotas juos apraminti. Šiaip ar taip, vengrai aki-

vaizdžiai neketino siųsti savo atstovų į Reichsratą, kuriame jų 85 deputatai būtų sudarę nuolatinę mažumą. Vasario patento rengėjai numatė tokio atsisakymo galimybę, todėl 7 straipsniu užbėgo tam už akių: įrašė sąlygą, kad jei seimas neatsiųs savo atstovų, bus skelbiami tiesioginiai rinkimai apygardose. Čia kvepėjo grasinimu nusigręžti nuo vengrų ir imti remtis pavaldžiosiomis tautomis – taigi suardyti Vengrijos žemių vienybę; šis iššūkis panaikino menkiausią viltį vengrams mėginti „derėtis" su imperija Vasario patento pagrindu. Tačiau tuo pat metu, kai Vasario patentas pavertė niekais Szécseno politiką ir sumenkino jo įtaką Vengrijoje, Pranciškus Juozapas paguodė jį dėl politinio pralaimėjimo pažadėdamas, kad 7 straipsnis niekuomet nebus taikomas praktiškai. Tai galima paaiškinti tuo, kad žlugus Bacho sistemai Pranciškus Juozapas niekada daugiau nesusiejo savęs su kokia nors viena politikos kryptimi. Jis nusistatė aklai nepasitikėti visagaliais ministrais ir skeptiškai žiūrėjo į visas jų politikas. Susidūręs su valstybės sunkumais, kurių nepajėgė suprasti, imperatorius būdavo pasiryžęs leisti energingam ministrui išbandyti kokią nors naują politinę panacėją, tačiau pats ketino nuo visko atsiriboti, jei toji panacėja nepasiteisintų. Žlugo mėginimas įgyvendinti feodalinį federalizmą. Dabar savo progą paeksperimentuoti su apsimestiniu konstitucionalizmu gavo Schmerlingas. Pranciškus Juozapas nepuolė karštai pritarti apsimestiniam konstitucionalizmui, tačiau dar mažiau jis linko prie tikrojo, ir netgi idėja siūlyti vokiečiams partnerystę jam nė kiek neatrodė patraukli.

DEVINTAS SKYRIUS

KONSTITUCINIS ABSOLIUTIZMAS: SCHMERLINGO SISTEMA, 1861–1865

Bacho sistema buvo nuosekli, o Schmerlingo rėmėsi prieštaravimais. Vasario patentas apvertė aukštyn kojom Spalio diplomą, tačiau formaliai tik papildė jį; nors buvo persunktas centralizmo dvasia, iš tikrųjų provincijų seimus padarė svarbiausiomis rinkimų institucijomis, taigi suteikė šiems didesnę reikšmę, negu jie turėjo kada nors praeityje. Nei Diplomas, nei Patentas nepripažino Vengrijos 1848 metų įstatymų; tačiau, leisdami veikti seimui, davė vengrams visas galimybes garsiai reikšti savo reikalavimus ir veikti opoziciškai prieš Vienos vyriausybę. Vengrija liko dar labiau nepatenkinta, o jos nepasitenkinimas davė dar veiksmingesnių rezultatų; toks tad buvo bendras Szécseno ir Schmerlingo laimėjimas. Teisinis Vengrijos padėties vertinimas išsiskyrė: Schmerlingas ir jo šalininkai laikėsi nuomonės, jog išskyrus vien tai, kad Vengrijai, kaip ir kitoms provincijoms, leista turėti seimą, daugiau niekas nepasikeitė. Senieji konservatoriai tvirtino, kad dabar yra atkurta Kossutho sunaikinta senoji tradicinė konstitucija; beje, jie sutiko, kad gali likti ir Bacho laikotarpiu padaryti socialiniai bei teisiniai pokyčiai tol, kol seimas nuspręs kitaip. O didžioji dauguma vengrų kaip neteisėtus veiksmus atmetė viską, kas įvyko nuo pilietinio karo pradžios 1848-ųjų rudenį. Jie tarsi kempine nutrynė visą Bacho darbą, ir buvo menka paguoda, kad ta pati kempinė nutrynė Kossutho paskelbtą Habsburgų dinastijos nuvertimą nuo Vengrijos sosto ir Debreceno atsimetėlių parlamentą.

Ne taip kaip Pranciškus Juozapas, vengrai iš 1848 metų įvykių šio to pasimokė. Kossuthas mėgino didžiąją Vengriją sukurti kurstydamas vengrų aistras – deja, tik užtraukė Vengrijai

nelaimę, bet net ir dabar iš tremties tegalėjo pasiūlyti vienintelį Habsburgų sutriuškinimo būdą – karą su Napoleonu III. Tokia besilygiuojanti į Italijos nacionalizmą ir prancūzų revoliucijos dvasios besivaikanti politika buvo atgyvenusi; nei viena, nei kita seniai nebeturėjo savo ankstesnės jėgos. Nauja politikos kryptis, kuria pasuko Vengrija, – bandyti susitaikyti su tautinėmis mažumomis, tuo pat metu toliau vadovaujantis tautinės Vengrijos valstybės principu; Habsburgų absoliutizmo dešimtmetis tokią politiką padarė visiškai įmanomą. Miestiečių vokiečių vidurinė klasė dabar dairėsi į vengrų smulkiąją bajoriją, nes josios liberalios nuostatos visai atitiko vokiečių politinius siekius; ir netgi serbai su slovakais daugiau tikėjosi iš Budapešto nei iš Vienos. Pakeitęs Kossuthą, vengrams ėmėsi vadovauti Deákas.

Ferencas Deákas, kaip ir daugelis XVII amžiaus anglų revoliucijos vadų, turėjo sąlytį su abiem šaltiniais, iš kurių jo luomas sėmėsi jėgos: jis buvo ir žemvaldys, ir teisininkas. Pakankamai gerai nusimanydamas apie žemės reikalus, jis atmetė Vienos dvare laiką leidžiančių didikų fantazijas; o gerai pažindamas pasaulį, suprato, kad verčiau vengti beprasmių derybų su bemoksliais komitatų bajorais. Jis sugebėjo meistriškai menevruoti neperžengdamas įstatymų, tačiau – nebūdingas dalykas teisininkui – pats neturėjo nė kruopelės garbėtroškos. Vienintelis tikslas, kurio siekė Deákas, – surasti istorinei Vengrijai saugią vietą moderniame pasaulyje, tačiau sveikas protas jam šnibždėjo, kad vengrai negali siekti didžiosios Vengrijos vienu metu ir prieš pavaldžiųjų tautų, ir prieš Habsburgų valią. Gindamas savo nuomonę, jis sakė: „Turime pripažinti, kad patys vieni mes nesame didžioji valstybė". Deákas žinojo tai, ko nežinojo Kossuthas: Vengrija didi ir reikšminga tapo tik todėl, kad buvo susijusi su Habsburgų imperija; kita vertus, jis žinojo tai, ko nežinojo senieji konservatoriai: kad tokia didi ir reikšminga ji liko tik todėl, kad nepaliaujamai priešinosi Habsburgams. Atsargumas ir taktiniai įgūdžiai jam padėjo nuraminti nevengrus

ir taip užkirsti kelią 1848 metų įvykių pasikartojimui. Tačiau Deákas nė kiek ne labiau nei Kossuthas simpatizavo kitų tautų siekiams ir netikėjo, kad įmanomas koks nors jų tarpusavio bendradarbiavimas. Nuolaidas joms jis darė taktiniais sumetimais ir taip pat ketino suvengrinti visus Vengrijos gyventojus, tik ne tokiu tiesmuku būdu. Ši blogybė kaip koks kirminas graužė jo politikos šaknis ir galiausiai apnuodijo visus jo laimėjimus. Deáko nuosaikumas buvo apskaičiuotas, dar labiau savąjį apskaičiavo jo sekėjai – tokios politikos pasirinkimą jiems diktavo ankstesnė patirtis susidūrus su „Bacho husarais"; tačiau vos tik prisiminimai apie juos apiblėso, ir nuosaikumas ėmė tirpti.

1861 metų balandžio mėnesį susirinkęs seimas atsisakė elgtis kaip senųjų konservatorių išsvajotas tradicinis seimas. Išrinktas 1848-ųjų atstovaujamuoju balsavimu, jis pareiškė esąs ne seimas, o parlamentas ir pabrėžė savo tęstinumą nuo 1848 metų parlamento; tačiau čia sąsajos ir baigėsi – dabar nebuvo atsakingos vyriausybės; seime nebuvo atstovaujama nei Kroatijai, nei Transilvanijai. Senieji konservatoriai neturėjo savo atstovo nė vienuose rūmuose. Didžioji dalis didikų ir mažuma Atstovų rūmų bajorijos linko prie Deáko; dauguma bajorijos, vadovaujama Kálmáno Tiszos, liko „košutininkai", neturį, išskyrus priešinimąsi, jokios kitos programos. Apie delegatų siuntimą į Reichsratą Vienoje, kaip ir numatė Vasario patentas, čia niekas nesileido į kalbas; vienintelis klausimas, dėl kurio tartasi, – kokiais būdais reikšti savo protestą prieš Diplomo ir Patento neteisėtumą. Tisza ir jo šalininkai teigė: kadangi seimas esąs neteisėta institucija, o Pranciškus Juozapas – neteisėtas valdovas, užteksią paskelbti rezoliuciją; Deákas į tai atsakė, kad Pranciškus Juozapas vis dėlto turi Vengrijos karaliaus valdžią, todėl vertėtų laikytis tradicinio būdo – kreipimosi į Karūną. Balsuojant nemaža dalis „rezoliucijos" frakcijos narių susilaikė, tad Deáko pasiūlymas gavo balsų daugumą, o vėliau ir visi „rezoliucijos" šalininkai pakluso Deákui. Tačiau šie ekstremistai nepersimetė

į nuosaikiosios politikos pusę; jie tik pasinaudojo Deáko politiniu meistriškumu ir kilnumu siekdami savo tikslų.

Deáko kreipimasis, nuolankus stiliumi, buvo bekompromisinis turiniu: čia jis atkakliai gynė 1848 metų Vengrijos įstatymų teisėtumą ir atsisakė leistis su karaliumi į derybas, kol tie įstatymai nebus atnaujinti. Tai padarė galą senųjų konservatorių viltims grįžti prie tradicinio karaliaus ir seimo „derėjimosi". Tuščias darbas buvo patarinėti Pranciškui Juozapui duoti vengrams taikų atsakymą, kuris galėtų praskinti kelią abipusiam sutarimui; joks sutarimas akivaizdžiai buvo neįmanomas. Atleisti du ministrai vengrai – Szécsenas ir Vay. Jų vietas užėmė kiti du vengrai, tačiau taip ilgai negyvenę Vengrijoje, kad jau buvo tapę – bent taip tikėtasi – lojaliais austrais: Forgácsas, iki tol Bohemijos valdytojas, ir diplomatas Móras Esterházy's; šis, užmiršęs vengrų kalbą ir niekada gerai neišmokęs vokiškai, šiaip gyvenime kaip gimtąja kalbėjo prancūzų kalba. Schmerlingo siūlymu į vengrų kreipimąsi atsakyta ultimatumu: seimas ilgai netrukęs turįs paskirti delegatus į Reichsratą; vengrai atsisakė, ir seimas tučtuojau buvo paleistas. Prieš išsiskirstydamas, dar vienbalsiai priėmė rezoliuciją, kad pirmieji laisvo Vengrijos parlamento uždaviniai būsią patenkinti tuos nevengrų reikalavimus, kurie nesikerta su politiniu ir teritoriniu Vengrijos vientisumu; įtvirtinti politinę ir pilietinę visų religijų atstovų, tarp jų ir žydų, lygybę; ir panaikinti visas feodalizmo liekanas. Deákas klaidingai manė, kad imperijos ministrai turi nors šiokios tokios politinės nuovokos, ir iš anksto pasirūpino užbėgti už akių galimam Habsburgų kreipimuisi paramos į nevengrus ar žemesniuosius Vengrijos luomus – kreipimuisi, kuriam iš tikrųjų Habsburgai niekada nepasiryžo.

Schmerlingas nebuvo Deáko vertas oponentas. Jis tik tuo pranoko Bachą, kad sąmoningiau nei tasai kliovėsi imperijos vokiečiais ir tai dar labiau nei kada nors anksčiau nuteikė jį prieš kitas tautybes. Tad ilgai netruko pribręsti jo *coup de théâtre*. Rug-

pjūčio 23 dieną jis Reichsrate perskaitė deklaraciją, kurioje paaiškino, kad visi vyriausybės veiksmai prilygsta imperatoriaus veiksmams ir sprendimams; kai jis skaitė sakinį: „Vengrijos konstitucija ne tik sutrypta revoliucinių žiaurybių, bet neteko teisinės galios ir apskritai yra panaikinta", pratrūko plojimų audra iš vokiečių užsėstos kairės ir centro. Po dešimties dienų Reichsratas priėmė rezoliuciją, remiančią šitą Schmerlingo politiką Vengrijos atžvilgiu. Tai buvo simbolinis aktas: vokiečiai išsižadėjo savo ankstesnių liberalių principų ir suėjo į sąjungą su dinastija, kurios niekada vėliau iki galo nebenutraukė. 1848-ųjų Spalio revoliucijos dvasia ilgiems dešimtmečiams nuslopo, kol dirbtinai vėl buvo atgaivinta niūriomis 1918 metų spalio dienomis.

Vokiečių liberalizmo sunykimas lemtingai paveikė Europos istoriją. Iki 1848 metų visų šalių liberalai buvo tvirtai įtikėję savo idealų pergale; deja, 1848-aisiais revoliucija pralaimėjo, ir absoliuti valdžia liko nekenčiamos dinastijos rankose. Prancūzijoje 1848 metų revoliucija taip pat pralaimėjo, bet tas pralaimėjimas tebuvo epizodas revoliucijų šimtmetyje, tad Napoleono III sėkmė neužkirto kelio iškilti Gambettai ar Clemenceau. Vokietijoje 1848 metų revoliucija blykstelėjo kaip atsitiktinis įvykis – vokiečių liberalai patys atsižadėjo pergalės. Vieni, labiausiai atsidavę liberalizmo idėjai, paliko Vokietiją ir išvyko į laisvą Ameriką; vienas kitas pasuko revoliucinio socializmo keliu; kai kurie liko liberalai, nors be jokios vilties. Dauguma, deja, nulenkė galvą prieš laimėtojus ir buvo pasirengę susitaikyti su tuo, kad dinastijos ir toliau liktų valdžioje, jeigu sutiktų įgyvendinti keletą liberalios programos tikslų; taip Austrijos liberalai vokiečiai perėjo į Habsburgų pusę 1861 metais, o Prūsijos liberalai vokiečiai išsižadėjo savo pažiūrų dėl Hohencolernų 1866 metais. Pasidavimas nebuvo naudos siekiantis; liberalai nuoširdžiai tikėjo, kad pačios dinatijos yra persiėmusios liberalizmo dvasia. Bacho sistema rėmėsi vidurinės klasės vokiečių biu-

rokratais; vadovaudamasi kažkuo panašiu į jakobinizmą, ji sutrypė klasines privilegijas ir vietines teises. Tiesiog nenormaliai išpūtusi Vienos, kaip finansinio ir prekybinio centro, reikšmę, ji pavertė Austrijos imperiją didžiule laisvosios prekybos zona. Schmerlingas panaikino dar likusius vokiečių skrupulus; jis davė jiems parlamentą, o užsienio politikoje pasiūlė tikslą – „Septyniasdešimties milijonų imperiją". Habsburgai, rodės, tapo didžiosios Vokietijos vėliavnešiais. Taip jie pelnė ne tik Austrijoje, bet ir kitur gyvenančių vokiečių simpatijas. 1861–1866 metais nuosaikieji liberalai Vokietijoje probėgšmais žvalgėsi į Prūsiją, tikėtina, kad pasiektų šiokių tokių nuosaikių praktinių rezultatų; o buvę 1848-ųjų radikalai ėmėsi remti Austriją. Tam yra vienas įspūdingas pavyzdys. 1848 metų spalį Frankfurto parlamento kairieji pasiuntė du savo delegatus į Vieną palaikyti revoliucijos. Abu pateko į Windischgrätzo nagus. Vienam, Robertui Blumui, buvo įvykdyta mirties bausmė; kito, Froebelio, irgi laukė tas pat, bet nuosprendis buvo atidėtas, ir jis pabėgo į Ameriką. Šitas pats Froebelis dabar į Vieną grįžo kaip Schmerlingui dirbantis pamfletistas ir davė pirmą postūmį vokiečių kunigaikščių susitikimui Frankfurte 1863 metais, kuriame Habsburgai paskutinįkart pretendavo į viršenybę Vokietijoje.

Austrijos vokiečiai, tiesiog užvaldyti Vokietijos problemos, neturėjo nei laiko gilintis, nei kokio nors supratimo apie Austrijos imperijos problemą. Patys be istorinio pagrindo po kojomis, jie smerkė visas tradicijas kaip neišvengiamai konservatyvias, o vengrus kritikavo už tai, kad tie, jų manymu, laikosi to paties revoliucinio principo, kurio laikėsi ir prancūzų radikalai, kovodami prieš Vandėją. Laimingu istorijos atsitiktinumu, vokiečių tautiškumo (tai yra gimtosios kalbos vartojimo) niekas nevaržė net ir tada, kai dinastija išgyveno savo reakcingiausius laikus, todėl jie niekaip negalėjo suprasti kitų tautų veržimosi išsikovoti tautinę laivę, ypač kai tas veržlumas buvo labiau nukreiptas prieš juos, vokiečius, nei prieš dinastijos valdžią. Patys visai

linkę didžiosios Austrijos labui atsisakyti provincinio patriotizmo kur nors Tirolyje ar Štirijoje, jie stebėjosi, kodėl gi to negalėtų padaryti ir kiti. Be to, tautiniai judėjimai iš tikrųjų buvo persmelkti reakcinių nuotaikų ir konservatizmo. Neistorinės tautos neturėjo vidurinės miestiečių klasės ir kone visos bendradarbiavo su vietine bajorija. Net ir Vengrijos judėjimas tenkinosi istoriniais, teisėtais siekiniais, visiškai nepriimtinais moderniajam liberalizmui, ir atrodė susirūpinęs tik vengrų aristokratų privilegijomis. Septintajame dešimtmetyje vargu ar būtum radęs pavyzdžių, kalbančių federalizmo naudai. Jungtines Valstijas draskė pilietinis karas; Vokietijos sąjunga buvo ne daugiau kaip tik kliūtis liberaliajai minčiai; o Austrijos Spalio diplomas, praktinis federalizmo įgyvendinimo planas, pasirodė esąs begėdiškai skirtas atkurti politinį feodalizmą. Vokiečių liberalai, praradę iliuzijas dėl savo stiprybės, suprato nebeišsiversią be sąjungininkų; tad jiems teko rinktis, kaip jie manė, tik tarp dinastijos, kuri – su visomis savo praeities klaidomis – bent garantavo konstituciją ir siekė Austriją paversti didžiąja vokiečių valstybe, ir konservatyviosios bajorijos, kurios politika būtų suskaldžiusi imperiją.

Liberalai matė Vasario patento konstitucinius trūkumus ir tarėsi galį juos pataisyti. Tačiau, stokodami istorijos pojūčio arba nesuvokdami, kad teisių ir laisvių pagrindas – lėta teisinės sistemos raida, jie neperprato svarbiausio Patento trūkumo: tai buvo imperinio absoliutizmo dokumentas, priimtas iš malonės kaip laikina priemonė, be to, jis galėjo būti bet kada panaikintas. Reichsratas savo kaip valdžios institucijos svarbą įgavo be kovos ir todėl, nepaisant parlamento funkcijų, realios valdžios neturėjo. Vokiečiai, motyvuodami tuo, kad sudaro Reichsrate daugumą, manė, jog vyriausybė priklauso nuo jų; iš tikrųjų, kadangi ta jų dauguma buvo „rinkimų geometrijos" rezultatas, tai jie priklausė nuo vyriausybės. Dirbtinė dauguma fiktyviame parlamente – dėl šitokios politinės „pergalės" vokiečiai išsi-

žadėjo liberalių principų, užkirto sau visus kelius eiti išvien su kitomis imperijos tautomis ir įsipareigojo remti dinastiją, kad ir kokia būtų tosios politika. Trumpai tariant, jie sužlugdė galimybę susiformuoti kokiam nors kitokiam imperijos vaizdiniui, išskyrus tik įrankio, tenkinančio dinastijos norą valdyti. Vokiečiai buvo labiau politiškai subrendę už kitas monarchijos tautas, todėl jiems tenkanti atsakomybė yra didesnė, o jų apsisprendimas laikytinas labiau nusikalstamu. Nes tasai 1861 metų apsisprendimas lėmė stabilumo ir taikos Vidurio Europoje pražūtį.

Schmerlingas, sutvirtinęs vokiečių ir dinastijos sąjungą, manėsi nudirbęs svarų darbą; iš tikrųjų tai, ką jis padarė, buvo ne daugiau kaip grįžimas, tik palydėtas skambesnių frazių, atgal prie Bacho sistemos. Vengrijoje nebe pirmą kartą panaikinta komitatų autonomija, ir Bacho pareigūnai, saugomi didžiulės okupacinės kariuomenės, sugrįžo į savo postus. Schmerlingas norėjo duoti Vengrijai laiko grįžti į protą, tada ji vėl galėsianti turėti savo 1861 metų ribotų įgaliojimų seimą. „Mes palauksime!" – tokia buvo jo Vengrijos programos galutinė išvada. Tačiau imperija negalėjo laukti: vienintelis 1861 metų konstitucinį eksperimentą paskatinęs akstinas – kuo greičiau gauti rezultatus. Bacho sistema, be jokios abejonės, būtų užgniaužusi Vengrijos separatizmą ir sukūrusi vieningą imperiją, jeigu ji netrukdomai būtų buvusi diegiama keletą žmonių gyvenimo kartų; tačiau ją sužlugdė karas; o dabar monarchijos tarptautinė padėtis atrodė dar grėsmingesnė nei 1859 metais. Visi suprato, kad Schmerlingo absoliutizmas Vengrijoje ilgai neišsilaikys; net pats Schmerlingas su savo šalininkais apibūdino jį kaip laikiną; tuo tarpu vengrai, prisiposėdžiavę savo seime, buvo įgiję daugiau pasitikėjimo. Ar tai reiškia, kad jie pakluso Schmerlingui ten, kur atsilaikė prieš Bachą? Tarp dinastijos ir vengrų net ir Schmerlingo sistemoje išliko per ilgą laiką nusistovėjusi pusiausvyra: nė viena pusė nepajėgė sužlugdyti kitos, bet ir nė viena be kitos negalėjo būti stipri. Šią pusiausvyrą buvo įmanu sugriauti tik

pasitelkus į pagalbą neistorines slavų tautas. Tačiau vengrams to neleido daryti tautinė arogancija, o dinastijai – sąjunga su vokiečiais. Ir vis dėlto kito kelio, kuris būtų galėjęs atvesti į sėkmę, Schmerlingui neliko.

Iš pat pradžių buvo aišku, kad Schmerlingo sistemoje nėra vietos čekams – jie atšaukus Spalio diplomą nukentėjo labiausiai. Nepatyrę, bet dėl to ne mažiau ambicingi čekų vadai per šiuos metus darė lygiai tokius pat klaidingus ir pražūtingus sprendimus kaip ir vokiečiai. Čekų nacionalizmas, vos prasidėjęs, galėjo vadovautis kovos už demokratines teises programa: juk čekams nesėdėjo ant sprando, kaip vengrams, stambioji aristokratija, ir jie nebuvo susisaistę, kaip vokiečiai, su imperijos praeitimi. Palacký's, šiek tiek abejodamas, Kromeržyže iškėlė grynai tautinę programą, kuria siūlė perdalyti Austriją į naujus tautinius vienetus. Kitiems čekų lyderiams to jau pasirodė „per daug". Kuo silpnesnė buvo jų dabartinė padėtis, tuo labiau jie jautė poreikį pastiprinti ją istorinėmis legendomis – taip čekų valstiečių sūnūs šokosi tvirtinti esą seniai jau į istoriją nugrimzdusios Bohemijos karalystės paveldėtojai. Tuo tarpu Palacký'o tautinė programa reiškė, kad jie praras Sileziją, kurioje dabar daugiausia gyveno vokiečių ir lenkų; grėsė netekti Moravijos, kurioje čekų diduma dar buvo tautiškai nepabudę; tai galėjo baigtis net Bohemijos padalijimu. Pagaliau juk visada tautinėmis ribomis, kaip ir natūraliomis sienomis, argumentuojama tik tada, kai jos leidžia išplėsti teritoriją. Naujas čekų tautinis vienetas, didesnis už istorinę Bohemiją, galėjo susidaryti, jei čekai būtų prisijungę Vengrijos slovakus; šią idėją keletas ekstremistų paleido per Slavų kongresą 1848-aisiais. Tačiau tų metų įvykiai Vengrijos sieną padarė nepajudinamą. Ekonomikai tai beveik neturėjo įtakos, tačiau turėjo politikai ir, svarbiausia, kultūrai; po 1848 metų slavų inteligentai jau nebegalėjo taip laisvai keliauti ten ir atgal per Vengrijos sieną, kaip kad buvo Metternicho Austrijos laikais. Be to, spaudžiamas vengrų nacionalizmo, negausus būrys

slovakų inteligentų nutraukė savo ankstesnius ryšius su čekais. Pirmasis slovakų bendrinės kalbos variantas buvo sąmoningai paremtas vakarų Slovakijos tarmėmis, kaip artimesnėmis čekų kalbai; tačiau tų tarmių formos buvo nepažįstmos didžiajai daliai slovakų valstiečių, ir kad jie nesuvengrėtų, slovakų šviesuoliai septintajame dešimtmetyje bendrinei kalbai pritaikė vidurio Slovakijos tarmę. Taigi siekdami kaip nors atsilaikyti prieš vengrus, slovakai buvo prispirti tapti atskira tauta; ir kuo tvirtesnės darėsi Vengrijos sienos, tuo aiškiau savo atskirą erdvę tarp jų brėžėsi slovakai. Po Kossutho Vengrijos sienos atrodė esančios amžinos – tą pripažino ir dinastija, ir net čekai.

Kadangi Vengrija nebegalėjo būti suskaldyta, jos pavyzdys pasirodė užkrečiamas; taigi ir čekai, mėgdžiodami vengrus, ėmėsi reikšti savo tradicines teises, nors tų tradicinių teisių jie neturėjo. Vengrų pavyzdys paskatino čekų inteligentus taip pat dėtis išvien su feodaline aristokratija, kuri irgi – nors visai kitais sumetimais – reikalavo Bohemijai autonomijos. Ši sąjunga buvo sutvirtinta per visą tą sumaištį, kilusią paskelbus Spalio diplomą: bajorija apsiėmė globoti čekų kultūrą; inteligentai laikėsi įsikibę Bohemijos Karūnos teisių. Sandėris buvo toks pat nevykęs kaip ir tas, kurį su dinastija sudarė vokiečiai. Bajorija, atsiribojusi nuo tautos, nesirūpino čekų išlaisvinimu, nes tai galėjo reikšti tik viena – jų pačių valstiečių išlaisvinimą; Clam-Martinicas ir jo sekėjai paprasčiausiai tenorėjo dirbtinės feodalinės valstybės, kurią galėtų valdyti be biurokratijos kišimosi, be liberalizmo ir be modernios pramonės. Kad galėtų sudaryti bendrą frontą ne tik su Bohemijos ponais, bet tiek pat sėkmingai ir su antiliberaliai nusiteikusiais vokiečių žemių aristokratais, čekų tautos vadams teko prakalbti feodalinio konservatizmo kalba ir užsikimšti ausis nuo savo valstiečių ekonominių skundų. Vis dėlto Bohemijos bajorija, nepaisant postringavimų apie teises į Šv. Vaclovo Karūną, niekaip nepajėgė įsivaizduoti sistemos, kurioje ji galėtų apsieiti be Vienos dvaro; bajorai ir

įkalbėjo čekų lyderius, nors šie spyriojosi, dalyvauti Reichsrate. Tatai čekams nieko gero nedavė - tik pavertė vokiečių įžeidinėjimų taikiniu; o kai 1863 metų birželio mėnesį jie iš Reichsrato pasitraukė, irgi nieko nelaimėjo – nebent pademonstravo savo silpnumą palyginti su vengrais, ir tiek. Vengrai, boikotuodami Reichsratą, pasiekė to, kad Patentu būtų įteisintas „siauresnis" Reichsratas: be Vengrijos didžioji imperija negalėjo egzistuoti. O kai iš jo pasišalino čekai, vienintelis daiktas, ką jie pasiekė, – tai palengvino vokiečiams visą reikalą; tiesą sakant, net ir Bohemijos seimas nebuvo įvarytas į aklavietę dėl čekų nedalyvavimo balsavime – šitai tik sustiprino vokiečių poziciją priešinantis Bohemijos autonomijai. Taigi čekai išleido iš rankų abu kozirius: jų žemių „istorinio politinio savitumo" programa neturėjo jokio realaus pagrindo, tad pradėję su imperija konfliktuoti, jie vis tiek nebūtų privertę jos su ta programa skaitytis; kita vertus, čekų sąjunga su bajorija užkirto jiems kelią bendradarbiauti su vokiečių liberalais ar netgi su kitomis slavų tautomis.

Schmerlingo sąjunga su vokiečiais taip pat neleido jam tikėtis jokios paramos iš Vengrijos pavaldžiųjų tautų. Šias pamintas tautas – kurioms iš pradžių teisę gyvuoti atsakė Kossuthas, vėliau jas supančiojo Bacho centralizmas – sau palankiai galėjo nuteikti bet kuri pusė, jei tik sudarytų sąlygas reikštis jų tautinei savimonei. Saugomi okupacinės kariuomenės, tiek serbai, tiek slovakai iš naujo pareiškė tuos pačius, tik nuosaikiau pateiktus, tautinius reikalavimus kaip 1848 metais. Tačiau Bacho sistema jau buvo pakirtusi jų pasitikėjimą Viena, ir dabar serbai su slovakais kreipėsi – deja, beveik nesėkmingai – į seimą Budapešte. Jų pasirinkimas buvo pagrįstas. Habsburgai, pati konservatyviausia XIX amžiaus dinastija, negalėjo eiti išvien su valstiečių tautomis prieš vengrų ponus, kurie, kad ir kokie maištingi, vis dėlto turėjo tradiciją ir istoriją. Vokiečių liberalai, patys konfliktuodami su čekais, negalėjo remti dar labiau atsilikusių

ir dar menkiau apie imperijos poreikius nutuokiančių tautų. Taigi serbų ir slovakų deputatai, kreipdamiesi į Budapeštą, patvirtino Deáko autoritetą ir Schmerlingo politinę nekompetenciją.

Su Kroatija ir Transilvanija, Vengrijos *partes adnexae*, buvo elgiamasi irgi visiškai nemokšiškai. Kroatija Habsburgams pasitarnavo kaip svarbiausias šiaudas išplaukti 1848 metais ir už tai gavo atpildą: neteko savo turėtosios istorinės padėties ir buvo užsiundyta rūsčiais „Bacho husarais". Bacho sistemą nuvertę senieji konservatoriai nė kiek nesisielojo dėl Kroatijos likimo – būdami Vengrijos patriotai, jie gynė tik tas istorines teises, kurios naudingos Vengrijai; o ir Spalio diplomą Kroatijoje imtasi taikyti tik po laiko. Kroatijos smulkioji bajorija stengėsi lygiuotis į Vengriją. Jie taip pat atmetė teorines Spalio diplomo nuostatas kaip bevertį laimikį labdaringoje loterijoje, reikalavo visų tų pačių teisių savo seimui kaip 1848 metais ir atsisakė siųsti delegatus tiek į Vieną, tiek į Budapeštą. Deákas ir vėl pasielgė išmintingai: jis paskelbė, jog Vengrija primygtinai nesispiria, kad toliau galiotų 1848 metų Kroatijos inkorporavimas į Vengriją, ir pasiūlė kroatams „švarią lentą" surašyti naujoms partnerystės sąlygoms. Schmerlingas, išgirdęs apie istorines teises, pasiuto: Kroatijos seimui įsakmiai liepė atsiųsti delegatus į Reichsratą, o kai tasai atsisakė, buvo be ceremonijų paleistas. Schmerlingas džiaugėsi, kad to seimo neliko; nepaisant karščiavimosi Reichsrate, jis nenorėjo kroatų matyti Vienoje, kur jie būtų pastiprinę čekų opoziciją prieš jo ištikimuolius ir pataikūnus vokiečius.

Didžiausia painiava radosi Transilvanijoje. 1848 metais Transilvanijos seimas nubalsavo už savo paties paleidimą ir Transilvanijos prijungimą prie Vengrijos; tuo pat metu rumunai, anksčiau neturėję balso ir kaip tauta nepripažinti teisiškai, tada gavo ribotą rinkimų teisę. Jei istoriškumas dar buvo ko nors vertas, tai dabar Spalio diplomas su savo svarbiausiu – grįžimo į 1847 metus – principu numatė Transilvanijos seimo atgaivinimą; kita vertus, jei Transilvanija ir toliau bus laikoma Vengrijos dali-

mi, tai tą 1848-ųjų balsavimo teisę, kurią suteikė inkorporavimas, dabar rumunams reikėjo atnaujinti. Senieji konservatoriai vienu šūviu troško dviejų zuikių. Kaip Vengrijos patriotai, jie nė už ką nenorėjo prarasti to, ką Vengriją buvo įgijusi; bet kaip reakcingi žemvaldžiai, jie prieštaravo tam, kad rumunų valstiečiai turėtų balsavimo teisę. Dėl tokio jų priešinimosi Transilvanijos seimui pavyko susirinkti tik 1861 metų lapkritį. Transilvanijoje Schmerlingas nekliudomas galėjo praktiškai taikyti savo jungtinės imperijos idėją. Jis žinojo, kad atsilikę ir bejėgiai rumunai paklus centrinei vyriausybei ir savo balsus vengrų ir seklerių nenaudai atiduos už lojalius saksus; o jei ir būtų išrinkta keletas rumunų, jie, būdami abejingi slavams, nepalaikytų konservatyviosios čekų opozicijos. Taip 1863 metais Reichsrate pasirodė saksų delegatai iš Transilvanijos, ir Schmerlingas pagaliau galėjo paskelbti, kad štai susirinko visas jungtinės imperijos Reichsratas. Iš tikrųjų tąją jungtinę imperiją palaikė vien vokiečiai; kitos tautos arba tylėjo, arba buvo opozicijoje.

Schmerlingas į Austrijos imperiją žiūrėjo kaip į vokiečių valstybę, tad logiška, kad Austrija pretendavo turėti viršenybę Vokietijoje. Tačiau tos logikos trūko Habsburgų dvarui. Kol Schmerlingas žadino vokiečių tautinius jausmus, užsienio reikalų ministru likęs Metternicho šalininkas Rechbergas visaip stengėsi atkurti konservatyvią sąjungą su Prūsija. Schmerlingo keliama grėsmė pasitarnavo Bismarckui įsitvirtinti Prūsijoje, ir jis visai buvo pasiryžęs veltis į konfliktą; dabar Rechbergas išmušė Schmerlingui iš rankų nacionalistinio įkarščio ginklą, be kurio laimėti to konflikto nebuvo įmanoma. 1863 metais Schmerlingas įpiršo Pranciškui Juozapui idėją reformuoti Vokietijos sąjungą, kuriai vadovautų Austrija. Praktinė tokio politinio sprendimo išraiška buvo vokiečių kunigaikščių susirinkimas Frankfurte 1863 metų rugpjūtį – paskutinis Austrijos pirmininkaujamas Vokietijos valstybių susibūrimas. Schmerlingo sėkmė pasirodė esanti iliuzinė: Rechbergas, o ne Schmerlingas, ly-

dėjo Pranciškų Juozapą į Frankfurtą ir diskusijoms ten davė aptakų, konservatyvų toną. Tačiau Schmerlingas irgi nebūtų padaręs nieko geriau: kaip tikras dinastijos tarnas, jis galvojo tik apie visų vokiečių dinastijų vieningą bendradarbiavimą, o tai netenkino giliai įsišaknijusių vokiečių tautinių jausmų. Negana to, į Frankfurtą nesiteikė atvykti Prūsijos karalius, galingiausias iš visų vokiečių valdovų, o be jo kiti vokiečių kunigaikščiai nieko negalėjo nutarti. 1863 metų rudenį Prūsija galiausiai atmetė Austrijos reikalavimą priimti ją į Vokietijos muitų sąjungą – Rechbergas to siekė dėl visų konservatyviųjų jėgų solidarumo, o Schmerlingas – „Septyniasdešimties milijonų imperijos" labui. Tai buvo lemtinga akimirka Vokietijos, o kartu ir Austrijos politikoje; nuo šiol abi pusės – ir konservatyviõs, ir liberaliõs politikos – išsikasė karo kirvį.

Šiam karui Austrija neturėjo sąjungininkų. Pranciškus Juozapas niekuomet nebūtų atsisakęs monarchijai dar likusių Italijos žemių, nors tai jam visuomet brangiai kainavo – būtent Napoleono paramą. 1863 metų pavasarį pratrūkęs lenkų sukilimas galutinai atšaldė santykius su Rusija. Kol Bismarckas labai veiksmingai mezgė ryšius su Rusija, Austrija bergždžiai bandė tą patį daryti su lenkais, daugiausia tik tam, kad neprarastų Galicijos aristokratų lenkų – vienintelių kitataučių nei vokiečiai Schmerlingo sąjungininkų – paramos. Habsburgus visuomet masino naujos karūnos, tad Pranciškus Juozapas – net dabar – svajojo apie Habsburgų valdomą Lenkijos karalystę. Negana to, jis niekada nebuvo nuoširdus su Vakarų valstybėmis Anglija ir Prancūzija – taip Pranciškus Juozapas prarado paskutinę galimybę išvengti Austrijos izoliacijos. 1864 metų pradžioje iškilo Šlėzvigo–Holšteino klausimas, ir vėl Habsburgai nepajėgė apsispręsti, kaip elgtis. Schmerlingas primygtinai reikalavo, kad Austrija padėtų išvaduoti kunigaikštystes, nes tai patenkintų vokiečius; Rechbergas tvirtino, kad Austrija turi derinti savo veiksmus su Prūsija, – toks požiūris šaldė liberalų entuziazmą, kuriuo

Schmerlingas troško remtis. 1864 metų rugpjūtį Rechbergas irgi patyrė trumpos sėkmės skonį. Susidūręs su sunkumais dėl Šlėzvigo–Holšteino, Bismarckas, tikriausiai nenuoširdžiai, paskutinįkart pamėgino atnaujinti partnerystę su Metternicho konservatizmu. Bismarcko ir Rechbergo parengtas Šėnbruno susitarimas buvo sąjunga prieš „revoliuciją" – tai yra prieš vokiečių liberalizmą, Italiją ir Napoleoną III. Toji sąjunga būtų leidusi Austrijai atnaujinti savo hegemoniją Italijoje, kuri buvo svarbiausias dalykas Metternicho sistemoje; tačiau tai reiškė, kad Austrijai teks pripažinti Prūsiją kaip lygiavertę jėgą Vokietijoje, o tam Pranciškus Juozapas visada priešinosi. Be to, ši sumanyta sąjunga prieš revoliuciją visai nelietė Vengrijos; todėl Bismarckas iškėlė sąlygą – pareikalavo iš Austrijos „perkelti savo svorio centrą" į Budapeštą, nepaisydamas to, kad šitai reikštų vokiečių dominavimo pietryčių Europoje panaikinimą – o gal kaip tik to jis ir siekė. Bet svarbiausia, kad Rechbergo ir Bismarcko paktas negarantavo Austrijai saugumo prieš Rusiją Artimuosiuose Rytuose; o būtent taiki Rusijos politika Balkanuose ir sudarė Metternicho sistemos pagrindą. Teisybę pasakius, po Olomouco susitarimo ir Krymo karo nebebuvo jokių galimybių atnaujinti Šventąją sąjungą, tad tiek Pranciškus Juozapas, tiek Prūsijos karalius Vilhelmas I atmetė savo patarėjų projektą. Vilhelmas neketino tapti Austrijos satelitu, o Pranciškus Juozapas vylėsi pasinaudoti abiem – ir Schmerlingo, ir Rechbergo – siūlymais, pats nesiimdamas atsakomybės nė už vieną. Vangaus proto, užsispyręs ir ambicingas, jis iš visų pusių griebė viską, kas tik bandė slysti jam iš rankų, ir manė, kad sprendimų atidėliojimas yra esminis politikos bruožas.

Po 1864 metų rugpjūčio Rechbergo politika patyrė lygiai tokią pat visišką nesėkmę kaip Schmerlingo politika po 1863 metų rugpjūčio. Vienintelis klausimas buvo, kuris iš jų virs pirmas. Pasisekė Schmerlingui – jis dar gavo pasimėgauti matydamas, kaip jo varžovas pasitraukia 1864 metų spalį. Dabar Austrija

užsienio reikaluose atsisakė pastangų laikytis principų ir grįžo atgal prie tokios politikos, kuri teiktų naudos dinastijai. Naujasis užsienio reikalų ministras Mensdorffas buvo stambiosios bajorijos atstovas, bet, kaip karys, rėmė stiprią centrinę valdžią. Jis sutiko eiti į šį postą tik kariniu imperatoriaus įsakymu ir, nepasitikėdamas nei savo nuomone, nei gabumais, dairėsi nurodymų į ministrą be portfelio Esterházy'į. Esterházy's buvo blogiausias patarėjas, koks tik gali būti, – nevilties apimtas konservatorius, visur įžvelgiantis vien tik neišvengiamą pralaimėjimą; visi politiniai žingsniai jam atrodė pavojingi, ir nė vienas – išganingas. Esterházy's nepritarė Schmerlingo nuostatai remtis vokiečių liberalizmu, nedėjo vilčių ir į Rechbergo konservatizmą. Jis tik manė, kad dinastija turi ginti savo didybę ir nueiti nuo arenos garbingai; todėl atsisakė teršti jos garbę monarchijai grėsmę keliančių priešų papirkinėjimais. Trumpai tariant, jis suderino Metternicho nuomonę apie Austrijos silpnumą su Schwarzenbergo vykdyta atsiribojimo nuo visų politika, kuri buvo paremta tikėjimu Austrijos stiprybe.

Esterházy's buvo kaip tik toks žmogus, kokio reikėjo Pranciškui Juozapui. Juodu abu troško išsaugoti imperijos didybę, ir abu suprato, kad tai neįmanoma. Abu ne kartą gavo įsitikinti nenugalima Austrijos priešų galybe, ir abu atsisakė tepti savo sąžinę derybomis su bet kuriuo iš jų. Esterházy'o iškilimas gąsdino Schmerlingą; nors ekspatriantas, jis vis dėlto buvo vengras, ir naudodamiesi jo įtakingumu savo prarastą padėtį dvare pamažu ėmė susigrąžinti senieji konservatoriai. Iš pradžių vokiečiai sveikino Schmerlingą kaip „konstitucijos tėvą" ir tikėjosi jo pagalbos taisant Vasario patento trūkumus. Tačiau greitai paaiškėjo, kad Schmerlingas nebepritaria liberalizmo principams, o į visokius debatus Reichsrate žiūri kaip į nereikalingą ir varginantį kišimąsi į sklandų biurokratinės mašinos darbą. Be to, savo padėtį jis išlaikė todėl, kad pats įtikino imperatorių, jog Vasario patentui dar labai toli iki tikros konstitucijos. Schmer-

lingo ištikimybė liberalizmui atsinaujino, kai įvyko Frankfurto susitikimas ir kai Austrija darė pirmuosius žygius Šlėzvigo-Holšteino reikalu, ir vėl užgeso, kai Austrija pasirinko tokią politikos kryptį, kuri visiškai kirtosi su vokiečių tautiniais jausmais. Vokiečiai Reichsrate galų gale suvokė, kad dinastija taip ir neatsivertė į liberalizmą, kaip kad jie trumparegiškai manė nuo 1861 metų; dabar jie puolė ieškoti sąjungininkų sustiprinti liberalizmui prieš dinastiją. Bet kadangi vokiečiai nematė reikalo atsisakyti dirbtinai, „rinkimų geometrijos" būdu, įgyto savo pranašumo, vienintelė jų sąjungininkė tegalėjo būti Vengrija. Todėl dabar jiems vėl pasirodė priimtina 1848 metų vokiečių radikalų idėja – sutikti, tegu tie vengrai dominuoja savo Vengrijoje, kad tik jie, vokiečiai, galėtų dominuoti visoje kitoje Austrijos imperijos dalyje. Vokiečiai nebenorėjo toliau remti Schmerlingo pastangų palaužti Vengrijos pasipriešinimą; 1864–1865 metų žiemos sesijoje jie net grasino nebeskirti pinigų karo reikmėms. Pranciškus Juozapas Vasario patentą „palaimino" tik su sąlyga, kad Reichsratas nesikiš į kariuomenės reikalus; dabar šią sąlygą Reichsratas pažeidė, ir Schmerlingo dienos buvo suskaičiuotos.

Paskutinį smūgį jam smogė įvykiai Vengrijoje. 1865 metų pavasarį, artėjant karui, net ir Schmerlingas nebegalėjo ilgiau laukti ir pasiūlė dar kartą susirinkti Vengrijos ir Kroatijos seimams. Deja, bergždžiai: iš vengrų, kurie nepakluso imperijos reikalavimams 1861-aisiais, nebuvo nė ko tikėtis, kad nusileistų vyriausybei, kur kas labiau įbaugintai gresiančio karo. Vienintelis dalykas, kuriuo galėjo baigtis toks seimo susirinkimas, – tai, kad vengrai pasiryš dar labiau priešintis ir diskredituos imperiją visos Europos akyse. Tai buvo Deáko šansas. 1861–1865 metais jis tenkinosi tuo, kad kantriai laukė, tačiau tam turėjo pateisinamų motyvų; atsistatydinęs jis gyveno savo dvaruose, nereikšdamas viešai jokių politinių nuomonių. Dabar, palaikydamas ryšius su Habsburgų dvare besisukinėjančiais senaisiais kon-

servatoriais, jis sužinojo, kad Schmerlingas pasmerktas, ir suprato, jog atėjo laikas Pranciškui Juozapui siūlyti kažką panašaus į kompromisą. Deáko įtaka per tuos ketverius tylėjimo metus buvo gerokai išaugusi, o galutinai ją sutvirtino tai, kad kaip tik tuo metu Kossuthas emigracijoje pakeitė savo politinę liniją. Nesitverdamas iš nevilties, jis ėmė šauktis naujo revoliucinio karo, kur Vengrijos sąjungininkai būtų Italija ir Napoleonas III; stumiamas neapykantos Habsburgams, jis galiausiai suprato, kokios politikos reikia griebtis, kad Vidurio Europa taptų stabili be Habsburgų. Kossuthas ėmėsi propaguoti Dunojaus konfederaciją, kurią sudarytų Vengrija, Serbija, Rumunija ir Kroatija – net jei tektų susitaikyti su tuo, kad šios federacijos sostinė būtų Belgradas. Tam reikėjo paprašyti vengrų, kad jie imtų laikyti slavų tautybių valstiečius sau lygiais; į tai Kossuthas iš savo šalininkų išgirdo: „Geriau jau Viena negu Belgradas!" Likimo ironija, vienintelis per visą jo veiklą išties išmintingas siūlymas tarsi vienu smūgiu sužlugdė jo įtaką Vengrijoje.

Taigi dabar Deákui buvo laisvas kelias. 1865 metų balandžio ir gegužės mėnesiais jis išspausdino laikraštyje ciklą straipsnių, kuriuose išdėstė savąją kompromiso programą: jei bus grąžinta teisėta konstitucija, Vengrija skaitysis su imperijos poreikiais ir tenkins juos lygiateisiškai su Austrijos žemėmis. Tai buvo programa, dėl kurios Pranciškus Juozapas galėjo derėtis. Jis neturėjo susikūręs savos „sistemos"imperijai – tetroško tik išsaugoti dinastijos didybę ir karinį pajėgumą, ir jam buvo vis tiek, kokia politine doktrina toji didybė remsis. Deáko straipsniai iškart privertė Pranciškų Juozapą atvykti į Budapeštą; pirmą kartą jis čia elgėsi vien tik kaip Vengrijos karalius, vengė menkiausios užuominos apie imperiją ir išreiškė savo ketinimus atsižvelgti į pagrįstus vengrų tautos norus. Taip pastangos palaužti Vengrijos pasipriešinimą nuėjo perniek; 1865 metų liepos 30 dieną Schmerlingas ir visi jį rėmę ministrai buvo atleisti iš pareigų.

DEŠIMTAS SKYRIUS

SENOSIOS AUSTRIJOS GALAS, 1865–1866

Schmerlingui ne tik nepasisekė sutramdyti Vengrijos, bet galiausiai jis nebesuvaldė ir vokiečių. Tačiau Pranciškus Juozapas, nors dabar pasuko nauju keliu, vis dėlto neturėjo nė minties atiduoti savo valdžią tiek vokiečiams, tiek vengrams. Pastaroji Deáko ištarmė leido tikėtis lyg ir derybų, per kurias gal pavyktų išlaikyti imperijos didybę nesumenkintą; o Vakaruose alternatyvą apsimestiniam konstitucionalizmui, imperatoriaus nuomone, sudarė ne tikras konstitucionalizmas, o iš viso konstitucijos nebuvimas. Tiek vengrai, tiek vokiečiai pasirodė esą nebetinkami kaip valstybės pareigūnai: su vengrais vis dar reikėjo sudarinėti sandėrius, o vokiečiai buvo apkaltinti liberaliu „nelojalumu". Vieninteliai, kurie dar liko, – tai konservatyvioji bajorija, Spalio diplomo šalininkai, tad naujai paskirtasis ministrų kabinetas buvo „grafų kabinetas". Tačiau tai nereiškia, kad čia lyg niekur nieko grįžta į 1860 metų padėtį: tada vengrų didikai buvo politiškai įtakingi, tad federalizmo išpažinėjai ne per labiausiai skaitėsi su tuometiniu valstybės ministru Gołuchowskiu; dabar vengrų senieji konservatoriai buvo dingę, ir federalizmą reikėjo praktiškai diegti kur kas atsakingiau, kad pavyktų atsilaikyti prieš vokiečių liberalų reiklavimus. Naujasis valstybės ministras Belkredis buvo bajoras moravas, ne lenkas, todėl jam pseudoistoriniai konservatorių planai atrodė realūs. Jis pasižymėjo kaip drąsus žmogus, turėjo ilgą administracinės veiklos patirtį; kaip ir kitiems geriausiems Austrijos bajorams, jam labai rūpėjo Austrijos didybė, tačiau Belkredis nuoširdžiai tikėjo, kad šitą didybę įmanu išsaugoti tik grąžinus bajorams tas pozicijas, kurių jie iš tikrųjų niekada neturėjo. Pranciškus Juozapas galvojo vien apie Vengriją ir skirdamas Bel-

kredį valstybės ministru vylėsi, kad šis palengvins sutarimą su Vengrija; tuo tarpu Belkredis tarėsi esąs paskirtas tam, kad paverstų imperiją federacine valstybe ir tokiu būdu tą Vengrijos reikalaujamą nuolaidą padarytų nieko nevertą. Šis nesusikalbėjimas lėmė visišką imperatoriaus ir ministro nusivylimą vienas kitu.

Belkredžiui nesudarė daug sunkumų apversti aukštyn kojom Schmerlingo politiką. Vengrų požiūriu, Schmerlingas labiausiai juos įžeidė įsileisdamas į Reichsratą Transilvanijos saksus. Šitą reikalą Belkredis panaikino. Palankus Vienai Transilvanijos seimas buvo išvis paleistas, o išrinktas naujas, kuriame dauguma vietų skirta vengrams; vienintelis tikslas, kurį šis seimas sau išsikėlė, – inkorporuoti Transilvaniją į Vengriją. Čekai, boikotavę Reichsratą, dabar susilaukė pritarimo, o Pranciškus Juozapas pareiškė norą būti vainikuotas Bohemijos karaliumi, kaip buvo vainikuotas Vengrijos karaliumi. Reichsratas buvo uždarytas. Negana to, sustabdytas Vasario patento galiojimas remiantis tuo, kad jis negali veikti vienoje imperijos dalyje tuo metu, kai imperatorius derasi dėl jo pataisų su kita imperijos dalimi. Konservatyvioji bajorija džiaugėsi Vasario patento panaikinimu, taigi vokiečių biurokratų pralaimėjimu šia prasme; o Pranciškus Juozapas irgi jautėsi patenkintas, kad baigėsi Patento „konstitucinė" grėsmė. Tačiau tikroji laimėtoja visoje šioje istorijoje buvo Vengrija. Nuo šiol Austrijos žemių nuomonės nebebuvo galima tapatinti su visa viešąja nuomone, ir jos nebegalėjo būti sukurstytos prieš Vengriją; užuot derėjusis su „Austrija", dabar Vengrija derėjosi tiesiai su imperatoriumi. Habsburgai ir vengrai tapo lygiavertėmis politinėmis jėgomis; šitai Vengrijai garantavo pergalę ir ateityje.

Sugriovus Schmerlingo sistemą, išseko Belkredžio politinis užtaisas. Jis nebeturėjo pasiūlyti nieko geresnio už Schmerlingo laukimo politiką: Schmerlingas laukė, kol vengrai priims Vasario patentą, o Belkredis – kol Spalio diplomą. Vengrai nesi-

ruošė priimti nei to, nei ano: jie reikalavo visiškai atkurti 1848 metų konstituciją, nebent tik su tomis pataisomis, kurias patys savanoriškai padarys. Šis reikalavimas vėl atnaujintas, kai Vengrijos seimas dar kartą susirinko 1866 metais. Belkredžio ministrų kabinetas Vengrijai pasiūlė atkurti tik komitatų autonomiją ir seimą, kuris turėtų šiokią tokią administracinę valdžią; Deákas reikalavo Vengrijai atsakingos vyriausybės, kaip numatyta 1848 metų įstatymuose. Siekdamas, kad šis reikalavimas būtų priimtinas imperatoriui, jis pasiūlė Vengrijai ir kitai imperijos daliai sudaryti susitarimą, kurį šitos Vengrijos atsakingos vyriausybės skatinamas patvirtintų Vengrijos parlamentas. Deáko vadovaujamas seimo komitetas aiškiai apibrėžė bendruosius monarchijos reikalus, kuriuos Vengrija sutinka spręsti kartu, ir pasiūlė, kad juos svarstytų Vengrijos ir Austrijos parlamentų siųstosios Delegacijos. Tai buvo ženklus žingsnis pirmyn nuo ankstesnių deputacijų, kurias Deákas siūlė iš pradžių: Delegacijos turėjo būti nepriklausomos institucijos, nesuvaržytos jokių instrukcijų ir neatsakingos tiems dviem parlamentams, kurie jas skyrė; nesutarimo atveju jos turėjo posėdžiauti kaip viena institucija ir sprendimą priimti balsų dauguma.

Toks susitarimas, 1867 metais sukurtojo dualizmo kertinis akmuo, rodėsi, panaikina Vengrijos nepriklausomybę, kurios Deákas visados siekė; tai reiškė, kad užsienio politiką ir iš jos išplaukiančius karybos reikalus Vengrijos parlamentui primes abiejų Delegacijų narių dauguma, taip pat nebus Vengrijos parlamentui atsakingų užsienio reikalų ir karo ministrų. Tai buvo lemiamas atsitraukimas nuo 1848 metų Kossutho Vengrijos, esminė nuolaida imperijos didybei. Tačiau jį galima vertinti ne tiek kaip nuolaidą, kiek kaip žingsnį toliau stiprinti Vengrijos galią – ir tai šį susitarimą pateisina. Vengrijos Delegacija, vienijama vengrų solidarumo, visados balsuos vieningai, o Austrijos Delegacija pasidalys į vokiečius ir slavus, tad kaip tik Vengrija jai diktuos savo valią ir sau naudingą imperijos politiką. Šis

argumentas niekados nebūtų atėjęs į galvą Deákui; jo įžvalga nesiekė toliau vidinių Vengrijos reikalų ir pastangų sukurti teisinę valstybę. Tai, kad Deákas pripažino kalbamą argumentą ir ėmė juo remtis kaip savu, rodė vis didėjančią Gyula Andrássy'o įtaką – jis netrukus tarė lemiamą žodį dėl dualizmo įsigalėjimo. Andrássy's, anuomet jaunas, veržlus didikas, 1848-aisiais buvo artimas Kossutho šalininkas; Pranciškaus Juozapo budelių simboliškai pakartas, lydėjo Kossuthą tremtyje. Grįžęs susitaikė su dinastija, nes suprato, kokie bergždi Kossutho planai nuversti Habsburgus su užsienio revoliucinių jėgų pagalba. Dabar Andrássy's tapo pagrindiniu Deáko patarėju, ir Deákas jau net nusprendė, kad jis galėtų būti pirmasis Vengrijos ministras pirmininkas.

Abu vyrai ėmė veikti kaip geri partneriai. Deákas išmanė Vengrijos teisę ir parlamentinės taktikos meną; Andrássy's pažino platųjį pasaulį ir išmanė diplomatijos meną. Kiekvienas savaip išreiškė Vengrijos siekį prisitaikyti prie moderniojo pasaulio, ir tas prisitaikymas leido didžiajai Vengrijai išsilaikyti iki XX amžiaus. Deákas buvo idealus tipas tokio smulkiojo bajoro, kuris iškilęs iš savo komitato, tapo parlamentinės valstybės veikėju ir kurio pažiūros nuo atsidavimo tradicinėms Vengrijos institucijoms evoliucionavo į vengrų nacionalizmą; o Andrássy's buvo idealus tipas didiko, kuris imperijos dvarą iškeitė į Budapešto parlamentą ir kuris taip pat, tik kitu keliu, tapo vengrų nacionalistu. Tačiau vis dėlto daug kas šitame nacionalizme buvo vaidyba: didikai ir toliau troško būti reikšminga politine jėga Europoje, o pats Andrássy's slaptai puoselėjo svajonę tapti galingos Austrijos imperijos užsienio reikalų ministru, o ne Vengrijos ministru pirmininku. Abu vyrai politikoje pasižymėjo nuosaikumu: Deákas vadovaudamasis išmintimi, Andrássy's – karčia patirtimi. Abu norėjo surasti kompromisą su imperatoriumi ir sutaikyti vengrus su kitomis tautomis – bent jau tiek, kad tos nepradėtų veikti kaip Vienos sąjungininkės.

Tačiau Andrássy's skubėjo: jis norėjo savo diplomatinius talentus pademonstruoti Europai ir ciniškai vertino Deáko polinkį į taktinius manevrus. Andrássy's buvo puikus tarpininkas tarp Deáko ir imperatoriaus. Pranciškui Juozapui ne itin patiko Deáko sąžiningumas ir teisinis pedantiškumas, bet buvo prie širdies Andrássy'o nekantrumas imtis priemonių vidaus reikalų srityje ir troškimas atsinaujinusią imperiją matyti ir vėl vaidinančią svarbų vaidmenį Europoje. Abu, ir Deákas, ir Andrássy's, būtų buvę sukrėsti vėlesnio vengrų nacionalizmo šėlsmo; vis dėlto nuosaikumas ir juodviem tebuvo taktika ir todėl greitai išgaravo. Toks vengras, kuris žvelgtų į slavus ir rumunus kaip į sau lygius, dar nebuvo gimęs.

1866 metų pavasarį Belkredžio vyriausybė toli gražu neketino pritarti Deáko planams, net ir su Andrássy'o kartu pasiūlytu masalu. Jie, kaip ir Schmerlingas, Vengrijos seimą laikė griovimo įrankiu. Tačiau gyvenime dažnai atsitinka taip, jog žmonės, iškelti į postus vykdyti vienos politikos, labai greitai susivokia vykdą visiškai priešingą. Skiriant Belkredžio kabinetą tikėtasi, kad jis susitvarkys su Vengrija ir, tai padaręs, sustiprins imperiją karui su Prūsija; bet kai karas visai jau pribrendo, jie atidėjo į šalį mintį susitvarkyti su Vengrija, vildamiesi, kad pergalė kare padarys tą Vengrijos reikalaujamą nuolaidą nebūtiną. Mensdorffo ir Esterházy'o veiklos net ir norėdamas negalėjai pavadinti užsienio politika – nebent ja laikytume atkaklų visų Austrijos pretenzijų gynimą ir atsisakymą susirasti sąjungininkų, jei tai reikalavo nors mažiausios nuolaidos. Jie nenorėjo apeliuoti į vokiečių tautinius jausmus prieš Prūsiją ir kartu nesutiko atnaujinti konservatizmu paremtos partnerystės pripažindami Prūsiją kaip lygią Austrijai. Jie nebuvo linkę padaryti nuolaidų „revoliucingajam" Napoleonui III nė pagerinti santykių su caru nuolaidomis Artimuosiuose Rytuose. Jie neketino pirkti Italijos neutraliteto atsisakydami Venecijos, o net ir dabar svajojo patys atgauti tas Italijos žemes, kurias turėjo iki 1859-ųjų. Senoji

Austrija tiesiog kvailių kvailiausiai ėjo į savižudybę; tad Bismarckas vėlėsi į karą tam, kad parodytų Austrijai išeitį, kurios jos valdovai patys buvo nepajėgūs surasti. Austrijos ministrai pergalės bijojo lygiai taip pat kaip ir pralaimėjimo; pergalė būtų privertusi ją be išlygų tapti svarbiausia vokiečių valstybe, o tai ne itin palankiai atsilieptų kosmopolitinei Austrijos bajorijai. Tą jų požiūrį vienu sakiniu išreiškė Esterházy's, kuris šiaip jau prie karo prisidėjo daugiau nei bet kas kitas: „Aš nekenčiu šito karo, nes ar mes laimėsime, ar pralaimėsime, tai vis tiek bus senosios Austrijos galas". Kaip ir 1859 metais ar vėliau 1914-aisiais, taip ir dabar Pranciškus Juozapas su savo patarėjais buvo nusiteikę tiek pergalei, tiek pralaimėjimui.

Paskutinę minutę, kai Italija sudarė karinę sąjungą su Prūsija, Austrijos vyriausybė ryžosi atiduoti Veneciją, nepaisant ankstesnio principinio atsisakymo tai padaryti. Tačiau Italija šį pasiūlymą atmetė. Kaip tada atkakliai atsisakinėjo, taip dabar su tokiu pat atkaklumu Austrijos vyriausybė piršo šią nuolaidą: jei Venecijos neima Italija, tai tegu ji pereina Napoleonui III. 1866 metų birželio 12 dieną, pažadėję atiduoti Veneciją, kad ir kokia bus karo baigtis, taip pat sutikę Reinlandą paversti Prancūzijos protektoratu, Austrijos ministrai nusipirko neutralitetą, kurį Napoleonas ir taip nei ketino, nei būtų galėjęs jiems atsakyti. Taigi Austrija, pirmoji valstybėVokietijoje ir Italijoje, atsisakė jų abiejų dar prieš pralaimėdama karą. Aristokratijos bejėgystė ir dinastijos pasipūtimas pralaimėjimą darė neišvengiamą. Pavyzdžiui, geriausias monarchijos generolas erchercogas Albrechtas, kaip imperatoriškosios šeimos atstovas, jokiu būdu negalėjo rizikuoti patirti pralaimėjimą. Todėl jis buvo atšauktas iš Bohemijos, kur vyko lemiami karo mūšiai, ir permestas į Veneciją, kurią Austrija gynė tik todėl, kad galėtų ją atiduoti gera valia, o į Bohemiją pasiųstas vidutiniškų gabumų karvedys Benedekas. Albrechtas laimėjo tuščią pergalę prieš italus ties Kustoca. Benedeko pulkai blaškėsi po Bohemiją, kol vieną dieną prūsų buvo už-

pulti iš dviejų pusių ir sutriuškinti prie Sadovos[22] 1866 metų liepos 3-ią. Tačiau Austrija dar turėjo pajėgų priešintis. Iš Italijos vėl atšauktas erchercogas Albrechtas organizavo naują gynybinį frontą prie Dunojaus ir rengėsi kariauti su Prūsija ilgalaikį karą. Tai pasirodė visai nebūtina. Bismarckas taikėsi ne sužlugdyti, o išsaugoti Austriją ir uoliai siekė pagreitinti taikos derybas, kad būtų išvengta Napoleono III tarpininkavimo ar Rusijos reikalavimų gauti savo dalį Artimuosiuose Rytuose. Pagal Prahos taiką, pasirašytą 1866 metų rugpjūčio 23 dieną, Austrija prarado Veneciją ir buvo išstumta iš Vokietijos; tačiau išliko didžiąja valstybe.

Austrija tokia, kokia ji iškilo po 1866 metų karo, galima sakyti, buvo sukurta Bismarcko, lygiai kaip po Napoleono karų atsiradusi Austrija buvo sukurta Metternicho: turima omeny, sukurta kaip didžioji valstybė, o ne konkrečia savo vidaus tvarka. Metternicho Austrija buvo reikalinga Europai; Bismarcko Austrija buvo reikalinga Vokietijai, o tiksliau Prūsijai. Ji stūksojo kaip svarbiausia kliūtis didžiajai Vokietijai, pangermanizmo programai, kuri buvo bepatraukianti Prūsijos junkerius. Kadangi labai daug kas baiminosi didžiosios Vokietijos, tai visi džiaugėsi tuo, kad yra Austrija. Austrija buvo geriau už didžiąją Vokietiją čekams, lenkams ir slovėnams; tarptautiniu mastu ji buvo geriau už didžiąją Vokietiją Prancūzijai. Negana to, jei Austrijos imperija vis dėlto žlugtų, kaip atsvara didžiajai Vokietijai ar greičiau greta jos iškiltų panslavizmas, savo galią imtų plėsti Rusija; todėl Austrijos imperija buvo paranki Anglijai ir net konservatyviesiems rusams, kurie nepritarė panslavizmui. Dominuodama Vokietijoje ir Italijoje, Austrija pernelyg šiurkščiai nesiskaitė su to laikmečio nacionalizmu; išstumta iš Vokietijos ir Italijos, ji pasitarnavo neleisdama prasiveržti didiesiems Vidurio ir Rytų Europos konfliktams, į kuriuos didžiosios valstybės

[22] *Vokiškas vadas: Königgrätz.*

vis dar vengė kištis. Austrijos egzistavimu piktinosi Italija, bet ji neturėjo galios, nebent tik solidarizuodamasi su kitais skriaudžiamaisiais; tad kurį laiką Austrija, padedama Bismarcko, lygiai taip pat kontroliavo Italijos politiką kaip ir Metternicho dienomis. Dar Austrijos buvimu piktinosi rusų ekspansionistai, kurių rankos tiesėsi į Konstantinopolį; vis dėlto tokių buvo mažuma, ir Rusijos valdžia jų siūlymams nepritarė – išskyrus keletą savaičių 1878 metais – iki Bismarcko sukurtos Europos sutriuškinimo 1914-aisiais. Visi kiti troško, kad Austrija išliktų. Tačiau po 1866 metų Habsburgų monarchija, be abejonės, gyvavo paliegusi, ir jau vien tai jai pelnė Europos pakantą ir net paramą.

Metternichas savo laiku suvokė, kad Austrijai pavojinga būti reikalingai vien tik Europai, ir ieškojo jai, nors nelabai sėkmingai, „misijos", kuri padarytų monarchiją priimtiną jos pačios tautoms, taigi mažiau priklausomą nuo kitų malonės. 1866 metais irgi pulta ieškoti misijos – ir sekėsi gal net šiek tiek geriau nei Metternichui. Misiją Austrijai pasiūlė vengrai – remti jų hegemoniją dìdžiojoje Vengrijoje; tai neprieštaravo ir Bismarcko planams. Bismarckas atnaujino vokiečių sąjungą su vengrais, kuri 1848-aisiais buvo Frankfurto programos dalis. Tik jis ją patobulino: Frankfurte siekta, kad vengrai prisidėtų prie didžiosios Vokietijos; Bismarckas išnaudojo Vengriją kaip sąjungininkę prieš ją, ir tokia politika vengrams buvo priimtinesnė. Tačiau Austrijos negalėjo tenkinti šita vienintelė misija – įtikti vengrams, kurie kažin ar sudarė penktadalį imperijos gyventojų. Į ją viltis dėjo ir vokiečiai, norėdami, kad Habsburgų imperija stiprintų vokiečių kultūrinį ir ekonominį viešpatavimą pietryčių Europoje ar bent jau pačioje imperijoje. Tačiau tai ne itin tiko Bismarckui. Jis negalėjo leisti, kad vėl pakeltų galvas Austrijos vokiečiai ir atsinaujintų pavojingi svaičiojimai apie „Septyniasdešimties milijonų imperiją"; kita vertus, jis negalėjo leisti ir to, kad Austrija prarastų savo vokišką pobūdį, ir tada taptų tinkama į sąjungininkes Prancūzijai ar net Rusijai. Tiesą sakant, Bismarckas troško išsaugoti

Austriją tokią, kokia ji buvo 1866-aisiais, – pralaimėjusią, bet vis dar vokišką; tad dualizmo laikotarpio Austrijos politikos sąstingis didele dalimi buvo nulemtas vokiečių poreikių. Iš tikrųjų Vokietija būtų pasipriešinusi bet kokioms realioms Austrijos pastangoms vykdyti vienintelę jos egzistavimą galėjusią pateisinti misiją: surasti tokią skirtingų imperijos tautų bendrabūvio formą, kuri nebūtų paremta vienos katros tautos ar klasės viešpatavimu. Net ir pats Bismarckas, tuo labiau joks kitas vokiečių valstybininkas, neperprato Austrijos problemos esmės. Prūsijos politikai savo valstybėje susidūrė tik su viena slavų mažuma – lenkais, ir valdė juos jėga, nė nemėgindami su jais kaip nors skaitytis. Tačiau Austrijoje vien jėga nieko negalėjai pasiekti; tai buvo pagrindinė tiek Bacho, tiek Schmerlingo patirties pamoka. Pranciškus Juozapas ne itin norėjo priimti vengrų pagalbą, savaime aišku, neketino tapti įrankiu ir vokiečių rankose, ypač turint omeny, kad realią jėgą įgauti jie galėjo mosuodami būtent didžiosios Vokietijos programa, nepakenčiama tiek Pranciškui Juozapui, tiek Bismarckui. Tačiau be laisvanoriško visų tautų bendradarbiavimo didžiosios Vokietijos iškilimas buvo neišvengiamas. Vienintelė alternatyva – Rusijos hegemonija Vidurio ir Rytų Europoje. Galiausiai viskas baigėsi tuo, kad Habsburgų tautos patyrė ir vienos, ir kitos kumštį – tokia buvo Habsburgų žlugimo kaina.

VIENUOLIKTAS SKYRIUS

DUALIZMO SUSIKŪRIMAS, 1866–1867

1866 metų rugpjūtį, vos tik pasibaigė karas, vengrai pasisiūlė į partnerius. Deákas pareiškė, kad ir po Austrijos pralaimėjimo kare jie prašo ne daugiau kaip prieš karą; tai sakydamas jis tu-

rėjo omeny, kad dabar svarbiausiąjį vengrų siekį tapo visiškai įmanu įgyvendinti praktiškai. Andrássy's, atvykęs į Vieną pasitarti su imperatoriumi, jau kalbėjo kaip imperijos valstybininkas. Jo pažiūros į būsimą Austriją smarkiai skyrėsi nuo senųjų konservatorių, kurie visą laiką palaikė ryšį tarp imperatoriaus ir Vengrijos. Andrássy's troško, kad Austrija būtų centralizuota, liberali ir vokiška, kaip kad ir Vengrija – centralizuota, liberali ir vengriška. Tai reiškė 1848 metų idėjų atgaivinimą su viena išimtim – dabar Budapeštas partneriautų su Viena, o nebe su Frankfurtu, taigi paliekama erdvės reikštis ir dinastijai. Vokiečiai ir vengrai būtų laikomi „valstybinėmis tautomis", o dėl kitų Andrássy's taip išsitarė: „Slavai – ne iš tų, kurie gali valdyti, jie turi būti valdomi". Į dualizmą, kaip vokiečių ir vengrų partnerystę, ir vėliau žiūrėta kaip į labai patrauklų dalyką, arba, jei tiksliau, į patrauklų nesusipratimą, tačiau dualizmas anaiptol nebuvo tai, ko norėjo Pranciškus Juozapas. Jis prisivertė padaryti nuolaidų vengrams tik dėl to, kad jų nereikėtų daryti kitiems; ir, žinoma, nė neketino perleisti valdžios vairo vokiečių liberalams. Andrássy'o protingos šnekos advokataujant Austrijos vokiečiams įžeidė Pranciškų Juozapą, ir tasai vėl palinko Belkredžio pusėn, kurio pozicijos po pralaimėto karo buvo gerokai susvyravusios; mat Belkredis sugebėjo suderinti, šiek tiek nenorom, pritarimą dualizmui ir priešiškumą liberalizmui. 1866 metų liepos mėnesį Pranciškus Juozapas, kol jam vis dar reikėjo paramos prieš Prūsiją, atrodė linkęs sutikti su visais Vengrijos reikalavimais; rugpjūčio mėnesį, vos tik buvo pasirašyta Prahos taika, staigi krizė baigėsi, ir Andrássy's į Budapeštą grįžo tuščiomis.

Vengrija labai aiškiai formulavo savo reikalavimus. Tad dabar Belkredis sugalvojo ir kitas imperijos provincijas dirbtinai paakinti pareikšti ką nors panašaus į vengrų reikalavimus, kad tik Vengrija prarastų savo išskirtinę padėtį. Tam reikėjo vėl iš naujo sušaukti provincijų seimus ir priversti juos reikalauti privi-

legijų, kuriomis tos provincijos nesinaudojo ištisus šimtmečius arba išvis jų niekada neturėjo. Tačiau jei seimai būtų išrinkti pagal esamą balsavimo teisės sistemą, jie tikrai nesiektų jokių privilegijų provincijoms, nes dėl „rinkimų geometrijos" seimuose daugumą gautų beveik vieni vokiečiai, kurių tikslas – stiprus centrinis parlamentas. Vadinasi, reikėjo pertvarkyti ir pačią rinkimų sistemą, o nepatikimus, tai yra centralizuotos valstybės siekiančius, pareigūnus skubiai pakeisti federalizmo šalininkais bajorais. Nuodugniau nei ankstesniais metais vykdydamas savo konservatyvią politiką, Belkredis itin smarkiai užsimojo prieš didžiausią jos priešybę: jis pasiūlė sutraukyti jau ilgiau kaip šimtmetį unitarinę valstybę laikančius saitus ir tokiu būdu suduoti smūgį tiek biurokratijai, tiek vokiečių vidurinei klasei visoje imperijoje. Tačiau jo konservatizmas, be stambiosios bajorijos, neleido jam ieškoti kokių nors kitų sąjungininkų. Belkredis siekė sukonstruoti tokią rinkimų sistemą, kad seimuose daugumą sudarytų slavai, bet nenorėjo, kad šios daugumos atstovautų liaudies judėjimams. Prieš Schmerlingo sukurtą vokiečių daugumą seimuose jis stojo ne todėl, kad jie vokiečiai, o todėl, kad liberalai; o į slavus atsigręžė, nes tie buvo konservatyvūs, linkę į klerikalizmą ir pagarbiai nusiteikę bajorijos atžvilgiu. Konservatoriais ir klerikalais slavus darė jų politinis nebrandumas; ėmę labiau politiškai sąmonėti, jie taip pat virto liberalais ir puolė reikalauti žmogaus teisių. Taigi vieninteliai Belkredžio politiniai sąjungininkai nebuvo rimta politinė jėga; o kai jie tapo rimta jėga, nebetiko į sąjungininkus. Belkredžiui neliko nieko kita kaip tikėtis, kad žemvaldžiai per trumpą laiką išmoks administraciškai tvarkytis ir kad vokiečių biurokratams užteks lojalumo prisidėti prie unitarinės valstybės ardymo – valstybės, kurią jie patys sukūrė.

Deja, pakako vos kelių Belkredžio politikos mėnesių, kad atsiskleistų visiškas senųjų konservatorių pralaimėjimas, šįkart

galutinis. Atrodė, kad jis yra vienintelė atsvara vokiečių liberalams. Tačiau 1866 metų spalį Pranciškus Juozapas rado vokietį, lyg ir liberalą, tačiau nesusijusį su imperijos liberalais vokiečiais. Beustas, kuris dabar tapo užsienio reikalų ministru, daug metų išbuvo Saksonijos ministru pirmininku ir pasižymėjo kaip pagrindinis Bismarcko oponentas Vokietijos sąjungoje. Jo paskyrimas reiškė, kad Austrija imasi revanšo politikos prieš Prūsiją: Beustas neturėjo kitų motyvų reikštis politikoje, išskyrus savo priešiškumą Bismarckui; vien jo pasirodymas valstybės tarnyboje buvo įžūlus patvirtinimas, kad ryšys tarp Austrijos ir Vokietijos nėra nutrauktas. Beustas, skirtingai nei Metternichas, neturėjo nieko panašaus į politinę filosofiją, tai yra nebuvo saistomas pažiūrų; jo, kaip ir bemaž visų tų mažų ir nerealių Vokietijos valstybėlių veikėjų, politinis bagažas buvo apsukrumas – švaistymasis protingomis frazėmis ir greito rezultato siekimas nemąstant apie padarinius. Beustas neturėjo jokių „pažiūrų" į Austrijos imperiją. Žinoma, jis Austriją laikė vokiečių valstybe, nes tik su tokia ja susidurdavo šitiek metų, tačiau asmeniškai neprijautė nė vienai iš politikos krypčių – tiek unitarinės valstybės, kurioje dominuotų biurokratija, tradicija, tiek pseudoistoriniai bajorijos siekiai, tiek dinastijos „misija" globoti pavaldžiąsias tautas rūpėjo jam kaip pernykštis sniegas. Vienintelis Beusto rūpestis buvo kaip nors sutvarkyti vidinius Austrijos reikalus – kad ji vėl atgautų užsienio valstybių pasitikėjimą ir tada jis galėtų toliau darbuotis kurdamas antiprūsišką koaliciją. Todėl visą savo dėmesį Beustas nukreipė į esminį dalyką, kurio vienodai stengėsi išvengti ir biurokratai, ir bajorai, tiek Schmerlingas, tiek Belkredis: svarbiausia buvo susitvarkyti su Vengrija, o vienintelis būdas tai padaryti – duoti vengrams tai, ko jie reikalauja. Šios tiesos suvokimas ir lėmė Beusto sėkmę ten, kur jo pirmtakai patyrė nesėkmę, ir padarė jį, iš imperijos pusės, dualizmo kūrėju. Tačiau šitaip sėkmingai sutvarkęs valstybės vidaus reikalus, jis pasmerkė nesėkmei savo užsienio po-

litiką. Beustas suteikė vengrams ir šiek tiek mažesniu mastu vokiečiams balsą spręsti imperijos reikalus, o tai kaip tik buvo tos dvi tautos, kurios niekada nebūtų rėmusios revanšo karo su Prūsija. Vengrai gerai suprato, kad jiems pasisekė būtent dėl Austrijos pralaimėjimo 1866 metais; vokiečiai, nors ir piktinosi Prūsija, neketino kelti ginklo prieš tautinę vokiečių valstybę. Taigi, paradoksas, politinė Austrijos imperijos sistema, kurią sukūrė karo su Prūsija šalininkas, įtvirtino Bismarcko pradėtą darbą.

Belkredžiui niekada ir galvą neatėjo, kad „užsienietis" galėtų išspręsti Austrijos problemą be jo žinios. Jis ir toliau mynė savo taką kurstydamas nevengriškų provincijų ambicijas. Vis dėlto net ir Belkredis, kad ir kaip nusiteikęs prieš centrinį Reichsratą, suvokė, kad paskiri seimai nėra pakankamai pajėgūs paveikti Vengriją; kita vertus, jis neketino atgaivinti Vasario patento, kurio veikimas buvo „sustabdytas" 1865 metų rugsėjį. Todėl, pasižvalgęs atgal, užsikabino už to Spalio diplomo straipsnio, kuris numatė retkarčiais šaukiamus nevengriškų žemių susirinkimus „nepaprastajame Reichsrate" – taip jis būtų galėjęs apeiti Vasario patento punktus, susijusius su rinkimais. Seimai šiuo atveju gautų nurodymus rinkti delegatus tiesiog daugumos principu, o ne iš kiekvienos kurijos atskirai; šio sprendimo rezultatas būtų tas, kad dauguma balsų Reichsrate atitektų konservatyviai nusiteikusiems slavams, o ne liberalams vokiečiams, kurie, aišku, laimėtų, jei būtų vadovaujamasi „rinkimų geometrija". Derybas su Vengrija tuomet būtų galima atidėti neribotam laikui, o tuo tarpu pamėginti pakurstyti Kroatiją, kad reikalautų savo teisių iš Vengrijos ir šitaip silpnintų ją iš vidaus.

Kol Belkredis metodiškai rezgė savąją „rinkimų geometrijos" versiją, Beustas nesėdėjo rankų sudėjęs. Jis nuvyko į Budapeštą ir rado bendrą kalbą su Andrássy'u; juodu abu mąstė užsienio politikos kategorijomis, abu nekantravo veikti maty-

dami Belkredžio dogmatizmą, Pranciškaus Juozapo abejones ir netgi Deáko dorumą. Beustas, patenkintas, kad pavyko susitarti, įkalbėjo Pranciškų Juozapą atsisakyti tradicinio metodo „derėtis" karaliui su seimu; vengrų lyderiai – šįkart į juos pažiūrėta kaip į atsakingą vyriausybę, visai pagal 1848 metų įstatymus – atvyko į Vieną vesti tiesioginių derybų. Tai buvo lemtingas žingsnis, nes sutikdamas vengrus priimti kaip atsakingą vyriausybę Pranciškus Juozapas parodė, kad pritaria jų programai, ir pripažino, kad tai vengrai daro jam nuolaidų, o ne jis jiems. Derybos Vienoje buvo keistos, prasilenkiančios su esama teisine padėtimi: Andrássy's su savo derybininkais čia atstovavo Vengrijai, o Austrijos ministrai – nors formaliai vis dar jungtinės imperijos ministrai – atstovavo tik nevengrų žemėms, tai yra mažajai Austrijai, kuri radosi dėl dualizmo. Pranciškus Juozapas, įtikintas, kad Vengrijos siūloma imperijos pertvarka nepretenduoja atimti iš jo kariuomenės ir užsienio politikos vairo, skubėjo šitą reikalą greičiau baigti. Kaip visada, ilgai svyravęs, dabar jis nekantravo – numojo ranka į senus įsipareigojimus ir nebeklausė patarėjų. 1866 metų gruodį į Vieną atvyko kroatų delegacija su pasiūlymais, kad Kroatija su imperija bendrautų tais pačiais pagrindais kaip ir Vengrija; jiems buvo šiurkščiai atkirsta, kad Jellačićiaus paslaugų dabar nebereikia, kaip 1848 metais, ir kad jiems vertėtų kuo taikiau susitarti su Vengrija. Belkredis dar suspėjo paskelbti savo 1867 metų sausio 2 dienos Patentą dėl „nepaprastojo Reichsrato" susirinkimo, bet buvo šaukštai po pietų. Jam ir jo ministrams teliko klausytis vengrų siūlymų ir paniurusiems su jais sutikti, nes žinojo, kad imperatorius jau apsisprendęs. 1867 metų vasario 7 dieną Belkredis ir „grafų kabinetas" buvo atleisti: Beustui su keliais pareigūnais teko vienam palaidoti senąją Austriją. Štai šitaip skubiai, verčiantis per galvą, – ir tai Austrijos istorijoje ne pirmiena – buvo pereita prie dualistinės valstybės; Austrijos–Vengrijos sanklodą nulėmė saksų politikas ir vengrų aristokratas.

Visi Austrijos ministrai – tiek Schmerlingas, tiek Belkredis, iš pradžių ir Deákas – siekė sutaikyti abi „imperijos puses". Į Vengrijos interesus, žinoma, buvo atsižvelgta; dualizmas tol nebuvo realus, kol nevirto įstatymu – jį Vengrijos parlamentas priėmė 1867 metų kovo mėnesį. Antroji, bevardė, „pusė" nepareiškė savo balso: Pranciškus Juozapas apsiėjo ir be jo. Laukti neegzistuojančio Reichsrato sutikimo atrodė visai nebūtina; be to, Reichsratas dar galėjo užsimanyti svarstyti kai kuriuos Vengrijos jau priimtus punktus. Tačiau vengrai reikalavo, kad nevengrų žemės irgi teisiškai patvirtintų šio reikalo sureguliavimą, nors jos negalėjo jo nei pakeisti, nei atmesti. Tuo tikslu Beustas atgaivino Vasario patentą, kuris buvo skirtas visai imperijai, ir dabar lengva ranka jį pritaikė „pusei"; Patente numatytas „siauresnis Reichsratas" nuo šiol tapo „normaliu" konstitucinės Austrijos Reichsratu. Šis sumanymas visiškai kirtosi su paskutiniais Belkredžio darbais. Jam vadovaujant 1866 metų lapkritį ir gruodį išrinkti seimai stojo už federalizmą ir konservatizmą; penki iš pačių svarbiausių[23] atsisakė pripažinti Vasario patentą ir siųsti delegatus į Reichsratą. Šie priešgyniaujantys seimai buvo vienu mostu paleisti, ir Schmerlingo „rinkimų geometrija" atnaujinta su tokia jėga, kad net Bohemijoje naujai išrinktame seime balsų daugumą gavo vokiečiai. Čekai bei slovėnai ir toliau nesėkmingai boikotavo Reichsratą. Šis iš pažiūros garbingas parlamentas užbaigė visus formalumus, 1867 metų gruodžio mėnesį priimdamas dualizmą įteisinantį „konstitucinį įstatymą".

[23] *Bohemijos ir Moravijos seimai, kuriuose daugumą sudarė konservatyvieji čekai; Krainos seimas su slovėnų dauguma; Galicijos – su lenkų dauguma ir Tirolio – su vokiečių konservatorių dauguma. Krainoje net „rinkimų geometrijos" būdu nepavyko išvengti slovėnų daugumos, nes slovėnai čia sudarė 98 proc. visų gyventojų; tad seimas ir vėl buvo paleistas. „Rinkimų geometrija"nepasiteisino ir Galicijoje, bet lenkus pavyko papirkti pažadais suteikti Galicijai ypatingą padėtį.*

Dualizmas buvo ne kas kita kaip tik kompromisas tarp imperatoriaus ir vengrų. Vengrai neprieštaravo, kad turi būti viena stipri valstybė karo atveju ar užsienio politikos srityje, bet vidinius „vengrų tautos" reikalus Pranciškus Juozapas perleido tvarkytis pačiai Vengrijai. Vengrai taip pat sutiko, kad turi būti muitų sąjunga su kitomis monarchijos dalimis, atnaujinama kas dešimtmetį. Taigi dabar egzistavo trys atskiri dariniai: senoji „bendra imperija", kuri ir toliau viso išorinio pasaulio akyse liko didžiąja Habsburgų valstybe; laikina ekonominė Austrijos–Vengrijos sąjunga ir dvi atskiros valstybės Austrija[24] ir Vengrija. „Bendrai monarchijai" teliko atstovauti imperatorius ir jo dvaras, užsienio reikalų ministras ir karo ministras[25]. Nebuvo bendro ministro pirmininko ir bendros vyriausybės. Beustas, už nuopelnus ardant imperiją gavęs imperijos kanclerio titulą, bandė primesti savo valdžią kitiems dviem valstybės ministrams; jo pėdomis ėjo ir paskesnis užsienio reikalų ministras Kálnoky's, tačiau vengrai sėkmingai pasipriešino šitoms jų pastangoms. Neoficialiai, konstituciškai neįgaliota to daryti, bendros vyriausybės vaidmenį atliko imperatoriaus Karūnos taryba: į ją įėjo abu ministrai pirmininkai, bendri imperijos mi-

[24] *Formaliai „Austrijos imperija" ir toliau reiškė visą imperiją; Austrija–Vengrija, jei pasiremsim Britanijos analogija, nėra „Anglija–Škotija", o yra „Didžioji Britanija–Škotija"; termino „bendra monarchija" vengrai griebėsi, kad išvengtų nekenčiamų žodžių imperija ar reichas. Nevengrų žemės atskiro įvardo neturėjo: apie jas buvo sakoma „kita imperijo pusė" arba, tiksliau, Reichsrate atstovaujamos žemės. Šios žemės netiksliai buvo pavadintos „Austrija", ir aš čia toliau vartosiu šį patogų įvardą, nors jis nebuvo įteisintas iki 1915 metų.*

[25] *Trečias bendras – finansų – ministras neturėjo rimtų funkcijų. Visa, ką jis darė, tai pateikdavo bendras visos monarchijos išlaidas Austrijos ir Vengrijos finansų ministrams, o šie turėdavo sugalvoti naujus mokesčius. Neturinčiam per daug ką veikti jam tekdavo dirbti visokius atsitiktinius darbus monarchijoje; pavyzdžiui, jį paskyrė vadovauti Bosnijai ir Hercegovinai, kai šios 1878 metais buvo okupuotos.*

nistrai, keletas erchercogų ir vyriausiasis kariuomenės vadas. Jie tegalėjo tik patarti imperatoriui – „didžiosios politikos" reikalai ir toliau liko jo vieno rankose. Tai ir buvo priežastis, kodėl Pranciškus Juozapas leidosi į kompromisą: užsienio politikoje jis vis dar buvo viršiausias.

Vis dėlto bendra monarchija turėjo konstitucinę išraišką – tai buvo Delegacijos. Kiekvieną Delegaciją sudarė 60 narių. Vengrijoje Didikų rūmai tiesioginiu balsavimu išrinkdavo 20 delegatų, iš kurių vienas turėjo būti kroatas; Atstovų rūmai irgi tiesioginiu balsavimu išrinkdavo 40, iš kurių 4 rinkdavo seimo nariai kroatai. Austrijoje 20 delegatų tiesioginiu balsavimu išrinkdavo Ponų rūmai, o 40 – Atstovų rūmai, kuriuose delegatus rinko rinkimų kolegijos, atstovaujančios skirtingoms provincijoms; delegatų skaičius buvo proporcingas provincijos didumui – nuo dešimties, atstovaujančių Bohemijai, iki vieno – Tiroliui ar Forarlbergui. Taigi Vengrijos Delegacija savo sudėtimi išreiškė unitarinę Vengrijos valstybę su šiokiu tokiu Kroatijos pripažinimo ženklu; tuo tarpu Austrijos Delegacija tarsi įkūnijo konservatorių išsvajotus Generalinius luomus; tai, beje, buvo paskutinis šitų jų svajonių „įsikūnijimas". Vengrija, kurioje gyveno du penktadaliai visų gyventojų ir kuri mokėjo tik trečdalį monarchijos mokesčių, sprendžiant bendrus klausimus turėjo tokį pat balsą kaip ir Austrija. Abi Delegacijos reikalus svarstė atskirai; jeigu ir viena, ir kita sutikdavo su bendrų ministrų reikalavimais, tai abiejų valstybių parlamentai nesiginčydami turėdavo parūpinti reikalaujamus pinigus ir duoti kariuomenei, kiek reikia, vyrų. Bet jei kuri nors viena nesutikdavo, abi Delegacijos turėjo suvažiuoti ir balsuoti bendrai; tatai ir buvo aukščiausia monarchijos bendrumo išraiška. Tačiau vengrai priešinosi tokiam savo suverenumo pažeidimui, ir praktiškai bendro balsavimo nėra buvę. Šitai irgi tenkino Pranciškų Juozapą; kadangi Delegacijos taip ir liko tik patariamojo pobūdžio, sprendimą prireikus priimdavo jis pats vienas. Taigi ir vėl, kaip jau

ne kartą, vengrai, atsisakydami bendradarbiauti su kitomis imperijos tautomis, realią valdžią atidavė imperatoriui.

Ekonomikos srityje suverenumas nebuvo pažeistas; čia Delegacijos neturėjo balso. Ūkio reikalus tiesioginėse derybose sprendė abiejų valstybių parlamentai. Palikta veikti daug bendrų, dar Bacho laikais įsteigtų institucijų, pavyzdžiui, paštas, monetų kalykla, po galybės ginčų 1878 metais įkurtas bendras Nacionalinis bankas. Dvi svarbiausios nesutarimų temos buvo „kvota" – bendų išlaidų pasidalijimas – ir muitų politika; dėl šių dalykų paprastai kas dešimt metų kildavo krizės. Vengrija nuo pat pradžių dengė tik 30 proc. išlaidų, ir nors galiausiai jos įnašas buvo padidintas iki 34,4 proc., muitų politika kuo toliau, tuo labiau sutapo su Vengrijos interesais. Austrijai, kuri savo raida artėjo į pramoninę valstybę, reikėjo pigaus maisto, o Vengrija, siekdama ekonomiškai palaikyti stambiuosius dvarus, reikalavo didelių muitų už grūdus; ir tol, kol Austrijos pramonė bijojo prarasti laisvą Vengrijos rinką, vengrų grasinimai nutraukti prekybinę sąjungą paprastai Austriją paveikdavo. Vis dėlto Austrijos parlamentas kartais imdavo spyriotis. Tuomet „kompromisą" tekdavo sutvirtinti ypatingosiomis priemonėmis; tai, pavyzdžiui, kaip tik ir buvo viena iš Austrijos 1897 metų didžiosios politinės krizės priežasčių. Tiesą sakant, kas dešimtmetį vis iš naujo sudaromas ekonominis sandėris sukeldavo Austrijoje–Vengrijoje panašų sprogimą kaip ir kas septynmetį kariuomenei skiriamos subsidijos Vokietijos imperijoje: dviejose šalyse kaskart atsinaujinanti krizė grėsė suduoti smūgį pačiam valstybės egzistavimo pagrindui.

Taigi monarchijoje liko dvi konstitucinės valstybės – Austrija ir Vengrija. Vengrijos konstitucija rėmėsi Kovo įstatymais, tik su viena pataisa valstybės vidaus tvarkoje – panaikinta palatino, arba vicekaraliaus, institucija; visas savo konstitucines funkcijas dabar tiesiogiai vykdė pats karalius. Kalbamą pataisą leido padaryti gyvenimas – ji tapo įmanoma dėl geležinkelio, kuris

Budapeštą priartino prie Vienos tik per keturias valandas kelio. Ši naujoji Vengrija buvo unitarinė valstybė ir didesnė, negu kada nors yra buvusi: dabar į ją įėjo Transilvanija ir „karinis pasienis", tai yra pietinės Vengrijos žemės, kurias nuo tada, kai buvo išvaduotos iš turkų XVIII amžiuje, kontroliavo Austrija. Tačiau prisijungus šias teritorijas Vengrijoje nė kiek nepadaugėjo vengrų; kolonistai, atkeldinti čionai Marijos Teresės, buvo slovakai, vokiečiai, rumunai ir serbai. Visi jie, o ypač serbai, gana nuožmiai kovojo prieš vengrus 1848 metais; dabar, išsižadėti imperatoriaus, jie linko taikytis. Deákas taip pat tvirtai laikėsi požiūrio, kad būtina vieni kitiems nusileisti. 1868 metais priimtas Tautybių įstatymas išreiškė didžiulį posūkį teorijoje nuo Kossutho šovinizmo. Šiuo įstatymu mėginta suderinti vengrų tautinės valstybės siekį su tuo, kad Vengrijoje gyveno dar ir kitos tautos: viena vertus, suteikta teisių mažumoms, antra vertus, Vengrija čia anaiptol nelaikoma daugiataute valstybe. Mažumos galėjo vykdyti vietinę valdžią savo gimtąja kalba; mažumų atstovai nevengrų gyvenamose srityse galėjo užimti aukščiausius administracinius postus; valstybinėse mokyklose – ten, kur katros nors tautos daug žmonių gyvena sutelktai vienoje vietoje, – garantuojamas išsilavinimas gimtąja kalba „iki tos pakopos, kur prasideda aukštesnis mokslas". Žodžiu, visai patrauklus įstatymas, jeigu nors vienu savo punktu būtų veikęs.

Dabartinė Deáko Vengrija nesiekė atnaujinti ir visiško Kroatijos inkorporavimo, kurio taip troško Kossuthas. Nuo šiol galiojo abiejų seimų prieitas „kompromisas". Imperatoriaus likimo valioje paliktai Kroatijai, tiesą sakant, teko priimti Andrássy'o ir Deáko pasiūlytas sąlygas; tačiau dėl kompromiso netolygumų kaltas ne tiek vengrų spaudimas, kiek pačių kroatų lyderių nepatyrimas. Kroatija išsaugojo savo valstybinį atskirumą, kroatų kalbą, seimą; ji mokėjo tam tikrą nustatytą dalį bendrų Vengrijos karalystės išlaidų, o Kroatijos seimas rinko 40 atstovų į Vengrijos parlamentą – jie turėjo teisę ten kalbėti

kroatiškai ir dalyvaudavo tik tada, kai būdavo svarstomi „didžiosios Vengrijos" reikalai. Nepasisekė susitarti tik dėl vieno: kroatai pretendavo į Rijeką, o vengrai reikalavo, kad tai būtų laisvasis miestas. Kadangi kroatai spyrėsi, vengrai Rijeką pasiglemžė apgaule: kai kompromisą įteisinantys dokumentai turėjo būti pristatyti patvirtinti Pranciškui Juozapui, vengrai savąjį šio punkto teksto variantą, išverstą į kroatų kalbą, užklijavo ant kroatų teiginio, kad šiuo klausimu sutarimo neprieita. Sandėryje būta ir gilesnės spragos. Vengrija 1866 metais turėjo modernią konstituciją, Kroatija – tik tradicinę su visais jos netobulumais; be to, nuo tos akimirkos, kai Pranciškus Juozapas nusikratė Vengrijos vidaus reikalų naštos, kroatai daugiau nebegalėjo kurstyti Vienos prieš Budapeštą. Visi finansai buvo tvarkomi Budapešte, ir nieko apie tai nesusigaudantys kroatų bajorai niekada nežinodavo, ar tos bendros išlaidos, kurias jie būdavo priversti mokėti, tikrai yra „didžiosios Vengrijos" išlaidos ar vis dėlto tik etninės Vengrijos, su kuria jie neturėjo nieko bendra. Kroatijoje nebuvo atsakingo ministrų kabineto. Kroatijos valdytoją, kuris iki šiol būdavo skiriamas imperatoriaus, nuo šiol skyrė ir atleido Vengrijos vyriausybė; o Kroatijos seimas teturėjo tą vieną tradicinę funkciją – oponuoti ir skųstis, nors į tai niekas nė nemanė atsižvelgti. Jam buvo uždrausta palaikyti ryšius su Viena, ir netgi valdytojas bendrauti su imperatoriumi galėjo tik per Kroatijos pasiuntinį Budapešte. Iš esmės kroatai, kaip ir kitos Vengrijos tautos, buvo priklausomi nuo vengrų geros valios.

Taigi Vengrija galėjo grįžti prie savo Kovo įstatymų. Tuo tarpu Austrijoje Vasario patentas netenkino net vokiečių. Beustas buvo pasiryžęs jiems įsiteikti. Iš savo ilgos konstitucinių machinacijų patirties, kurią įgijo būdamas Saksonijos ministru pirmininku, jis žinojo, kad liberalios nuolaidos tol, kol jos dar neveda prie vykdomosios valdžios parlamentinės kontrolės, nė per plauką neapriboja realios valdžios; o viso labo tik tokių liberalių nuo-

laidų ir reikalavo vokiečių liberalai. Jų manymu, liberalizmo pareiga – ginti individą nuo valstybės, jie nė įsivaizduoti negalėjo liaudies – tuo labiau jų pačių – kontroliuojamos valstybės; kaip ir Vokietijos vokiečiams, valstybė jiems atrodė kažkas labai tolima, *die Obrigkeit*, „vyresnybė". Imtis atsakomybės valdyti didžiulę valstybę – gąsdinanti perspektyva bet kam, išskyrus iš kartos į kartą tai darančią dinastiją ir valdančiąją klasę, per ilgą jau susigyvenusias su šia atsakomybe. Anglijoje turėjo praeiti beveik trys šimtmečiai (apytikriai nuo Elžbietos karaliavimo pradžios iki Jurgio III valdymo pabaigos), kol Anglijos žemvaldžiai ir prekybininkai ryžosi šiam žingsniui; Prancūzijoje buržuazija griebėsi visų įmanomų priemonių, kad išvengtų atsakomybės – buvo imperija, atnaujinta imperija, pseudomonarchija, pseudoimperija, kol visos iki vienos žlugo, ir atsakomybė užgriuvo buržuazijos pečius Trečiojoje respublikoje, tačiau ir toji žlugo, nes neturėjo tikros valdančiosios klasės. Austrijoje, kaip ir Vokietijoje, dinastija nebuvo nuversta ir neketino pati kam nors kitam perleisti valdžios, tad liberalai jautėsi patenkinti gavę šūsnį Vasario patentą papildančių „konstitucinių įstatymų".

Tačiau net ir šitaip patobulintu Vasario patentu nubrėžta politinė sistema dar nereiškė, jog atsiras atsakinga vyriausybė; buvo paliktas atviras kelias, jei kiltų reikalas, vėl grįžti į valdžią imperinei autokratijai. Vis dėlto tie įstatymai sukūrė kur kas liberalesnių nei Vengrijoje ar imperinėje Vokietijoje individualių laisvių sistemą. Jie numatė visų žmonių lygybę prieš įstatymą, civilinę santuoką, žodžio laisvę, judėjimo laisvę. Panaikintas 1855 metų konkordatas, Romos katalikų bažnyčia vėl pajungta valstybės kontrolei, o švietimas vėl išlaisvintas nuo Bažnyčios kišimosi. Daugiau kaip trisdešimt metų pavyko subalansuoti valstybės biudžetą ir išlaikyti tvirtą valiutą. Žinoma, policinė Metternicho valstybė išliko (šia prasme Prancūzija net ir Trečiosios respublikos laikais liko policinė valstybė), bet

ji buvo atvira viešajai kritikai ir priversta laikytis civilizuoto elgesio normų. Austrijos pilietis po 1867 metų jautėsi pilietiškai saugesnis negu Vokietijos ir turėjo reikalų su sąžiningesniais ir sumanesniais pareigūnais nei Prancūzijoje ar Italijoje; apskritai jo gyvenimas buvo pavydėtinas, išskyrus tik tai, kad valstybė stokojo tautinės idėjos, o dinastija niekaip negalėjo rasti „misijos" užpildyti šiai spragai. Vokiečių liberalai net tautinius reikalus pasiūlė spręsti kiek liberaliau ir postulavo gana miglotą kalbų lygybę mokyklose ir viešosiose įstaigose. Dviprasmiškai suformuluotas konstitucijos straipsnis davė pagrindo ateityje ginčytis dėl jo turinio: ten buvo minima ir „provincijos kalba", ir „kalba, paprastai vartojama toje provincijoje". Čekai teigė, kad čekų ir vokiečių kalbos abi yra Bohemijos „provincijos kalbos" ir todėl čekų kalba galinti būti vartojama mokyklose ir valstybinėse įstaigose visoje Bohemijoje; vokiečiai į tai atkirto, kad čekų nėra toji kalba, kuri „paprastai vartojama" grynai vokiškose Bohemijos srityse. Bohemijos seime vokiečių dauguma – tie patys liberalų lyderiai Reichsrate – prastūmė potvarkį, draudžiantį privalomai mokyti antrosios „provincijos kalbos"; jie žinojo, kad čekai ir taip išmoks vokiškai, ir norėjo apsidrausti, kad jiems patiems netektų mokytis čekiškai. Tačiau, nepaisant šių gudrybių, Austrija iš pat pradžių susikūrė liberalesnę tautinės politikos sistemą negu Vengrija – tai suteikė jos tautoms sulig metais vis didesnę galimybę puoselėti savo tautiškumą.

Didžiausias trūkumas rengiant 1867 metų liberalią konstituciją buvo tas, kad nepavyko reformuoti „rinkimų geometrijos" sistemos. Vokiečių liberalai net nemėgino išplėsti balsavimo teisės miestuose, kurie, daugiausia gyvenami vokiečių, būtų ir toliau lėmę vokiečių pergalę rinkimuose. Reichsrato liberalai tetroško vieno – to meto posakiu tariant, „įsikabaroti į valstybės karietos vežiko sėdynę", išleidę iš akių tą faktą, kad jiems neduota teisės vadelioti. Palankiausiai vertintas Beusto darbas –

tariamai parlamentinės vyriausybės paskyrimas 1868 metų sausio mėnesį. Tai nebuvo tikra atsakinga vyriausybė, kai partijos lyderis paskiriamas ministru pirmininku ir renkasi sau komandą. Ministrus, patartas Beusto, paskyrė Pranciškus Juozapas – jie buvo pasirinkti kaip individai, o ne kaip partijos atstovai. Vyriausybė neturėjo bendros programos, jos narių nesiejo bendra atsakomybė. Ministrai vienas prieš kitą rezgė intrigas – vienas iš jų taip yra išsitaręs apie teisingumo ministrą Herbstą: „Jis kritikuoja mus visus ir be perstojo graužiasi, kad negali užsipulti dar ir teisingumo ministro". Šitas „buržua kabinetas" atrodė tikras liberalų triumfas palyginti su „grafų kabinetu", tiesa, Bachas ir daugelis jo bendražygių taip pat buvo žemakilmiai. Lemiamas žodis ir toliau liko imperatoriui ir keletui ministrų, kuriais jis pasitikėjo; visi kiti tebuvo tik administracinių departamentų viršininkai. Politikuoti dabar galėjo kas tik norėjo be jokių suvaržymų, tad Austrijos vokietis, šiaip ar taip, jautėsi laisvas. Tačiau iš esmės visa tai nedaug tesiskyrė nuo Bacho sistemos, kai valstybę valdė vokiečių vidurinės klasės pareigūnai su liberalia praeitimi, – skirtumas tik tas, kad dabar tiems pareigūnams nebereikėjo lankyti mišių ar skaitytis su Bažnyčios hierarchų nuomone. Teoriškai Austrija–Vengrija tapo dviejų konstitucinių valstybių, iš kurių viena buvo paremta vokiečių, kita – vengrų hegemonija, partneryste. Bet po šita gražia konstitucine mantija kaip buvo, taip ir liko Habsburgų monarchija – imperija, kurios valdovas iš tikrųjų šiek tiek atsisakė tiesioginio kišimosi į vidaus reikalus, bet išlaikė savo rankose aukščiausią valdžią ir kur daugybė neišspręstų problemų ir toliau teikė jam didžiulę erdvę manevruoti siekiant dar labiau tą savo valdžią stiprinti.

DVYLIKTAS SKYRIUS

LIBERALIZMO NESĖKMĖ: VOKIEČIŲ DOMINAVIMAS AUSTRIJOJE, 1867–1879

Dualizmas pribrendo po daugybės kitų išbandytų politinių priemonių ir visai nebuvo paskutinė iš jų. Pranciškus Juozapas priėmė šį sprendimą paskubomis, kaip neišvengiamą dalyką ruošiantis revanšo karui su Prūsija ir, kaip priėmė, lygiai taip pat greitai dėl šito sandėrio pasigailėjo. Pykdė jį ne tiek vengrai, kiek vokiečiai. Nors vengrų laimėjimai buvo didesni, tačiau jie bent nestyrojo imperatoriui prieš akis: iki Budapešto reikėjo gautis keturias valandas, o vengrų ministrai, nors nusiteikę liberaliai, šiaip ar taip, buvo aristokratai, dvarui pažįstami žmonės. Tuo tarpu visiškai benaudis Reichsratas patraukdavo imperatoriaus dėmesį kiekvieną kart, kai tik jis iškeldavo koją iš Hofburgo, o Austrijos ministrai liberalai, kad ir pataikūnai, buvo pedantiški antiklerikališkai nusiteikę vidurinės klasės teisininkai. Todėl vokiečių liberalų valdžia, nors niekam nežalinga ir lojali, nuolat susidurdavo su iškylančiais pavojais ir tetruko tik dešimtį metų; o vengrų hegemonija gyvavo niekieno netrikdoma iki pat galo, kol sužlugdė visą imperiją. Imperatorius turėjo ir kitų motyvų. Vokiečių valdžią nesunku buvo apriboti ar visai nuversti kurstant vieną prieš kitą Austrijos tautas, ypač čekus prieš vokiečius; Vengrijos pranašumą suardyti galėjo tik išvien einą čekai su vokiečiais, o bet koks realus Austrijos tautų susivienijimas, kad ir būtų susilpninęs vengrus, kartu keltų pavojų aukščiausiai imperatoriaus valdžiai. Į vengrų hegemoniją tiek vidaus, tiek užsienio politikoje Pranciškus Juozapas žiūrėjo kaip į kainą, kurią jis sutiko mokėti, kad išsaugotų savo valdžią; o kadangi šitoji vengrų hegemonija ir lėmė Habsburgų monarchijos žlugimą, tai Pranciškus Juozapas pats sau išsikasė duobę.

1868 metais, kai buvo sudaryta buržua vyriausybė, neatidėliotini imperijos interesai skatino vėl grąžinti čekus į politinį gyvenimą – siekta pasiremti jais prieš vokiečius. Čekų lyderiai, apimti nevilties dėl Schmerlingo „rinkimų geometrijos" atgaivinimo, šiurpo nuo minties, jog Austrija gali likti vokiečių valstybė; jiems tai rodėsi didžiulė nelaimė ir nė kiek neguodė, kad Austrija jau yra išstumta iš Vokietijos. Riegeris, pagrindinis čekų lyderis, kėlė beprotiškas idėjas: propagavo panslavizmą Rusijoje, apie Maskvą kalbėjo kaip apie „gimtąjį miestą ". Tačiau Rusijos carizmas šiuo metu nei troško, nei iš tikrųjų buvo pajėgus sugriauti Habsburgų monarchiją. Be to, panslavizmo šalinosi Bohemijos aristokratija, vieninteliai Riegerio sąjungininkai. 1868 metais čekų inteligentai ir Bohemijos aristokratai atnaujino savo sąjungą: panslavizmo buvo atsisakyta, o politiniai reikalavimai suformuluoti nusižiūrėjus į Deáko reikalavimus. Aštuoniasdešimt Reichsrato darbe nedalyvaujančių Bohemijos atstovų parengė deklaraciją, kurioje išdėstė savo tikslus: jie reiklaują lygių tautinių teisių čekams Bohemijoje; tai pat – suvienyti šv.Vaclovo žemes ir šiai „didžiajai Bohemijai" suteikti tokią pat nepriklausomybę, kokią buvo gavusi Vengrija. Vengrų pavyzdys čekų lyderius ir įkvėpė. Matydami – visiškai teisingai, – kad vengrai tautinę laisvę iškovojo siedami ją su savo istorinėmis teisėmis, ir jie ėmė manyti galį gauti tautinę laisvę reikšdami, savo ruožtu, Bohemijos istorines teises. Tačiau čekai nematė kitko –Vengrijos istorinės teisės buvo realios, o Bohemijos – tik įsivaizduojamos; nesuprato, kad pretenduodami į jas jie tik užsikraus ant pečių papildomą naštą, o ne įgis naują ginklą. Šiaip ar taip, toji deklaracija grąžino juos į politinį turgų, nors čekų užsiprašyta kaina buvo gerokai per aukšta.

Deklaraciją iš dalies paskatino Taaffe, ministro pirmininko pavaduotojas, kuris buržua ministrų kabinetui buvo primestas taip, kaip Schmerlingui buvo primestas Rechbergas. Taaffe bu-

vo tikras „imperatoriaus žmogus": airių kilmės aristokratas, dabar virtęs vokiečiu ta prasme, kad turėjo dvarų Tirolyje. Nestokodamas airiško sumanumo, jis sugebėjo pritapti ir prie vokiečių liberalų, ir prie čekų inteligentų; sutardamas su vienais ir kitais, jis lygiai taip pat gerai sutarė ir su pačiu imperatoriumi. Taaffe buvo taktiškas, paslaugus žmogus, pasižymėjo intelektiniais interesais. Tačiau turėjo savo klasei būdingų trūkumų: darydamas sprendimus labiau kliovėsi laiku, o ne energija; viską vertino skeptiškai, įskaitant ir savo paties sugebėjimus; ir nors nuoširdžiai troško sutaikyti Austrijos tautas, nė akimirkos netikėjo, kad jų atstovai galėtų sutartinai valdyti imperiją. Laisvas nuo vokiečių dogmatizmo, jis buvo pasiryžęs kurti tautine lygybe grįstą sistemą; kita vertus, neturėdamas dvarų Bohemijoje, jis išvengė bevaisio Bohemijos „istorines" teises skelbiančio konservatizmo ir neprijautė federalizmui. Praktinis jo tikslas buvo pasiekti, kad čekai dalyvautų Reichsrate ir taip pripažintų Austrijos vienybę – mainais už pagarbų elgesį su jais Bohemijoje; šis jo tikslas pasirodė priimtinas ir vokiečių ministrams, kurie po visų tų ankstesnių metų nelaimių taip pat buvo linkę nemažai mokėti už Austrijos vienybės pripažinimą.

Bet čekų politikai šį pasiūlymą atmetė. Neturėdami kitų šalininkų, jie nedrįso išsižadėti savo sąjungininkų bajorų. Skirtingai nei Vengrijos tautos, jie norėjo šio to daugiau nei vien tik pakantaus požiūrio į juos. Čekai primygtinai tvirtino, kad jie yra Bohemijos šeimininkai, kaip kad vengrų tauta yra didžiosios Vengrijos šeimininkė; iš tikrųjų bohemiečiai buvo ir čekai, ir vokiečiai. Čekai susiejo save su istorija, kurią patys atgaivino, ir pretendavo būti Bohemijos „valstybine tauta", o ne Austrijos tautine mažuma. Tai nebuvo paprastas konfliktas arp čekų ir vokiečių; tai buvo istorinės Bohemijos karalystės ir lygiai tiek pat istorinės „Šventosios vokiečių tautos Romos imperijos" (į kurią įėjo ir Bohemija) susidūrimas. Čekai negalėjo tenkintis

mažumos teisėmis Bohemijoje, kurią jie laikė savo valstybe, kaip ir vokiečiai, nuo seno įpratę į Bohemiją žiūrėti kaip į reicho dalį ar bent jau kaip į vokiškos Austrijos valstybės dalį, negalėjo tenkintis mažumos teisėmis jau vėliau, Čekoslovakijoje. Čekų oratorių kalbas, be jų pačių, mažai kas ir girdėjo: jų nepalaikė didžiulis būrys nacionalizmo šalininkų, kurie veržėsi į biurokratų kėdes; todėl valdininkų pareigybių dalybos, svarbiausias praktinio nacionalizmo kovos objektas, istorinės Bohemijos gaivintojų beveik nedomino. Ir tikrai, net jeigu jiems būtų pavykę išsikovoti savo Bohemijos karalystę, šiuo metu nebūtų atsiradę čekų, kurie sugebėtų ją administruoti. Kaip visada, kuo mažiau tautinis judėjimas turi liaudies paramos, tuo į didesnius kraštutinumus jis linksta. Po keleto dešimtmečių, kai iš tikrųjų jau buvo susiformavusi sąmoninga čekų tauta, Bohemijos karalystės istorinės teisės mažai ką bereiškė politiniame gyvenime, o kur kas daugiau – čekų įsiliejimas į valstybinę tarnybą. Aišku, 1868 metais čekai, suprasdami savo silpnumą, netikėjo vokiečių gera valia. Kaip imperijos ministrai, vokiečių liberalai dėjosi taikintojais, bet kaip Bohemijos seimo nariai, tie patys vokiečiai, žiūrėjo į čekus su panieka ir pasikėlę į puikybę dėl savo dirbtinai įgytos daugumos, išeidavo visi iš salės, vos tik koks čekas pakildavo iš vietos kalbėti. Giliai širdyje kiekvienas vokietis, pradedant Frankfurto liberalais ir baigiant Hitleriu, laikė Bohemiją Vokietijos protektoratu. Kad išvengtų tokio požiūrio, čekai galėjo ieškoti Habsburgų imperatoriaus globos, tačiau jie nepanoro susitaikyti su vokiečiais ir primesti imperatoriui konstitucinę vyriausybę.

1868 metų derybos baigėsi aklaviete. Riegeris, vėl puolęs į neviltį, veltui tikėjosi paramos iš Napoleono III, kuriam pačiam verkiant reikėjo pagalbos iš Habsburgų monarchijos. Vokiečių ministrai atrodė esą nepalenkiami; 1870 metų pradžioje jie pasiūlė surengti tiesioginius rinkimus į Reichsratą apygardose ir taip palaužti čekų griebtąsi Reichsrato boikotą. Tai sužlugdė

Taaffės puoselėtą čekų ir vokiečių sutaikinimo viltį ir privertė jį palikti postą. Ir štai dabar, kai atrodė, kad vokiečių liberalai pagaliau pasieks savo, viską sugriovė Beusto nesėkmė užsienio politikoje. Beustas turėjo tikslą suburti Europos valstybių koaliciją prieš Prūsiją. Napoleonas III ir Pranciškus Juozapas susitiko Zalcburge; Beustas mėgino tarpininkauti Italijos ir Prancūzijos derybose dėl Romos – Austrija visur čia veikė kaip vokiečių valstybė, kad pelnytų pritarimą Vokietijoje. Tai buvo beviltiška pastanga. Beustas ieškojo vokiečių paramos prieš Prūsiją, o juk didžiausias vokiečių liberalizmo siekinys buvo Vokietijos suvienijimas – tai, ko kaip tik ir siekė Prūsija. Austrijos vokiečiai linko palaikyti Beusto pastangas, nes tai jiems garantavo privilegijuotą padėtį Austrijoje, be to, jie troško atnaujinti 1866 metais nutrauktus ryšius su Vokietija. Tačiau ne Austrijos vokiečių Beustas niekuo nepatraukė: norėdamas patenkinti savo paties tuštybę, jis pasiūlė jiems dėtis į sąjungą su priešu.

Deja, Prancūzijos ir Austrijos sąjungą suardė Prancūzijos ir Italijos nesutarimai dėl Romos. Austrijos generolai nesiryžo stoti į karą su Prūsija, kol nebuvo tikri, kad Austrijos nepuls Italija; Italija nesidėjo prie sąjungos, kol prancūzai neatitrauks kariuomenės iš Romos; savo ruožtu Napoleonas III negalėjo mesti globojęs popiežiaus – tai buvo vienintelis jam likęs prestižo reikalas. Beusto, Saksonijos protestanto, nėmaž nejaudino popiežiaus likimas, bet gilios Habsburgų dvaro ištikimybės katalikybei šaknys pančiojo jam rankas – kontrreformacijos tradicija atėmė iš dinastijos paskutinę galimybę susigrąžinti savo padėtį Vokietijoje. Derybos trypčiojo vietoje per visus 1869-uosius metus: buvo skelbiamos draugystės deklaracijos, keičiamasi karinėmis misijomis – bergždžios pastangos kaip nors paveikti Bismarcką. Niekas nepajudėjo iš mirties taško, ir kai 1870 metų liepą įsiplieskė Prancūzijos–Prūsijos karas, Prancūzija ir Austrija nebuvo sąjungininkės. Jei Prūsija laimėtų, Beustas taip ir liktų neat-

sirevanšavęs Bismarckui, todėl jis buvo pasiryžęs veltis į karą. Tačiau jo niekas nepalaikė. Generolai bijojo pralaimėjimo, ministrai vokiečiai žavėjosi Bismarcku nepaisant to, kad jis išstūmė Austriją iš Vokietijos; o ir Andrássy's, kaip Vengrijos ministras pirminikas, priešinosi karui, kuris būtų arba pakeitęs 1866 metų verdiktą, taigi ir jo rezultatą – 1867-ųjų kompromisą, arba paliktų Austriją dar kartą pralaimėjusią. Vokiečių ir vengrų Beustas galėjo ir nepaisyti, jei būtų pajėgęs suburti Europos valstybių koaliciją; deja, jis neįvykdė šios savo paskyrimo užsienio reikalų ministru sąlygos. Pagaliau nevertėjo nė tikėtis, kad tuščiagarbis, paviršutiniškas diplomatas, išvargintas ilgų metų darbuojantis mažos vokiečių valstybėlės ministru pirmininku, pajėgtų tapti pergalingu Bismarcko varžovu. Austrija–Vengrija liko neutrali ir pripažino Bismarcko Vokietiją kaip dominuojančią Europos valstybę. Vienintelis Bohemijos seimas pareiškė palaikąs Prancūziją ir protestavo prieš Elzaso ir Lotaringijos aneksiją; šis moralinės paramos gestas labiau metė iššūkį Vokietijai, negu pasitarnavo Prancūzijai. Prancūzija savo ruožtu moraline parama – lygiai taip pat be mažiausios naudos – čekams atsilygino 1938-aisiais.

Dabar, kai revanšo politikos teko atsisakyti, Pranciškus Juozapas nebesijautė daugiau įsipareigojęs vokiečių liberalams; jis iš tikrųjų galėjo suabejoti ir kompromiso su Vengrija tikslingumu. 1870 metų rudenį jis dar kartą pasitelkė Taaffę. Taaffės taikinamąsias pastangas atstūmė tiek čekai, tiek vokiečiai: čekai tikėjo, kad pergalė jiems jau ranka pasiekiama, o vokiečiai nesirengė derėtis su žmogum, kuris užėmė jų vietą valdžioje. Kadangi Pranciškus Juozapas nebeketino daugiau naudotis vokiečių liberalų paslaugomis, jam liko tik dvi alternatyvos: dogmatiški Austrijos centralistai, vis dar vadovaujami Schmerlingo, arba federalizmo idėjas puoselėjantys aristokratai, kurių paskutinis atstovas buvo Belkredis. Vengrai griežtai pareiškė, kad nepakęs Schmerlingo Austrijos ministro pirmininko poste; ir šis

vengrų kišimasis į Austrijos vidaus reikalus paskatino Pranciškų Juozapą apsispręsti paskirti tokį ministrų kabinetą, kuris pripažintų Bohemijos teises, – tuomet Vengrija prarastų savo išskirtinę padėtį. 1871 metų vasarį pradėjo dirbti ministrų kabinetas, pasiskelbęs esąs „aukščiau partinių interesų", su federalizmo nuostatomis programoje, tačiau – nors liberalai kėlė triukšmą – sudarytas beveik iš vienų vokiečių. Ministras pirmininkas Hohenwartas buvo vokiečių aristokratas, įsitikinęs, kad federalizmas sustiprins imperiją. Idėjinis šios vyriausybės vadas prekybos ministras Schäffle – vokietis, kuris net nepriklausė prie aristokratų. Kilęs iš Badeno, radikalas, jis buvo iš tų nedaugelio vokiečių, kurie puoselėjo nuoširdų idealizmą 1848-aisiais ir liko ištikimi jam po revoliucijos pralaimėjimo. Nors radikalas ir protestantas, jis tapo Vienos universiteto politinės ekonomijos profesoriumi ir dėstė socialinės gerovės ekonomiką *laissez faire* pakilimo laikais. Schäfflės vokiškasis patriotizmas buvo ištikimas dvasinei tradicijai, o ne nukreiptas į Prūsijos jėgos garbinimą; jis tikėjo, kad tą tradiciją Habsburgų imperijoje įmanoma atgaivinti, jei tik imperija panaikintų vienos tautos dominavimą kitų atžvilgiu. Schäffle buvo bene pirmasis, kuris įžvelgė klasinį tautybių susisluoksniavimą; jis siūlė visuotinę rinkimų teisę, kaip ginklą kartu ir prieš liberalizmą, ir prieš vokiečių monopolį. Trykšdamas beribiu idealisto patiklumu, jis neabejojo, kad vokiečiai ramiai reaguos į savo privilegijuotos padėties praradimą ir kad visuotinė rinkimų teisė padarys Austriją valstybe, kur visi patenkinti, o tokia ji galėsianti mesti iššūkį, be kita ko, ir vengrų hegemonijai. Tačiau Pranciškui Juozapui visuotinė rinkimų teisė pasirodė pernelyg drąsus reikalas, ir Schäfflei teko tenkintis menku balsavimo teisės išplėtimu – tačiau pakankamu, kad leistų čekams nuo šiol dominuoti Bohemijos seime. Vis dėlto Schäfflės idėjos pasėjo šiokį tokį grūdą į nepaslankų Pranciškaus Juozapo protą, ir toji sėkla netikėtai sudygo praėjus 35 metams.

Svarbiausias Hohenwarto–Schäfflės vyriausybės tikslas buvo kompromisas su Bohemija; ir dabar čekų lyderiai nutarė, kad pagaliau išmušė valanda, kai ir jie galėtų pasiekti tokią pačią pergalę kaip Deákas ir Andrássy's. Jie sutiko sudaryti vokiečių mažumai Bohemijoje palankias sąlygas ir, neturėdami išsimokslinusio visuomenės sluoksnio, pretenduojančio į valstybinės tarnybos vietas, būtų, skirtingai nuo vengrų, šį savo pažadą tesėję[26]. Savo tikslą jie sutelkė į atgaivintą Bohemijos karalystę, turinčią vyriausybę ir visas tas pačias teises kaip ir Vengrija. Šv. Vaclovo žemių vienybę atkurti čekai siekė reikalaudami prijungti prie Bohemijos Moraviją ir Sileziją, kaip kad prie Vengrijos buvo prijungtos Transilvanija ir Kroatija. Nepaisant išorinių paralelių, čia būta esminio skirtumo. Moravija ir Silezija čekų siekiams priešinosi lygiai taip pat, kaip ir Transilvanija su Kroatija bandė kelti balsą prieš vengrus. Tačiau vengrai patys, be imperijos karinės pagalbos, pajėgė pažaboti Transilvaniją ir net Kroatiją, tuo tarpu čekams, kad pajungtų sau Moraviją ir Sileziją, reikėjo imperijos pajėgų paramos. Be to, vienas dalykas dinastijai buvo nusigręžti nuo rumunų ir slovakų, ir visai kas kita – kelti ginklą prieš vokiečius, kurie Moravijoje sudarė mažumą, o Silezijoje net daugumą gyventojų. Būtent ši tauta imperijai davė valstybės pareigūnus, pramonininkus, inteligentus, būtent vokiečiai davė jai sostinę, o tam tikra prasme – ir imperatorių. Tiesa, čekai ir patys savo „Pagrindinėse tezėse" pripažino, kad Bohemijos karalystė svarumu neprilygsta Vengrijos karalystei.

[26] *Abi – ir čekų, ir vokiečių – kalbos numatytos kaip oficialios kalbos. "Pagalbinė kalba" turėjo būti laikoma oficialiai įteisinta visur ten, kur ja kalbėjo ne mažiau kaip penktadalis rinkėjų, taip pat ir Prahoje. Vokiečiams tokia tvarka tiko. Būdami už čekus turtingesni, jie dažniau galėjo užsitikrinti penktadalį sau palankių rinkėjų; be to, Prahoje jie sudarė toli gražu ne tik penktadalį. Trečdalis seimo narių vietų buvo garantuota čekams, ketvirtadalis – vokiečiams; tai vėlgi vokiečiams palankesnis santykis, negu būtų leidęs jų skaičius Bohemijoje.*

Užuot siūlę Bohemijos, Vengrijos ir „Austrijos" – dar labiau sumažėjusios, bevardės trečiosios imperijos dalies – triadą, jie siūlė visų, išskyrus Vengriją, imperijos žemių federacinę sistemą, kurioje Reichsratą pakeistų provincijų Delegacijų kongresas. Dualizmas išliktų, tik dabar Austrijos Delegacija būtų renkama tiesiogiai provincijų seimų. Čekai neįsivaizdavo, kad galima būtų suardyti Marijos Teresės sukurtąją unitarinę valstybę; be to, jie buvo įsipareigoję sąjungininkams – vokiškų provincijų konservatyviajai bajorijai. Federalizmo, tokio kokį įsivaizdavo Palacký's Kromeržyže, pagrindas nebuvo tautiškumas, kol nepradėta vieniems nuo kitų ribotis tautiniu pagrindu. Šitai buvo visiškai nepriimtina konservatyviajai bajorijai, o turint galvoje, kad tokiu atveju iširtų ir „istorinė" Bohemija, – lygiai taip pat nepakenčiama rodėsi ir patiems čekams.

Tačiau net ir be federalizmo bei „didžiosios Bohemijos" atgaivinimo idėjų „Pagrindinės tezės" kėlė vokiečių pasipriešinimą. Pleneris vyresnysis, buvęs Schmerlingo vyriausybėje finansų ministru, taip išreiškė vokiečių poziciją: „Tai, ko užsimanė čekai Bohemijoje, yra mirties nuosprendis vokiečiams. Šie trokšta ir privalo trokšti – nes yra mažuma Bohemijoje – priklausyti centriniam parlamentui, tai yra sudaryti nedalomą visumą su kitų provincijų vokiečiais. [...] Mes galime lenkams paaukoti rusinus [t.y. mažarusius], o vengrams – slavus ir rumunus, nes rusinus ir slovakus galima sulenkinti ir suvengrinti, o vokiečių negalima sučekinti." Tariama Bohemijoje vokiečiams iškilusi grėsmė sukėlė – ir tai, beje, vėliau buvo įprastinis Austrijos politikos reiškinys – riaušes Vienos gatvėse. Hohenwartas, kuris nusimanė vien apie dvaro ir parlamento intrigas, ir idealistas Schäffle tik skėsčiojo rankom neišmanydami, ką daryti.

Tai buvo Andrássy'o šansas. Jis visados suprato, kad jei Bohemija gaus, ko siekia, tai padarys galą išskirtinei Vengrijos padėčiai imperijoje ir net pakirs vengrų valdžią pačioje Vengrijo-

je. Iškilę iki imperinės tautos statuso, čekai neliks abejingi slavų reikalams Vengrijoje, o jų protestą prieš vengrų dominavimą palaikys likę imperijai lojalūs vokiečiai. Kita vertus, tie vokiečiai, kurie nesutinka su tuo, kad čekai taptų jiems lygūs, stengsis sužlugdyti Habsburgų monarchiją; tuomet neišvengiamai Vengrija būtų pajungta didžiajai Vokietijai – jei tik Rusija neateitų gelbėti savo brolių slavų, o tai vengrams dar blogiau. Nė kiek neabejodamas tuo, kad Austrija susidurs su sunkumais, Andrássy's pasitraukė į nuošalų dvarą ir ėmė laukti kvietimo iš Pranciškaus Juozapo. Ilgai laukti nereikėjo; kai šiek tiek dėl akių pasispyriojęs Andrássy's atvyko į Vieną, koziris buvo jo rankose. Apie Bohemijos siekius jis kalbėjo su panieka; čekų siūlymas, kad Austrijos Delegaciją rinktų provincijų seimai, jo nuomone, tai tas pat, jeigu Vengrijos Delegaciją rinktų komitatų susirinkimai – taip arogantiškai jis sumenkino „istorines" provincijas. Hohenwartui jis pasakė: „Ar jūs pasirengę Bohemijos valstybinių teisų pripažinimą paremti pabūklais? Jei ne, tai šios politikos nė nepradėkite". Hohenwartas nedrįso nieko atsakyti. Taigi čekai negavo progos „derėtis", kaip kad darė Deákas 1865 metais. Kai jie atmetė Hohenwarto pirmą kartą pasiūlytą autonomiją tik mažajai Bohemijai, Pranciškui Juozapui trūko kantrybė ir jis prisidėjo prie Andrássy'o opozicijos. Derybos buvo nutrauktos, Hohenwarto ministrų kabinetas paleistas, ir 1871 metų spalį Pranciškus Juozapas vėl paskyrė vokiečių liberalų „buržua kabinetą", vienintelę tuo metu įmanomą alternatyvą.

Hohenwarto politiką būtų buvę galima vykdyti tik naujo konflikto su dviem tautomis, kurių priešiškas nusistatymas silpnino imperiją jau dvidešimtį metų, kaina. Čekai nei skaičiumi, nei vienybe, nei turtais dar negalėjo kelti grėsmės. Jie, be jokios abejonės, darė klaidą reikalaudami suvienyti Bohemijos žemes, tačiau tikroji klaida pasirodė esanti ta, jog jie nebuvo pakankamai stiprūs, kad galėtų griebtis grasinimų – vienintelio argu-

mento, kurį suprato Pranciškus Juozapas. Tačiau vokiečiai irgi ne dėl savo pačių stiprybės grįžo į valdžią. Juos Austrijai primetė vengrai. Būtent vengrai, o ne kas kitas, tais 1871 metais šventė pergalę: jie ilgam įžiebė tautinius konfliktus Austrijoje ir taip užsitikrino sąlygas dominuoti kaip tik tuo metu, kai dėl pasikeitusių užsienio politikos aplinkybių net sumažėjo būtinybė tai daryti. Beusto politika nepasiteisino, ir jis buvo atleistas; po jo užsienio reikalų ministro kėdę užsėdo Andrássy's, geidęs šio posto nuo pat grįžimo iš tremties. Andrássy's nukreipė imperatoriaus dėmesį į užsienio politiką; pamažu nuslopo kalbos apie vainikavimąsi Prahoje ar apie 1867 metų kompromiso peržiūrėjimą.

Naujoji buržua vyriausybė, vienodai niekinamai toleruota tiek Pranciškaus Juozapo, tiek Andrássy'o, nebeturėjo liberalaus įkarščio. Ji džiaugėsi, kad pavyko išsaugoti konstitucinės valstybės vienybę. Nuosaiki Schäfflės balsavimo teisės reforma įgalino čekus turėti balsų daugumą Bohemijos seime, ir seimas dabar atsisakė rinkti narius į Reichsratą. Todėl 1873 metais vyriausybė nurodė surengti tiesioginius rinkimus apygardose ir kartu, siekdama padaryti Reichsratą panašų į solidų parlamentą, padidino jo narių skaičių. Šie pakeitimai pavertė niekais čekų pasirinktą taktiką boikotuoti Reichsratą; be to, radosi vis daugiau jaunų čekų, kurie ėmė smerkti šį kietakaktiškumą reikalaujant Bohemijai valstybinių teisių. Naujoji čekų karta nepersiėmė istoriniu savo pirmtakų entuziazmu ir, būdami biurokratai, mąstė praktiškai. Vykdant taikinamąją politiką juos buvo visai įmanu palenkti unitarinės valstybės pusėn. Tačiau ministrai vokiečiai užsispyrę norėjo Bohemiją matyti vokišką ir valdė ją beveik taip pat nuožmiai, kaip Vengriją kažkada valdė „Bacho husarai".

Nuolaidų vokiečiai padarė tik vienai tautybei. Beustas jau anksčiau buvo žadėjęs Galicijai vietinę savivaldą – taktinis manevras užsitikrinti balsų daugumą sprendžiant Vengrijos klau-

simą; ir lenkai netruko pasižymėti priešindamiesi kitų norams gauti panašią autonomiją – ypač tai buvo akivaizdu per derybas su Bohemija. 1871 metais jie gavo atpildą – paskirtas specialus ministras Galicijos reikalams. Nuo šiol lenkai patys administravo savo provinciją ir turėjo atstovą centrinėje vyriausybėje. Jie taip sugebėjo pasinaudoti savo privilegijomis, kad imperijos gyvavimo pabaigoje buvo tapę dauguma Galicijoje – vengrams Vengrijoje šito niekados nepavyko padaryti. 1846 metais Galicijoje gyveno du su puse milijono mažarusių[27] ir mažiau kaip du milijonai lenkų; 1910 metais, per paskutinį imperijos gyventojų surašymą, ten jau buvo keturi ir trys ketvirčiai milijonų lenkų ir tik per tris miljonus mažarusių. Tai buvo šiurpiausias „istorinės" tautos laimėjimas netgi Habsburgų monarchijoje. Vis dėlto lenkai to siekdami parodė kur kas mažiau kietaširdiškumo ir nesąžiningumo negu vengrai Vengrijoje. Mažarusiai galėjo turėti mokyklas ir net savo laikraščius, trūko jiems tik lyderių inteligentų, nepriklausomų nuo Unitų bažnyčios. O ir tie keli mažarusių inteligentai, kurie buvo, abejojo, prie kurios tautos save skirti. Vienu tarpu jie svajojo, kad juos išlaisvintų didžioji Rusija; vėliau persiėmė fantazijomis apie nepriklausomą „Ukrainą" – šis projektas buvo ne mažiau antirusiškas negu antilenkiškas. O kadangi carinė valdžia niekaip negalėjo apsispręsti, ar skatinti mažarusių savimonę, kaip ginklą

[27] *Patys save jie vadina rusinais. Galicijoje ir Vengrijoje oficialiai jie buvo vadinami rutėnais – tai savivardžio rusinai atitikmuo darkyta lotynų kalba. Vėlesnės pastangos atriboti juos nuo rusų baigėsi „ukrainiečių" tautybės išradimu: Ukraina – tai pasienis, pakraštys (analogiškai Velsui ir Pasienio Markoms), ukrainiečiai – pasienio žmonės. Rusai centrinės Rusijos gyventojus vadina didžiarusiais, o pasienio rusus – mažarusiais; ir tie ir tie yra rusai, susiję taip pat artimai kaip Anglijos anglosaksai ir žemutinės Škotijos anglosaksai. Didžioji dauguma Galicijos mažarusių priklausė Unitų bažnyčiai (atsiradusiai susivienijus Romos katalikų ir Stačiatikių bažnyčioms); tai, be jokios abejonės, atribojo juos nuo Rusijos didžiarusių ir mažarusių stačiatikių, bet nuo Romos katalikų – dar labiau.*

prieš Habsburgų monarchiją, ar slopinti ją kaip keliančią pavojų carizmui, mažarusiai niekada nesulaukė jokių paskatų iš užsienio, kokių, pavyzdžiui, gavo Vengrijos serbai ir rumunai iš nepriklausomų Serbijos ir Rumunijos karalysčių[28].

Privilegijuota Galicijos lenkų padėtis labai smarkiai skyrėsi nuo žiaurios lenkų germanizacijos Prūsijos užgrobtoje Lenkijos dalyje ir nuo carizmo priespaudos, tuo labiau nekenčiamos dėl rusiško pobūdžio, Rusijos užgrobtoje Lenkijos dalyje. Kad nepatektų nė vienai iš jų į nagus, Galicijos lenkai troško išsaugoti Habsburgų monarchiją. Kartu į Galiciją jie žiūrėjo kaip į kada nors ateityje atsikursiančios Lenkijos valstybės modelį ir stengėsi išlaikyti Habsburgų monarchiją tokią, nuo kurios Galicija galėtų būti atskirta tučtuojau, vos tik iškils reikalas. Pasak Gołchowskio, Galicijos valdytojo ir buvusio valstybės ministro: „Mes esame Lenkijos dalis, o sukurti federacinę sistemą imperijoje reikštų pastatyti kliūtį mūsų kelyje į ateitį". Todėl lenkai buvo patys lojaliausi Austrijos piliečiai ir nesavanaudiškai stojo už stiprią centrinę valdžią (kol ši nesiekė Galicijos). Tuo metu jie kaip tik ėmė bendradarbiauti su vokiečių liberalais ir suardė kitų imperijos slavų vykdytą Reichsrato boikotą. Tačiau lenkai buvo nepatikimi sąjungininkai: iš tikrųjų atsidavę ne vokiečiams ir dar mažiau – liberalizmui, o imperatoriui, jie būtų noriai rėmę bet kokią imperatoriui priimtiną valdymo sistemą, jei tik būtų įsitikinę, kad tatai nekels grėsmės ypatingąi Galicijos padėčiai.

Pirmąjį smūgį vokiečių viršenybei, o dar labiau jų pasitikėjimui savimi, sudavė 1873 metų ekonominė krizė – ji vokiečių

[28] *Būta ir kitų priežasčių, paaiškinančių lenkų sėkmę. 1848 metų surašymą vykdė imperijos pareigūnai, daugiausia vokiečiai; tuo tarpu 1910 metų – lenkai. 1848 metais lenkais buvo užrašomi tik tie, kurie pareiškė esą lenkai; 1910 metais – visi, kurie nepareiškė esą kurios nors kitos tautybės. Todėl net ir daugelis žydų 1910 metais užrašyti lenkais. Tai nebuvo kokia nors apgaulė, o libaralus siekis įtraukti žydus į „valstybinę tautą".*

liberalizmą tiek Austrijoje, tiek Vokietijoje supurtė taip pat smarkai, kaip 1857 metų ekonominė krizė buvo supurčiusi Bacho sistemą. Vokiečių liberalai liberalizmo sėkmę siejo su *laissez faire* klestėjimu: jie tvirtai tikėjo, kad sudarius taikias sąlygas ir apsaugojus ekonomiką nuo valdžios kišimosi, turėtų ateiti neribotos gerovės era. 1873 metų ekonomikos žlugimas parodė visą vokiečių ekonominių, ir kartu politinių, idėjų klaidingumą. Vokiečių vidurinė klasė jautė, kad jų nusižeminimas prieš vengrus ir pataikavimas imperatoriui bus buvęs visiškai beprasmis, jeigu už tai jie negaus ekonominio atpildo. Vokiečių politiniai lyderiai, kapitalistai ar tų kapitalistų sąjungininkai diskreditavo save visokiais politiniais skandalais, kokie paprastai sprogsta bliūkštant išpūstam ekonominiam optimizmui. Kitų tautų atstovai, ypač keliantys galvas čekų kapitalistai, kaltino vokiečius, kurie bent jau išoriškai turėjo valdžią. *Laissez faire* žlugo, ir visuomenėje tvyrojo visuotinis pasiryžimas atsakomybę grąžinti atgal dinastijai, kuri vienintelė buvo pasirengusi ją prisiimti. Po 1873-iųjų krizės vokiečių vidurinė klasė atidėjo savo liberalius principus į šoną ir visą dėmesį sutelkė į kapitalistinių interesų gynimą. Negana to, kadangi dar pageidavo, kad šiuos interesus paskatintų valstybė, teko atsisakyti nepasitikėjimo valstybės valdžia – o tai kaip tik ir buvo stipriausias vokiečių liberalizmo bruožas.

Vokiečių hegemonija Austrijoje, kaip prasidėjo, taip ir baigėsi įvykiais užsienio politikoje. Andrássy's stengėsi išsaugoti Austriją–Vengriją tokią, kokia ji buvo sukurta 1867 metais, ir maždaug tada apie ją susiklosčiusį Europos jėgų santykį. Po tos Habsburgų imperijos pertvarkos jis, kuris 1848 metais kovojo prieš rusus, dabar grįžo prie Metternicho politikos ir atnaujino konservatyvią sąjungą su Rusija ir Vokietija. Ši pirmoji Trijų imperatorių sąjunga išbūgnijo Internacionalo pavojų, panašiai kaip Metternichas skalambijo varpais dėl radiklizmo keliamo pavojaus po 1815 metų. Kaip ir Šventoji sąjunga, Trijų imperatorių

sąjunga priklausė nuo pasyvios Rusijos politikos Artimuosiuose Rytuose; prasidėjus 1875 metų neramumams Balkanuose, dar didesniems nei graikų sukilimas Metternicho laikais, Rusija negalėjo likti nuošalyje. Taigi vėl iškilo opus Rytų klausimas, o su juo pakibo klaustukas ir virš Habsburgų monarchijos likimo – ne ką mažesnis nei virš pačios Turkijos. Andrássy's tai žinojo. 1876 metais jis sakė: „Jei nebūtų Turkijos, visi tie [nacionalistiniai] bruzdėjimai kristų ant mūsų galvų. [...] Jei čia [t.y. Balkanuose] susikurs nauja valstybė, mums galas, teks susitaikyti su „ligonio" vaidmeniu". Jis bandė primygtinai piršti Turkijai reformas, stengdamasis kaip nors išlaikyti Rusiją neutralią. Tačiau turkų nepaveikė Europos valstybių nepritarimas. Jie žinojo, kad Bismarcko Vokietija nesikiš į Artimųjų Rytų reikalus, o Prancūzija išvis buvo per silpna vykdyti kokią nors užsienio politiką, išskyrus pastangas pačiai išvengti karo; Anglijos ministras pirmininkas Disraelis kaip įmanydamas palaikė Turkiją savo kalbose; Austrijoje–Vengrijoje vengrai, apsėsti antislaviškų nuotaikų, plūdo Rusiją, o Budapešto miestas iškilmingai įteikė garbės kardą turkų generolui, kuris 1876 metų kare sumušė Serbiją. Tiesą sakant, turkai, jei kiltų karas su Rusija, dėjo viltis į Britanijos ir Austrijos–Vengrijos paramą. Visa tai toli gražu nepatiko Andrássy'ui. Jis bijojo karo net ir su viena Rusija; kita vertus, jis ne mažiau bijojo ir pergalės, kuri padėtų Habsburgams atgauti pasitikėjimą savimi ir taip panaikintų 1866 metų pralaimėjimo padarinius.

Kadangi Rusija tvirtai pasiryžo primesti Turkijai reformas ir todėl karas buvo neišvengiamas, Andrássy's ėmėsi žygių neleisti per daug išsišakoti Rusijos užmačioms. Tai ir buvo 1876 metų Zakupų[29] susitarimo turinys: Rusijai siūlyta pasitenkinti Besarabija, žemių ruožu išilgai Dunojaus, kurią ji prarado 1856 metais. Tuo tarpu rusai planavo didelio masto teritorijų persi-

[29] *Vokiškas vardas Reichstadt.*

dalijimą. Jeigu Rusijai pavyktų gauti Konstantinopolį ir Juodosios jūros pakrantes, ji neprieštarautų, kad Austrija–Vengrija įtvirtintų savo hegemoniją Serbijoje ir vakarų Balkanuose žemyn iki pat Salonikų. Austrijai–Vengrijai tai buvo visiškai nepriimtina. Šitaip pasidalijus teritorijas Dunojaus žiotys su išėjimu į Juodąją jūrą – o tai po šiolei buvo svarbiausia Austrijos–Vengrijos ekonominė arterija – atitektų rusams, o jai ant galvos būtų užkráuta naujų slavų, kuriuos ilgas priešinimasis turkų jungui padarė sunkiai suvaldomus. Be to, nuo Turkijos vieningumo priklausė Austrijos vokiečių kapitalo skverbimasis į Balkanus ir ypač atsirandantis Rytų geležinkelis iš Belgrado į Konstantinopolį – Turkijos padalijimas visam tam padarytų galą. Andrássy'ui, kaip ir Metternichui, teko kliautis caro konservatizmu: tik tai galėjo jį sulaikyti nuo panslavizmo. Andrássy's turėjo ir dar vieną kozirį: 1876 metais Bismarckas perspėjo carą, kad Vokietija neleis sužlugdyti Austrijos–Vengrijos. Deja, šis koziris buvo abejotinas: Bismarckas neprieštaravo Turkijos padalijimui – skirtingai nei Andrássy'ui, jam tai neatrodė tolygu Habsburgų imperijos sužlugdymui.

Štai kodėl Austrija–Vengrija laikėsi neutraliai per 1877–1878 metų Rusijos–Turkijos karą. Toks apidraudėliškumas įžeidė Pranciškų Juozapą, kuris kartu su savo artimiausiais patarėjais generolais troško ryžtingai pareikšti imperijos valdžios valią. Andrássy's atkakliai tvirtino, kad kištis rizikinga. Krizė ištiko 1878 metų vasarį, kai rusai, apsvaiginti savo pergalės, lengvabūdiškai primetė Turkijai panslavizmu atsiduodančią taikos sutartį. Andrássy's neketino sutikti su Rusijos sąlygomis; kita vertus, jis vengė sąjungos su Anglija, kuri būtų stūmusi Austriją–Vengriją stoti į karą, kol patys rusai sutiko nusileisti ir to nebereikėjo. Išvarginti didelių pastangų pareikalavusio karo veiksmų 1877 metais, rusai vengė veltis į karą su visa Europa: atsisakė savo maksimalių sąlygų ir leido, kad Berlyno kongresas panaikintų jų pergalės rezultatus. Berlyno traktatas pratęsė

Turkijos, kartu ir Austrijos–Vengrijos, gyvavimą dar keletui dešimtmečių. Tačiau tokia įvykių eigą lėmė ne Turkijos ar Austrijos–Vengrijos stiprybė. Šitai pavyko padaryti dėl rusų įsitikinimo, kad tas dvi beyrančias imperijas rems Britanija, o galbūt net ir Vokietija. Jos buvo reikalingos Europai – kad ir su visais tais nepatogumais, kurių abi kėlė.

Bet viena problema liko. Bosnija ir Hercegovina, dvi Turkijos provincijos, kur maištai prasidėjo dar 1875 metais, negalėjo vėl būti grąžintos Turkijai. Rusija be perstojo spaudė, kad jas pasiimtų Austrija–Vengrija, siekdama įtraukti šią į dalybas. Kaip tik dėl to Andrássy's stengėsi išvengti šito pasiūlymo; kita vertus, dar mažiau jis galėjo leisti, kad Bosnija ir Hercegovina susijungtų su slaviška Serbijos valstybe. Per Berlyno kongresą jis pranoko save. Didžiosios valstybės iškilmingai patikėjo Austrijai–Vengrijai imtis atsakomybės už tas dvi provincijas: nors atiduotos Austrijos–Vengrijos administracijai, jos ir toliau liko Turkijos dalis, ir Andrássy's tikėjosi, kad jas bus galima visiškai grąžinti reformuotai Turkijai po keleto dešimtmečių. Kita Turkijos teritorijos dalis – Novi Bazaro sandžakas – liko Turkijos valdžioje, bet su Austrijos–Vengrijos įgula. Tai taip pat buvo Andrássy'o sumanymas; jis vylėsi, jog tai aiškiai parodys, kad Turkijos ir Austrijos–Vengrijos likimai dabar susipynę.

Bosnija ir Hercegovina nebuvo aneksuotos, todėl negalėjo būti prijungtos nei prie Austrijos, nei prie Vengrijos. Jos tapo vienintele teritorine „bendros monarchijos" išraiška ir paskutiniu didžiosios Habsburgų monarchijos, kažkada buvusios vieningos imperijos, reliktu. Abi šios provincijos Austrijai–Vengrijai buvo našta. Kol kitos Europos valstybės pasipelnymo tikslais siekė kolonijų Afrikoje, Habsburgų monarchija į Bosniją ir Hercegoviną siuntė savo intelektinio kontingento perteklių – valdininkus, kelių tiesėjus, archeologus, etnografus ir netgi emigrantus, gyvenančius svetur už pinigus, gaunamus iš tėvynės. Abie-

jose provincijose pridygo visų įmanomų imperijos valdžios teikiamų gėrybių – gremėzdiškų viešųjų pastatų, vienodų kareivinių okupacinei kariuomenei, bankų, viešbučių ir kavinių; buvo įrengtas geras vandentiekis administraciniams centrams ir kaimo kurortams, kuriuose valdininkai ir karininkai ilsėdavosi nuo savo pareigų imperijai. Tačiau tikrojo Austrijos–Vengrijos „laimėjimo" išoriškai nesimatė: kai imperija 1918 metais žlugo, 88 proc. visų Bosnijos ir Hercegovinos gyventojų buvo neraštingi. Baimindamiesi pietų slavų nacionalizmo, Habsburgų valdininkai neleido tose provincijose pasireikšti nė menkiausiai švietimo ar savivaldos pastangai. Kállay, bendras Austrijos–Vengrijos finansų ministras, vadovavęs Bosnijos ir Hercegovinos administracijai daugiau kaip dešimtį metų, uždraudė čia platinti savo paties parašytą *Serbijos istoriją*. Viena „istorinė" tauta rėmė kitą; ypač palankiai į musulmonų viršenybę Bosnijoje ir Hercegovinoje žiūrėjo vengrai, nors anie prieš tris šimtus metų vos nesužlugdė pačios vengrų tautos. Musulmonai buvo stambūs žemvaldžiai, todėl Habsburgų administracija išsaugojo feodalinę žemėvaldos sistemą, kuri buvo pats blogiausias turkų jungo bruožas. Net viešieji pastatai toliau badė akis hibridiniu turkišku stiliumi, tikru imperinės dvasios įsikūnijimu. Krikščionių dauguma pajuto tik vieną pokytį – jie nebegalėjo daugiau maištauti prieš savo valdytojus. Taip buvo pamiršta Habsburgų dinastijos „misija".

Austrijai–Vengrijai įsigijus Bosniją ir Hercegoviną, baigėsi vokiečių ministrų karjera. Juos papiktino tai, kad yra išstumti iš užsienio politikos – o išstumti buvo visiškai, lygiai kaip per Krymo karą absoliutizmo klestėjimo laikais. Suprasdami, kad Reichsrate jų dauguma vis dėlto yra nepatikima, dirbtinė, vokiečiai prieštaravo bet kokių slavų prijungimui prie imperijos, ir ministrai Delegacijose balsavo prieš Andrássy'o politiką. Taip jie nutraukė nerašytą susitarimą su Pranciškum Juozapu: vokiečiai mėgino kištis į užsienio politikos reikalus, kuriuos im-

peratorius buvo pasilikęs sau, ir, negana to, dar kritikavo tą vienintelį užsienio politikos laimėjimą, pagaliau pertraukusį ilgą nesėkmių grandinę. Pranciškus Juozapas pasiryžo atsikratyti jų, o ir Andrássy's, kadaise padėjęs jiems įkopti į valdžią, dabar, žinoma, neketino jų remti. Austrijos vokiečiams buvo nepalankios ir pasikeitusios politinės sąlygos Vokietijoje. Bismarckas 1878 metais taip pat nutraukė santykius su savo liberalais ir sudarė naują konservatyvią koaliciją: jam vis sunkiau sekėsi suvaldyti stiprėjančius vokiečių tautinius jausmus, tad jis verčiau pasirinko atnaujintą Habsburgų ištikimybę, o ne pangermanizmo pavojų. Eidamas šiuo keliu Bismarckas, mažosios Vokietijos kūrėjas, neišvengiamai tapo čekams palankios Austrijos vyriausybės globėju.

Galiausiai 1878 metų įvykiai sužlugdė ir patį Andrássy'į. Sėkmė užsienio politikoje, nors ribota, kaip jis ir bijojo, vėl pakėlė dinastijos prestižą; Pranciškus Juozapas pasipiktino, kad Andrássy's, norėdamas išsaugoti vengrų hegemoniją, bando prieštarauti jo valiai. Ganėtinai absurdiška, tačiau vengrus savo ruožtu supykdė Andrássy'o nuosaikumas. Prieš atsistatydindamas Andrássy's spėjo Habsburgų likimą dar kartą pasukti lemtinga kryptimi. 1879 metų spalį jis sudarė su Bismarcku sąjungą tarp Vokietijos ir Austrijos–Vengrijos ir tokiu būdu paklojo Habsburgų užsienio politikai tvirtą pamatą, kurio ji neturėjo nuo pat Šventosios sąjungos iširimo. Austrų ir vokiečių sąjunga truko apie keturiasdešimt metų ir prieš subyrėdama įtraukė abi šalis į karą dėl viešpatavimo Europoje. Vis dėlto tiek Bismarckas, tiek Andrássy's ją sudarė norėdami išvengti karo, o ne rengtis jam. Vieninteliu konkrečiu sutarties punktu Vokietija įsipareigojo padėti Austrijai–Vengrijai, jeigu šią užpultų Rusija. Tai buvo palyginti labai maža kaina, kurią Bismarckas galėjo mokėti siekdamas, kad Austrija paramos nesidairytų į Angliją ar Prancūziją ir tokiu būdu neatnaujintų „Krymo koalicijos". Sąjunga turėjo grąžinti Habsburgų monarchijai

„vakarietišką" pobūdį ir atgaivinti jos vokiškas ambicijas; antraip Bismarcko Vokietija būtų likusi arba izoliuota, arba teturinti tik vieną partnerę Rusiją – apverktinas pasirinkimas. Tad Bismarckas pigiai išsisuko: po 1878 metų Rusija nebūtų pajėgusi stoti į karą net su Austrija–Vengrija. Svarbiausia šioje sąjungoje tai, apie ką sutartyje nė neužsimenama: Vokietija neįsipareigojo remti Habsburgų siekių Blakanuose. „Septyniasdešimties milijonų imperiją" iš dalies pavyko sulipdyti, deja, vis dėlto ne tokią, kokią ją regėjo šios idėjos pradininkai. Bruckas, Schwarzenbergas ir Schmerlingas puoselėjo viltis apie didžiąją Vokietiją, į kurią įeitų net Vengrija; Bismarckas ir Andrássy's amžiams įteisino Vokietijos susiskaldymą ir nepriklausomą Vengriją. „Septyniasdešimties milijonų imperija" būtų plėtusi vokiečių įtaką pietryčių Europoje, Austrijos ir Vokietijos sąjunga surišo Austrijai–Vengrijai rankas – toji buvo priversta laikytis Balkanuose konservatyvios politikos – ir taip išsaugojo Turkijos imperiją. Šia sąjunga Bismarckas išreiškė savo požiūrį į Balkanus: „Balkanai neverti net vienui vieno Pomeranijos grenadieriaus kaulų". Kartu tai buvo ir Andrássy'o paskutinis *tour de force*: Vengrija nuo sąjungos su Viena metėsi prie sąjungos su Berlynu, nuo Austrijos vokiečių – prie reicho vokiečių, ne tokių priekabių ir patikimesnių partnerių. Austrijos vokiečius atstūmė ir Vokietija, ir Vengrija; Vokietija nebegarantavo jų politinės hegemonijos, ir Pranciškus Juozapas vėl galėjo atkurti savo valdžią balansuodamas tarp imperijos tautų. Per 1879 metų birželio rinkimus imperijos valdžia visą savo įtaką panaudojo prieš vokiečius, ir vokiečių liberalai juos pralaimėjo. 1879 metais ministru pirmininku tapo Taaffe. Vokiečių hegemonija Austrijoje baigėsi.

TRYLIKTAS SKYRIUS

HABSBURGŲ ATGIMIMAS: TAAFFĖS LAIKOTARPIS, 1879–1893

Ministru pirmininku paskyręs Taaffę, imperatorius vėl atgavo politinį savarankiškumą. Taaffe šitaip yra apibūdinęs savo poziciją: „Aš nepriklausau jokiai partijai, tad nesu partijos ministras; aš esu ministras, paskirtas Karūnos, kitais žodžiais tariant, imperijos ministras (*Kaiserminister*). Imperatoriaus valia man turi būti ir bus lemiamas dalykas". Taaffe siekė sutaikyti tautas: „Nė viena iš daugybės tautų neturi įgauti akivaizdaus pranašumo prieš kitas". Savo ruožtu iš tautų buvo laukiama, kad palankiai vertintų Austrijos vienybę, o jų atstovai kad dalyvautų Reichsrate. Užuot paklusęs partinei daugumai, Taaffe sukūrė vyriausybę remiantį bloką, vadintą „geležiniu žiedu". Jis tiesiog apeliavo į ištikimybę; dori austrai parėmė Taaffę, kaip ir jis be kalbų pakluso imperatoriaus įsakymui suformuoti vyriausybę. Į tokį apeliavimą palankiai atsiliepė stambieji žemvaldžiai ir lenkai, kurie anksčiau dėjosi prie valdžioje buvusių vokiečių; mat lenkai neturėjo jokių politinių principų, išskyrus derinimąsi prie imperijos valdžios norų, jei tik šie nesudarė pavojaus jų socialinėms privilegijoms. Taaffe taip pat palenkė savo pusėn vokiečių valstiečius katalikus, kuriems nepatiko centralizmas ir vokiečių liberalų antiklerikalizmas. Jis pasiekė dar daugiau: įtikino čekus, o su jais ir čekų visur klausančius slovėnus grįžti į Reichsratą ir pagausinti „geležinį žiedą".

Riegeris jautė, kad po 1871 metų nesėkmės jam vis sunkiau priversti savo žmones laikytis boikoto politikos. Baigė susiformuoti čekų tauta. Čekai turėjo savo kultūrą, savo rašytojus ir kompozitorius, kurie nė kiek nenusileidžia didiesiems kitų tau-

tų vardams[30]. 1881 metais už žmonių surinktus pinigus buvo pastatytas Nacionalinis teatras; Prahoje įkurtas atskiras čekų universitetas. Čekų vidurinė klasė mažai simpatizavo Riegerio sąjungininkams aristokratams ir nepritarė jų „istorinei" programai. Bohemijos bajorai kratėsi biurokratų valdžios ir reiklavo Bohemijos savivaldos; tuo tarpu naujoji čekų karta pirmiausia norėjo biurokratus vokiečius pakeisti biurokratais čekais ir nesikratė vykti į Vieną, kad tai pavyktų. 1878 metais Riegeris jau buvo pakeitęs savo ankstesnes nuostatas. Kartu su Fischhofu, vienu iš keleto vokiečių (iš tikrųjų žydu), kurie dar tikėjo Kromeržyžo dvasia, kūrė naujus siūlymus dėl kompromiso. Jų Ennersdorfo programoje buvo siūloma priimti Tautybių įstatymą, panaikinti „rinkimų geometriją", atsisakoma Reichsrato boikoto – čekai turį dalyvauti Reichsrate, kad paremtų reikalaujančius peržiūrėti dualizmo sąlygas; visoms provincijoms turi būti suteikta autonomija tokia pat kaip Galicijai – tai pats kukliausias reikalavimas nuo tada, kai Bohemija užsigeidė lygybės su Vengrija.

Tokį čekų atsivertimą galutinai užbaigė Taaffe. Jis „išorinio bendravimo"[31] kalbomis Bohemijoje pripažino abi – čekų ir vokiečių kalbas. Atsidėkodami už tai čekai sutiko vykti į Reichsratą. Žodžiu, jie irgi užsikabarojo ant valstybės karietos vežiko sėdynės ir padėjo nustumti nuo ten vokiečius. Istorinės Bohemijos teisės virto tik tuščia deklaracija (ja būdavo iškilmingai atidaroma kiekviena seimo sesija), kurioje čekai ginčijo Reichsrato valdžią Bohemijoje. Bet iš tikrųjų Riegeris susitaikė su uni-

[30] *Pirmojo šios knygos varianto recenzijoje žinomas austrų istorikas A.F. Přibramas, tuomet gyvenęs Anglijoje kaip žydų pabėgėlis, prieštaravo teiginiui, kad Dvořakas ir Smetana prilygsta Brahmsui ir Wagneriui. Tai didžiausias vokiečių pretenzingo įsitikinimo, kad jie kultūriškai pranašesni už visus kitus, įrodymas.*

[31] *Tai yra vykdomosios valdžios ir teismo pareigūnų bendravimo su visuomene. „Vidinio bendravimo" – tai yra pareigūnų tarpusavio – kalba liko išimtinai vokiečių.*

tarine Austrijos valstybe ir išstūmė vokiečių liberalus kaip „ištikimą konstitucijai" partiją. 1882 metais čekai gavo dar vieną atpildą: buvo išplėsta balsavimo teisė – nuo šiol ją turėjo mažus mokesčius mokėję žmonės, klerikalinių pažiūrų vokiečių valstiečiai, čekų valstiečiai, krautuvininkai. Tad ir toliau čekai rėmė Taaffę, vildmiesi, jog kada nors čekų kalba bus įsileista ir į „vidinį bendravimą".

Taaffės ir Riegerio paktas buvo didžiulė pergalė kelyje į konstitucinės Austrijos vienybę. Užuot bandžiusios žlugdyti Austriją, dabar imperijos tautos varžėsi dėl tarnybos vietų biurokratijoje ir troško pelnyti centrinės valdžios palankumą. Teoriškai Taaffe tikėjosi pagaliau numaldyti besikertančias tautines ambicijas; praktiškai jis siekė „laikyti tautas tam tikroje, apgalvotoje lengvo nepasitenkinimo būsenoje". Šitaip tyčiodamasis iš konstitucinės sistemos, Taaffe parodė neregėtą išradingumą. Valdančiąją daugumą jam pavykdavo išlaikyti vieningą visokiomis administracinėmis nuolaidomis – ten nutiestas naujas kelias, čia pastatyta nauja mokykla; tad garbingi partijų lyderiai, posėdžiaujantys su ministru pirmininku ar reikšmingai skubantys plačiais parlamento rūmų koridoriais, liovėsi reikalauti iš vyriausybės bet kokių esminių sistemos pokyčių. Būtinybė spręsti daugybę neišspręstų klausimų neliko pamiršta; ateity buvo numatoma sureguliuoti tautinius konfliktus, o vieninga Austrija ketino reikalauti, kad būtų peržiūrėtas kompromisas su Vengrija. Tačiau šiuo tarpu imperatorius buvo patenkintas, Taaffe buvo patenkintas, ir partijų lyderiai buvo patenkinti. Be kita ko, jei kada nors pavyktų pasiekti susitarimą tarp tautų, Reichsratas neabejotinai dėtų pastangas parlamentinę vyriausybę paversti realia jėga – ir tuomet sudie, kaizerministeri Taaffe. Kartkarčiais Taaffe išklausydavo čekų ir vokiečių lyderius norėdamas įsitikinti, ar tie nors kiek pasistūmėjo susitarimo link; jis nesistengė jų raginti. Turėdamas net daugiau pateisinamų priežasčių nei Schmerlingas, Taaffe taip pat galėjo laukti. Kaip

ir daugelis kitų Austrijos valstybininkų, pradedant Metternichu, Taaffe mažai turėjo vilties dėl galutinės sėkmės; užteko jau vien to, kad sesiją pavykdavo baigti be rūpesčio, kas atsitiks už dešimties dienų.

Vis dėlto ši Taaffės „veikimo apgraibom" sistema suteikė Austrijai tokį stabilumą ir ramybę, kokio ji neturėjo nuo Pranciškaus laikų. Maždaug dešimtmečiui vienų nepasitenkinimas kitais išnyko iš viešojo gyvenimo. Susitaikė seni priešai bajorai ir biurokratai. Biurokratams ir toliau reikėjo administruoti didžiulę valstybę, bet Taaffe buvo garantas, kad jie ją administruos bajorijai priimtinais būdais. Pati biurokratija susidėjo jau nebe vien iš 1848 metų vokiečių eksliberalų, kaip anksčiau; dabar ją sudarė įvairių tautybių ambicingi žmonės, kurie Austrijos valstybėje matė palankią dirvą įgyvendinti savo galimybes. Susiformavo nauja „Austrijos" samprata – tai atsidavusių valstybės tarnautojų, kurie teisės ir higienos normas atnešė net į tolimąją Bukoviną, šalis. Be to, nors Taaffe ir primygtinai reikalavo pripažinti Reichsratą, provincijoms buvo suteiktos daug didesnės administracinės funkcijos; mat Austrija, apsiraizgiusi sudėtingiausia rinkimų sistema, nesunkiai galėjo pakelti ir dvigubos administracijos sistemą. Todėl apie 1914 metus Bohemija, taip ir negavusi iki to laiko savivaldos, turėjo Prahoje bemaž tokio pat dydžio administracinę mašiną kaip ir imperijos administracija Vienoje ir didesnę už Didžiosios Britanijos valstybės tarnybą Londone, kuri tvarkė Jungtinės Karalystės ir Britanijos imperijos reikalus. Kaip Metternicho ir vėlesnių diktatorių „kultūrinė autonomija", Taaffės „administracinė autonomija" buvo nežalingas politinės laisvės pakaitalas.

Taaffės buvimo ministru pirmininku metais Austrija–Vengrija taip pat susigrąžino ir savo kaip didžiosios valstybės didybę ir savarankiškumą. 1881 metais užsienio reikalų ministru paskirtas Kálnoky's buvo, be abejonės, pats sėkmingiausiai veikęs ir gabiausias Pranciškaus Juozapo užsienio reikalų ministras; tu-

rėdamas dvarų abiejose monarchijos dalyse, jis save laikė imperijos valstybininku, o ne vengrų tarnu. Kálnoky's netikėjo gerais Rusijos ketinimais Balkanuose; tad, nors Bismarcko ir įtrauktas į Trijų imperatorių sąjungą 1881 metais, visąlaik puoselėjo mintį suburti naują koaliciją prieš Rusijos ekspansiją. Bismarckas taip pat privertė Austriją–Vengriją susitaikyti su Italija, sudaryti Trilypę sąjungą 1882 metais: Habsburgų monarchija nenorom pripažino tautinę Italiją, o Italija savo ruožtu garantavo neutralumą Austrijos–Vengrijos karo su Rusija atveju. Tačiau Kálnoky's ryžtingai pasipriešino Italijos pastangoms būti pripažintai partnere Balkanuose. Jam pačiam priimtiną politiką aiškiai rodo 1881 metais sudaryta slapta sutartis su Serbija, pagal kurią Serbija buvo paversta Habsburgų protektoratu; Austrija–Vengrija atidengė kortas apie šį protektoratą, kai Bulgarija sumušė Serbiją 1886 metų kare. Tiesą sakant, Milanas, pasileidęs karalius iš Obrenovičių dinastijos, buvo pasiruošęs išvis parduoti Habsburgams savo karalystę. Tačiau Kálnoky's nematė reikalo jos pirkti: jis ir taip jau turėjo Serbiją savo valdžioje – ir be jokių tautinių bruzdėjimų, kurių Serbijos prijungimas prie monarchijos tikrai būtų sukėlęs. Dar sėkmingesnė pasirodė esanti 1883 metais sudaryta ir Bismarcko patvirtinta sąjunga su Rumunija: ji garantavo laisvą laivybą Dunojumi.

1885 metais Artimuosiuose Rytuose prasidėjo naujas krizės tarpsnis. Kálnoky's atmetė Bismarcko patarimą kartu su Rusija įvykdyti Balkanų padalijimą. Jis laikė pajungęs Serbiją, tačiau pasipriešino panašioms Rusijos užmačioms dėl Bulgarijos. Nekamuojamas Andrássy'o abejonių, jis siekė sąjungos su Anglija ir iš esmės pasiekė, 1887 metų gruodžio mėnesį pasirašydamas antrąjį Viduržemio jūros susitarimą. Anglija sutiko pasiųsti į Juodąją jūrą savo laivyną, Austrija–Vengrija – su savo kariuomene užpulti Rusiją iš Galicijos, o trečioji partnerė Italija turėjo tarp abiejų realią jėgą turinčių valstybių palaikyti ryšį. Ši sąjunga Bismarckui buvo mažiau pavojinga už „Krymo koalicijos"

atnaujinimą, jis, tiesą sakant, pats padėjo ją sudaryti. Tačiau negalėjo leisti, kad būtų prieita iki karo su Rusija, tad 1888 metų pradžioje paskelbė Austrijos–Vokietijos sutarties tekstą – kaip įspėjimą, ypač karingai nusiteikusiems vengrams, su kuriais dabar save siejo Andrássy's, – kur pasakyta, kad Vokietija nerems Austrijos–Vengrijos Balkanų kare. Be to, Bismarckas apskritai nemėgo per daug nepriklausomų partnerių, todėl Kálnoky's, nepaisant savo sėkmių, galėjo patirti ir visokių nemalonių netikėtumų, jei Bismarckas nebūtų 1890 metais nuėjęs nuo valdžios. Amžinai kaustomas nuolatinės „Septyniasdešimties milijonų imperijos" baimės, Bismarckas greičiau būtų sutikęs kartu su Rusija pasidalyti Habsburgų imperiją, nei padėjęs Austrijai–Vengrijai užkariauti Balkanus; šitoks nusistatymas labiau nei bet kada vertė jį pabrėžti Vokietijos abejingumą Austrijos vokiečių likimui.

Taigi Austrijos vokiečiai Taaffės laikais patyrė nesėkmių tiek namie, tiek tarptautinėje arenoje. Jie ir toliau troško būti aukštinami ir kaip vokiečiai, ir kaip austrai. Jie manė, kad imperinės Vokietijos prestižas leidžia jiems jaustis pranašesniems už čekus ir slovėnus, neturinčius savo tautinės valstybės, kurios vardą Europos žemėlapyje galėtų užrašyti didžiosiomis raidėmis; tačiau Vienos, didžiulės imperijos sostinės, pilietis nenorėjo būti sulygintas ir su vokiečiais, gyvenančiais Miunchene, Dresdene ar Veimare, sostinėse mažų valstybėlių, kurių likimas tvarkomas iš Berlyno. Negana to, daugelį amžių vienintelė literatūros ir kultūros kalba buvo vokiečių kalba, tad vokiečiai dabar tiesiog nepajėgė suprasti kitų tautų noro turėti savo literatūrą ir kultūrą. Daugelis vokiečių patys buvo „atsivertėliai", ir būtent tokie ypač įnirtingai reagavo į kitų žmonių atsisakymą pasekti jų pavyzdžiu. Vienas iš vokiečių liberalų, kilimo čekas, 1885 metais pareiškė: „Jei čekai Bohemijoje suvokietėja, tai, mano nuomone, nėra mirtina nuodėmė, todėl kad iš žemesnio lygio jie pakyla į civilizuotos tautos aukštumas. Bet siekis Bohemijos vo-

kiečius paversti čekais – visai kas kita; tai būtų pasaulio istorijos puslapiuose negirdėta gėda."

Vokiečių opozicijos balsą Reichsrate reiškė pagyvenę liberalai, praradę pasitikėjimą dėl bevaisių metų valdžioje ir iškilmingai skanduojantys nuvalkiotus liberalizmo šūkius, kuriais nė patys nebetikėjo. Šiems žmonėms nepasisekė visur: jie pralaimėjo kaip revoliucionieriai, susikompromitavo kaip ministrai, nepasiekė tikslo net jų destruktyvi parlamentinė kritika. Vadovaudamiesi naiviu ekonominiu determinizmu, jie vokiečių interesus sutapatino su vidurinės klasės viršūnės interesais ir priešinosi rinkimų teisės išplėtimui. Kaip visur kitur – Vokietijoje, Prancūzijoje ir Anglijoje – kapitalistų liberalų partija nebeturėjo ateities, tad vokiečių liberalai tapo išimtinai kapitalistinių interesų partija. Keletas jos narių Reichsrate atstovavo „kišeninėms apygardoms" – prekybos rūmams su dirbtinai juose sukurta vokiečių dauguma. Jų nerėmė masės, net vokiečių liaudis, ir greit iš jų liko tik keli Austrijos centralistai, kurie gynė Austrijos vokiečių kapitalo interesus.

Jaunesnės kartos vokiečių lyderiai nenorėjo atsiriboti nuo masių, pagaliau juk jas sudarė ne vien pavaldžiųjų tautų, bet ir vokiečių prastuomenė. Šitiems vokiečių radikalams jau neteko patirti pastarųjų trisdešimties metų nesėkmių ir nusivylimų. Jie nesusidūrė su nuožmia dinastijos jėga po 1848-ųjų; nebandė valdyti Vengrijos prieš vengrų valią; nepažino Bismarcko, kuris išstūmė juos iš Vokietijos. Dėl vokiečių viršenybės praradimo jie kaltino lyderių bailumą ir dinastijos, palikusios „valstybinę tautą" likimo valioje, išdavystę. Šitie jaunieji vokiečiai kaip papūgos kartojo 1848 metų radikalų frazes, tačiau be to nuoširdumo ir didžiadvasiškumo, kurie neretai gelbėdavo radikalų reikalą. Pakilimo akimirkomis jie troško atgaivinti vokiečių monopolį imperijoje, kuris tariamai egzistavo apie du šimtus metų, bent jau tikrai sėkmingas buvo tuos keliolika Bacho ir Schmerlingo metų; bet nevilties akimirkomis jie būdavo pa-

siryžę sugriauti imperiją, kad apsaugotų vokiečių gyvenamas sritis, švelniai tariant, nuo slavų skverbimosi. Pirmosios nuostatos laikėsi Vienoje gyvenantys vokiečiai, kurie praktiškai nesusidurdavo su pamažu visur besibraunančiais čekais ar slovėnais; antroji buvo būdinga „tautinių paribių" regionuose gyvenantiems įsibauginusiems vokiečiams – ten bundant slavų savimonei, jie pamažu virto tautine mažuma. Tačiau ir šituose tautiškai nevienalyčiuose regionuose aršaus nacionalizmo įsitvėrę laikėsi tik nedaugelis ir paprastai dėl ko nors susikompromitavusių vokiečių: koks nors mokytojas, kuriam teko užleisti vietą aukštesnį išsimokslinimo laipsnį turinčiam čekui; geležinkelio iešmininkas, kaltas dėl įvykusios avarijos ir už tai gavęs viršininko čeko papeikimą; advokatas, pralošęs bylą teisėjui slovėnui – tik tokie žmonės paprastai ir buvo tipiški kovotojai už vokiečių tautiškumą.

Naujojo vokiečių radikalizmo idėją pirmą kartą savo programoje, sukurtoje Lince 1882 metais, išreiškė trys jauni vyrai, kuriems likimas lėmė suvaidinti svarbius, nors labai skirtingus, vaidmenis tolesnių trisdešimties metų Austrijos istorijoje, – Georgas von Schönereris, Viktoras Adleris ir Heinrichas Friedjungas. Visi trys buvo „laisvosios inteligentijos" atstovai, nesusisaistę ryšiais su stambiąja pramone, kuriais savo gerą vardą suteršė senieji liberalai; Adleris ir Friedjungas buvo žydai, nors abu save laikė vokiečių nacionalistais. Adleris pasižymėjo kaip nuoširdus radikalas, ištikimas 1848-ųjų dvasiai; jis jautė tautinį pasididžiavimą, bet neturėjo tautinės arogancijos, o netrukus atsimetė nuo nacionalizmo, iškeitė jį į internacionalinį socializmą. Friedjungas buvo genialus rašytojas, didžiausias visų laikų Vienos istorikas; jo erudicijai kenkė nebent aršus dogmatizmas. Netrukus jį išmetė iš vokiečių nacionalistų partijos, kurioje ėmė vis aukščiau galvą kelti antisemitizmas; tačiau Friedjungas su jam būdingu atkaklumu ligi pat mirties liko fanatiškas vokiečių nacionalistas. Schönereris, vienintelis iš tos trijulės vokietis, troš-

ko būti vokiečių Kossuthu ar Parnellu: tuščiagalvis ir tuščiagarbis, jis turėjo talentą taškytis tuščiomis, griaunamojo poveikio frazėmis ir niekuo taip nesimėgavo kaip minios staugimu. Jo paleistas į darbą antisemitizmas leido jam paveržti vokiečių nacionalistų judėjimą iš nuoširdesnių ir kilnesnių radikalų. Tačiau antisemitizmas Schönereriui buvo tik pirmas žingsnis: tą neapykantą, kurią jis nukreipė prieš žydus kaip į artimiausią ir bejėgiškiausią taikinį, vėliau planavo atsukti prieš kitas imperijos tautybes ir net prieš vokiečius – tuos, kurie neatsidavė nacionalizmui visa širdimi.

Linco programa siekė vėl atgaivinti herojiškus vokiečių viršenybės laikus. Kaip ir 1848-ųjų, taip ir šie, devintojo dešimtmečio, radikalai lengva ranka pripažino „istorinių tautų" pretenzijas. Galicija pagal tą programą turėjo tapti atskiru vienetu, valdomu lenkų; Dalmatija – perduota valdyti ten gyvenančiai labai negausiai italų tautinei mažumai; Spalio revoliucijos parodija atrodė Linco radikalų pritarimas asmeninei unijai su Vengrija – jie net ir Galiciją su Dalmatija būtų atidavę Vengrijai už vengrų paramą Austrijos vokiečiams. Kaip ir 1848-aisiais, Austrijos vokiečiai vėl šaukėsi vokiečių pagalbos, siekė, kad Vokietijos imperija įsikištų ir priverstų dinastiją transformuoti Austriją į unitarinę vokiečių valstybę; tai būtų kaina už Austrijos–Vokietijos sąjungos tęsimą. Pagaliau Linco radikalai, kaip ir anuometiniai radikalai 1849-aisiais, jeigu jau ne pačiais 1848-aisiais, veidmainiavo žadėdami nuolaidas Vengrijai: kai tik Austrija taptų vokiečių valstybe, ir Vokietija, ir Austrijos vokiečiai palaikytų dinastiją, jei toji sumanytų atšaukti kompromisą su Vengrija. Taigi Linco programa, nupurčius nuo jos visas tas radikalias frazes, iš tikrųjų siūlė grįžti prie Schmerlingo sistemos pasitelkiant Bismarcką kaip garantą, užuot darius iš jo priešą.

Kreipdamiesi paramos į Vokietiją Linco radikalai pripažino, kad Austrijos vokiečiai neturi nei stiprybės, nei kultūrinio pra-

našumo, kurie leistų jiems išlaikyti savo išskirtinę padėtį Austrijoje. Programos kūrėjai manė, kad Austrijos vokiečiai savanoriškai atsisakysią minties apie vokiečių tautinę valstybę, kad Vokietija paprašyta tuoj pat šoksianti jiems į pagalbą – taip jie būsią atlyginti už tai, kad nesugriovė Habsburgų imperijos. Bet apsiriko. Austrijos vokiečiai neketino atsižadėti Vokietijos; tai Bismarckas sąmoningai juos išstūmė iš ten ir dabar nesirengė palaikyti jų siekių, tuo labiau griauti Austrijos–Vengrijos. Bismarckas bijojo didžiosios Vokietijos, kurioje valdžia tikrai išsprūstų prūsų junkeriams iš rankų; bijojo jis ir akivaizdžios Vokietijos hegemonijos Europoje – tai kaipmat išprovokuotų Europos valstybių koaliciją prieš Vokietiją. Išlaikyti nepriklausomą Austriją–Vengriją – šitai buvo svarbiausias Bismarcko politikos punktas: nepriklausomą, žinoma, nuo Rusijos ar Prancūzijos, bet kartu nepriklausomą, bent jau išoriškai, ir nuo Vokietijos. Todėl logiška, kad jis buvo suinteresuotas kiek galint sumažinti Austrijos vokiškumą. Pagaliau Bismarckas gerai žinojo, kad prireikus visados galės įsikišti. Tuo tarpu Linco programa siūlė kištis nesant reikalo, ir tai jam nepatiko.

Austrijos vokiečių nacionalistai jautėsi esą izoliuoti, tačiau kaltę dėl to vertė Habsburgų dinastijos neryžtingumui, o ne jų išsižadėjusiam savo herojui Bismarckui. Kol vokiečiai ir toliau nenuilsdami reikalavo viršenybės Austrijoje, kasdienė jų politika virto pastangomis priešintis slavų skverbimuisi į vokiečių gyvenamas sritis. Vienas iš lyderių taip nusakė šitą politiką: „Čekiškoje Bohemijoje tegu jie daro ką panorėję, vokiškoje Bohemijoje mes darysime ką panorėję". Toks požiūris visai neatitiko Linco programos – vokiečiai, anksčiau buvę unitarinės Austrijos valstybės šalininkai, dabar jos atsisako. Administracinis Bohemijos padalijimas į dvi dalis, tiesą sakant, labiau nei kas kita tenkino nuosaikiuosius čekus, kuriems, deja, teko liautis reikškus teises į Bohemijos valstybingumą. Tačiau vadovavimas tautiniam judėjimui jau slydo senačekiams iš rankų. Tarp čekų irgi

radosi savų radikalų, kurie nieko nežinojo apie praėjusių trisdešimties metų pralaimėjimus ir nusivylimus. Jaunačekiai matė sulig metais didėjančias čekų jėgas ir stiprėjančią savimonę ir neabejojo, kad jiems pavyks laimėti visą Bohemiją; jie prieštaravo Bohemijos padalijimui į čekų ir vokiečių sritis, net jei tai ir būtų atnešę greitos naudos. Taigi Bohemijos valstybingumo idėjos vėl atgimė, tik nebe kaip aristokratų konservatizmo, o kaip radikalų nacionalizmo programa.

Nuosaikiuosius čekus ir vokiečius ir vienų, ir kitų radikalai privertė Reichsrate burtis į krūvą. Vokiečių liberalai nebegalėjo toliau laikytis įsikibę unitarinės valstybės idėjos, kai ją atmetė vokiečių radikalai; o senačekiams reikėjo kokių nors sėkmingų praktinių žygių, kad nuslopintų jaunačekių kritiką. 1890 metais Taaffės pirmininkaujama čekų ir vokiečių komisija pagaliau priėmė konkretų nutarimą, kurio Taaffe seniai laukė. Nutarta paprastų paprasčiausiai tas provincijas, kur gyvena kelių tautybių žmonės, administraciškai padalyti pagal tautinį pasiskirstymą, o valstybines institucijas (apeliacinius teismus, valdžios įstaigas ir kita) – sudvigubinti. Tuomet, pavyzdžiui, 15 iš 41 Bohemijos Aukščiausiojo teismo teisėjų ir toliau galėtų sau nemokėti čekų kalbos.[32] Tarpusavyje konfliktuojančias tautas sugalvota apmaldyti sukuriant užtektinai biurokratinių darbo vietų, kad abi liktų patenkintos. Toks gremėzdiškas variantas galėjo būti veiksmingas tik ten, kur kokia nors tautybė tiesiog norėjo, kad ją paliktų ramybėje. Pavyzdžiui, šios rūšies patvarkymas patenkino italus Tirolyje: buvo pažymėta italų gyvenama teritorija ir ją pavesta valdyti italakalbei administracijai, kuri tik formaliai buvo pavaldi provincijos valdžiai Insbruke. Tirolis italams mažai rūpėjo: jie norėjo prisijungti prie tautinės Italijos vals-

[32] *Ano meto Aukščiausiasis teismas Londone turėjo 21 narį. O Bohemijos Aukščiausiasis teismas buvo ne valstybės, o tik provincijos institucija, viena iš daugelio tokių. Tai rodo, kokio masto biurokratinę mašiną reikėjo sukurti, kad įtiktum imperijos tautoms.*

tybės, tad autonomiją priėmė *faute de mieux*. Be to, jie gyveno kompaktiška bendruomene pasienyje ir nesikėsino į provincijos sostinę Insbruką. Nors kai vėliau italai pareikalavo mokslo Insbruko universitete savo gimtąja kalba, susidūrė su įnirtingu ir, beje, sėkmingu vokiečių pasipriešinimu[33]; bet, šiaip ar taip, italai buvo „istorinė tauta", su kurios kultūriniais siekiais negalėjo nesiskaityti net vokiečiai.

1890 metų kompromisas Bohemijoje nepatenkino nei čekų, nei vokiečių. Vokiečiai neketino atsisakyti Prahos, nors patys reikalavo grynai vokiškų sričių; jie norėjo vieningos Bohemijos, kad ir suprasdami, jog tuomet joje būtų tik šiaip taip pakenčiama tautinė mažuma. Jaunačekiai irgi stojo už Bohemijos vienybę – tai būtina sąlyga reikalaujant, kad visa Bohemija būtų vien čekiška. Pagaliau tiek vokiečių, tiek čekų radikalai sėmėsi jėgų kovodami tarp savęs, o atskirti kas sau būtų praradę liaudies paramą. Taaffės laukimo taktika buvo sėkminga, bet tik ne jam pačiam. Jis tikėjosi atskleisti politikams radikalizmo beprotybę, o sulaukė, kad radikalai iš tikrųjų ėmė kelti pavojų. Nežymus nepasitenkinimas peraugo į smarkų nepasitenkinimą, ir Reichsrato lyderiai pabandė gelbėti Taaffę patį nuo savęs. Jų susitaikymas tik padidino, o ne sumažino tautų priešiškumą, ir tai juos pražudė. Per 1891 metų rinkimus Riegeris buvo apkaltintas esąs išdavikas, o jo šalininkus jaunačekiai privertė bėgti; vokiečių liberalai, nors formaliai sudarė opoziciją, į Reichsratą pateko tik įtemptomis vyriausybės pastangomis. Taaffe matė elektoratą sprūstant iš jo įtakos ir nusprendė, kad reikia įvesti visuotinę rinkimų teisę, tuomet vidurinės klasės nacionalistai liks užgožti.

XIX a. konservatyviuosiuose sluoksniuose vyravo bendra nuomonė, kad nacionalizmas – tai tik vidurinės klasės judėji-

[33] *Tirolio italams mokytis itališkai vietoj Insbruko buvo pasiūlytas Triesto universitetas. Niekam, net ir patiems italams, tada nė į galvą neatėjo, kad vieną dieną italų nacionalistai pareikš į Triestą savo teises.*

mas, su kuriuo nieko bendra neturi nei aristokratija, nei masės; tad jeigu aristokratai nebesugeba išlaikyti valdžios monopolio, tai prieš vidurinės klasės nacionalizmą ir liberalizmą reikia sukelti mases. Imperijos valdžios kreipimasis į atsilikusias tautas nebuvo naujas dalykas: kaip tik šitai juk lėmė Radetzky'o pergalę 1848-aisiais. 1871 metais Schäffle, pusiau socialistinis radikalas, įpiršo aristokratui Hohenwartui idėją pasitelkti pavaldžiąsias tautas prieš vengrus ir vokiečius. 1893 metais Steinbachas, kitas socialinis ekonomistas, įkalbėjo Taaffę leisti masėms balsuoti ir jų balsus nukreipti prieš visų tautybių inteligentus. Pranciškų Juozapą pavyko įtikinti dar paprastesniu argumentu. Išsigandęs vis stiprėjančios Austrijoje socialdemokratijos, bet nenorėdamas ir taip silpnos Austrijos konstitucinės sistemos drebinti panašiomis represijomis, kokių Vokietijoje griebėsi Bismarckas, jis tikėjosi, kad visuotinė rinkimų teisė padarys Austrijos darbininkus labiau patenkintus, bent jau mažiau revoliucingus.

Taaffe neturėjo parlamentinės partijos; jį palaikė vien tik suinteresuotos grupuotės – klerikalų, žemvaldžių ir lenkų „geležinis žiedas". Jos rėmė jį kaip imperatoriaus ministrą, o šią paramą lėmė tai, kad Taaffe nieko nedarė, kas keltų grėsmę jų privilegijoms ar pačiai egzistencijai. Keturių visuomenės klasių elektorato pakeitimas visuotine rinkimų teise, kurią Taaffe pasiūlė 1893 metais, jo paties šalininkams buvo ne mažiau pavojingas nei liberalų opozicijai: „geležiniam žiedui" tai prilygo savižudybei iš ištikimybės imperatoriui, nors ta ištikimybė buvo ne kas kita kaip tik savo padėties gynimas. Stambieji žemvaldžiai baiminosi valstiečių parlamento; Hohenwartas, seniai pamiršęs Schäfflės idėjas, prieštaravo „politinių jėgų pusiausvyros perkėlimui nuo pasiturinčių ant nepasiturinčių visuomenės sluoksnių". Lenkams savo Galicijoje tuomet daug ką tektų perleisti mažarusiams. Tik vienas kitas klerikalas manė, kad visuotinė rinkimų teisė nepakenks Bažnyčiai, juk ji, girdi,

atlaikiusi šitiek daug politinių sistemų. Patikimiausi Taaffės šalininkai senačekiai iškriko kas sau per 1891 metų rinkimus; o jaunačekiai, priklausomi nuo vidurinės klasė balsų, kad išvengtų šitos grėsmės, buvo pasiryžę dėtis net su vokiečių liberalais.

Koaliciją prieš Taaffę pakurstė, o galbūt ir suorganizavo Kálnoky's. Tie dveji metai po Bismarcko nuvertimo buvo Habsburgų viešpatavimo Balkanuose viršūnė. Anglija ir Austrija–Vengrija veikė išvien kaip artimos sąjungininkės, kiek tai buvo įmanoma Anglijai neprisidėjus prie įvairiausių gandų keliančios „Keturlypės sąjungos". Vokiečių politika irgi pakeitė kursą: nusiteikę atvirai antirusiškai, vokiečiai pasiūlė Austrijai–Vengrijai visokią, kokios tik reikės, paramą Balkanuose. 1889 metais Vokietijos imperatorius Vilhelmas II pasakė Pranciškui Juozapui: „Austrijos–Vengrijos mobilizacijos pradžia, nesvarbu, kokiam tikslui, bus ir Vokietijos mobilizacijos pradžia". Bismarcko nuogąstavimai buvo atmesti, tad atsitiko kaip tik tai, ką jis ir numatė: vos tik Vokietija ėmė aktyviai veikti Balkanuose, lemiamas žodis iš Berlyno atiteko Vienai. Tačiau Kálnoky'o tvirta padėtis gerokai suklibėjo, kai Anglijoje 1892 metų liepą į valdžią grįžo Gladstone'as. Liberalų vyriausybė nepripažino Viduržemio jūros susitarimų ir į Austriją–Vengriją žiūrėjo įtariai. Pats Gladstone'as niekados nepakeitė savo nuomonės, kurią buvo pareiškęs 1880 metais: „Nėra žemėlapyje tokios vietos, kur galėtum pridėti pirštą ir tarti, kad štai šičia Austrija pasielgė gerai". Jei Taaffei tada kas būtų leidęs austrų konservatizmo labui iškrėsti tokį triuką, kokiu Disraelis pavaišino vigus 1867 metais, tatai būtų dar labiau sustiprinę liberalų įtarumą ir galutinai atšaldę santykius. Anglijos atsitraukimas nuo Artimųjų Rytų reikalų tik padidino būtinybę Kálnoky'ui kliautis Vokietija. Pats nepajėgdamas sugriauti Britanijos nepatiklumo, jis dairėsi į Vokietiją, kad toji meilikaujamai įkalbėtų arba priverstų Angliją vėl aktyviai dalyvauti šiame reikale. Jei Anglija tiems ska-

tinimams liktų kurčia, tuomet Austrijai–Vengrijai tuo labiau reikėtų iš Vokietijos tiesioginės paramos.

Vokietijos vyriausybė tuomet išgyveno keistą, trumpalaikį demokratinės politikos tarpsnį. Bismarcko įpėdinis Caprivis stengėsi įtikti vokiečių pažangiesiems veikėjams ir socialistams; tai, kad jis rėmė Austrijos–Vengrijos politiką Balkanuose, irgi rodo jo grįžimą prie 1848 metų didžiavokiškojo radikalizmo. Viena ir Berlynas buvo susieti bendro likimo, nepaisant abiejų pusių deklaracijų apie nepriklausomybę. Metternicho nuvertimas 1848 metais sukrėtė Prūsijos monarchiją; septintajame dešimtmetyje Schmerlingo pangermanizmas privertė Bismarcką tapti vokiečių nacionalistu; 1879 metais Bismarckas, nutraukęs santykius su tautiniais liberalais praskynė kelią į valdžią ir Taaffei. Dabar, kai Bismarcką pakeitė Caprivis, draugystė tarp Berlyno vyriausybės ir demokratinių partijų Taaffei nebepaliko šanso išlikti Vienoje. Kálnoky's niekaip negalėjo tikėtis Vokietijos paramos, jei Austrijos vyriausybė ir toliau bus tokia konservatyvi, klerikali ir antivokiška. Be to, Caprivis buvo vienintelis Vokietijos ministras nuo 1848 metų, draugiškai nusiteikęs lenkų atžvilgiu; ši aplinkybė taip pat buvo ne Taaffės naudai. Austrijos vokiečiai Kálnoky'ui nerūpėjo; jam rūpėjo tik Vokietijos parama. Todėl jei Caprivis demagogiškai siekė įsiteikti radikalams, tai iš paskos ir Kálnoky's norėjo įsiteikti Vokietijos radikalams. Vienaip ar kitaip, šitaip gudraudamas jis neturėjo ką prarasti; kaip teisingai manė Bismarckas, vokiečių radikalizmas, būdamas iš principo didžiavokiškas, visada labiau tenkino Vienos, o ne Berlyno interesus. Taigi Kálnoky's savo užsienio politikos labui buvo suinteresuotas turėti Austrijoje liberalią, išoriškai konstitucinę vyriausybę, palaikomą vokiečių ir lenkų. Kita vertus, jis tikriausiai Austrijos ministrą pirmininką norėjo nuversti dar ir todėl, kad parodytų, jog tai jis, „bendras" Austrijos–Vengrijos užsienio reikalų ministras, yra kanclerio pareigybės – aukščiausios iš visų ministrų – paveldėtojas.

Paskutinį smūgį Taaffei sudavė Pranciškus Juozapas – juk būtent nuo imperijos valdžios malonės, o ne nuo savo „geležinio žiedo" jis, tiesą sakant, ir priklausė. Pranciškus Juozapas dažnai vykdė gana prieštaringą politiką; labiausiai jo protas pats su savim nesutardavo vokiečių klausimu. Tam tikra prasme vokiečiai buvo svarbiausi jo oponenetai, Pranciškų Juozapą visąlaik erzino jų mėginimai kištis į jo prerogatyvas. Kita vertus, jis pats buvo vokietis, paveldėjęs viršiausią padėtį Vokietijoje, kuri truko ne vieną amžių: labiausiai jis didžiavosi 1863 metų vokiečių kunigaikščių susirinkimu Frankfurte, o 1866 metų pralaimėjimą Prūsijai suvokė kaip didžiausią savo pažeminimą. Be to, beviltiškas Pranciškaus Juozapo asmenybės vidutiniškumas darė jį tipišku atstovu vokiškojo *Biederkeit*, kurį Schnitzleris yra pavadinęs kvailybės ir klastos mišiniu. Jo vokišką bukumą atskleidžia kelios neapdairiai ištartos pastabos. Pavyzdžiui, kai pirmą kartą imperatoriui buvo užsiminta, kad kroatus jis galėtų palenkti savo pusėn sutikdamas vainikuotis Kroatijos karaliumi, Pranciškus Juozapas apstulbęs atsakė: „Bet aš juk vokiečių valdovas". Kitą kartą jis anaiptol nepamalonino čekų, kai per 1868 metų vizitą patenkintas savimi pareiškė: „Praha atrodo kaip tikras vokiškas miestas" – tai iš jo lūpų skambėjo kaip didžiausias pagyrimas. Pranciškus Juozapas džiaugėsi matydamas vokiečių liberalus nublokštus nuo valdžios ir Reichsrate pergudrautus Taaffės, tačiau labai susirūpino išgirdęs priekaištus, kad visuotinė rinkimų teisė juos visai sužlugdys. Be to, jaunačekiai, atmetę 1890 metų kompromisą, atrodo, ėmė kelti grėsmę ir vokiečiams, ir monarchui.

Pranciškui Juozapui nedavė ramybės ir kitas, dar nemalonesnis, reikalas. Vokiečių liberalai, lenkai, jaunačekiai ir stambieji žemvaldžiai sugebėjo susiburti į koaliciją tik priešindamiesi visuotinei rinkimų teisei; jeigu toji koalicija išsilaikytų, primestų jam „parlamentinę" vyriausybę. Vienintelis Taaffei iškeltas uždavinys buvo neleisti rastis parlamentinei vyriausybei: ka-

dangi jam tai daryti nesisekė, Pranciškus Juozapas turėjo imtis kitų priemonių. Jis griebėsi metodo, kurio anksčiau griebdavosi prieš istorines tautas: pagrasino pasitelksiąs mases, jeigu bus kėsinamasi apriboti jo valdžią. Jei parlamento lyderiai dės pastangas primesti jam vyriausybę, jis paremsiąs Taaffę ir pasirūpinsiąs, kad būtų įvesta visuotinė rinkimų teisė; jei vyriausybė bus sudaryta pagal jo sąlygas, „rinkimų geometrija" liks kaip buvusi. O politikai ir nenorėjo valdžios – viena, ko jie troško, tai išlaikyti privilegijuotą savo tautos ar klasės padėtį. Jie nedvejodami priėmė imperatoriaus sąlygas. Taaffe buvo atleistas, ir 1893 metų lapkritį sudaryta koalicinė, iš pažiūros parlamentinė, vyriausybė. Ši vyriausybė, kaip ir Taaffės, už savo egzistavimą turėjo būti dėkinga imperatoriui. Pavaldžiosioms tautoms nebe pirmą kartą pamosuota tolima lygiateisiškumo perspektyva, bet, kaip visada, čia tebuvo politinis dinastijos manevras įtvirtinant savo valdžią. Taaffe davė Austrijai keturiolikos metų atokvėpį, tačiau juo nesugebėta pasinaudoti geriems tikslams. Ir štai dabar paskutinįkart dinastijai ir Reichsratui pasitaikė nauja galimybė; jos baigtis konstitucinę Austriją supurtė iki pamatų. Nepraėjo nė keletas metų, o visi jau gailėjosi lengvų „geležinio žiedo" ir Taaffės „veikimo apgraibom" dienelių.

KETURIOLIKTAS SKYRIUS

SUMAIŠTIES METAI: NUO TAAFFĖS IKI BADENIO, 1893–1897

Po Taaffės atstatydinimo Austrijos politiką ištiko sąstingis. Jo sistema puikiausiai tiko Austrijos sąlygoms, ir dabar niekas nežinojo, kuo dar ją būtų galima pakeisti. Parlamentinės grupuotės, įpratusios, prieš pradėdamos su Taaffe tartis kokiu reikalu,

pagrasinti jam nuverimu, pagaliau savo grasinimą įvykdė, tačiau niekas iš jų į tą vietą nesitaikė. Imperatorius leido Taaffei nueiti nuo politinės arenos pats gerai nesuvokdamas jo nuvertimo priežasčių ir nenumatęs kitos galimos kandidatūros. Iš naujojo kaizerministerio nebuvo ko tikėtis jokios naudos; jis tęstų Taaffės politiką, gal tik be šio miklių gudrybių. Tuo tarpu dar nebuvo kitos sistemos, kuri imperatoriui galėtų pasirodyti priimtina, nes opoziciją sutelkė tik nusistatymas prieš Taaffę. Pranciškus Juozapas, pats faktiškai ir nulėmęs Taaffės žlugimą, atsakomybę dėl to primetė Reichsratui: jei jau tasai atsisakė turėti reikalų su imperine vyriausybe, tai tegu dabar džiaugiasi neva parlamentine vyriausybe ir įrodo, ar ji gali padaryti ką nors geriau.

Keistu, iškreiptu pavidalu 1893–1897 metų įvykiai, tarsi parodija, pakartojo 1848 ir 1849 metų įvykius. Taaffe buvo kur kas ciniškesnis, bet menkesnis Metternicho analogas, priklausomas nuo imperatoriaus malonės ir stengęsis išsaugoti imperijos valdžią laviruodamas tarp tautybių ir klasių. 1893 metų lapkritį toji malonė baigėsi, imperatorius pro pirštus žiūrėjo į visas politines intrigas, panašiai kaip 1848 metais dvaras leido vykti „imperijos revoliucijai". Nuėjus Taaffei, kaip ir anuomet, nuėjus Metternichui, dinastija nebežinojo, ką daryti, ir paniurusi nustūmė problemą savo valdiniams, tarsi jie vieni būtų atsakingi dėl visų sunkumų; galų gale, netekusi kantrybės, metėsi prie stipraus kumščio žmogaus – pirmuoju atveju Schwarzenbergo, dabar Badenio, kad tas ištrauktų dinastiją iš jos pačios nesėkmių liūno ir ryžtingais veiksmais atkurtų tvarką. Tačiau čia analogija ir baigiasi. 1848-ųjų įvykiai buvo tikri, o 1893–1897 metų įvykiai – tik maskaradas, spektaklis, vaidinamas rinktinių aktorių, nė nenujaučiančių, kad bet kokia tikra kova iš anksto pasmerkta. Tačiau už pompastiškų pareiškimų ir tuščiavidurių asmenybių būta realaus pagrindo: Reichsrato teatro scenoje konstitucinė Austrija buvo griaunama tiesiog akyse, ir tai nulėmė milijonų žmonių likimą Vidurio Europoje ir už jos.

Taaffę pakeitė ministrų kabinetas, kuris nešėsi esąs parlamentinis, sudarytas iš partijų lyderių, todėl teoriškai gal šiek tiek ir panašus į parlamentinį. Tačiau iš tikrųjų partijos niekad nepripažino konstitucijos ir neturėjo bendro pamato, dėl kurio galėtų sutarti. Partijos visos iki vienos taip ir liko „interesų grupuotės", kiekviena siekė išgauti iš tuo metu buvusio ministro konkrečių nuolaidų būtent sau ir tada linkusios bendraisiais klausimais balsuoti su valdančiąja dauguma. Partijų nevienijo nei ištikimybė imperijai, nei politinės pažiūros; jos net ir norėdamos nebūtų galėjusios sukurti bendros opozicijos taktikos. Lenkų ir stambiųjų žemvaldžių atstovai parlamente lindėjo tik turėdami tikslą žiūrėti, kad kas nesumanytų apmažinti jų privilegijų, prispausti stambiųjų dvarų ar apriboti Galicijos autonomijos; vokiečiai, teoriškai liberalūs, vien tik stengėsi įtvirtinti savo kaip „valstybinės tautos" padėtį; jaunačekiai ketino drumsti vandenį, komplikuoti reikalus, kol pasieks vieningos Bohemijos, kur šeimininkai būtų čekai, pripažinimą. Iš šių skirtingų ir visiškai neatsakingų elementų koalicijos negalėjo rastis jokia tikra, normali vyriausybė. Pasirinkta išeitis labai pritiko prie viso šito konstitucinio Austrijos farso: papirkinėti partijas imta nebe per Reichsratą, o per vyriausybę. Partijų lyderiai įėjo į „koalicinį" ministrų kabinetą ir čia toliau konfliktavo vienas su kitu, be paliovos grasindami atsistatydinti ar paveikti savo partiją balsuoti opozicijos naudai, jeigu nebus patenkinti jų smulkūs grupiniai reikalavimai. Nė nemėginta kurti koalicijos programos ar bendru sutarimu spręsti tuos klausimus, su kuriais nepavyko susidoroti Taaffei. Toliau tęsėsi politinis Taaffės laikų aukcionas, tik nebebuvo aukcionisto, tad jo tuščią suolą, varžydamiesi tarpusavyje, paeiliui stengėsi užimti kainos siūlytojai. Valdžia išnyko; kaip ir prieškoviu, jos vietą užėmė administracija. Centrinės valdžios išglebimas ir sumaištis – šitokią prabangą galėjo sau leisti tik geležinės biurokratų drausmės sutelkta valstybė; tad Austrija paskutinį savo egzistencijos dešimtmetį gy-

vavo tik palaikoma didžiulės armijos valstybės tarnautojų. Jie, toliau dirbdami savo darbą, privertė valstybę funkcionuoti dar ilgai po to, kai joje baigėsi politinis gyvenimas. Šis prieštaravimas labai glumino tuometinius, XX amžiaus pradžios, politikos vertintojus; juk sunku patikėti, kad didžiulis medis, stipriai suremtas geležiniais statramsčiais, yra miręs vien todėl, kad nebeišsprogdina lapų.

Tie dveji pseudokonstitucinės vyriausybės metai buvo paženklinti bergždžių diskusijų, kurios tik tiek davė, kad uždirbdavo arba atimdavo valdančiajai koalicijai balsus. Vienas iš tokių ginčų turėjo kada nors būti lemiamas, ir visai atsitiktinai tuo lemiamu tapo nesutarimas dėl bendrojo lavinimo mokyklos Celėje – šis klausimas atskleidė visas Austrijos negalias, visą jos tautinių prieštaravimų raizginį. Štirijos provincijos, kurioje buvo Celė, gyventojų daugumą sudarė vokiečiai; šiaurėje tai būta išimtinai vokiško krašto, pietuose vokiškus turgaus miestelius supo slovėnų gyvenamas kaimas. Tačiau kadangi gyventojų migracija iš kaimo į miestus vis didėjo, tai ir tie miesteliai pamažu darėsi slovėniškesni. Slovėnai pradėjo reikalauti, kad miestai patenkintų jų kultūrines reikmes, ypač kad valstybinėse mokyklose, šalia dėstomosios vokiečių kalbos, būtų mokoma ir slovėniškai. Štirijos seimas kategoriškai atmetė šį reikalavimą; slovėnams neliko nieko kito kaip kreiptis į Reichsratą, ir čia juos palaikė čekai. 1888 metais Taaffe buvo įsteigęs slovėniškas klases bendrojo lavinimo mokykloje Maribore[34], didžiausiame pietinės Štirijos mieste. Tatai padrąsino slovėnus toliau reikalauti klasių gimtąja kalba Celėje, mažesniame ir toliau į slovėnų gyvenamas sritis įsiterpusiame mieste, kuriame kažin ar bebuvo vokiečių persvara. Celė, skirtingai nuo Mariboro, sukėlė didžiules aistras. Mariboras dar tikrai buvo vokiškas miestas, ir niekas nepasikeistų, jei net slovėnų vaikai gautų vidurinį išsilavinimą gimtąja kalba; tačiau jei tokį išsilavinimą

[34] *Vokiškas vardas Marburg.*

slovėnai gautų Celėje, nė vienas iš jų nebevartotų vokiečių kaip kultūrinio bendravimo kalbos, ir Celė vokiečiams būtų prarasta. Panašūs „mūšiai" vyko begalėje Bohemijos bažnytkaimių ir mažų miestelių dėl jungtinių čekų ir vokiečių mokyklų; istorija su Cele pasitarnavo, kad išryškėtų vokiečių ir slovėnų nesutarimai Štirijoje, ir todėl būtent ji tapo apskritai visos Austrijos slavų ir vokiečių konflikto simboliu.

Taaffe, pažadėjęs slovėniškas klases Celėje, palenkė slovėnus ir pelnė jų balsus svarstant 1888–1889 metų biudžetą, tačiau išradingai, kaip jis mokėjo, nuo pažado išsisukinėjo ir 1893-iaisiais, Taaffės nuvertimo metais, Celės mokykloje dėstomoji kalba vis dar buvo viena – tik vokiečių. Po to į valdžią atėjo koalicinė vyriausybė ir, skubotai į visas puses dalydama įvairiarūšius pažadus, stengėsi sau palankiai nuteikti Reichsrato daugumą; taigi pažadėjo tesėti ir senąjį, 1888 metais slovėnams duotąjį, pažadą. Bet vos tik vyriausybė ėmėsi vykdyti savo pažadus, atsimušė į neįveikiamus sunkumus dėl Celės mokyklos. Jei ten bus įvesta slovėnų kalba, vokiečiai – ne tik Štirijos atstovai, bet visi vokiečiai – pagrasino pasitrauksią iš vyriausybės; jei nebus – pasitrauksią slovėnai ir patrauksią paskui save čekus. Celės klausimas dominavo Austrijos politikoje visus 1894 metus. Vokiečiai atsisakė „palikti likimo valiai vokiečių kultūros puoselėtojus pietuose"; slovėnai atmetė vyriausybės pasiūlymą įsteigti grynai slovėnišką bendrojo lavinimo mokyklą kuriame nors kitame miestelyje, kur vokiečiai neturėjo tvirto tradicinio pagrindo. Nepavyko pasiekti jokio kompromiso. 1895 metų birželį vyriausybė gavo iš Reichsrato leidimą įsteigti slovėniškas klases Celės mokykloje; tuomet vokiečiai iš ministrų kabineto pasitraukė, ir parlamentinė koalicija žlugo. Šitaip baigėsi paskutinis mėginimas turėti Austrijoje konstitucinę vyriausybę. Nuo tol šalį valdė imperijos valdžios patikėtiniai, kai kurie stengdamiesi pelnyti šiokią tokią Reichsrato pakantą, o dauguma nekreipdami į jį menkiausio dėmesio.

Konstitucinė Austrija smuko ir žlugo dėl politinių lyderių neatsakingumo. Daugelis tų politikų pripažino stiprios imperijos būtinybę ir niekas, išskyrus vokiečių ekstremistus, tikrai nenorėjo jos sugriauti; tik, nepasitikėdami patys savimi, niekada neįvertino to, kad imperijos likimas priklauso būtent nuo jų. Sekdami ankstesnėmis kartomis, jie paveldėjo įprotį kliautis „valdžia" ir nenorėjo pripažinti, kad sėdę į ministrų kėdes, patys tapo ta „valdžia", mat manė, kad ministro postas – tai tik galimybė išsiderėti stipresnes pozicijas savo atstovaujamiems interesams. Negana to, Austriją smaugė trijų galiojančių konstitucinių sistemų maišalynė – vienas ant kito sukrauti, pilni prieštaravimų Spalio diplomas, Vasario patentas ir 1867 metų „konstituciniai įstatymai". Provincijos sulig metais gaudavo vis daugiau autonomijos, bet neturėjo įpratimo, kaip anksčiau jų globėjai feodalai buvo linkę, iškilusius tautinius konfliktus spręsti savo viduje. Atvirkščiai, tautinės bendruomenės centralizuotą valstybę pripažino, tik jei galėdavo užkrauti Reichsratui savo vietinius nesutarimus. Kaip visada, Habsburgų valstybė siekė pripažinimo netgi rizikuodama būti sudraskyta į gabalus. Celės miesto gyventojų vokiečių mažuma kreipėsi pagalbos į visos Štirijos vokiečius; šie į savo pusę patraukė Bohemijos, Vienos ir net Bukovinos vokiečius. Celės gyventojų slovėnų dauguma, kai jiems Štirijos vokiečiai ėmė kaišioti pagalius į ratus, kreipėsi į Krainos slovėnus, o tie pasitelkė į pagalbą čekus ir mažarusių atstovus iš Prieškarpatės. Reichsratas, nepaisant savo pavadinimo[35], buvo ne imperijos taryba, o konfliktuojančių tautinių grupių susirinkimas; net ir stambieji žemvaldžiai, neva Austrijos patriotai, Austriją ir stambiuosius dvarus laikė sinoniminėmis sąvokomis. Politinių lyderių neatsakingumas imperatorių paskatino, netgi privertė realią valdžią laikyti savo rankose; blaiviai mąstančiais žmonėmis juos galėjo paversti tik

[35] *Vok. Reich – imperija, Rat – taryba. – Vert.*

atsakomybės pojūtis. Bet tie tautiniai konfliktai, kurie Austriją ir pražudė, rodė buvus visuotinį tikėjimą, kad Austrija amžina. Su kiekvienais metais imperatorius vis labiau jautėsi privaląs nesidalyti savo valdžia su neatsakingais politikais; su kiekvienais metais politikai, negalėdami reikštis valdžioje, darėsi vis neatsakingesni.

Kita vertus, Austrijos valstybę slėgė jos pačios stiprumas: ji nesusilpnino savo kišimosi į visus reikalus masto net sėkmingu *laissez faire* laikotarpiu, todėl tuo daugiau radosi pretekstų tautiniams konfliktams. Čia nebuvo nei privačių mokyklų ar ligoninių, nei nepriklausomų universitetų; valstybė su begaliniu tėvišku rūpesčiu steigė galybę visokiausių tarnybų – nuo veterinarinės chirurgijos iki pastatų būklės tikrinimo. Vos ne kiekvieno mokyklos mokytojo, geležinkelio nešiko, ligoninės gydytojo ar mokesčių rinkėjo paskyrimas būdavo akstinas tautinei nesantaikai. Be to, ir privati pramonė dairėsi pagalbos į valstybę, kad ši mažintų muitus, teiktų subsidijų; tokie dalykai visur kur skatina korupciją, o Austrijoje ji dar buvo paženklinta ir nacionalizmo. Vokiečių pramonininkai reikalavo iš valstybės, kad padėtų išsaugoti jų privilegijuotą padėtį; čekai iš jos reikalavo pagalbos įveikiant savo pramonės atsilikimą praeityje. Pirmoji tautinių priešininkų karta buvo universitetų auklėtiniai ir kovojo jie tarpusavyje dėl paskyrimų į aukščiausio profesinio lygio vietas – nesutarimai sukosi tik apie keletą šimtų valstybės postų. Po jų atėjusi karta buvo visuotinio pradinio švietimo vaisius ir kovojo dėl nereikšmingų valstybinės tarnybos pareigybių, kurių būta kiekviename bažnytkaimyje; todėl amžiaus pabaigoje kildavo kur kas masiškesni tautiniai konfliktai.

Išsilavinusio žmogaus, kad ir kokia jo profesinės veiklos sritis, laukė darbas valstybinėje įstaigoje. Išimtis – žurnalistika ir teisė, bet šios dvi nepriklausomos profesijos, kaip daugiau jokia kita, priklausė nuo nacionalizmo. Jos abi skatino tautinę kovą ir abi iš jos pelnėsi. Ir viena, ir kita buvo išimtinai miesto

profesijos, tad suprantama, kad senojoje Austrijoje abi buvo vien vokiečių profesijos – ir tokiu mastu, kad Vengrijoje, kurioje išsimokslinusių vokiečių būta ne per daugiausia, jų vietą užėmė žydai. Nacionalizmas išplito tada, kai valstiečiai, pramokę skaityti ir rašyti, panūdo skaityti laikraščius ir kai, jau prasilavinę, panoro dirbti teisininkais. Prieš tautinį pabudimą koks nors veiklus slovėnas, trokštąs būti žurnalistu, darbo galėjo rasti nebent vietiniame vokiškame laikraštyje ir ten tarp kolegų vokiečių jautėsi nejaukiai. Bet kai tik valstiečiai ir nekvalifikuoti darbininkai išmoko skaityti, jiems tiko kad ir antrarūšis slovėniškas laikraštis, ir čia netgi tie, kurie anksčiau reiškėsi kaip vokiečiai, galėjo iškilti kaip slovėnų rašytojai. Taigi, pavyzdžiui, slovėnų lyderis Karintijoje ilgus metus turėjo neabejotinai vokišką pavardę. Trieste slovėnų lyderis turėjo itališką, o italų lyderis – slavišką pavardę; likę su savo tauta, abu užkopė aukščiau ir pelnė didesnį pripažinimą, nei būtų leidę jų gabumai. Nacionalizmas taip pat nešė sėkmę, bent jau garbę teisininkams. Koks nors mėgstąs bylinėtis mažaraštis rumunų valstietis verčiau rinkosi blogą, bet mokantį rumuniškai teisininką, o ne visapusiškai kvalifikuotą, bet tokį, su kuriuo, kad susikalbėtų, turėjo grabalioti vokiškai. Teisininkas buvo svarbiausia tautinio judėjimo figūra kiekviename mažame miestelyje: jis vienintelis galėjo savo tautiečiams patarti ir nurodyti, į kokią teisingumo įstaigą nešti savo reikalavimus.

Dauguma net ir specialybę turinčių žmonių sąžiningai ir sunkiai dirbo. Nacionalizmas tapo priebėga visokių nuoskriaudų patyrusiems žmonėms – vis mažiau pelno gaunančiam manufaktūrininkui, trokštamo mokslo laipsnio nepasiekusiam studentui, nemokšiškai operaciją atlikusiam chirurgui. Retai kam gyvenime viskas klojasi kuo puikiausiai, todėl daugelis žmonių vienu ar kitu metu jautė prielankumą nacionalizmui. Pramonės ir žemės ūkio darbininkai, skirtingai nuo turtingų valstiečių, XIX amžiaus pabaigoje dar buvo „nepriaugę iki nacionalizmo". Jie

vis dar pripažino „valdžią", nors ir nebe taip besąlygiškai kaip Radetzky'o laikais. Austrija tapo vis labiau industrializuota: sunkioji pramonė užgožė tradicinius Bohemijos amatus, Karintijos ir Štirijos kalnų slėniuose dygo geležies apdirbimo fabrikai. O fabrikai – tai tradicijų ir iš seno susiklosčiusių pagarbių santykių galas. Valstietis nulenkdavo galvą prieš poną, o imperatorių laikė pačiu didžiausiu ponu, esančiu nepasiekiamai toli; nepaisant 1848 metų Kudlicho reformos, jis taip ir liko kažkieno kito nuosavybė. Fabriko savininkas savo skrybėlės nenukeldavo prieš nieką; fabriko darbininkas, nors ir keldavo kepurę prieš savo darbdavį, nebebuvo jo nuosavybė ir net trokšdamas pažaboti jo savivalę organizavo profesines sąjungas. Tarp miestų ir kaimo nestūksojo neperžengiama siena, taigi šis pagarbos menkėjimas plito iš vienos vietovės į kitą. Liaudis jau nebebuvo nesąmoningi „austrai", tačiau kol kas nebuvo dar ir sąmoningi nacionalistai, tad Austrija dar galėjo palenkti juos savo pusėn, jei būtų turėjusi ką jiems pasiūlyti.

Tradiciškai „austriškos" klasės buvo žemės diduomenė ir biurokratija, anksčiau priešiškos, dabar susitaikiusios. Abi – savo nuostatomis ir pažiūromis – laikėsi atokiai nuo tautų. Bajorija Austrijos liaudį laikė tarsi kokiu savo valstiečių tęsiniu, jos vienintelė funkcija – garantuoti bajorijai prabangų gyvenimą; biurokratai liaudį pažinojo tik kaip administravimo objektą ir austriškos dvasios iš jos tikėjosi ne daugiau kaip iš savo kontoros stalo. Beje, itin glaudžiai šias abi „austriškas" klases siejo ištikimybė imperatoriui, todėl visą savo energiją jos nukreipė į kovą su „liberalizmu", kuris kėlė pavojų nuo nieko nepriklausomai imperatoriaus valdžiai. Pats Pranciškus Juozapas niekada nejautė jokių skrupulų sumaniai manevruodamas tarp tautų ir netgi kurstydamas jų tarpusavio priešiškumą; vienintelis jo tikslas buvo sumaniai priešintis bet kokiam mėginimui kištis į kariuomenės ir užsienio politikos reikalus – o tai ir yra du svarbiausi tikrojo liberalizmo siekiai. Pagaliau paskutiniame XIX amžiaus

dešimtmetyje paaiškėjo liberalizmo sutriuškinimo kaina: siekdamas apsaugoti Habsburgų kariuomenę nuo parlamentinės kontrolės, dvaras pasistengė vidurinę klasę įsukti į tautines peštynes, ir dabar toji tautų nesantaika grėsė sugriauti Austrijos valstybę ir tą pačią Habsburgų kariuomenę. Ištikimybė aukščiausiajam kariuomenės vadui buvo visai parankus daiktas bajorams, kurie tarnavo karininkais; biurokratams, kurie rinko mokesčius kariuomenei išlaikyti; beraščiams valstiečiams, iš kurių susidėjo eilinių kareivių pulkai. Bet jis nebuvo prie širdies nei viduriniams pramonininkų ir inteligentų sluoksniams, nei pramonės darbininkams ir netgi valstiečiams, kai tie gavo šiokius tokius išsilavinimo pagrindus.

Pranciškus Juozapas pasižymėjo kaip neturintis idėjų imperatorius – tai buvo jo stiprybė, leidusi jam išsilaikyti. Tačiau XIX amžiui einant į pabaigą būtent idėjos ėmė kurti ir stumti į priekį valstybę; bet kadangi Habsburgų monarchija negalėjo padaryti nieko panašaus į tokią tautinę metamorfozę, kokią įvykdė Hohencolernų monarchija, tai nors reikėjo iškasti ką nors panašaus į „Austrijos idėją". Ši frazė skambėjo ant kiekvieno kampo, bet taip ir neįgijo jokios praktinės išraiškos. Dinastija turėjo vieną tradicinę idėją – tiesa, Juozapo II laikais jos buvo laikinai atsisakyta – tai sąjunga su Romos katalikų bažnyčia. Kontrreformacija išgelbėjo Habsburgų dinastiją nuo ankstyvo išnykimo; iki pat savo galo Austrijos dvaras pasižymėjo tokiu pat universaliu pobūdžiu kaip ir popiežiaus institucija. Pranciškus Juozapas gan anksti pasinaudojo savo absoliutine valdžia, užsimojęs panaikinti Juozapo II potvarkį ir padaryti Romos katalikų bažnyčią savo sąjungininke prieš liberalizmą; šitą sąjungą, paleidus antiklerikalinį buržua ministrų kabinetą, atnaujino Taaffe. Tačiau tai nebuvo patikima sąjunga. Bažnyčios hierarchai buvo „austrai", ir vokiškų kaimo vietovių dvasininkija siekė sutelkti savo valstiečius prieš liberalizmo nuotaikomis gyvenančią Vieną; vis dėlto Bažnyčia negalėjo atstumti bundančių tautų, ypač

matydama, kaip jai iššūkį meta, galima sakyti, tautiškos Stačiatikių ir Unitų bažnyčios. Bažnyčia egzistavo prieš Habsburgus, egzistuos ir po jų; tad nors ji palankiai žiūrėjo į dinastiją, vis dėlto ateities labui laikėsi atsargiai.

Nepaisant to, paskutinę „Austrijos idėjos" versiją – idėjos, kuri kiek išklibusiu pavidalu pergyveno ir dinastiją, ir imperiją, – davė Romos katalikų bažnyčia. Krikščionių socialistų partija, suburta Luegerio, buvo pirmoji reali bažnyčios pastanga eiti su masėmis, demokratiškesnė – ir demagogiškesnė – už Centro partiją, jos vokišką variantą. Krikščioniškasis socializmas apeliavo į tradicinį valstiečių klerikalizmą, stojo už valstiečių nepriklausomybę nuo žemvaldžio, ir tai ne viskas – nepaisant valstiečio priešiškumo miestui, jis telkė valstiečius į sąjungą su krautuvininkais ir amatininkais, kurie su baime stebėjo stambiosios pramonės pažangą. Po teisybei, šita krikščionių socialistų partija buvo austriška Prancūzijos radikalų partijos (ar net Lloido George'o radikalizmo Anglijoje) versija, tik su tuo skirtumu, kad ji veikė išvien su Bažnyčia, o ne prieš ją. Ji užsibrėžė tikslą ginti „mažąjį žmogų" nuo akcinių bendrovių, profesinių sąjungų, nuo bankų ir prekybos kompanijų, net nuo stambiųjų dvarų ir mechanizuoto žemės ūkio. Pradedančias virti politines aistras krikščionys socialistai siekė nukreipti Bažnyčiai nepavojingais kanalais: tai buvo antiliberali, antižydiška, antimarksistinė ir antikapitalistinė politinė srovė. Judėjimo lyderiai gerai žinojo, ką daro: nors apeliavo į žemus žmonių jausmus, ypač į antisemitizmą, bet tarėsi visada galėsią suvaldyti jų pačių sukurstytas aistras. Luegeris skelbėsi: „Tai aš nuspręsiu, kas yra žydas", ir tvirtai gynė kiekvieną žydą, kuris šalinosi liberalizmo ir marksizmo. Seipelis, paskesnis lyderis, taip išsitarė apie savo partijos antisemitizmą: „Tatai padugnėms". Jam ir į galvą neatėjo, kad kada nors tos padugnės nužudys jo įpėdinį. Krikščioniškąjį socializmą galima palyginti su pastanga liesti degutą ir neišsidegutuoti rankų. Kaip „mažąjį žmogų" ginanti partija,

ji objektyviai tarnavo imperijai; jos šalininkai žinojo, ko iš tikrųjų reikia erchercogams. Tradicinius austrus pradžioje pribloškė krikščionių socialistų demagogija; Pranciškus Juozapas paskutiniame dešimtmetyje net keturis kartus atsisakė tvirtinti Luegerį Vienos meru. 1897 metais jį vis dėlto paskyrė, ir dinastija pamatė, kad įsigijo naują sąjungininką.

Paskutiniame amžiaus dešimtmetyje vis labiau audrinantis tautiniams jausmams, Austrijoje radosi dar vienas visuotinis judėjimas ir labai netikėtai suteikė paramą visuotinei imperijai ir dinastijai. 1889 metais Viktoras Adleris išsisklaidžiusius Austrijos marksistus sutelkė į Austrijos socialdemokratų partiją. Tais pačiais metais buvo įkurtas ir Antrasis internacionalas; marksizmas, beje, jau buvo pasukęs į šalį nuo savo pradininko pirminių ketinimų. Marxo politinę strategiją suformavo 1848-ųjų pralaimėjimas. Su skvarbia įžvalga jis matė vokiečių liberalų nenorą prisiimti valdžios atsakomybę. Šį nenorą jis siejo su baime prarasti turtą, todėl tikėjosi, kad beturčių darbininkų klasė tokio nenoro neparodys. Marxas buvo pirmas ir paskutinis revoliucionierius. Jis ne iš tų, kurie revoliuciją propagavo, kad pasiektų socializmą; atvirkščiai, jis tapo socialistu, kad sukeltų revoliuciją. Suprasdamas, kad socialistai masių pasitikėjimą turėtų pelnyti vadovaudami jų kasdienei kovai dėl užmokesčio ir darbo sąlygų, savo tikrąjį tikslą sukoncentravo į tą momentą, kai socialistai užgrobs valdžią ir padarys galą esamai visuomenės sanklodai. Vokiečių socialdemokratai, didžiausia pasaulyje „marksistų" partija, netrukus tą valdžios užgrobimą atidėjo tolimai ateičiai; jų pavyzdžiu pasekė ir Austrijos socialdemokratai. Jie taip pat, kaip ir liberalai, kuriuos patys smerkė, išsilenkė atsakomybės ir paliko dinastiją vieną stumtis link tų tikslų, kurie jiems pasirodė neįveikiami. Kaip krikščionys socialistai buvo demagogai, taip ir socialdemokratai dėjosi esą revoliucionieriai tik kalbomis.

Marksistinis socializmas teoriškai buvo visuotinis: jis skelbė

visų darbininkų, neturinčių tėvynės ir socialistinę Europą įsivaizduojančių be karų ir tautinės neapykantos, vienybę. Socialistai, kaip ir tradicinės valdančiosios klasės, nacionalizmą laikė vidurinės klasės bruožu; į tautinius konfliktus žiūrėjo kaip į konkuruojančių kapitalistų pasirinktą būdą panaudoti valstybės galią prieš užsienio varžovus ir nukreipti darbininkų dėmesį nuo jų tikrojo priešo. Marxas praktiškai buvo kaustomas 1848 metų revoliucinės psichologijos: jis pripažino tik istorinių – šiuo atveju istoriškai revoliucingų – tautų, tai yra vokiečių, lenkų, italų ir vengrų[36], siekius. Slavų nacionalizmą jis atmetė kaip reakcingą apgaulę. Marxui prilipo lenkų tvirtinimai, kad rusinus – Galicijos mažarusius – „išrado" Habsburgai kaip ginklą prieš revoliucingai nusiteikusius lenkus; sutiko jis ir su Engelso nuomone dėl čekų ir kroatų, esą jų judėjimas 1848 metais buvo grynai feodalinis, nenukreiptas prieš dinastiją ir kad Austrijos slavai, „kurie neturi nė pirminių sąlygų savo tautinei egzistencijai" yra pasmerkti būti įsiurbti į revoliucinę socialistinę Vokietiją. Rusų intervencija į Vengriją 1849 metais paskatino Marxą rusus tapatinti su reakcija. Septintajame dešimtmetyje panslavizmo šalininkas Bakuninas metė iššūkį ir galiausiai sugriovė Marxo įtaką Pirmajame internacionale; tai dar labiau sustiprino šio priešiškumą slavams. Neapykanta slavams Marxą ir Engelsą nuvedė gana keistais takais. Fanatiškai nusiteikę prieš rusus, jie įtikėjo, kad ideali valstybė, kuri galėtų įžengti į socializmą apėjusi kapitalistinį raidos tarpsnį, yra Turkijos imperija;

[36] *Tačiau pastarųjų trijų, skirtingai nei vokiečių, – tik su išlygomis. Italijoje "visada bus Vokietijos viršenybė". Vengrija buvo palaikoma su viltimi sulaukti iš jos tokios pagalbos, kuri, deja, taip ir nepasiekė Vienos 1849 metų spalį. Lenkijos valstybės atkūrimo reikalauta siekiant išprovokuoti revoliucinį karą su Rusija, kuris Marxui atrodė būtinas tam, kad Vokietija taptų vieninga; tačiau jeigu kiltų revoliucija Rusijoje, Marxas su Engelsu planavo padalyti Lenkiją tarp Rusijos ir Vokietijos. 1851 metų gegužės 23 dieną Engelsas rašė: "Jeigu rusus galima išjudinti, tai reikia sudaryti su jais sąjungą ir priversti lenkus duoti kelią".*

Gladstone'o entuziazmą dėl Balkanų tautų jie nurašė kaip Anglijos kapitalistų apgavystę ir netgi išaukštino Disraelį kaip kovotoją prieš carizmą – už laisvę ir socializmą. Taigi toji Marxo įsivaizduojamoji socialistinė Europa buvo vokiška Europa, kurioje vengrai, turkai ir galbūt lenkai būtų buvę toleruojami kaip partneriai.

Tokio pat požiūrio laikėsi ir vokiečių liberalai, o kartu su jais ir dualistinė Habsburgų imperija: čia irgi vengrai, lenkai ir Bosnijos turkai[37] naudojosi „valstybinės tautos" privilegijomis. Kadangi pramonė toliau buvo pažengusi vokiečių gyvenamose srityse, pirmieji Austrijos socialdemokratų vadai buvo vokiečiai, nenorintys pripažinti tautinių problemų: bet kadangi jos vis dėlto egzistavo, į jas žiūrėta kaip į streiklaužiais vadinamų žemesnės kvalifikacijos darbininkų, čekų ir slovėnų, būdą kovoti su vokiečių profesinėmis sąjungomis. Kadangi marksizmas neturėjo socialistinės teorijos apie tarptautinę prekybą, Austrijos socialdemokratai į Habsburgų monarchiją žiūrėjo nekaltu kobdenizmo žvilgsniu ir sveikino ją kaip „didelį laisvosios prekybos regioną". Ambicingas profesinės sąjungos sekretorius labiau buvo linkęs skaičiuoti savo narius Lvove ir Trieste, nuo Karpatų iki Alpių, negu apsiriboti Viena ir keliais aplinkiniais miestais. Be to, Habsburgų imperija, teikdama gerovę stambiesiems Vienos kapitalistams, kartu ją teikė ir tų kapitalistų įdarbintiems Vienos darbininkams. Pavyzdžiui, pagrindinis socialistų rašytojas Karlas Renneris, rašęs tautiniais klausimais, smerkė tuos, kurie pritarė visiškos Vengrijos nepriklausomybės reikalavimams, nes „Vengrijos rinka yra nepalyginamai svarbesnė Austrijos kapitalui negu Maroko rinka Vokietijos kapitalui". Vokietijos socialdemokratai bent jau oponavo vokiečių imperialistų planams Maroke, o Austrijos socialdemokratai rėmė Vienos ekonominį imperializmą Vengrijoje ir dar labiau Balkanuose. Ly-

[37] *T. y. Bosnijos slavai (serbai), priėmę islamą. – Vert.*

giai ta pačia dvasia vokiečių socialistas teigiamai vertino vokiečių imperializmą per Pirmąjį pasaulinį karą: „Vokietijos pramonės žlugimas bus ir vokiečių darbininkų klasės žlugimas". Panašiai vėliau Britanijos profesinės sąjungos sekretorius, patapęs užsienio reikalų ministru, teisino imperialistines Britanijos valdas rytinėje Viduržemio jūros dalyje ir Persų įlankoje motyvuodamas tuo, kad jeigu jos bus prarastos, britų darbininkai iškart pajus vėją švilpaujant savo kišenėse. Jei darbininkas nori su darbdaviu dalytis pelną, tai tegu žino, kad teks dalytis ir nuostolius.

Tačiau palaikydami Habsburgų imperijos vienybę ir tokiu būdu neigdami masių tautinius siekius, sau patiems socialdemokratai reikalavo tautinės laisvės. Marxas tikėjosi, kad darbininkų klasės lyderiai ir liks darbininkiškų pažiūrų; iš tikrųjų politikas socialistas ar profesinės sąjungos tarnautojas buvo inteligentas, vidurinės klasės atstovas, kaip mokytojas ar biurokratas. Socialistų lyderiai buvo apsišvietę, protingi žmonės, tiek pat tolimi gamybos sričiai kiek ir pats Marxas: jie niekaip negalėjo išvengti savo klasės nacionalistinio įkarščio. Vos tik nevokiečiai darbininkai tapo organizuoti, tuoj iš jų tarpo radosi savų kalbėtojų, ne mažiau tautiškai susipratusių kaip ir jų bendražygiai inteligentai. Viskas baigėsi tuo, kad Austrijos profesinės sąjungos ir net pati socialistų partija išsiskirstė tautinėmis sekcijomis, kurias tesiejo vien pavadinimas. Pareigos partijoje ir profesinėse sąjungose buvo paskirstytos ir sudvigubintos pagal tautiškumą; tuo tarpu visiems kitiems tautiškumo principo socialdemokratai nepripažino. Iš vokiečių marksizmo kitataučiai socialistai, žinoma, perėmė ir tam tikrą vokišką atspalvį, ir šia prasme Austrijos socialdemokratai išplėtė „Austrijos idėją". Stipriausią padėtį partija turėjo Vienoje; būtent Viena buvo socialdemokratinio judėjimo mąstytojų ir rašytojų santalkos vieta. Jie sugebėjo suderinti – grynai vienietišku mąstymo būdu – drąsius argumentus ir nuolankias išvadas: šūkčiodami re-

voliucingas frazes, jie skleidė po visą imperiją Vienos darbininkų, gyvenančių iš stambiųjų „austrų" žemvaldžių ir kapitalistų užsakymų, požiūrį.

Ir krikščioniškasis socializmas, ir socialdemokratija paskutiniame dešimtmetyje atrodė esą griaunamosios jėgos. Tačiau koalicinės vyriausybės žlugimas 1895 metais privertė Pranciškų Juozapą atsisakyti tos politinės sistemos, kuriai jis čia liberaliomis, čia konservatyviomis priemonėmis vadovavo nuo 1867 metų. Partijos nesugebėjo sudaryti vyriausybės, tad buvo beprasmiška su jomis derėtis. Vienintelė išeitis, atrodė, gali būti tik stipri asmenybė, gelbėtojas, kuris įtvirtins savo valdžią iš viršaus. Tuo naujuoju gelbėtoju – kaip paiškėjo, paskutiniu monarchijos gelbėtoju – tapo Galicijos valdytojas Badenis. Pasižymintis lenkiška savybe prie visko prisitaikyti, jis buvo kaip tik tai, ko reikėjo, – bajoras ir ištikimas imperatoriaus tarnas, tačiau kartu liberalas ir netgi švelnesnės pakraipos antiklerikalas, be to, kaip ir visi lenkai, centralistas; jis aktyviai ir sėkmingai valdė Galiciją, ir tikėtasi, kad bus šiuolaikiškas savo politinėmis idėjomis. Badenis išradingai susidorojo su visuotinės rinkimų teisės problema, kuri buvo atvedusi į aklavietę parlamentarus: patį principą pripažino, bet pasistengė, kad jis nepridarytų žalos. 1896 metais prie esamos kurijų sistemos pridėjo dar vieną, penktą, rinkėjų sluoksnį, kuris visuotiniu balsavimu išrinkdavo 72 narius. Su aristokratišku lengvabūdiškumu Badenis manė, kad demokratinių pažiūrų narius visai turėtų patenkinti nuolatinės mažumos padėtis.

Šiaip ar taip, Badeniui tai buvo pramoga. Kaip daugelis prieš jį ir po jo, jis tvirtai tikėjo, kad sugebės išspręsti konfliktą tarp čekų ir vokiečių. Nieko nelaukdamas dėmesį sutelkė į ekonominį kompromisą su Vengrija, kuris turėjo būti sudarytas 1897 metais; šitai Badenis tikėjosi atlikti padedamas „liberalaus" lenkų, vokiečių ir apramintų čekų bloko. Be kita ko, jis puoselėjo idėją vėl paversti Austriją stipria valstybe; tuomet galėtų pri-

mesti Vengrijai naujas susitarimo sąlygas. Netikėtai Badeniui rankas atrišo užsienio įvykiai. Austrija–Vengrija liovėsi buvusi reikalinga Europai su visais tais pranašumais ir nepatogumais, kurių ji teikė. Kálnoky'o apeliavimas į liberalius vokiečių jausmus 1893 metais nedavė rezultatų. Apie 1894 metus Caprivis pasidarė atsargus: jis neketino Austrijai siūlyti Vokietijos paramos prieš Prancūziją, kuri Kálnoky'ui atrodė būtina norint įtraukti Angliją į veiksmus Artimuosiuose Rytuose. Vietoj to, Caprivis pasirinko kitą politinį ėjimą: nukreipė Anglijos dėmesį nuo Vidurio Europos valstybių, įvėlęs ją į ginčą dėl Nilo slėnio. 1894 metų rudenį Caprivis atsistatydino, o naujasis Vokietijos kancleris Hohenlohe pasuko atgal prie konservatyvios Bismarcko politikos – siekė atnaujinti draugiškus santykius su Rusija ir neberodė palankumo lenkams. Vokiečiai neberėmė nei Kálnoky'o užsienio politikos, nei sąjungos su Austrija. Vėl viltis Kálnoky'ui sušvito, kai 1895 metais į savo postą Anglijoje grįžo Salisbury's. Britų laivynas paskutinį kartą rengėsi įplaukti į Dardanelų sąsiaurį. Šitokia politika buvo nebereali. Tai padaryti buvo neįmanoma nei techniškai – dėl Prancūzijos ir Rusijos sąjungos, nei moralės požiūriu – dėl skerdynių Armėnijoje. 1895 metų pabaigoje Anglija iš esmės atsisakė ginti Turkijos imperiją. Austrija–Vengrija apsižiūrėjo esanti palikta viena, o kai Italija užsitraukė bėdą su Etiopija, prarado paskutinę, kad ir menką, sąjungininkę. Kálnoky's, desperatiškai siekdamas ištrūkti iš šios izoliacijos, metėsi malonės ieškoti Vatikane, jis manė, kad tai vienintelė viltis prieš Prancūzijos ir Rusijos sąjungą. Tad norėdamas prisigerinti Vatikanui, Kálnoky's mėgino kištis į Vengrijos politiką ir užgniaužti ten antiklerikalizmą, kuriuo tada labiausiai reiškėsi vengrų šovinizmas. Tik nieko nepešė – atvirkščiai, sukėlęs vengrų protestą, buvo priverstas pasitraukti iš pareigų. Izoliacija ir artėjanti nelaimė Artimuosiuose Rytuose – tokią grėsmę ateičiai kaip palikimą gavo jo įpėdinis Gołuchowskis. Rusija atrodė užsimojusi okupuoti Bosforą; nei

Vokietija, nei Anglija nesirengė padėti Austrijai–Vengrijai sulaikyti ją. Ir staiga, 1896 metų pabaigoje, pavojus dingo. Rusijos kėslams „ne" pasakė Prancūzija, ir dėl to, ar ne, bet Rusija savo čiuptuvus atsuko į Tolimuosius Rytus, kur užmatė daug lengvesnį paimti ir gerokai didesnį grobį.

Taip 1897 metais Gołuchowskis pasiekė, nors tai visai ne jo nuopelnas, susitarimą su Rusija, kurio išvengė visi iki vieno Austrijos valstybininkai nuo pat Metternicho; ir tą padarė nedemonstruodamas konservatyvaus solidarumo, kuris atrodė būtinas Metternichui. Šiaip jau Gołuchowskis, būdamas lenkas, įtariai ir priešiškai žiūrėjo į Rusiją; vien tik izoliacija ir vokiečių spaudimas privertė sutikti jį su Rusijos pasiūlymu. 1897 metų gegužės mėnesį Austrija–Vengrija ir Rusija sudarė Artimųjų Rytų susitarimą – Rusija, trokšdama laisvomis rankomis veikti Tolimuosiuose Rytuose, Austrija–Vengrija *faute de mieux*: Habsburgų monarchija galėjo priimti tik tokį, koks buvo šis, susitarimą, nes jis leido atidėti Rytų klausimą kiek įmanoma ilgesniam laikui. Šiuolaikine kalba tariant, Artimųjų Rytų reikalai buvo įšaldyti ir, priešingai, nei tikėtasi, „neatitirpo" dešimt metų. Austrijos ir Rusijos susitarimas suteikė Austrija–Vengrijai didžiulį palengvėjimą, bet kartu kėlė ir ne mažesnį pavojų. Jai nebereikėjo bijoti karo su Rusija ir ieškoti sąjungininkių: ji liovėsi kursčiusi italų jausmus ir netgi paisiusi Vokietijos. Kita vertus, su nuslinkusiu Rusijos pavojumi Austrija–Vengrija prarado paskutinius savo „misijos" Europoje likučius. Grėsmė iš išorės nebežabojo aistrų, tad vokiečiai ir ypač vengrai, dvi „valstybinės tautos", kurios labiausiai baiminosi Rusijos užpuolimo, dabar galėjo visą savo nepasitenkinimą, bemaž tokį pat aršų kaip ir 1848-aisiais, nukreipti į Habsburgų monarchiją. Po Austrijos ir Rusijos susitarimo prasidėjo ilgų krizių, šįkart vidinių, laikotarpis; o kadangi tų krizių nepavyko įveikti, jos labiau nei visos kitos praeityje susilpnino monarchiją ir tokią nusilpusią ją užgriuvo nauja išorinė krizė, kuri prasidėjo 1908 metais.

Didysis Badenio gestas sutapo su pavojaus dėl Artimųjų Rytų pabaiga, o jo padariniai pirmą kartą parodė Austrijos ir Rusijos susitarimo pasekmes. Tasai gestas – tai 1897 metų balandžio 5 dienos įsakas, skelbiantis, kad nuo šiol visoje Bohemijoje „vidinio bendravimo" kalbos yra čekų ir vokiečių[38]. Tariamai lygiateisis, jis lėmė būtent čekų pergalę šioje abiejų tautų kovoje. Mat 1868 metų seimo dekretu Bohemijos vokiškose mokyklose buvo uždrausta privalomai mokyti „antrosios provincijos kalbos"; o kadangi, kad gautum tarnybą, dabar buvo reikalaujama mokėti abi kalbas, čekai Bohemijoje ir pastvėrė oficialių pareigybių monopolį. Badenis numetė tą įsaką be jokio paruošiamojo darbo: kaip ir Spalio diplomo rengėjai, jis nesugebėjo numatyti nei galimo žmonių nepasitenkinimo, nei pritarimo. Ir nuoširdžiai dėl Austrijos besisielojanti bajorija, ir pats imperatorius dabar susidūrė su neišsprendžiama dilema: imperija galėjo išsilaikyti tik tada, jeigu ją rems Austrijos tautos; tačiau susitaikiusios tautos kaipmat nušluotų ir aristokratų privilegijas, ir imperijos valdžią.

Badenio įsakas įplieskė vokiečių, sunerimusių dėl beišsprūstančio anksčiau turėto monopolio, pasipiktinimą, kuris tvenkėsi nuo 1879, o gal nuo 1866 metų. Bohemijos vokiečiai kreipėsi į visos Austrijos ir net į Vokietijos vokiečius. Štai čia pagaliau pasitaikė proga pasireikšti Schönereriui. Jo 1885 metais įkurta vokiečių nacionalistų partija tebuvo tūžminga ir triukšminga mažuma. Dabar Schönereris stojo priešakyje vokiečių judėjimo, pasišovusio dar kartą įtvirtinti buvusią imperijos vienybę, kurios pagrindas – vokiečiai. Beje, pats jis turėjo kitą tikslą: vylėsi, kad sukurstytas vokiečių įtūžis išsprogdins imperiją ir atvers kelią didžiajai Vokietijai. Vokiečių tautybės piliečiai, Reichsrate „vals-

[38] *Vokiečių kalba palikta susirašinėjimui su kitomis provincijomis ir su centrine valdžia, taip pat karo pajėgų administracijoje, pašte bei telegrafe ir finansų srityje.*

tybinei tautai" atstovaujantys kalbėtojai elgėsi taip, tarsi būtų priespaudoje gyvenančios tautinės mažumos atstovai; prie jų prisidėjo ir nuosaikesni vokiečiai, net vokiečių socialdemokratai. Savo taktiką jie nusimėgdžiojo iš airių obstrukcijos Vestminsteryje. Airiai troško nutraukti savo ryšius su Anglija; vokiečiai, bent jau teoriškai, norėjo išsaugoti stiprią imperiją – taigi viskas atvirkščiai: sakytum, parlamento nariai anglai griebtųsi obstrukcijos metodo prieš airius. Reichsrato vokiečiai neturėjo nė tos airių nuovokos ir sumanumo, kurie airių reikalą darė kilnų; nuožmūs chuliganai, jie buvo savęs verti „valstybinės tautos" atstovai. Nacionalistinio įkarščio apimti Reichsrato nariai vokiečiai valandų valandas rėkavo ir trypė, trankė suolus ir svaidė į pirmininką rašalines, kol galų gale buvo iškviesta policija ir padarė galą šitai atstovaujamosios valdžios parodijai.

Schönereris ir jo bendrininkai iš Reichsrato metėsi į gatves. Vienoje, Grace, Zalcburge į demonstracijas pulkais išėjo turtingi, respektabilūs piliečiai ir savo tūžmastim nė kiek nenusileido 1848-ųjų alkanoms minioms. Visoje Vokietijoje vyko mitingai, plaukte plaukė pritarimo laiškai. Žinomas istorikas ir kilniadvasis liberalas Mommsenas rašė: „Čekų smegenys nesupranta proto argumentų, bet supranta smūgius. Tai žūtbūtinė kova." Ši krizė parodė, kad Badenis toli gražu nėra tas, kuris galėtų, kaip iš jo buvo tikėtasi, išgelbėti Habsburgų monarchiją. Pripratęs turėti reikalų su neartikuliuotai savo nepasitenkinimą reiškiančiais mažarusių valstiečiais, dabar jis jautėsi bejėgis prieš minias gerai apsirengusių ir sočiai pavalgiusių vokiečių maištininkų. Badenis negalėjo šitų kapitalistų tramdyti su kariuomene ir bijojo kreiptis paramos į masinius krikščioniškojo socializmo ir socialdemokratijos judėjimus, kuriuose mažiau būta tautinių aistrų. Jis visados manė, kad imperijoje gyvena XVIII amžiaus lygio bežadžių valstiečių tautos; visuotinio pasipriešinimo jo autokratiškai valiai Badenis į savo veiklos padarinius nesumojo įkalkuliuoti. Šitie įvykiai sukrėtė visą Austriją, ir 1897 metų lapkritį

Pranciškus Juozapas atleido žmogų, kuris buvo pašauktas išgelbėti imperiją.

Masinės demonstracijos, reiklaujančioas atleisti Badenį iš ministrų, neturėjo precedento nuo pat 1848-ųjų. Vokiečių nacionalistai tiesiog apstulbo dėl tokios greitos sėkmės, tačiau tos minios, kurios ėjo paskui juos, ne mažiau dėl to išsigando. Todėl kad jeigu Schönereriui pavyktų įgyvendinti savo tikslą iki galo ir nuversti „valdžią", tai vokiečių vidurinė klasė nukentėtų pati pirmoji ir skaudžiausiai. Schönereris geidė išdraskyti Habsburgų monarchiją ir jos teritorijas inkorporuoti į Hohencolernų Vokietiją. Šitai toli gražu neatitiko didžiosios daugumos Austrijos vokiečių siekių. Vienos gyventojai norėjo, kad Viena būtų didžiosios Vokietijos imperijos sostinė, o ne kad nusmuktų iki provincijos miesto. Maištas prieš Badenį buvo kulminacija viso to vokiečių nepasitenkinimo, kuris daugiau nei bet kas kitas lėmė Habsburgų monarchijos žlugimą. Vokiečiai neturėjo tiek stiprybės, kad pajėgtų išlaikyti Austriją kaip tautinę vokiečių valstybę, tačiau nesutiko ir su tuo, kad ji virstų betaute valstybe. Jie negalėjo palenkti dinastijos, bet nedrįso ir nuversti; jie galėjo tik trukdyti, jei dinastija sumanydavo ką nors konstruktyvaus.

Žimoma, dinastija nusipelnė žlugimo. Tik šito ir buvo galima tikėtis iš pastangų taip sutaikyti tautas, kaip tai padarė lenkų bajoras, neturintis jokios konstitucinės patirties. Pranciškus Juozapas bandė prisidengti tautų ir jų vadų neatsakingumu – taip iš paskutiniųjų jis stengėsi pateisinti savo dinastinę valdžią, kuri ir neleido tautoms įgauti politinės patirties. Imperatorius buvo geranoriškas, sielojosi dėl savo imperijos išsaugojimo ir net per daug rūpinosi savo valdiniais , tik vieno jis negalėjo – atsisakyti kad ir mažiausios dalies tos valdžios, kurią paveldėjo iš protėvių. Visa Austrijos valstybės struktūra buvo suformuota apie Habsburgų dvarą, tačiau išlikti galėjo tik tuomet, jei dinastija nebūtų laikiusi jos savo vienos monopoliu. Čia ir yra paaiškinimas, kodėl Austrija–Vengrija žlugo. Badenio įsakas buvo pas-

kutinis mėginimas Austrijos tautinius konfliktus išvesti iš mirties taško; nors vėliau taip pat netrūko visokių planų reformuotis, Pranciškus Juozapas liovėsi tikėjęsis pasikeitimų į gera ir tik priešinosi pasikeitimams į bloga. XX amžiaus pradžioje visi dinastijos veiksmai ir pastangos tebuvo gynyba. Po Badenio ji tik džiaugėsi galėdama apsaugoti savo pačios karstą.

PENKIOLIKTAS SKYRIUS

VENGRIJA PO 1867-ŲJŲ: KÁLMÁNAS TISZA IR VENGRŲ SMULKIOJI BAJORIJA

XX amžiaus pradžioje politinė krizė pratrūko tuo pačiu metu ir Austrijoje, ir Vengrijoje. Ir vienur, ir kitur jos priežastis buvo vidurinės klasės nacionalizmas: Austrijoje ji kilo dėl pramonės plėtros, Vengrijoje – dėl žemės ūkio nuosmukio. Pranciškaus Juozapo nusileidimas Vengrijos reikalavimams 1867 metais davė paradoksalų rezultatą: politinė vengrų bajorijos sėkmė sutapo su jos ekonominiu žlugimu. Jau lažo panaikinimas 1848 metais, paklusniai įvykdytas „Bacho husarų", davė pradžią smulkiosios bajorijos nuosmukiui; o jį užbaigė geležinkeliai ir Amerikos grūdų konkurencija. Smulkiųjų bajorų dvarai perėjo didikams, kurie iš lažo panaikinimo tik išlošė – kapitalistiškai pertvarkę savo ūkius, jie galėjo konkuruoti su pasauliu. Po 1867-ųjų iki amžiaus pabaigos Vengrijoje nebeliko šimto tūkstančių nepriklausomų žemės savininkų; trečdalį Vengrijos į savo rankas suėmė didikai, o penktadalį valdė 300 šeimų.

Žemės netekusiai smulkiajai bajorijai visiškai neišnykti leido naujas Vengrijos valstybės pobūdis. Iki 1848 metų valstybės aparatą tesudarė Vengrijos kancleris Vienoje ir keletas klerkų jį pavaduojančioje valdžios įstaigoje Budapešte. Šie tik kopijavo

ano raštus ir siųsdavo toliau į 63 komitatus, autonominius Vengrijos vienetus, administraciškai valdomus – vien tik iš pomėgio – smulkiųjų bajorų. O valstybė, kurią vengrai iš Pranciškaus Juozapo atgavo 1867 metais, buvo išsišakojusi biurokratinė organizacija, tokia pat kaip ir Austrijos, su valstybiniais geležinkeliais, valstybiniu paštu, valstybine sveikatos apsaugos sistema ir valstybiniu švietimu. Ir štai ši „Bacho husarų" sukurtoji valstybė dabar įdarbino bežemę likusią smulkiąją bajoriją. Nors komitatai vėl susigrąžino turėtąją istorinę autonomiją, tai mažai ką bereiškė; vienintelė nepriklausoma jų funkcija buvo nustatyti ir rinkti žemės mokestį, kažkada svarbiausią valstybės pajamų šaltinį, dabar, kaip ir kitose šalyse, likusį įdomia atgyvena. Tipiškas XIX amžiaus pradžios smulkusis bajoras – tai neišsilavinęs ūkio savininkas, pažįstantis tik tradicinės teisės normas, niekada nenukakęs toliau didžiausio savo komitato miesto, o vienas kitas gal kokį kartą gyvenime dalyvavęs kaip deputatas seime Bratislavoje. Tuo tarpu tipiškas XX amžiaus smulkusis bajoras – civilis valstybės tarnautojas, gyvenantis Budapešte, daugiausia, ką išlaikęs kaip nuosavybę, – tai savo šeimos namą, bet be žemės, nebent gaunantis tokią algą ir kyšius, kad pajėgia subsidijuoti dar ir nepelningą dvarelį. Taigi istoriškai buvusi centralizuotos valstybės priešininkė, dabar smulkioji bajorija susitapatino su ja; iki prasidedant XX amžiui, biurokratiniame aparate jau dirbo ketvirtis milijono Vengrijos smulkiųjų bajorų.

Savo komitatuose smulkioji bajorija įgijo gana menką administracinę patirtį; tikrąją bajorų kvalifikaciją priimant į valdininkus sudarė tai, kad jie buvo vengrai. Kaip ir Austrijoje, tautinis klausimas virto kova dėl tarnybos vietų biurokratijoje; Vengrijoje ši kova buvo pradėta iš anksto. Suvokdama pavojų, kad ateityje teks dėl to varžytis su kitomis Vengrijos tautomis, vengrų smulkioji bajorija išdrįso nevykdyti 1868 metais priimto Tautybių įstatymo, o priešingai, kad pasilengvintų savo tiks-

lą, ėmė reikalauti iš visų kitataučių Vengrijos gyventojų išmokti vengrų kalbą. Nė viena tautinė mažuma negavo valstybinės mokyklos – ar pradinės, ar vidurinės – gimtąja kalba, o tos vidurinės mokyklos, kurias turėjo įsisteigę patys slovakai, 1874 metais buvo uždarytos; 1883 metais visose esamose mokyklose priverstinai įvesta vengrų dėstomoji kalba. Viršūnę šitokia politika pasiekė 1907 metais, kai buvo priimtas Apponyi'o parengtas Švietimo įstatymas, pagal kurį visi mokytojai privalėjo duoti ištikimybės priesaiką ir galėjo būti atleidžiami iš darbo, jeigu jų mokiniai nemokėjo vengrų kalbos. Panašiai vengrai reagavo į mažiausią kitų tautybių žmonių politinį aktyvumą – pašalindavo ir šiaip negausius tų tautų atstovus iš parlamento ir pasmerkdavo jų organizacijas. Šitokiais metodais vengrų smulkioji bajorija išlaikė valstybinės tarnybos vietų ir laisvųjų profesijų monopolį. XX amžiaus pradžioje 95 proc. valstybės pareigūnų, 92 proc. komitatų pareigūnų, 89 proc. gydytojų ir 90 proc. teisėjų buvo vengrai. 80 proc. laikraščių ėjo vengrų kalba, o kiti – daugiausia vokiečių: trys milijonai rumunų turėjo 2,5 proc. laikraščių, du milijonai slovakų – 0,64 proc., o trys šimtai tūkstančių mažarusių – 0,06 proc. Ieškodami kur įsidarbinti valdininkais, vengrų bajorai patraukė taip pat ir į Kroatiją; o kadangi krašto administracijai ten vadovavo valdytojas vengras, tai Kroatijos seimas buvo bejėgis ką nors padaryti. Iš Budapešto valdoma geležinkelio sistema pasitarnavo, kad visoje Kroatijoje pridygtų vengrų pareigūnų, o ir sąmoningai buvo naudojama dar labiau didinti kroatų bejėgystei: Vengrijos administracija neleido nutiesti tiesioginės geležinkelio atšakos tarp Zagrebo ir Vienos ir dirbtinai padarė Kroatijos geležinkelio sistemos centru Budapeštą. Net ir pats Kroatijos seimas iš dalies buvo padarytas nevienalytis, nes 1887 metų rinkimuose leista dalyvauti laikinai Kroatijoje gyvenusiems vengrų pareigūnams, nors tuo metu jie jau turėjo ir namus, ir balsavimo teisę Vengrijoje.

Nacionalizmas nebuvo vienintelis vengrų bruožas: kaip pa-

rodė pergalė kovoje dėl dualistinės valstybės, vengrų politinė tauta pasižymėjo nepranokstamu meistriškumu. Žinodami, kad vengrai Vengrijoje sudaro mažumą, bajorai siekė savo pusėn palenkti vieną kitą kitatautį inteligentą, kad jų padedami galėtų laikyti tas tautas bejėges. Jie kur kas labiau rūpinosi užbėgti už akių slovakų ir rumunų vidurinės klasės sujudimui negu kad skatinti savo pačių, tai yra vengrų, tautos savimonę ir nesuko sau galvos dėl vengrų valstiečių švietimo; pagaliau juk buvo aišku, kad nepriklausoma valstiečių partija – net ir pačių vengrų – gali mesti iššūkį bajorijos monopoliui. Į vengrų valdančiąją klasę patekdavo ir kitų tautybių žmonių, nors daugiausia tik vokiečių ir žydų. Vokiečiai, neberūpintys nei Vienai, nei tuo labiau Vokietijai, toliau dominavo prekyboje ir pramonėje, tačiau neretai pamažu vengrėjo. Žydai, išsiveržę iš geto ribų, kaip ir smulkioji bajorija – iš savo komitatų, troško kuo greičiau susilieti su vengrų tauta ir davė Vengrijai talentų – tiek literatūroje, tiek mene, – kurių pati vengrų bajorija stokojo.

Nė viena iš Vengrijos tautybių nebūtų sugebėjusi organizuotai priešintis. Tiesa, Transilvanijos rumunus visada drąsinamai palaikė Bukareštas, o serbai pietuose, nors padrąsinimų sulaukdavo mažai, bet žinojo esant nepriklausomą Serbiją. Tačiau Rumunija po 1877–1878 metų karo kelis dešimtmečius gyveno baimėje, o Serbija pati 1881–1903 metais priklausė nuo Vienos. Vengrijos šiaurėje gyvenančių slovakų ir mažarusių padėtis buvo dar blogesnė, nes jie neturėjo tėvynės kitapus sienos, į kurią galėtų viltingai dairytis. Slovakai labiau nei kada nors savo istorijoje laikėsi atstu nuo čekų. Atsisakyta bandymų sukurti bendrą „čekoslovakų" kalbą; tik slovakų protestantų mažuma išsaugojo palankumą čekams. Vis dėlto šitie slovakai liuteronai, nors priešiški vengrams, įkvėpimo dažniau ieškojo ne Prahoje, o Vokietijoje. Negausūs slovakų veikėjai buvo katalikų kunigai; sudarę sąjungą su vengrų klerikalais, jie antisemitizmą padarė svarbiausiu slovakų nacionalizmo bruožu. Taigi slovakai,

rodos, patvirtino visus tuos kaltinimus, kuriuos jiems metė vengrų ir vokiečių liberalai: jie buvo reakcionieriai, klerikalai, antisemitai ir lojalūs Habsburgams. Vengrai pasistengė, kad slovakų visuomenėje nebūtų pasaulietinės vidurinės klasės; šis vengrų sėkmingai pasiektas tikslas padarė slovakus – ir kol buvo Vengrijoje, ir vėliau, kai pasiekė nepriklausomybę, – politiškai nebrandžiausia ir neatsakingiausia tauta visoje Vidurio Europoje.

Užkarpatės Rusios mažarusiai politinio gyvenimo turėjo dar mažiau. Tautinį jų gyvenimą saugojo tik unitų kunigai, ir šitoji unitų religija, kaip ir Galicijoje, atkirto juos nuo bet kokios paramos. Ji atitolino juos nuo lenkų, lygiai kaip ir nuo carinės Rusijos; o apie nepriklausomą Ukrainą Vengrijos mažarusiai nedrįso net svajoti. Tik vienas dalykas slovakams ir mažarusiams teikė prošvaistę: jie rado naują tėvynę – arba jos pakaitalą – Amerikoje. Jei jau valstietis ryžosi atsiplėšti nuo gimtosios žemės, nebūta jokios priežasties, kuri sulaikytų jį artimiausiame mieste; jam lygiai tas pat buvo, ar apsistoti čia, ar plaukti per vandenyną. Todėl paskutiniais XIX amžiaus dešimtmečiais slovakai ir mažarusiai išsigabeno į Ameriką savo tautinę kultūrą, kurios neturėjo galimybių puoselėti Europoje. Kaip visi emigrantai, jie buvo labiau atsidavę savo tradicijoms negu likusieji šiapus; tapę turtingais „dėdėmis iš Amerikos", jie grįždavo namo vadovauti tautinei kovai amerikoniškais metodais arba rėmė ją materialiai iš užjūrio. Negana to, imigrantai slavai pakeitė net ir pačių amerikiečių politinį požiūrį: demokratijos branginimo idealus jie papildė tautų apsisprendimo idėjomis ir taip pagrindė kelią Habsburgų likimą nulėmusiam Amerikos įsikišimui 1917 metais. Taigi ir šia prasme vengrai gali pretenduoti esą svarbiausi monarchijos žlugimo kaltininkai.

Kroatija sudarė ypatingų problemų ir vengrams, ir patiems kroatams. 1848 metais ir vėliau kroatai kovojo ne už tautines laisves, bet už istorines Kroatijos teises; laikinas Jellačićiaus su-

sižavėjimas ilyrizmo idėja buvo vienas iš tų nepaprastų lūkesčių, kurių tiek daug sklandė tais didžiais revoliucijos metais. Kroatijos bajorija anuomet pasikliovė imperijos globa, tad dabar, Pranciškaus Juozapo palikta, negalėjo galvoti apie kokią nors naują užsienio politiką. Seime vyravo Teisingumo partija – jie toliau reikalavo Kroatijai „valstybingumo teisių" ir gyveno tame išsvajotame viduramžiškų teisės normų pasaulyje, iš kurio vengrai jau buvo ištrūkę. Klerikali, konservatyvi ir prohabsburgiškos orientacijos Teisingumo partija darė vienintelę nuolaidą nacionalizmui – palaikė priešiškumą serbams, kurie, inkoroporavus 1868 metais „karinį pasienį", sudarė ketvirtadalį visų gyventojų. Didžiausia prispaustos klasės ar tautybės paguoda, kai ji gali jaustis viršesnė už kitą, dar labiau prispaustą; todėl Kroatijos šeimininkai vengrai sąmoningai rodė palankumą čionykščiams serbams, kad nuteiktų prieš juos kroatus. Kai keletas Teisingumo partijos narių suabejojo vienintelės jos politinės veiklos – konfliktuoti su serbais – prasme, partijos dauguma iš naujo įtvirtino save kaip Grynojo teisingumo partiją – „grynumą" čia riekia suprasti kaip menkiausios nuovokos apie tikrovę neturėjimą. Kaip paprastai, didžiausi tokio nelankstaus patriotizmo fanatikai buvo atsivertėliai: Grynojo teisingumo partijos lyderis Frankas iš tikrųjų buvo žydas, tapęs kroatu iš klerikalinio įkarščio.

Kroatija, griežtos Vengrijos sienos dirbtinai atskirta nuo Austrijos ir netekusi savo uosto Rijekos, iki pat XX amžiaus buvo atsilikęs agrarinis kraštas. Ir vis dėlto Zagrebe formavosi modernių pažiūrų ir aukšto išsilavinimo vidurinė – profesiją turinčių žmonių – klasė. 1874 metais Zagrebe atidarytas universitetas, nors ir ne toks reikšmingas kaip Prahos; pagaliau ir inteligentai parodė turį savo tautinę politiką, ne tokią bevaisę kaip smulkiosios bajorijos ir į atsargą išėjusių karininkų, kurie iki tol sudarė „kroatų tautą", reikalaujamos istorinės teisės. Šio naujo sąjūdžio vadas buvo Štrosmajeris – Djakovos vyskupas,

valstiečio sūnus, aukštai iškilęs Bažnyčioje ir net dvare, kol dar nebuvo atsidavęs tautiniam reikalui. Būtent Štrosmajeris yra tikrasis pietų slavų idėjos autorius ir jį galėtume laikyti pietų slavų tautos tėvu, jei tokia tauta būtų kada nors iš tikrųjų susidariusi. Ilyrizmo pradininkas Gajus puoselėjo mintį tik apie bendrą kalbą; Štrosmajeris, žvelgdamas į priekį, kalbėjo apie bendrą kultūrą, o žvelgdamas atgal, siūlė gaivinti bendrą praeitį. Šį tikėjimo slavų tautų vienybe aktą galima vertinti kaip aukšto lygio intelektinį *tour de force*. Istorija ir ankstesnė politinė priklausomybė serbus, kroatus ir slovėnus smarkiai atribojo vienus nuo kitų; juos skyrė ir religija, ir kultūra. Tiesą sakant, tik etnografai ir priešistorės specialistai galėjo atskleisti slavų tautų bendrumą: štai kodėl ugdant pietų slavų savimonę tokia svarbi buvo tapusi archeologija ir kraštotyros muziejai. Serbai išpažino stačiatikybę, paremtą didinga, nors ir tolima Bizantijos praeitimi, kroatai ir slovėnai – kaltalikybę. Kroatija kažkada turėjo „istorinę" valstybę; slovėnai sudarė dalį unitarinės Austrijos ir buvo atstovaujami Reichsrate; serbai, kentę turkų ir vengrų priespaudą, pagaliau išsikovojo kad ir mažą, bet nepriklausomą valstybę. Kova prasiskynę kelią į laisvę, serbai ir toliau ketino kovoti tiek su turkais, tiek su Habsburgais; kroatai, nors irgi kovingi, stojo už Habsburgus ir savo „teises" tikėjosi atgauti iš naujo atsiduodami Habsburgų globai. Kroatai niekino barbarus serbus ir jų balkaniškus papročius; bet iš tikrųjų tai serbų inteligentai impulsus savo kultūrai gaudė tiesiai iš Paryžiaus, o kroatus tie impulsai, iškraipyti ir praradę subtilumą, pasiekdavo per vokiečius.

Jokios kitos dvi tautos nebuvo taip labai supriešintos praeities. Tad pietų slavų idėją išprotavo intelektas, o ne subrandino tautinių santykių raida. Štrosmajeris buvo Habsburgų pasaulio žmogus, net ir tada, kai maištavo prieš jį; nusivylęs tuščia dinastijos idėja, jis puolė ieškoti kūrybiškesnės idėjos. Išsikėlęs tikslą suburti tautas draugėn, o ne išblaškyti po tautines valstybes,

jis tikėjo, kad tai įmanoma padaryti kuriant bendrą kultūrą. Jo vadovaujami kroatai įkūrė akademiją – galingą ginklą tautinėje kovoje – ir pavadino ją Pietų slavų akademija; pats Štrosmajeris perleido jai savo unikalų ankstyvosios italų dailės rinkinį. Šis faktas aikvaizdžiai rodo intelektinį pietų slavų sąjūdžio pamatą. Štrosmajeris apeliavo į lankantį meno galerijas visuomenės sluoksnį ir vylėsi, kad Italijos primityvistų paveikslai patrauks jį prie pietų slavų idėjos. Ir neapsiriko. Zagrebo vidurinės klasės inteligentai leidosi Štrosmajerio vadovaujami, tad Zagrebas tapo pietų slavų sąjūdžio lopšiu. Kroatija neturėjo šansų dominuoti pietų slavų sąjungoje, o Kroatijos „valstybingumo teisės" niekaip nederėjo su pietų slavų nacionalizmu, kaip kad, pavyzdžiui, su čekų nacionalizmu derėjo Bohemijos „valstybingumo teisės"; todėl Zagrebo inteligentai pietų slavų idėjai atsidavė be jokių išskaičiavimų. To nepasakysi apie serbus – jie jau turėjo savo valstybę ir nebuvo taip lengvai pasiduodantys italų primityvistų įtaigai; serbai siekė konkrečių praktinių tikslų – išplėsti Serbiją, tad pietų slavų idėja nutarė pasinaudoti kaip pagalbine priemone šitam reikalui. Tikros tautinės valstybės šalininkai, jie tikėjosi pietų slavų sajungai, kad ir kokia ji būtų, primesti dinastiją, istoriją ir kultūrą; Kroatijos tradicijoms čia vietos tikrai nebūtų likę. Tokia akivaizdi galima baigtis Kroatijos patriotus padarė didžiausiais pietų slavų idėjos priešais; panašus priešiškumas Belgrade buvo neįsivaizduojamas. Taigi Zagrebas tapo ir aktyviausia pietų slavų sąjūdžio reiškimosi vieta, ir opozicijos prieš jį centru.

Praktiškai serbai ir kroatai bendradarbiavo mažai. Serbijoje išvis nebuvo kroatų, o Kroatijoje šios abi tautos vien konfliktavo ir varžėsi tarpusavyje. Sutartinai kroatai su serbais gyveno tik Dalmatijoje. Tai nebuvo nei vienų, nei kitų tėvynė, tad jie džiaugėsi liberaliomis Austrijos konstitucionalizmo sąlygomis. Dalmatijos kroatai, žinoma, nenorėjo susijungti su Kroatija, nes tuomet patektų vengrų valdžion, o serbai, kuriuos nuo Serbijos

skyrė Bosnija ir Hercegovina, negalėjo nė vilčių turėti susijungti su Serbija. Todėl čia jie susivienijo kaip pietų slavai prieš italus. Taigi paskutinę Austrijos valstybininkų kartą taip labai bauginusi serbų ir kroatų koalicija radosi dėl Austrijos politikos ir niekad nebūtų susidariusi Serbijoje ir Kroatijoje. Tai buvo žmonių, laisvų nuo tradicijų ir jų tėvynėse tvyrančio nepasitikėjimo, kūrinys, kaip kad „Čekoslovakijos" idėja buvo Moravijoje gyvenančių arba dar toliau – Jungtinėse Valstijose – atsidūrusių čekų ir slovakų kūrinys. Teoriškai prie pietų slavų priklausė ir slovėnai, bet jie gyveno atskirti griežtos Vengrijos sienos ir Viena jiems atrodė lengviau pasiekiama nei Belgradas ar net Zagrebas. Sąjungininkais kovoje prieš vokiečius ar italus jie laikė ne kroatus ar serbus, o čekus, ir norintiems išsaugoti šią sąjungą slovėnams reikėjo, kad Austrija išliktų unitarinė valstybė. Taigi pietų slavų reikalas priklausė nuo kroatų ir serbų santykių, o šių dviejų tautų niekad nebūtų pajėgę sutaikyti jokie kilnūs Štrosmajerio ketinimai (išskyrus Dalmatijoje), jei ne vengrų šiurpios klaidos ir tautinis smurtas[39].

Nacionalistinį vengrų bajorijos įkarštį kurstė ne vien siekis išsaugoti turimą valstybinės tarnybos vietų monopolį kitų tautinių mažumų sąskaita; kartu tai buvo naujas – ir lemiamas – ginklas tame kare, kurį smulkioji bajorija amžinai kariavo su didikais. Didikai, kosmopolitinių nuostatų dvariškiai, kurių stambūs ūkiai vos laikėsi, linko į kompromisą su Habsburgais jau nuo pat Satmaro sutarties laikų; smulkioji bajorija, retai iškišanti nosį iš savo komitatų, visada purkštavo prieš ryšį su Habsburgais. Tokia padėtis buvo 1848-aisiais: dauguma smulkiosios bajorijos rėmė Kossuthą, o didikai su keliomis išimtimis – tokiomis kaip Andrássy's – nuo jo nusigręžė. Tokia pati padėtis buvo ir laikotarpiu prieš įtvirtinant dualizmą: didi-

[39] Štrosmajeris savo pietų slavų programoje neaplenkė ir bulgarų. Vis dėlto per daug nukryptume nuo Habsburgų temos, jei bandytume aiškintis, kodėl Bulgarijoje ši kultūrinė idėja taip ir neįgavo politinio pobūdžio.

kai, su jais ir Andrássy's, bei labiau apsišvietę bajorai rėmė Deáką, o dauguma smulkiosios bajorijos ėjo išvien su Kálmánu Tisza prieš kompromisą. Po 1867-ųjų viskas apsivertė. Didikai, užuot šunuodegaudami prašę iš imperijos dvaro žemės dovanojimų, tapo nuo niekieno nepriklausomais plataus masto žemės kapitalistais, o smulkieji bajorai, supratę, kad paniurę burbėdami savo komitatuose nieko nepakeis, stojo vastybės tarnybon ir tapo nuo jos priklausomi. Dabar jau bajorijai buvo naudingas ryšys su Habsburgais, kad įtvirtintų Vengriją kaip didžiąją valstybę. Tačiau tuo pat metu jie norėjo, kad Habsburgai nesikištų į jų reikalus tvarkantis Vengrijoje, ir sutiko mokėti už šį savarankiškumą pagarbiu Karūnos prerogatyvų karyboje ir užsienio politikoje pripažinimu. Šio pokyčio simbolinė figūra ir tikrasis naujosios Vengrijos kūrėjas buvo Kálmánas Tisza. Jo partija susivienijo su Deáko šalininkais, ir jis 1875 metais tapo ministru pirmininku. Nuo tada Tisza reiškėsi kaip ištikimas Pranciškaus Juozapo patikėtinis; joks kitas vengras nebuvo didesnis „dualistas" ir paklusnuolis užsienio politikos srityje už jį – praeityje opozicijos prieš kompromisą lyderį. Pavyzdžiui, per 1887 metų krizę dėl Bulgarijos Tisza gynė imperijos užsienio politiką nuo Andrássy'o išpuolių.

Siekdami sutvirtinti savo padėtį, Tisza ir jo šalininkai smulkieji bajorai negalėjo apeliuoti vien į savanaudiškumą: Kossutho įtaka buvo per giliai įsiskverbusi, o ir karti 1849–1867 metų laikotarpio patirtis nuolatos gaivino tautinius jausmus. Norėdami įrodyti, kad, nepaisant pataikavimo Pranciškui Juozapui, yra tikri vengrai, Tisza ir jo „mameliukai" be perstojo varė kampaniją prieš kitas Vengrijos tautas. Tačiau vien kurstyti vengrų šovinizmą nepakako: visa centrinė Vengrija, kur gyveno vengrai, ir toliau atkakliai laikėsi Kossutho nuostatų. Kad palaužtų jų užsispyrimą, Tisza netikėtai griebėsi „rinkimų geometrijos". Vengrų gyvenamos rinkėjų apygardos buvo išpūstos, dažnai iki 10 000 balsuotojų; tuo tarpu tautinių mažumų gyvenamos

padarytos mažos, kartais viso labo po 250 rinkėjų, o kadangi ir iš jų vos vienas kitas tesuprato vengriškai, sprendimą nulemdavo pustuzinis pareigūnų. Štai šitaip vengrams pavyko išlaikyti monopolį pasitelkus į pagalbą nevengrų gyvenamas neproporcingai mažas rinkimines apygardas.

Ši geniali sistema pakirto didikų ambicijas. Didikai tikėjosi, kad dualizmas pažers jiems garbingų ir pelningų postų; kaip ir Anglijos vigai, jie paskyrimus į aukštas valdžios vietas vertino kaip tam tikrą pašalpą aristokratijai. Deja, tas vietas pasičiupo beturčiai bajorai, didesni stropuoliai ir ne tokie išrankūs reikšdami savo reikalavimus; tad didikai liko atstumti nuo valdžios. Po Andrássy'o, kai šis paliko savo postą 1871 metais, joks didikas netapo ministru pirmininku; Tisza net nereikalavo, kad būtent vengrų didikas taptų Austrijos užsienio reikalų ministru, kai Andrássy's 1879 metais buvo atleistas ir iš šių pareigų. Didikų viltys atsisuko kitu galu. Jie ketino bendradarbiauti su smulkiąja bajorija prieš imperatorių, o išėjo taip, kad bajorija ėmėsi bendradarbiauti su imperatoriumi prieš juos pačius. Didikai neišmanė, ko stvertis. Jie nebegalėjo pasinaudoti senais metodais veikti per savo įtaką dvare: patys buvo pasistengę, kad Pranciškus Juozapas atsisakytų tiesioginės valdžios Vengrijoje, ir dabar jis akivaizdžiai teikė pirmenybę Tiszai prieš arogantiškus, neatsakingus didikus. Be to, ir ekonominė politika vertė juos priešiškai vertinti ryšį su Habsburgais: jiems reikėjo didelių muitų už grūdus, kad neprarastų išpūstų pelnų iš savo stambiųjų dvarų, ir todėl kas dešimtį metų, kai tik būdavo atnaujinamas kompromisas dėl muitų, šokdavo skatinti Vengrijos nepasitikėjimą Austrija. Savo žemės ūkio interesų gynimas Vengrijos didikus pavertė vengrų nacionalistais, lygiai kaip Prūsijos junkerius – vokiečių nacionalistais; tad vengrai, jau nekalbant apie austrus, valgė brangią duoną, bet užtat „tautinio reikalo" labui.

Taigi didikams – pagal išsiauklėjimą kosmopolitams, isto-

riškai nepriklausomos Vengrijos išdavikams – dabar teko varžytis, kas labiau atsidavęs nacionalizmui, su kalvinistu dvarininku Tisza, kur kas tikresniu už juos vengru. Jie nepajėgė varžytis su juo „vidiniu" šovinizmu: niekas negalėjo pranokti Tiszos ir jo „mameliukų" žygiais prieš kitas Vengrijos tautas. Vienintelė Tiszos silpnybė buvo jo palankumas žydams; tuo bandė pasinaudoti grafas Aladaras Zichy's, klerikalios, antisemitinės Liaudies partijos lyderis. Tačiau nesėkmingai. Žydų prekybininkas ir pinigų skolintojas, kilęs iš Galicijos, slovakus ir mažarusius paveikė labiau negu vengrus, todėl tasai antisemitinis Aladaro Zichy'o įkarštis padarė jį slovakų gynėju. Tai nežadėjo jam vengrų malonės. Taip pat nieko nebuvo įmanoma pasiekti ir pasirinkus labiau idealistinę kryptį už Tiszos ar ginant tautų bendradarbiavimo politiką. „Vengrų tautą" sudarė civiliai tarnautojai, kaimo dvarininkai ir turtingi valstiečiai; nepasižymėdami intelektu, kultūrą plėtoti jie paliko žydams, o šie, kaip atsivertėliai, pasižymėjo ne mažesniu nepakantumu. Net Deáko nuosaikumas buvo grynai taktinis, ir į tokią jo taktiką dauguma vengrų atvirai šnairavo. Vengrų nacionalizmas turėjo pernelyg gilias šaknis istorijoje ir socialinėje aplinkoje, kad jam galėtų vadovauti vidurinės klasės šviesuomenė; todėl čia ir negalėjo rastis tauri asmenybė, koks nors vengrų Štrosmajeris ar Masarykas. Kai imperijos gyvavimo pabaigoje paskutinis iš didikų Mihály Károlyi's paskelbė savo tautinės lygybės doktriną, jam pavyko tik vienas dalykas – tapti nekenčiamu didžiosios Vengrijos priešu.

Tad didikams, stojusiems į kovą prieš Tiszą, neliko kitos altenatyvos kaip tik „išorinis" šovinizmas. Kadangi jie negalėjo laimėti kitų tautų „vengrinimo" varžybų, nutarė savo patriotizmą nukreipti į užsienio politiką. Pavyzdžiui, Andárssy's 1887 metais užsipuolė Kálnoky'į, kam tas nestoja į karą su Rusija ginti Bulgarijos, nors pats 1878 metais irgi nestojo į karą su ja ginti Turkijos. Tačiau Rusija buvo tik antras Kossutho priešas. Pir-

mas buvo dinastija. Ir dabar didikai, Kossutho priešininkai 1848-aisiais, perėmė jo kovą su dinastija – vienintelę kovą, kur Kálmánas Tisza su jais negalėjo varžytis. Tisza ir smulkioji bajorija ėmėsi ginti dualizmą. Andrássy's, dualizmo kūrėjo sūnus, Apponyi's, iš kartos į kartą Habsburgų diplomatais buvusios šeimos palikuonis, vėliau ir Mihály Károlyi's, Satmaro sutarties sudarytojo palikuonis – visi jie stojo už „asmeninę uniją", reikalaudami Vengrijai atskiros kariuomenės, o tai reiškia, kad ir atskiros Vengrijos užsienio politikos. Kossuthas tremtyje ilgai prieštaravo šiai programai ir gynė laisvos nuo Habsburgų Dunojaus konfederacijos idėją. Didikų tai nesuturėjo. Jie pasisavino Kossuthą po mirties 1894 metais. Kossutho palaikai buvo iškilmingai parvežti į Budapeštą, o kartu grįžęs jo niekuo nežymus sūnus iškeltas į Nepriklausomybės partijos lyderius. Didikų patriotizmo proveržį paskatino žemės ūkio sunkumai; prieš pat amžiaus galą jie pasiekė viršūnę. Susidūrę su valstiečių maištavimais, įbauginti žemės ūkio darbininkų sąjungos, didikai nepasitenkinimą nuo stambiųjų dvarų nukreipė į Hofburgą, o visų Vengrijos bėdų priežastimi paskelbė vokiečių kalbos vartojimą kariuomenės vadovybėje. Be to, 1897 metų gegužės Austrijos ir Rusijos susitarimas pašalino pretekstą antirusiškai politikai. Artimuosiuose Rytuose Rusijos pavojus nebegrėsė, todėl visi didikų patriotizmo smūgiai užgriuvo dinastiją.

Konstitucinės vyriausybės griuvimas ir Badenio nesėkmė Austrijoje išblaškė paskutines didikų dvejones. Nebereikėjo bijoti, kad vieningos Austrijos pajėgos bus mobilizuotos prieš juos. Be to, turint omeny, kas dėjosi Reichsrate, aišku, kad negalėjo būti priimtas 1897 metais numatytas atnaujinti Muitų susitarimas; todėl teko pratęsti senąjį iki 1903 metų. Dėl to Vengrijai pasipylė nauji atsiprašymai ir naujos žodinės nuolaidos: Pranciškus Juozapas liovėsi būti imperatoriumi-karaliumi viename asmenyje ir tapo imperatoriumi bei karaliumi dviejuose asmenyse. Per visą tą Austrijos sumaištį atrodė

neįmanoma, kad Pranciškus Juozapas mėgintų kaip nors atremti išpuolius prieš dualizmą, tad visu rimtumu imta protestuoti prieš bendrą kariuomenę. Štai šitaip, praėjus trisdešimčiai metų nuo kompromiso sudarymo, Austrijoje žlugo konstitucinė vyriausybė, ir ryžtinga Vengrijos parlamento dauguma metė iššūkį dualizmui. Austrijos krizė atvėrė duris visos imperijos krizei. Vokiečiai, ligšiolinė „valstybinė tauta", sukėlė pirmąją; vengrai, vis dar „valstybinė tauta", pasistengė, kad kiltų antroji. Ir nė viena iš šių privilegijuotųjų tautų nesuprato, kad keleto kroatų inteligentų galvose bręsta trečioji krizė – vengrų priespaudos ir dinastijos nusigręžimo nuo Kroatijos rezultatas. Per ateinančius dešimt metų pietų slavų klausimas užtemdė Austrijos konstitucinės sistemos sutrikimus bei vengrų reikalavimus; nepraėjo nė dvidešimt metų, ir pietų slavai padarė galą Habsburgų dinastijai, vokiečių viršenybei ir didžiajai Vengrijai.

ŠEŠIOLIKTAS SKYRIUS

PRETENZIJA Į DEMOKRATIJĄ: HABSBURGŲ MONARCHIJOS BOBŲ VASARA, 1897–1908

Badenio atstatydinimas Austrijoje, protestų banga prieš bendrą kariuomenę Vengrijoje – šie įvykiai užbaigė dinastijos 1867 metais pradėtą partnerystę su vokiečių vidurine klase ir vengrų smulkiąja bajorija. Nebelikus išorės pavojaus, „valstybinės tautos" galėjo vėl ištraukti į dienos šviesą ir parodijuoti 1848 metų programas. Šįkart dinastijos reakcija buvo ramesnė nei 1849 metais ir, kaip paaiškėjo, veiksmingesnė: „valstybinėms tautoms" reikėjo dinastijos, nes tik ji palaikė jų reikšmingumą, todėl reali grėsmė prarasti dinastijos paramą nesunkiai galėjo padaryti jas sukalbamas. Pranciškus Juozapas dvejojo, ar griebtis tokių gra-

sinimų: jis niekada niekuo netikėjo, išskyrus ginkluotąsias pajėgas, o dabar nebetikėjo nė jomis. Anuomet, kai imperatoriaus soste sėdėjo silpnaprotis Ferdinandas, žmonės skaičiavo mėnesius ir dienas, kol Pranciškus Juozapas taps pilnametis ir Austrija, gavusi jauną, energingą imperatorių, bus išgelbėta. Dabar, kai Pranciškus Juozapas paseno, visi laukė, kad jis mirtų, o Austriją imtųsi gelbėti jaunas, energingas įpėdinis. Pirmasis iš tų laukiamų gelbėtojų buvo vienturtis Pranciškaus Juozapo sūnus Rudolfas: ganėtinai kritiškai vertindamas valstybės tvarkymą, jis imperiją ketino gelbėti smarkiai padidindamas vokiškojo liberalizmo dozę ir būtų puikiai sutaręs su Frydrichu III, kuris panašiai planavo pasielgti Vokietijoje. Savo paties ir kitų laimei, Rudolfas nusižudė. Naujas gelbėtojas, pradėjęs rodyti savo kritišką balsą amžiaus pabaigoje, buvo imperatoriaus sūnėnas Pranciškus Ferdinandas. Ūmaus būdo, reakcionierius ir autokratas, Pranciškus Ferdinandas suderino pamišėliškai atkaklų siekimą dinastinės valdžios ir vedybas su nekarališko kraujo moterimi, pamynus po kojomis visas dinastijos normas. Jo politinės nuostatos buvo persunktos klerikalizmo. Nors agresyviai despotiškas, Pranciškus Ferdinandas ketino pasitelkti krikščionius socialistus prieš vokiečių vidurinę klasę, ir slovakų bei rumunų valstiečius prieš vengrų bajoriją. Dar vėliau pareiškė pritariąs federalizmui: iš tikrųjų tą federalizmą jis suprato ne kitaip kaip tik provincijų autonomijos išplėtimą bei Spalio diplomo atnaujinimą, bet jokiu būdu ne tautinių laisvių įtvirtinimą. Kaip ir visi konservatyvūs jo pirmtakai, Pranciškus Ferdinandas ėmė nekęsti tautinių judėjimų, vos tik jie tapo demokratiniai; čekus ir vidurinės klasės kroatus laikė tokiais pat savo priešais kaip ir vokiečius. Pranciškus Juozapas irzo dėl jo kišimosi ir mojo ranka į jo planus, tačiau nuolatinė kritika galiausiai privertė jį pasipriešinti sūnėnui, juolab kad to reikalavo vengrai.

Po Badenio Austrija išgyveno trejų metų tarpuvaldį, kai vie-

nas kitą stulbinamu greičiu keičiantys ministrai mėgino, griebdamiesi įmantriausių triukų, surinkti į krūvą Badenio visiems laikams išblaškytas skeveldras. Kaip Badenis savo laiku būtų norėjęs, kad sugrįžtų Taaffės „švelnaus nepasitenkinimo" metas, taip dabar šitie ministrai po jo daug ką būtų atidavę už tai, kad sugrįžtų tos lengvos dienelės, kai tautinės partijos pliekėsi dėl Celės mokyklos. Ministrai nebesvajojo „išspręsti" tautinio klausimo; didžiausias jų siekis buvo atkurti tvarką Reichsrate, kad jo nariai nebemėtytų į pirmininką rašalinių. Neįmanomas buvo joks „sprendimas": vokiečiai nesiliaus kėlę riaušių tol, kol nebus atšauktas Badenio įsakas; čekai ims kelti riaušes, jei jis bus atšauktas. 1898 metų pradžioje Austrijos vyriausybė pasiūlė kompromisą: čekų ir vokiečių kaip „vidinio bendravimo" kalbos bus vartojamos tik tautiškai mišriuose Bohemijos rajonuose, ir mokėti jas abi reikės tik tuose rajonuose tarnaujantiems pareigūnams. Šitokia išeitis neįtiko nė vienai tautai: čekai reikalavo „istorinės" Bohemijos vienybės; vokiečiai išsigando, kad mišriõs gyventojų sudėties rajonai išsprūs jiems ir atiteks čekams. Ir vieni, ir kiti kompromisą atmetė. Čekai pasitenkino tuo, kad Badenio įsakas liko neatšauktas – jis neturėjo praktinės reikšmės, kadangi mokėti abi kalbas galima buvo reikalauti tik iš naujų į tarnybą stojančių pareigūnų. O vokiečius pavyko nuraminti pažadėjus, kad įsakas arba bus peržiūrėtas, arba panaikintas anksčiau, nei pradės galioti praktiškai.

Didžioji dauguma vidurinės klasės vokiečių, nors karšti nacionalistai, pasijuto sukrėsti atsitokėję ir suvokę, kad leidosi vadovaujami Schönererio, – ir iš tikrųjų Schönereris niekados daugiau nebepatyrė tokios sėkmės kaip 1897 metais. Jis su nedidele grupe savo šalininkų ėmė atvirai reikšti priešiškumą Habsburgams ir viskam, kas turėjo kokį nors ryšį su dinastija; skelbė, kad Habsburgų imperiją reikia suskaldyti, ir visaip puolė katalikybę – dinastijos religiją. Atsiribojęs nuo Schönererio, nuosaikieji vokiečių veikėjai 1899 metais sukūrė Sekminių programą

– tai svarbiausia vokiečių siekių deklaracija tarp 1882 metų Linco programos ir 1915 metų Velykų programos. Kitaip nei Linco programa, ši išreiškė ištikimų imperijai ir norinčių ją išsaugoti bei stiprinti vokiečių požiūrį. Šie vokiečiai prisitaikė vieną Linco programos nuostatą – jie irgi siūlė atskirti nuo Austrijos dvi provincijas su labai negausia vokiečių tautine mažuma, kurios be jokių nuostolių gali būti atiduotos tvarkytis istorinėms tautoms; taigi Galicijai ir Dalmatijai ši programa žadėjo laisvą savo tautinių kalbų vartojimą: vienai – lenkų, kitai – italų[40]. Visose kitose Austrijos dalyse tautoms turį būti leista vartoti gimtąją kalbą savo vietinėms reikmėms (ką jos ir taip darė), o vokiečių turinti likti „kalba patogumo dėlei". Sekminių programa buvo akivaizdus vokiečių *Biederkeit* pasireiškimas: vokiečiai teikėsi parodyti malonę lenkams bei italams ir labai neteisingai elgėsi su mažarusiais ir kroatais; išskyrus šitai, vienintelis dalykas, dėl kurio jie nusileido, – tai, kad vokiečių kalbą iš buvusios „valstybinės" pažemino iki „kalbos patogumo dėlei" statuso. Aišku, kad po visų tų riaušių 1897-aisiais būtų buvę sunku ką nors įtikinti vokiečių esant aukščiausios kultūros kalbą.

Vis dėlto Sekminių programa lyg ir žymėjo vokiečių norą grįžti prie konstitucinės politikos ir visiems bendrai ieškoti „sprendimo". Kad vokiečiai nurimtų, 1899 metų spalį Badenio įsakas buvo atšauktas ir vokiečių kalba vėl pripažinta vienintele „vidinio bendravimo" kalba (tokia ji praktiškai visada ir buvo). Tuo tarpu čekai būtent įsako numatytą, o ne prieš tai buvusią tvarką laikė atskaitos tašku, tuo *status quo*, nuo kurio turėtų būti tęsiamos derybos; jie norėjo patys teikti nuolaidas, o ne kovoti dėl jų. Todėl dabar atėjo čekų eilė griebtis obstrukcijos; prieš akis jie turėjo gerą vokiečių pavyzdį, iš kurio ir pasimokė: vėl dundėjo nuo kumščių suolai ir skraidė rašalinės, o padorių če-

[40] *Šios „nuolaidos" iš tikrųjų buvo nuolaidos tik viršesniosioms tautoms; tautinio teisingumo čia būta mažai. Lenkų dauguma Galicijoje turėjo labai menką persvarą, o italai Dalmatijoje sudarė tik 3 proc. gyventojų.*

kų minios išėjo į Prahos gatves. Badenio įsako atšaukimas užbaigė ne tik trumpą Badenio epizodą politikoje; jis užbaigė ir konstitucinį Austrijos vidurinės klasės gyvenimo tarpsnį. Pranciškus Juozapas liovėsi sukęs galvą, kokios sudėties sudaryti ministrų kabinetą, kad juo pasitikėtų Reichsrato dauguma; nustojo jis vykdyti ir konstitucijos nuostatą, reikalaujančią gauti Reichsrato sutikimą dėl mokesčių politikos. Nuo tada, kai buvo atleistas Taaffe, visas ministrų pareigas atliko nuolatiniai pareigūnai. 1900 metais Pranciškus Juozapas išvis atsisakė parlamentinės vyriausybės ir vadovauti departamentams paskyrė biurokratus. Dabar ministru pirmininku vadinamas vyriausiasis biurokratas prie savo kitų pareigų naštos pridėjo šiokį tokį kontaktavimą su Reichsratu.

Naują sistemą sugalvojo ir įdiegė Koerberis, nuolatinis pareigūnas, 1900 metais tapęs ministru pirmininku. Kaip ginklu Koerberis pasinaudojo 1867 metų konstitucinių įstatymų 14 straipsniu, kuris įgaliojo imperatorių esant reikalui išleisti „ypatinguosius nurodymus". Dabar viskam, pradedant biudžetu, prireikė šitų „ypatingųjų nurodymų". Teoriškai Reichsrato dauguma galėjo su jais nesutikti. Tačiau Koerberis to nebijojo: neįtikėtina buvo, kad Reichsrate galėtų susidaryti dauguma, vieninga šiuo klausimu, kaip, beje, ir bet kuriuo kitu. Šiaip ar taip, Koerberis sugebėjo partijoms įtikti vietinės reikšmės nuolaidomis, pavyzdžiui, mokyklų statyba, geležinkelių ir kelių tiesyba – dar ciniškesnė austriška versija tos „ranka ranką plauna" politikos, kuria tuo pat metu Vokietijoje stengėsi įsitvirtinti Bülowas. Reichsratas tebuvo reikšmingas tik kaip susitikimų vieta, kur suėję Koerberis ir partijų lyderiai galėjo derėtis; jis neturėjo jokios įtakos politikai, o Reichsrato nariai neturėjo vilčių padaryti valstybinę karjerą. Jie gavo labiausiai Vidurio Europos politikų trokštamą dalyką – būti nuolatinėje, bergždžioje opozicijoje. Koerberis norėjo įtraukti keletą politikų į savo vyriausybę, kad pridengtų jos akivaizdų biurokratinį pobūdį, tad pasiūlė parei-

gas keletui vokiečių lyderių. Jų atsisakymas parodė, kad politikai yra linkę likti opozicijoje, ir užkirto kelią kokiam nors konstitucinės vyriausybės atgimimui Austrijoje: „Vokiečių partijos privalo nepriimti paskyrimo ministru be portfelio, siekdamos ginti vokiečių interesus prieš ministrą pirmininką; bet jei koks vienas ir sutiks, tai nebus laikoma *casus belli*".

Koerberis, kaip visi jo pirmtakai biurokratai nuo Bacho laikų, nuoširdžiai vylėsi, kad kada nors ateityje bus grįžta prie konstitucinių valdymo formų. 1902 metais jis įvykdė biudžetą ir pagaliau pasirašė teisėtą Muitų susitarimą su Vengrija. Panašių sėkmingų veiksmų vėliau nebepakartojo. Politikai kratėsi atsakomybės balsuoti už biudžetą ar net ir prieš jį. Reichsratas vėl atnaujino savo „teatrą"; vyriausybė tapo „laikinoji", kaip ir 1849 metais. Per penkiasdešimt metų niekas nebuvo padaryta, nebent tik tai, kad pavyko išlaikyti nežlugusią Habsburgų monarchiją. Metternichas ir prieškovio žmonės Koerberio Austrijoje būtų pasijutę visai kaip namie. Reichsratas prarado politinį svorį ir reikšmę; likimo ironija, bet tai sumažino tautinę įtampą ir kai kuriose provincijose leido užglaistyti tautinius prieštaravimus. Žmonės suprato, kad atėję į Reichsratą su savo skriaudomis ir nuoskaudomis vis vien nieko nepeš, tad rado protingiausią, kokią tik galėjo, išeitį, – gyventi santaikoje.

Didžiuoju tų metų laimėjimu laikytinas kompromisas Moravijoje, vietinio seimo priimtas 1905 metais. Moravija tautiniu pagrindu padalyta į rajonus, administruojamus to rajono gyventojų daugumos kalba[41]; didžiausia naujovė buvo balsavimo pagal asmens tautybę principas, kuris leido čekui visada balsuoti kaip čekui, o vokiečiui – kaip vokiečiui, nesvarbu, kuriame rajone jis gyventų; nebeliko reikalo šioms dviem tautybėms varžytis dėl įtakos seime, nes jame nuo šiol buvo nustatytas nekintamas vietų paskirstymas – 73 čekai ir 40 vokiečių. Įgyven-

[41] *Tačiau buvo garantijos ir mažumoms; taip pat numatytos sąlygos, dėl kurių mažuma gali kreiptis ne į rajono, o į provincijos teismą.*

dinus šią protingą idėją, Moravijoje baigėsi tautinė nesantaika – pamokomas pavyzdys kitoms Austrijos provincijoms. Į seimo nario tautybę nustota žiūrėti kaip į savo tautos valios reiškėją, dabar užteko asmeniškesnių apibūdinimų, tarkim, pagal žmonių gymio šviesumą ir pan.; šitoks požiūris kai kam atrodė niekinamas, ypač Renneriui ir kitiems socialistams, kurie nacionalizmą laikė įkyriu kliuviniu kelyje į „didžiąją Laisvosios prekybos imperiją" – išskyrus, žinoma, tada, kai tekdavo skirstytis pareigas Socialdemokratų partijos viduje. Moravijos kompromisas tikrai parodė, kaip vienoje provincijoje gali sugyventi dviejų skirtingų tautybių žmonės, bet neparodė, kaip dvi tautos galėtų suderinti savo susikertančius istorinius siekius. Moravija nebuvo kokia nors šventenybė vokiečiams; nebuvo tokia ir čekams, nepaisant prieš tūkstantį metų klestėjusios Moravijos karalystės; jie tiesiog gyveno Habsburgų sukurtame administraciniame vienete, ir tiek. Nei čekai, nei vokiečiai Moravijos nelaikė savo tėvyne. Čekų tėvynė – Bohemija, vokiečių – visa neaprėpiama Vokietija, tad nenuostabu, kad ir vieni, ir kiti nesunkiai ryžosi šitam kompromisui. Moravijos čekus dėl to kaipmat užsipuolė Prahos čekai, kam tie, girdi, suardę istorinių „Šv. Vaclovo žemių" vienybę; Moravijos vokiečiai savo ruožtu apkaltinti pamynę po kojų istorinę vokiečių misiją. Aikštingai įsižeidę dėl Bohemijoje gyvenančių tautiečių priekaištų, Moravijos čekai ir vokiečiai pasijuto dar artimesni; beje, patys net ir labai būtų pasipiktinę, jei tie patys jų tautiečiai, ar čekai, ar vokiečiai, būtų atsisakę pretenzijų į Bohemiją ar bent į jos dalį, kaip į savo tėvynę.

Dvi tautos viena šalia kitos gali sugyventi draugiškai, jeigu jų tautinių skirtumų neaštrina istorijų ir kultūrų konfliktas. Šis principas, akivaizdžiai parodytas Moravijoje, lygiai taip pat puikiai pasitvirtino Bukovinoje, Galicijos atskirtoje nuo Austrijos ir visų užmirštoje provincijoje. Bukovinos savo tėvyne irgi nelaikė nė viena iš ten gyvenančių tautybių, neturėjo ši žemė ir

istorijos, kurią jos būtų galėjusios savintis. Rumunai ir mažarusiai buvo tautos be praeities; vokiečiai, nepaisant savo vokiškos misijos, jautėsi užslopinti kaimynų – arogantiškų Galicijos lenkų ir Vengrijos vengrų. Bukovina perėmė ir sėkmingai pritaikė Moravijos balsavimo pagal asmens tautybę principą ir nustatė griežtą tautybių proporciją seime. Panaši sistema veikė, tik ne taip oficialiai, Tirolyje tarp italų ir vokiečių, tačiau dėl kitų priežasčių: italai tenorėjo vieno – būti palikti ramybėje, kol galės prisijungti prie tautinės Italijos, ir vokiečiai paliko juos ramybėje, jei tik tie nebandė kištis į vokišką Tirolio pobūdį.

Slovėnai, pleištu įsispraudę tarp italų ir vokiečių, šliejosi prie čekų ir mėgdžiojo juos nuo pat Schmerlingo laikų. Vis dėlto tikroji abiejų tautų padėtis skyrėsi. Čekai turėjo praeitį, nors vėliau ji buvo aptemdyta, ir toji praeitis leido jiems priklausyti prie „istorinių" provincijų; tuo tarpu slovėnai praeities turėjo mažiau nei kuri nors kita Habsburgų monarchijos tauta, išskyrus mažarusius, o kėlė tokius pat tautinius reikalavimus. Kita vertus, čekai, nepaisant „istorinės" didybės, neturėjo savo, tai yra tik jiems vieniems priklausančios, provincijos; o slovėnai visai atsitiktinai turėjo Krainą, kuri buvo grynai slovėniška – kaip Aukštutinė ir Žemutinė Austrija buvo vokiškos. Šiaip ar taip, Kraina slovėnams bent jau atstojo tėvynę, kur jie netrukdomi puoselėjo savo kultūrą ir patys vieni užėmė vietinės valdžios postus. Jų kultūra nebuvo aukšto lygio, bet tai ne jų kaltė; slovėnai neturėjo universiteto (įkūrė jį tik žlugus Habsburgų monarchijai), todėl jų keliami reikalavimai neprašoko vidurinės mokyklos lygio – jie džiaugėsi nereikšmingais postais provincijos viduje ir nereikalavo dalytis imperijos postais. Paradoksas, bet Krainos laisvė buvo neparanki slovėnų mažumoms Štirijoje ir Karintijoje, kurioms teko laikytis prieš sąmoningą ir nuolatinę germanizacijos politiką; mat galimybė gauti tarnybą išviliodavo į Krainą net ir tuos kelis, kurie atsirasdavo, slovėnų lyderius. Štirijoje beveik visiškai agrariniame krašte, kova dar

buvo ne tokia nuožmi. O Karintija turėjo pažangią geležies pramonę, be to, per ją ėjo svarbi geležinkelio atšaka į Triestą; šią sritį vokiečiai planavo paversti visos Vokietijos koridoriumi, jungiančiu juos su Viduržemio jūra, todėl ryžtingai ir be skrupulų elgėsi su vietinėmis tautinėmis mažumomis. Čia vokiečiai buvo suinteresuoti išlaikyti esamas provincijų ribas ir gindami šį požiūrį pasitelkė Bohemijos čekų prieš juos pačius iškeltus argumentus; o slovėnai, nors ir neturėdami jokios vilties, troško, kad provincijų sienos būtų pakeistos pagal tautinių bendruomenių gyvenamus plotus, – programa, kuri nebuvo įgyvendinta net ir po Habsburgų monarchijos žlugimo bei dviejų pasaulinių karų.

Patiriamos skriaudos Karintijoje ir Štirijoje nenuteikė slovėnų prieš Austriją: būtent Vienoje jie ieškojo užtarimo, ir toji Vienos globa, kad ir kokia menka, privertė vietinius vokiečius tapti „irendistais", Schönererio sekėjais, kurie dėjo viltis į Vokietiją, kad ši išvaduotų juos iš Austrijos imperijos gniaužtų. Dar labiau glaustis prie Habsburgų slovėnus vertė ir kitas priešas – pajūrio provincijose gyvenantys italai; konfliktas su jais padarė šį regioną miniatiūriniu klasikiniu tautinių problemų pavyzdžiu. Trys provincijos – Gorica, Istrija ir laisvasis miestas Triestas – geografiškai, bet ne istoriškai, sudarė vienetą. Slovėnai čia buvo daugiausia valstiečiai, o italai priklausė aukštesniam miestiečių sluoksniui, ir net Trieste gyventojų dauguma, nors italakalbė, iš tikrųjų turėjo slovėniškas šaknis. Laikui bėgant ir pamažu nykstant skirtumui tarp istorinių ir neistorinių tautų, Triestas būtų, be abejonės, tapęs slovėnišku miestu, kaip Praha tapo čekiška, o Budapeštas – vengriškas; slovėnų nelaimė, kad per vėlai pabudo jų savimonė. Italai, suprasdami, kad jų dauguma yra fiktyvi ir atsitiktinė, mosavo turto ir aukštesnės kultūros argumentais, tais pačiais, kuriais ir vokiečiai svaidėsi Bohemijoje; beje, aukštesnė kultūra ir čia buvo pademonstruota su tokiu pat įniršiu ir netolerancija. Pagaliau italus mažai jaudino

tautinis teisingumas: jie siekė viršenybės net Dalmatijoje serbų ir kroatų atžvilgiu, nors ten tesudarė 3 proc. visų gyventojų.

Italų ir sovėnų konfliktas Trieste primetė dinastijai dar vieną sunkią problemą. Italai buvo istorinė tauta; kaip ir kitų viršesniųjų tautų, taip ir italų tautiniams siekiams dinastija priešinosi, bet kalbėjo su jais ta pačia politine kalba[42]. Vis dėlto, nors tautinė Italijos valstybė susitaikė su Habsburgų monarchija įstodama į Trilypę sąjungą, italai ir toliau liko griaunamoji jėga imperijoje. Dinastijai nepavyko su jais rasti bendros kalbos, kaip rado ją su lenkais: italų irendistai, be pietinės Tirolio dalies, rankas tiesė ir į Triestą, nors jis Italijai nepriklausė nei geografiškai, nei ekonomiškai. Norėdama išlaikyti pusiausvyrą, dinastija turėjo užtikrinti slovėnams pakenčiamas sąlygas, o tai privertė ją imtis demokratinių priemonių; daugiau niekur kitur imperijoje pavaldžioji tauta nebuvo taip akivaizdžiai palaikoma prieš viršesniąją tautą kaip čia. Tiesa, vėliau dinastija nutarė atsikratyti šios nepageidaujamos sąjungos atiduodama Triestą vokiečių įtakai; tam tikslui ir tiestas geležinkelis į Triestą per slovėnų teritoriją; jis baigtas 1907 metais. O kol šis grynai „austriškas sprendimas" dar nebuvo iki galo įgyvendintas, dinastija globojo slovėnus „perkreiptu veidu"; todėl slovėnai, kurie priešingu atveju būtų likę visai bejėgiai, neperžengė padoriai klerikalaus ir konservatyvaus tautinio judėjimo ribų – ši partnerystė buvo paskutinis dinastijos ir valstiečių sąjungos, sumąstytos rengiant Spalio diplomą, aidas.

Iš visų provincijų, tais pačiais būdais bandžiusių spręsti vietinius nesutarimus, išsiskyrė viena – Galicija. Čia iki šiol viršenybę, nepaisant bundančio mažarusių nacionalizmo, tvirtai laikė lenkai. Kol Reichsratas dar būdavo renkamas galiojant ribotai balsavimo teisei, mažarusiai neturėjo balso; po 1907-ųjų, kai

[42] *Tai gryna teisybė, turint omeny Triestą. Šio sąmoningai imperijos valdžios pastatyto uosto itališką pobūdį nulėmė faktas, kad XIX amžiaus pradžioje italų kalba buvo „valstybinė jūrininkystės kalba".*

pereita prie visuotinės rinkimų teisės, jie jau galėjo dėstyti savo skriaudas Vienai ir obstrukcija neatsiliko nuo praeito dešimtmečio vokiečių ir čekų. Tačiau reikalaudami geresnių sąlygų sau Galicijoje, mažarusiai netroško Habsburgų monarchijos žlugimo: jų nėmaž neviliojo perspektyva atitekti nei carinei Rusijai, nei naujajai tautinei Lenkijai. Beje, tą patį jautė didžioji dauguma Austrijos gyventojų – nors nesižavėjo Habsburgų monarchija, bet verčiau buvo linkę gyventi joje negu patirti visus tuos pavojus, kurie užgriūtų jai žlugus. Čekai bijojo būti prijungti prie didžiosios Vokietijos, slovėnai – priklausyti tiek Vokietijai, tiek Italijai, dauguma vokiečių irgi bijojo patekti Berlyno valdžion ir taip prarasti čia, imperijoje, turimą padėtį. Tik vieni italai troško atsiskirti nuo Habsburgų, bet ir jie norėjo, kad vìsa kìta imperijoje liktų kaip buvę – jiems reikėjo buferio tarp Italijos ir Vokietijos. Be to, nuo Spalio diplomo prasidėjęs ir besitęsiantis provincijų atgimimas davė geidžiamų rezultatų: dabar jose buvo užtektinai biurokratinių darbo vietų, kad vietiniai inteligentai jaustųsi patenkinti ir nesikėsintų į imperijos administraciją; ji liko nepaliesta.

Tačiau Bohemijoje, reikia pripažinti, tautinių prieštaravimų nepavyko taikiai sureguliuoti. Čekai čia anaiptol nebuvo prispausta tautybė: jie turėjo savo universitetą, kultūrinį gyvenimą ir ilgainiui vis daugiau dalyvavo Bohemijos administracijoje. Vietinės sąlygos Bohemijoje nebuvo kokios nors itin sunkios; tiesą sakant, jos buvo itin lengvos, tad tokią išeitį kaip Moravijoje čia atrodė esą dar paprasčiau įgyvendinti. Bet Bohemijos konflikto būta visai kitokio: tai buvo konfliktas dėl Habsburgų monarchijos pobūdžio. Dvi tautos čia varžėsi ne dėl pakenčiamų gyvenimo sąlygų – jos nesutarė gindamos kiekviena savo istorinės tradicijos tąsą; tai buvo konfliktas tarp Šv. Vaclovo karalystės ir Šventosios vokiečių tautos Romos imperijos. Joks taikus šio prieštaravimo sprendimas atrodė neįmanomas. Čekų nepatenkino vien teisė vartoti gimtąją kalbą, be to, jie ją ir taip

turėjo. Jie siekė – ir privalėjo tai daryti – turėti savo tėvynę. Jeigu jiems tai pavyktų, vokiečiai Bohemijoje liktų tik toleruojama tautinė mažuma, o tai reikštų jų, kaip „valstybinės tautos", galą. Nuvainikuoti Bohemijoje, vokiečiai būtų nuvainikuoti visoje monarchijoje, ir Austrija liautųsi buvusi vokiška valstybė. Negana to, riedėdama pakalnėn, viena „valstybinė tauta" paskui save nusitemptų ir kitas; tad nuo to, kuo baigsis tautinis konfliktas Bohemijoje, priklausė lenkų, vengrų ir net italų viršenybės likimas. Aišku, kad jeigu laimėtų čekai, tai leistų monarchijos viduje išsivaduoti iš priespaudos slovėnams, mažarusiams, jau nekalbant apie Vengrijos tautybes. Todėl visų kitų Austrijos provincijų vokiečiai, palaikomi lenkų, drąsino Bohemijos vokiečius[43]; Moravijos čekai ir slovėnai, nors patys viskuo patenkinti, rėmė čekus. Tai buvo svarbesnis klausimas nei vien tik vietinių sąlygų sureguliavimas: Habsburgų monarchija vis dar egzistavo kaip imperinis darinys, ir galų gale turėjo apsispręsti dėl savo pobūdžio.

Senoji Metternicho Austrija laikėsi ant dinastijos ir apsiėjo be tautinių apibrėžčių. Toji Austrija išnyko 1866 metais. Naujai atsiradusi Austrija–Vengrija simbolizavo dinastijos susitaikymą su dviem viršesniosiomis tautomis – vengrais ir vokiečiais: Habsburgai gavo veikimo laisvę užsienio politikoje mainais už Vengrijos nepriklausomybę vidaus reikaluose, ir panašią laisvę „Austrijos" reikaluose už įsipareigojimą užsienio politiką

[43] Mėgstama vokiečių priemonė, kurios pirmą kartą griebtasi XX amžiaus pradžioje, buvo į visų vokiškų provincijų seimus prastumtas dekretas, draudžiantis toje provincijoje mokyti čekų kalbos. Provincijoms, kuriose visai negyveno čekų, tokioms kaip Zalcburgas, tas dekretas atrodė pasityčiojamas; tačiau Žemutinės Austrijos pasienio rajonuose ir tūkstančiams Vienoje gyvenančių čekų jis tapo sunkiu išbandymu. Nors uždraustas imperatoriaus kaip nesutinkantis su konstitucijoje skelbiamais tautinės lygybės principais, dekretas vis dėlto neretai buvo taikomas praktikoje; Vienoje čekams (jų ten gyveno apie 130 000) neleista turėti net savo privačių mokyklų.

vykdyti draugišką Vokietijai. Nepaisant visų postringavimų apie „Austrijos misiją", Habsburgų monarchijoje viskas buvo pajungta užsienio politikos reikmėms ir galingai kariuomenei išlaikyti: galia, o ne gerovė, buvo jos pagrindas. Per trisdešimt taikos metų po Berlyno kongreso šis svarbiausias jos bruožas kiek apiblanko. Tol, kol Vokietija laikėsi taikiai, dviprasmiška dinastijos politika nieko nereiškė, bet vos Vokietija ėmėsi „pasaulinės politikos", Habsburgų monarchijos tautos neišvengiamai turėjo būti įveltos į karą dėl Vokietijos viešpatavimo Europoje, nebent dinastija būtų nutraukusi ryšius su viršesniosiomis tautomis. Aiškus įspėjimas apie Vokietijos užmačias buvo Maroko krizė 1905 metais, kai ji grasindama karu pabandė vadovauti Prancūzijai ir Rusijai. Kaip ir Europai, 1905-ieji Austrijai–Vengrijai irgi buvo krizės metai; jie žymėjo paskutines dinastijos pastangas atgauti nepriklausomą tarptautinę padėtį. Tačiau ar Austrija–Vengrija, dinastinė Habsburgų valstybė, galėjo vykdyti nepriklausomą nuo Vokietijos užsienio politiką? Tai buvo klausimas, į kurį galiausiai atsimušdavo visi „Austrijos problemos" svarstymai. Visi gražūs federacinės Austrijos projektai buvo beverčiai, nes kirtosi su esama konstitucine sistema[44]; tikrasis klausimas buvo – ar dinastijai pavyktų atsikratyti savo 1867 metų partnerių ir vokiečiams, o tuo labiau vengrams primesti federalizmą.

Kaip iš pat pradžių suprato Bismarckas, didžioji Vengrija garantavo Habsburgų draugystę su Vokietija; kaip tik tai leido dinastijai manevruoti tarp Austrijos tautybių neįžeidžiant Vokietijos reicho. Todėl norą, kad būtų panaikinta privilegijuota Vengrijos padėtis, galėjo skatinti priešingos priežastys. Už tai stojo gryni „austrai", lojalūs imperijos piliečiai, norintys, kad ji atsikratytų viršesniųjų tautų diktato; šituo buvo suinteresuoti

[44] *Ir dvigubai beverčiai, kai buvo siūloma (pavyzdžiui, Pranciškaus Ferdinando ir jo aplinkos žmonių) esamų, dirbtinių provincijų federacija.*

ir daugelis tų, kurie norėjo Habsburgų monarchiją paversti grynai vokiška valstybe. Pagaliau gi „Septynių milijonų imperija" buvo programinis visų didžiosios Vokietijos trokštančių vokiečių tikslas nuo Brucko ir Schmerlingo laikų; nuleisti Vengrijai garą agitavo ir toks ryškus vokiečių nacionalistas kaip istorikas Friedjungas. Į kampaniją prieš Vengriją įsitraukė net socialistai: tai leido jiems ginti pavaldžiąsias tautas neatsisakant savo pačių vokiškojo nacionalizmo. Labiausiai juos traukė tai, kad linksniuodami Vengriją jie gali taškytis revoliuciniais šūkiais neužsipuldami dinastijos; tiesą sakant, jie net būtų galėję bendradarbiauti su ja. Pagrindinis jų rašytojas tautiniais klausimais Karlas Renneris įrodė – bent jau jis pats savim patenkintas taip manė – Habsburgų monarchijos pranašumą prieš tautines valstybes[45] ir paragino dinastiją imtis vadovauti Austrijos tautoms žygyje prieš Vengriją. Profesorius Seton-Watsonas savo knygoje duoda tokį vertinimą: „Visa tai galima pavadinti socialistų versija žinomos Grillparzerio frazės *Wann steigt der Kaiser zu Pferde?* (Kada imperatorius užlips ant arklio?)". Renneriui neatėjo į galvą, kad pats pirmasis socialdemokratijos tikslas yra numesti imperatorių nuo arklio; jis nepagalvojo, kad imperatorius, užsilipęs ant savo tautų sprando, ne tam ten įsitaisė, kad atneštų naudos jiems, socialistams. Renneris reikalavo imtis priemonių prieš Vengriją paprasčiausiai siekdamas stiprinti imperiją. Otto Baueris, dar revoliucingesnės sąžinės žmogus, reikalavo iš dinastijos revoliucinės programos; Vengrijoje, ragino jis, reikia įvesti karo padėtį, kad jie ten priimtų visuotinę rinkimų teisę, ir įsteigti žemės ūkio darbininkams profesines sąjungas. Atsakomybės baimė ir vokiškasis *Biederkeit* lėmė daugelį keistų posūkių Austrijos gyvenime; bet niekas nepranoko šio groteskiško paveikslo – Habsburgų kariuomenė, tai yra kontrrefor-

[45] *Toks tautinių valstybių nuvertinimas nesutrukdė Karlui Renneriui džiaugsmingai sveikinti 1938 metais Hitlerio užbaigtą vienyti tautinę Vokietiją.*

macijos ir antijakobinizmo kariuomenė, neša ant pečių iškeltas demokratijos ir socializmo vėliavas. Kaip ir ankstesnių kartų liberalai, socialdemokratai apsimetė pamatę dinastiją esant šalininkę tų doktrinų, kurių sėkmingai įgyvendinti jie patys neturėjo nei drąsos, nei įtaigos.

Pranciškus Juozapas neklausė šių Rennerio ir Bauerio kilniadvasiškai teikiamų revoliucinių patarimų. Jis buvo vienintelis anos, senosios, Austrijos atstovas ir, nepaisant apmaudo dėl pralaimėjimo, suprato, kad 1866 metų įvykių padarinių niekas nebepanaikins. Monarchija toliau galėjo gyvuoti ne dėl Habsburgų stiprybės, o tik dėl Bismarcko nuosaikumo; būtent mažosios Vokietijos politika, o ne kas kita, sąlygojo tą ribotą tautinę laisvę, kurią turėjo Habsburgų tautos. Jų likimas priklausė nuo Berlyno, o ne nuo Vienos, todėl kai tik Vokietijos valdžia liovėsi priešintis didžiosios Vokietijos idėjai, tautos iš savo Habsburgų imperijos nebeturėjo jokios naudos. Vokietija niekuomet nebūtų leidusi Habsburgų imperijai atsinaujinti tiek, kad ji vėl taptų nepriklausoma didžiąja valstybe; tai būtų reiškę jai atsižadėti savo pačios pergalės prie Sadovos vaisių. Be to, Habsburgų monarchija ir negalėjo verstis be Vokietijos paramos, ypač po Anglijos atsitraukimo iš Artimųjų Rytų. Ši akivaizdybė dar ne taip badė akis tarp 1898 ir 1907 metų, kai Rytų klausimas buvo įšaldytas, – tai ir lėmė tą santykinę laisvę, kuria mėgavosi Habsburgų monarchija. Bet 1905 metais Rusija Tolimuosiuose Rytuose patyrė pralaimėjimą ir nori nenori vėl atsigręžė į Europą; taigi ir šia prasme 1905-ieji Habsburgų monarchijai buvo krizės metai – paskutinieji, kai ji dar turėjo vilčių vykdyti savo nepriklausomą politiką.

Ne politika, o konkretūs įvykiai privertė Pranciškų Juozapą imtis veiksmų: nors jis veikė prieš Vengrijos konstituciją, bet turėdamas tikslą išsaugoti, o ne panaikinti dualizmą; Pranciškų Juozapą iš kantrybės išvedė neatsakinga vengrų didikų agitacija prieš bendrą kariuomenę. 1903 metais Vengrijos parla-

mentas atsisakė patvirtinti reikalaujamą žmonių kontingentą kariuomenei, kol vengrų pašauktinių dalinių vadovybėje nebus pereita prie vengrų kalbos. Pranciškus Juozapas į tai atsakė viešu įspėjimu – beje, neatsitiktinai paskelbtu kariuomenės įsakyme, – kad Vengrijos konstitucijos likimas priklauso nuo 1867 metais duotų pažadų tesėjimo. Įtvirtinti dualizmui reikėjo naujo stipraus žmogaus, ir Pranciškus Juozapas rado jį. Tai buvo Istvánas, Kálmáno Tiszos sūnus, lygiai kaip ir tėvas, tvirtai įsitikinęs, kad vengrų bajorija gali išlikti tik bendradarbiaudama su dinastija. Istvánas Tisza ryžosi labai drąsiam dalykui: nepajėgdamas varžytis su skambiai patriotine didikų iškalba, jis nusprendė sužlugdyti juos politiškai – užkraudamas atsakomybę. Jis atsisakė sistemos, besiremiančios vyriausybės įtaka ir korupcija, kuri leido jo tėvui laikytis valdžioje, ir 1905 metais pasiekė, kad įvyktų vieninteliai dualistinėje Vengrijoje laisvi rinkimai. Juos Tisza ir dualizmo šalininkai pralaimėjo, dauguma mandatų vėl atiteko prieš bendrą kariuomenę nusiteikusiems politikams. Pranciškus Juozapas iššūkį priėmė. Pažeisdamas konstituciją, ministru pirmininku jis paskyrė generolą Fejerváry'į – tai buvo tiesmukas bendros kariuomenės pabrėžimas, – o jo padėjėjais – grupę niekam nepažįstamų biurokratų. Tokio įspėjimo nepakako: parlamentinė koalicija toliau reikalavo atskiros Vengrijos kariuomenės, kaip sąlygos, kad vengrai atliktų karo prievolę. 1906 metų vasarį būrys kareivių išvaikė Vengrijos parlamentą, o konstitucija buvo sustabdyta. Po keturiasdešimties konstitucinio gyvenimo metų Vengrija vėl grįžo į Bacho ir Schmerlingo absoliutizmą.

Šįkart niekas nešoko nei priešintis, nei piktintis. Konstitucinė Vengrija buvo centralizuota, biurokratinė valstybė; biurokratai, tegu ir bajorai, negalėjo rizikuoti savo padėtimi ir algomis. Komitatų pasipriešinimas, kažkada Vengrijos išsilaisvinimo variklis, buvo praradęs jėgą: komitatai teapėmė tik mažą dalį administracinės veiklos, o komitatų pareigūnai, šaip ar taip,

dabar buvo kontorose dirbantys biurokratai, o ne savo dvaruose saugiai sėdintys bajorai. Šie bajorai pareigūnai džiaugsmingai pritarė didikams, kol tie tik mėgdžiojo Kossutho frazes, bet iškart atsimetė nuo to reikalo, kai prireikė tų pačių aukų, kurių Kossuthas reikalavo iš jų senelių. Vengrų spaudą, kuri reiškėsi kaip aršiai patriotinė ir „liberali", laikė suėmę vengrais patapę, kad būtų laimėtojų pusėje, vokiečiai ir žydai; dėl tos pačios priežasties jie dabar metėsi palaikyti imperijos įgaliotinių. Taigi konstituciją sustabdyti buvo lengva, bet ne taip lengva pasirodė nuspręsti, ką daryti toliau. Pranciškus Juozapas tik laikinai grąžino į gyvenimą „Bacho husarų" diktatą, kaip ir Austrijos vyriausybė grįžo tik prie „laikinojo" Schwarzenbergo absoliutizmo. Tačiau iškart pakibo klausimas, kuris savo laiku sužlugdė Schmerlingą: ar dinastija išdrįs sudaryti sąjungą su Vengrijos valstietiškomis tautomis prieš jų ponus?

Šią idėją primygtinai piršo Pranciškus Ferdinandas, kurstomas Habsburgams prigimto pavydo vengrams. Fejerváry'o veiksmai rodė, kad idėja jam priimtina: generolas skatino profesines sąjungas ir 1905 metų spalį paskelbė savo vyriausybės ketinimą įvesti visuotinę rinkimų teisę. Tai buvo dvigubas iššūkis „vengrų tautai" – kirto iškart ir per tautines, ir per klasines vengrų privilegijas. Visuotinė rinkimų teisė padarytų juos mažuma prieš kitų tautybių atstovus; o dar baisiau – bajorus paverstų mažuma prieš vengrų valstiečius ir miesto darbininkus. Šitaip grasinti atrodė per drąsu net ir imperijos generolui, kuris kartu buvo ir vengrų bajoras: kaip ir visus ankstesnius per Pranciškaus Juozapo valdymą skambėjusius pagąsdinimus, šį taip pat galima palyginti su pistoletu, kurio tvirtai užspaustas saugiklis. Pagaliau – tai suprato ir pats Juozapas II – sąjungos tarp imperatoriaus ir valstiečių programa po 1789 metų liepos 14 dienos jau buvo anachronizmas. O žemės reformos ir žemės ūkio darbininkų profesinių sąjungų programa buvo gerokai per pažangi Fejerváry'ui: miestų profesinės sąjungos nedarė didelės

žalos, bet tik tol, kol neišėjo už miestų ribų – ir su šia sąlyga jos toleruotos net Harthy'o laikais. Antra vertus, vengrų generolui dėtis į sąjungą su slovakais ir rumunais – to irgi buvo per daug, nepaisant tikros padėties nenutuokiančio Pranciškaus Ferdinando akinimų. Vienintelis patikimas variantas atrodė kroatai; tad kroatų laikysena ir nulėmė šitos krizės baigtį, nors toli gražu ne jiems patiems palankia kryptimi.

Jei „kroatų tautą" ir toliau būtų sudarę tik į atsargą išėję lauko rikiuotės karininkai, Fejerváry's būtų radęs idealius sąjungininkus. Tokia sąjunga buvo įmanoma 1848 metais, na, dar – paskutinįsyk – 1866-aisiais. Tačiau naujieji kroatų lyderiai, vidurinės klasės inteligentai, savo liberaliomis pažiūromis atsitvėrė nuo Jellačićiaus ir nė minčių neturėjo bendradarbiauti su dinastija, tuo labiau neviliojo jų draugystė su imperijos generolu ir Vengrijos aristokratu. Šie kroatų liberalai žinojo savo istoriją ir prisiminė buvę dukart – 1849 ir 1867 metais – imperijos išsižadėti; be to, ir visuotinės rinkimų teisės Kroatijos vidurinės klasės nacionalistai laukė ne labiau nei nacionalistai Vengrijoje ar Austrijoje. Kita vertus, tas pats liberalizmas pavertė juos lengvomis vengrų įtaigumo aukomis; juk vengrų bajorija visai Europai įpūtė liberalios Vengrijos mitą ir apmulkino – ir turėjo mulkinti – kur kas labiau už šiuos kroatų naujokus patyrusius parlamentarus. Vengrijos koalicijos lyderiai skelbėsi kovoją už tautų laisvę nuo Habsburgų ir žadėjo, kad Vengrijos pergalė atneš laisvę ir pietų slavams. Tad kroatų liberalai, bodėdamiesi bevaisiu Grynojo teisingumo partijos atsidavimu dinastijai, leidosi įtikinami, kad laisvę galima iškovoti bendromis jėgomis su Vengrija, o ne konfrontuojant su ja. 1905 metų spalį – tuo pat metu, kai Fejerváry's paskelbė vykdysiąs politiką už visuotinę rinkimų teisę, – kroatų liberalai Rijekoje (Fiumėje) susitiko su kroatų atstovais iš Istrijos ir Dalmatijos. Ten priimtose Fiumės rezoliucijose reikalaujama vėl sujungti Dalmatiją su Kroatija ir įsipareigojama remti vengrų opoziciją, jei vengrai padoriai elg-

sis su kroatais. Netrukus po šio susitikimo Zadare[46] susitiko Kroatijos ir Vengrijos serbų atstovai ir pritarė tai programai – taigi ji tapo serbų ir kroatų koalicijos pagrindu.

Fiumės rezoliucijos nekėlė grėsmės Habsburgų monarchijos egzistavimui nė viena, kad ir menkiausia, užuomina; jos tik reikalavo kroatams tautinės laisvės, kokią turėjo dauguma Austrijos tautų ir net kroatai, gyvenantys Istrijoje bei Dalmatijoje. Vienintelis „korporacinis" reikalavimas išreiškė ne siekį sukurti pietų slavų valstybę, ir net ne susivienyti pietų slavams imperijos viduje; čia tik pareikalauta padidinti Kroatijos teritoriją vėl prijungiant prie jos Dalmatiją – šito kroatai reikalavo 1867 metais ir net anksčiau. Kroatų lyderiai nieko nežinojo apie Serbiją ir apskritai beveik neturėjo supratimo apie jos egzistavimą; net ir serbų lyderiai šia prasme ne ką daugiau juos tepranoko. Zadaro rezoliucijoje jau pabrėžtas šioks toks pietų slavų bendrumas: „Kroatai ir serbai yra viena tauta" – lyg ir atsiribojimas, bet ne daugiau, nuo tradicinės vengrų politikos, kurstančios tarp serbų ir kroatų nesantaiką; bet vidurinės klasės inteligentai liko skirtingose pusėse. Jų koalicija būtų buvusi per sudėtingas reikalas serbų ir kroatų tautoms. Tautų susiliejimas įmanomas tik tada, kai jos dar nesąmoningos; pavyzdžiui, migloti 1848 metų Prahos ekstremistų svaičiojimai apie „čekoslovakus" tik rodė tuometinį ir čekų, ir slovakų nebrandumą. Dabar serbai ir kroatai įžengė į politinę areną ruošdamiesi daryti tą patį. Serbija nuo 1903 metų, kai žlugo Obrenovičių dinastija, išgyveno tautinio atgimimo laikotarpį; Petras Karadžiordževičius, naujasis karalius, išreiškė serbų tautos žingsnį brandaus pasitikėjimo savimi link. Kroatijoje taip pat Štrosmajerio su pietų slavais susijęs idealizmas pradėjo mažti, kai Zagrebo inteligentus ėmė gožti kroatų valstiečių masės. To įrodymas – Štefano Radićiaus suburta Kroatų valstiečių partija – tiek pat agresyvi ir išimtinai

[46] *Itališkas vardas: Zara.*

kroatiška, nepaisant savo demokratiškos socialinės programos, kaip ir bajorijos Grynojo teisingumo partija.

Pietų slavų idėja sulaukė menko atsako tarp pietų slavų tautų ir tarnavo tik jų inteligentams kaip tema papostringauti. Kita vertus, į ją neproporcingai jautriai sureagavo tiek dinastija, tiek vengrai. Nekalta Zadaro rezoliucijos frazė jiems suskambo kaip likimo balsas. Ir imperijos, ir Vengrijos valstybininkai su vienodu įkarščiu ėmė blaškytis, metė kompromisų ir intrigų politiką, kuri buvo tokia patogi per visus tuos praėjusius metus ir, nesugalvoję nieko geresnio, ėmėsi represijų. Neabejotina, kad būtent serbų ir kroatų koalicija davė postūmį Pranciškui Juozapui galutinai susitaikyti su vengrų didikais. Vengrų opozicija ir taip jau buvo prislopusi dėl grasinimo suteikti Vengrijos liaudžiai balsavimo teisę; mat savo valstiečių didikai net labiau bijojo nei kitų Vengrijos tautybių – iš esmės „tautinė kova" buvo tik priemonė paslėpti kur kas aštresnį klasinį antagonizmą. Negana to, didikai pagaliau suvokė, kad jų ginamos programos pergalė sužlugdys juos pačius: jei Vengrija „išsivaduos" iš Austrijos, Austrijos vartotojai atsikratys Vengrijos grūdų ir pirks pigų maistą iš užsienio.

Pranciškus Juozapas savo ruožtu turėjo motyvų skubėti. Visa Habsburgų užsienio politika buvo suvesta į pastangas imperijai vėl tapti nepriklausomai nuo Vokietijos; o konfliktas su Vengrija, tikėtasi, padarys monarchiją stipresnę šiam tikslui, lygiai kaip ir Schmerlingas savo laiku stengėsi prispausti Vengriją, kad imperija geriau pasiruoštų karui su Prūsija. Išėjo atvirkščiai – šis konfliktas monarchiją kaip niekada susilpnino. 1906 metų vasarį Vokietija nusitempė Austriją–Vengriją į Alchesyro konferenciją ir privertė kivirčytis su Anglija ir Prancūzija savo interesų Maroke labui; net Italija ten reiškė nepriklausomą požiūrį. Tad Pranciškus Juozapas staigiai pakeitė kryptį. Jam vėl prireikė gerų santykių su Vengrija kaip ir 1867 metais, nors akstinas tam dabar buvo tik antivokiška nuostata: jei monarchijos

nesustiprino prieš Vokietiją konfliktas su Vengrija, tą turėjo padaryti sutarimas su ja. Bet, kaip ir Beusto laikais, vėl šauta pro šikšnelę: Vengrijos didikai aiškiai matė, kad savo privilegijas išlaikyti galės tik remiami Vokietijos, todėl būtų priešinęsi mažiausioms Habsburgų pastangoms vykdyti tikrai nepriklausomą užsienio politiką. Žodžiu, jiems kompromisą gerokai lengvino ta aplinkybė, kad Austrija–Vengrija tesugebėjo veikti tik kaip „puikus sekundantas dvikovos lauke", anot sparnuoto Vilhelmo II posakio, didžiai įžeidusio Habsburgų politikus.

1906 metų balandį Pranciškus Juozapas ir vengrų didikai atnaujino kompromisą; jo esmė nepasikeitė nuo pat Satmaro sutarties dienų. Didikai išsižadėjo „tautinio" reikalo; Pranciškus Juozapas išsižadėjo Vengrijos liaudies. Vengrijos koalicija sutiko atsisakyti savo opozicinės veiklos ir pripažinti bendrą kariuomenę bei Muitų sąjungą su Austrija; Pranciškus Juozapas atsisakė ketinimų įvesti Vengrijoje visuotinę rinkimų teisę ir paskyrė konstitucinę vyriausybę. Visuotinė rinkimų teisė liko šios vyriausybės programoje, tiesą sakant, ji būdavo visų Vengrijos vyriausybių nuo 1848 metų programose; pasiteisinti dėl atidėliojimo visada rasdavosi kuo, tad ribota, lengvai prieinama korupcijai balsavimo sistema liko nepakeista iki pat 1918 metų, kai didžioji Vengrija subyrėjo. Į pažadus, duotus serbų ir kroatų koalicijai, taip pat niekas nė nemanė atsižvelgti. 1905 metais Ferencas Kossuthas į Fiumės dalyvių pasiūlymą bendradarbiauti atsakė : "Mes laukiame jūsų su meile ir viltimi". 1907 metais tas pats Kossuthas, dabar jau Habsburgų ministras, inicijavo įstatymo projektą padaryti vengrų kalbą vienintele Vengrijos geležinkelių sistemos, net ir Kroatijoje, kalba; o Apponyi's, didysis Vengrijos liberalizmo metras, sukūrė Švietimo įstatymą, pagal kurį tautybėms neleidžiama turėti net savo privačių mokyklų. Šitiems vengrų patriotams, jeigu jau pateko į valdžią, teko eiti Tiszų, tėvo ir sūnaus, pėdomis: norėdami pridengti savo parsidavimą Habsburgų imperijai, jie

dėjosi nacionalistais engdami tautines mažumas ir atgavo smulkiosios bajorijos pasitikėjimą, prižadėję šiai dar daugiau valstybinės tarnybos vietų.

Ne Fiumės rezoliucijos, o šis Kossutho Geležinkelių aktas serbų ir kroatų koaliciją iš popierinės pavertė tikra. Jis privertė serbų ir kroatų inteligentus nusileisti iš idealistinių aukštybių ir imti mąstyti jėgos kategorijomis. Inteligentai tarėsi esą toliaregiškesni už pasitikinčią dinastija kroatų smulkiąją bajoriją, o gavo patirti, kad buvo gerokai kvailesni. Dabar kroatai su serbais puolė ieškoti ginklo, kurį galėtų panaudoti ar greičiau pagrasinti, kad panaudos, ir prieš dinastiją, ir prieš vengrus; toks ginklas buvo tik nepriklausoma Serbijos valstybė. 1907 metais pasklido šiaip jau apgaulinga mintelė, kad Serbija – tai, girdi, „pietų slavų Pjemontas". Šis posakis Vienoje sukėlė paniką: palietė niekada neužgyjančią žaizdą, tai yra priminė tuos baisius 1859 metų įvykius, kurie išpranašavo senosios Austrijos žlugimą. Visos Habsburgų politikos klaidos 1907–1914 metų tarpe kilo iš šios klaidingos italų ir pietų slavų sąjūdžių analogijos. Italų nacionalizmas buvo iš tiesų nesutaikomas; štai kodėl pietų slavų nacionalizmas irgi palaikytas tokiu. Italų nacionalizmą užgniaužti atrodė galima vien tik jėga; todėl vis daugiau radosi žmonių, kurie vienintele priemone prieš pietų slavus taip pat laikė tik jėgą. O iš tikrųjų didžioji dauguma kroatų ir dar daugiau monarchijoje gyvenančių serbų troško, kad monarchija išliktų, jeigu tik būtų sudarytos palankios sąlygos jų tautiniam gyvenimui. Tikrasis pagalys į ratus buvo ne slavų ekstremizmas ir neva nesutaikomas nacionalizmas – tai buvo kietaširdiška Vengrijos valdančiųjų sluoksnių, su kuriais Pranciškus Juozapas 1906 metais atnaujino kompromisą, vengrinimo politika. 1905 metais Pranciškus Juozapas turėjo progą panaikinti 1867 metų savo kapituliaciją, kai neatsilaikė vengrų spaudimui; 1906 metais, kaip ir 1867-aisiais, jam bendradarbiavimo su pavaldžiosiomis tautomis ir klasėmis politika nepasirodė esanti

istorinė galimybė, ir jis praleido šitą progą. Tai buvo paskutinis grindinio akmuo kelyje į pražūtį.

Vengrijos krizė nelauktai atsiliepė Austrijoje. Dinastija negalėjo piršti visuotinės rinkimų teisės vienam parlamentui ir trukdyti ją priimti kitam; be to, 1905 metų lapkritį net ir Rusijos patvaldystė, paveikta revoliucijos, ryžosi priimti visuotinių rinkimų programą. Vengrijoje visuotinei rinkimų teisei priešinosi jungtinė „vengrų tauta", o Austrijoje, Reichsrate, dėl to nebuvo vieningos nuomonės net tarp tų partijų, kurias visuotinė rinkimų teisė galėjo sužlugdyti. Vieninteliai organizuotai prieš ją stojo lenkai, jie reikalavo – ir pasiekė – pernelyg didelio atstovavimo sau mažarusių sąskaita. Tiesioginiai visuotiniai rinkimai Austrijoje buvo forsuotai įvesti imperatoriaus valia. Šiaip jau lėtai ir nepaslankiai protaujantis Pranciškus Juozapas staiga ryžosi šiam dalykui, įtikintas argumentų, kuriuos jam dar 1893 metais dėstė Steinbachas ir Taaffe; o jei jau kam nors ryžosi, tai nesitaikstė su jokiu delsimu. Vengrijoje visuotinė rinkimų teisė niekada netapo kuo nors daugiau kaip tik taktinku pagrasinimu; Austrijoje ji atrodė būsianti geras būdas užbaigti tautinius vidurinės klasės politikų kivirčus. Kita vertus, Austrijos liaudis – ir darbininkai, ir valstiečiai – jau buvo pasiekusi tam tikrą politinį brandumą. Vengrijoje Pranciškus Juozapas būtų neišvengiamai tapęs „valstiečių imperatoriumi"; Austrijoje demokratija kėlė tik tokią grėsmę, kad galėjo primesti jam Karlo Luegerio ir Viktoro Adlerio draugiją – dviejų garbių, pagyvenusių ponų, tokių pat austrų ir vieniečių kaip ir jis pats. Liberalizmo Pranciškus Juozapas nekentė labiausiai. Kaip atkirtį liberalizmui jis pasitelkė nacionalizmą. Dabar, šiuo savo mostu, jis sužaidė demokratiją prieš abu – tiek liberalizmą, tiek nacionalizmą – ir čia rado didžiulę veikimo laisvę, kurios neturėjo nuo 1867 metų.

1907 metais parlamente daugumą balsų gavo krikščionių socialistų partija, antri pagal skaičių – socialdemokratai; tai buvo imperinės idėjos triumfas. Ir krikščionys socialistai, ir socialde-

mokratai, nepaisant visos savo demokratinės frazeologijos, norėjo išsaugoti Habsburgų imperiją; nors jie ir pliekėsi vieni su kitais, bet žaidimas *rouge et noire* buvo lošiamas ant imperijos stalo. Demokratiškai išrinkto parlamento dauguma pritarė vyriausybės vykdomoms priemonėms: biudžetas buvo patvirtintas konstitucijoje numatyta tvarka, o dešimtmētis kompromisas su Vengrija turėjo ir keletą Austrijai palankių punktų. Ministras pirmininkas Beckas, prastūmęs į Reichsratą įstatymą dėl visuotinių rinkimų, atnaujino užmirštą praeities konstitucinę praktiką ir keletui mėnesių įtraukė į savo kabinetą kai kuriuos parlamentarus. Bet, kaip visada, Pranciškus Juozapas užsirūstino ant savo ministro kaip tik tada, kai viskas pamažu lyg ir krypo į gera. Jis pareikalavo labai greitų rezultatų, o rezultatai nebuvo šimtu nuošimčių patenkinami: ir toliau egzistavo tautinės partijos, nacionalistinėmis nuotaikomis buvo persiėmusios net „imperinės" krikščionių socialistų ir socialdemokratų partijos. Krikščionys socialistai, nepaisant savo klerikalizmo, gynė vokiečių viršesnę padėtį Vienoje; socialdemokratai buvo susiskaldę į atskiras tautines grupes, ir, pavyzdžiui, kokie čekų socialistai tautiniu klausimu sutarė su kitomis čekų grupuotėmis. Manyta, kad darbininkai ir valstiečiai nesuks sau galvos dėl nacionalizmo; tai buvo įmanoma tik masinio neraštingumo laikais. Dabar Austrijoje veikė visuotinio pradinio švietimo sistema, o kiekvienas žmogus, kuris moka skaityti ir rašyti, turi apsibrėžti savo tautinę tapatybę.

Pranciškus Juozapas prarado pasitikėjimą Becku ir leido jam atsistatydinti 1908 metų lapkritį. Tačiau aiškinti Becko griuvimą vidaus reikalų nesėkme reikštų daryti tuometinių apžvalgininkų klaidą – jie kalbėjo tik apie vidinę „Austrijos problemą" ir neįžvelgė tikrosios problemos – tai, kad monarchija iš paskutiniųjų bandė veikti kaip didžioji valstybė. Austrijos ir Rusijos susitarimas Rytų klausimu buvo davęs Habsburgų monarchijai atokvėpį, per kurį ji galėjo atgauti nepriklausomą padėtį; 1907

metais tasai atokvėpis baigėsi. Jis nebuvo išnaudotas. Austrija būtų galėjusi tapti nepriklausoma didžiąja valstybe, jeigu joje būtų radęsis nuo masių neatsiribojęs, jomis besiremiantis „austriškasis patriotizmas". XX amžiuje didžiulė imperija negalėjo laikytis vien klerikalizmu ir ištikimybe dinastijai. Tačiau Pranciškus Juozapas buvo verčiau linkęs leisti imperijai pražūti negu sutikti, kad nors menkiausia valdžios dalis atitektų liaudžiai. Becko atstatydinimas rodė imperatorių atvirai atsisakius „revoliucijos iš viršaus", kuri niekada nesti nuoširdi. 1908 metų spalį Pranciškus Juozapas po daugiau kaip šešių dešimčių kompromisų ir nuolaidų metų grįžo atgal į pradinį tašką ir vėl ėmė kliautis tik ginkluota jėga, nuo ko jis, kaip imperatorius, ir pradėjo. Habsburgų monarchija gyvavo tik Austrijos–Vengrijos kariuomenės dėka; vienintelis ateities klausimas, kuris nedavė ramybės, – ar toji kariuomenė ištvers karą, o tuo labiau – pralaimėjimą?

SEPTYNIOLIKTAS SKYRIUS

POSŪKIS PRIE SMURTO, 1908–1914

Karlo Rennerio klausimas „Kada imperatorius užlips ant arklio?" išreiškė visuotinį Vieną apėmusį troškimą, kad būtų imamasi kokių nors veiksmų; šio troškimo nepatenkino nei konstitucinis konfliktas su Vengrija ir jo niekinga baigtis, nei visuotinės rinkimų teisės įvedimas Austrijoje ir jos berezultatis poveikis tautinėms partijoms. Kaip pagyvenęs žmogus, kurio fizinės jėgos jau mąžta, Habsburgų monarchija stengėsi rodytis esanti stipri pabrėžtinai demonstruodama savo gyvybingumą. Veiklos iš valstybės reikalavo visi tie, kurie tikėjo „Austrijos misija" kelti kultūrą ir pragyvenimo lygį; reikalavo socialistai –

profesinių sąjungų ir žemės reformos labui; reikalavo vokiečių nacionalistai, trokštantys, kad monarchija vėl atgautų savo vokišką pobūdį; su vis didėjančiu nekantrumu reikalavo Pranciškus Ferdinandas; reikalavo Conradas von Hötzendorffas, 1906 metais tapęs generalinio štabo viršininku ir įsitikinęs, jog vienintelis vaistas tiek imperijai, tiek kariuomenei nuo silpnumo – tai karas. Veiksmai valstybės viduje, toji išpūsta kampanija prieš Vengriją, nieko nedavė; tad neliko nieko kita kaip bandyti veikti užsienio politikoje. Jei kalbėsim apie asmenybes, Gołuchowskį užsienio reikalų ministro poste pakeitė Aehrenthalis. Jis buvo paskutinis iš visų tų burtininkų, kurie monarchiją žadėjo atgaivinti diplomatinės magijos žygiu. Pasitikintis savimi ir arogantiškas, kalbos maniera primenantis įžūliai amsintį terjerą, jis niekino visus savo pirmtakus pradedant Andrássy'u ir siūlė Austrijai–Vengrijai susigrąžinti Berlyno kongreso laikais turėtą išdidžiai nepriklausomą padėtį. Tiesą sakant, jeigu jis – ir, aišku, monarchija – būtų gyvavę ilgiau, XX amžiaus pradžią galbūt dabar galėtume vadinti Aehrenthalio era.

Šiaip ar taip, Europoje susiklosčiusios aplinkybės tikrai vertė jį imtis veiksmų. Habsburgų monarchija jautėsi labai pažeminta dėl to vergiško vaidmens, kurį jai teko vaidinti Alchesyro konferencijoje. Gołuchowskiui, žinoma, niekas neatrodė per didelė kaina už Galicijos saugumą, bet visi kiti, net monarchijos vokiečiai, buvo pasipiktinę jo politikos rezultatais. Aehrenthalis, turėdamas menką nuovoką apie vidaus politiką, užsienio politikoje siūlė rinktis nepriklausomą kryptį. Jis, kurį laiką dirbęs Austrijos–Vengrijos ambasadoriumi Peterburge, svaičiojo atkursiąs Trijų imperatorių sąjungą ar dar geriau – Šventąją sąjungą; kaip ir Metternichas, jis suprato, kad Vokietiją pavyktų nustumti į žemesnio rango partneres, jei Austrija–Vengrija surastų bendrą kalbą su Rusija ir abi sutartinai grįžtų prie konservatizmo. Aehrenthalis buvo ambicingesnis, labiau pasitikintis Austrijos ir Rusijos santykių klausimu. Metternichas kaip sąly-

gą draugystei kėlė reikalavimą dėl taikios Rusijos politikos Artimuosiuose Rytuose. Aehrenthalis matė, ir kad Turkija nusilpusi, ir kad Rusijai reikalinga aktyvi politika Balkanuose po nesėkmės Tolimuosiuose Rytuose, tačiau užuot mąstęs, kaip pasipriešinti Rusijai, jis manė, kad verta eiti išvien su ja. Jis grįžo ne prie Metternicho, o dar toliau į praeitį: pasiūlė atnaujinti Juozapo II politiką, kai Habsburgų monarchija turėjo savų siekių Balkanuose. Metternichas ir visi jo įpėdiniai baiminosi, kad jei Osmanų imperija subyrės, nuolaužos užgrius ant jų galvų; o Aehrenthalis net pats baudėsi pastūmėti Turkiją link to. Tai buvo žaidimas su mirtimi.

Iš tikrųjų jis nebuvo toks nepriklausomas, kokiu nešėsi. Net jo veiksmų pobūdį diktavo įvykiai. 1906 metais atnaujintas kompromisas su Vengrija neišvengiamai sukėlė „serbų problemą". Ši vidinė valstybės problema įgavo serbų ir kroatų koalicijos, kurią stengtasi apšmeižti ir suardyti, pavidalą; dėl jos kaltė versta Serbijai, kaip Metternichas savo laiku kaltino „revoliuciją" dėl prieškovio laikotarpio sąstingio. Dar svarbiau, tas kompromisas sukėlė ekonominį konfliktą su pačia Serbijos valstybe. Pernelyg dideli muitai Serbijos žemės ūkio produkcijai, ypač kiaulienai, buvo dalis tos kainos, kurią teko mokėti norint įtikti Vengrijos didikams už tai, kad jie nusileido dėl bendros kariuomenės. Serbija atsisakė būti Austrijos satelite, kaip kad yra buvusi valdant Obrenovičių dinastijai. 1906 metais ji pareiškė esanti ekonomiškai nepriklausoma: atsisakiusi Austrijos teikiamų paskolų, Serbija prasimanė pinigų Paryžiuje ir provokuodama pirko ginklus Prancūzijoje, užuot pirkusi pagamintus Škodos ginklų fabrike Bohemijoje. Savo gyvulininkystės produkciją ji ėmė eksportuoti per Turkijos teritoriją ir Salonikų uostu; o Vokietija, pati neturėdama jokios Balkanų politikos ir norėdama supykdyti Aehrenthalį, suteikė Serbijos prekėms savo rinką – ir taip su kaupu kompensavo jai šios rūšies praradimus Austrijoje–Vengrijoje. Aehrenthalis pavėluotai bandė taikytis ir 1907 me-

tais pasiūlė Serbijai palankesnę nei nutrauktoji 1906 metais prekybos sutartį. Ji pasirodė esanti perdėm jau palanki, nes ją atmetė ir Reichsratas, ir Vengrijos parlamentas, o Aehrenthalis nurijo šią nesėkmę pripaišydamas ją piktavališkam serbų priešiškumui.

Taigi tas didysis žygis užsienio politikoje buvo nukreiptas prieš Serbiją; nuo šiol „pietų slavų sąmokslo" triuškinimas tapo visų Habsburgų monarchijos sunkumų sprendimo būdu. Aehrenthalis svajojo pasidalinti Serbiją su Bulgarija – groteskinė užmačia, kuri būtų sukėlusi jau visai rimtą pietų slavų problemą. Jis išsikėlė konkretų tikslą – aneksuoti Bosniją ir Hercegoviną, dvi Turkijai priklausančias, bet nuo 1878 metų Habsburgų okupuotas provincijas. Aneksija padarytų galą Serbijos viltims prisijungti šias provincijas Turkijos žlugimo atveju; kartu ji užbaigtų ir tą teisinę raizgalynę, atsiradusią po to, kai 1908 metų liepą jaunaturkių grupuotė išsikovojo, kad būtų įsteigtas Turkijos parlamentas. Tačiau užvis svarbiausia tai, kad aneksija leistų iki galo atlikti „Austrijos misiją". Net ir didžiausi „Laisvosios prekybos imperijos" entuziastai turėjo pripažinti, kad tie trisdešimt metų abiem provincijoms atnešė ne kažin kokios naudos: čia nebuvo sukurta sveikatos apsaugos sistema, nenutiesti normalaus vėžės pločio geležinkeliai, nepristeigta liaudies mokyklų, nebuvo savivaldos net kaimuose. Visoms toms spragoms surastas pateisinimas – okupacijos anomalijos. Jei, girdi tiedvi provincijos būtų tapusios tikra Habsburgų imperijos dalimi, jos būtų gavusios seimus, mokyklas, profesines sąjungas, žemės reformą, kelius ir geležinkelius – viską, ką „Austrijos idėja" reiškė kokiam nors Vienoje gyvenančiam rašytojui ar profesoriui. Pats Aehrenthalis irgi kalbėjo „Austrijos misijos" frazeologija ir net buvo sumanęs 1908 metų pavasarį nutiesdinti geležinkelį per Turkijos teritoriją iki jūros. Tai buvo neįgyvendinamas dalykas, ir geležinkelis nebuvo nutiestas; tačiau ši idėja pasitarnavo Aehrenthaliui pagarsėti kaip pažangių pažiūrų žmogui.

Bosnijos ir Hercegovinos aneksija žymėjo kardinalų posūkį Austrijos–Vengrijos Balkanų politikoje. Andrássy's darė viską, kad Turkijos imperija neiširtų ir todėl primygtinai reikalavo išlaikyti provincijų okupaciją; Aehrenthalis buvo linkęs leisti Turkijos imperijai subyrėti ir rizikavo derėtis su Rusija. Sandėris sudarytas 1908 metų rugsėjį. Rusijos užsienio reikalų ministras Izvolskis taip pat vaikėsi greitos sėkmės norėdamas sugrąžinti Rusijos patvaldystei prestižą. Jis, nors nenorom, sutiko su Bosnijos ir Hercegovinos aneksija, jei Aehrenthalis savo ruožtu palaikys Rusijos siekį, kad jos karo laivams būtų atidaryti Juodosios jūros sąsiauriai. Tai buvo Buchlovo sandėris, paskutinis bergždžias dviejų silpstančių imperijų diplomatinis pasispardymas. Aehrenthalis šitaip manėsi sureguliavęs trintį su Rusija Balkanuose, per kurią Habsburgų monarchija ir tapo priklausoma nuo Vokietijos; Izvolskis tarėsi jau laikąs savo glėbyje šimtametę Rusijos carų svajonę Konstantinopolį. Užsitikrinęs Rusijos pritarimą, 1908 metų spalio 5 dieną Aehrenthalis paskelbė abiejų provincijų aneksiją ir tuo sukėlė vadinamąją Bosnijos krizę.

Tačiau viskas įvyko ne taip, kaip Aehrenthalis su Izvolskiu tikėjosi. Anglija ir Prancūzija stojo prieš Juodosios jūros sąsiaurių atidarymą. Iškilo dar rimtesnis kazusas – Rusijos ministras pirmininkas Stolypinas primygtinai tvirtino, kad Rusijos viešajai nuomonei rūpi visai ne sąsiauriai, o Balkanuose gyvenančios slavų tautos. Šitai Izvolskiui nebuvo šovę į galvą, taip pat ir daugeliui rusų; tik kai Aehrenthalis užsimojo pažeminti Serbiją, rusai staiga susiprato jaučią serbams giminiškus jausmus – taigi pats Aehrenthalis pasistengė, kad Rusija užsistotų Serbiją. Dar gražiau tai, kad patys Serbijos serbai anksčiau visai nesuko sau galvos dėl tautiečių Austrijoje–Vengrijoje, ne per daug jiems rūpėjo ir Bosnija su Hercegovina; tai Aehrenthalis išmokė juos pasijusti jugoslavais. Didysis Aehrenthalio žygis ne išsprendė pietų slavų klausimą, o sukėlė jį. Serbai negalėjo neginti Bosni-

jos serbų ir kroatų, tuo labiau kurstomi tai daryti Izvolskio, suinteresuoto užglaistyti savo paties klaidą. Bosnijos krizė nepažemino Serbijos, nors baigėsi jos pralaimėjimu; ji pažemino Austriją–Vengriją, nes privertė ją nusileisti iki Serbijos lygio. Atsitiko panašiai kaip ir senoje kovoje su Pjemontu – krizė pakėlė Serbijos reputaciją, o Austrija–Vengrija nusipelnė paniekos mėgindama kaltę dėl visų Habsburgų monarchijos sunkumų suversti „pietų slavų Pjemontui". Nepadėjo Bosnijos krizė Austrijai–Vengrijai išsivaduoti ir iš priklausomybės nuo Vokietijos. Habsburgų diplomatija taip ir būtų sukusis uždarame rate nerasdama išeities, jei Vokietija 1909 metų kovo mėnesį nebūtų pagaliau privertusi Izvolskio nusigręžti nuo Serbijos. Austrijos valstybininkai ne be reikalo bambėjo prieš tokį Vokietijos globėjišką mostą: pasaulio akyse jie virto vokiečių globotiniais.

Nepaisant vokiečių ultimatumo Rusijai, Aehrenthalis vis tiek būtų galėjęs kariauti su Serbija – tokį tikslą jis sau kėlė iš pat pradžių. Tačiau vos pradėjęs praktiškai šia kryptimi veikti, susidūrė su neišsprendžiama problema – ką jis pasieks tuo karu, net jeigu jį ir laimės? Serbijos aneksija tik papildytų monarchiją pagiežingais pietų slavais; jei Serbija liktų neaneksuota, ji iš tikrųjų taptų įtampos židiniu, kaip Habsburgų propaganda ją ir vaizdavosi. Kuo sėkmingesnė buvo Aehrenthalio politika, tuo pražūtingesnė monarchijai; kuo visapusiškiau ji būtų buvusi įgyvendinama, tuo sunkiau išnarpliojamų problemų būtų sukėlusi. Taigi, gana pavėluotai, Aehrenthalis priėjo išvadą, bendrą visiems Habsburgų užsienio reikalų ministrams nuo Metternicho iki Andrássy'o ir Kálnoky'o: Austrija–Vengrija negali leisti sau prisijungti Balkanų teritorijos ir todėl turi siekti *status quo* politikos Balkanuose, net jeigu tai vestų prie priešiškumo su Rusija. 1909 metų vasarį, kai Austrijos–Vengrijos kariuomenė buvo jau mobilizuota, Aehrenthalis persigalvojo dėl karo. Pranciškus Juozapas, skeptiškai vertinantis kariuomenės pajėgumą, palaikė jį; net Pranciškus Ferdinandas stojo prieš

karą: kad ir kaip norėdamas pažeminti Serbiją, dar labiau jis troško nedaryti nieko, kas būtų naudinga vengrams. Karo šalininkas Conradas staiga apsižiūrėjo likęs vienas; jam teko guostis nors tuo, kad kariuomenę, šiaip ar taip, bent jau sugebėta mobilizuoti.

Šitaip didysis žygis baigėsi tuščiai, išskyrus trivialų teisinės Bosnijos ir Hercegovinos padėties pokytį. Konservatyvios sąjungos su Rusija nepavyko atgaivinti, atvirkščiai, Rusijos politika dabar kaip tik buvo nukreipta prieš Austriją–Vengriją. Serbai liko įsitikinę, kad Austrija puolimą tik atidėjo, todėl irgi ėmėsi įnirtingos antiaustriškos politikos. Kartais serbų valstybininkai, tarsi išsigandę savo tikslų, lyg ir mėgindavo gerintis; Aehrenthalis juos su panieka atstumdavo. „Austrijos idėja" Bosnijoje ir Hercegovinoje taip ir neįgavo praktinės išraiškos. Nesimatė nė pėdsakų „ekonominio pagerėjimo", neatsirado naujų mokyklų, tik padaugėjo biurokratijos ir okupacinės kariuomenės. Abiejose provincijose buvo įsteigti austriško kurpalio seimai. Kadangi visų provincijų seimai dabar turėjo nemenkas administracines funkcijas, buvo svarbu juose įtvirtinti atstovavimą stambiesiems dvarininkams; todėl, nepaisant įvestų visuotinių rinkimų į Reichsratą, renkant seimus liko galioti apribota rinkimų teisė ir „kurijų sistema". Bosnija ir Hercegovina taip pat buvo įtrauktos į šitas kurijų misterijas; be to, čia trys įprastinės kurijos – stambieji dvarininkai, miestiečiai ir kaimo bendruomenės – dar padalytos į tris nustatyto dydžio dalis pagal religiją – stačiatikiai, katalikai ir musulmonai. Šitaip sukus apsukus išėjo, kad musulmonų dvarininkai buvo atstovaujami dvigubai; Habsburgų valdžia išlaikė serbų ir kroatų daugumos žemesnę socialinę padėtį. „Austrijos idėja" buvo žadėjusi provincijoms didelių dalykų; kaip dažnai, pažadai ir liko pažadais, o po 1909 metų Vienos teoretikai visai nusuko savo dėmesingą žvilgsnį nuo nuskurdusių, neraštingų Bosnijos ir Hercegovinos valstiečių.

Bosnijos krizė turėjo nelemtų padarinių: jos metu serbų ir

kroatų koalicijos lyderius vengrai, bandydami pateisinti karą, pompastiškai apkaltino išdavyste, ir dabar šie kaltinimai turėjo būti pareikšti viešai. Pirmas toks surengtas spektaklis – nuolankaus teisėjo kroato teismas Zagrebe; suklastoti įkalčiai diskreditavo pačius Kroatijos valdytojus vengrus, o apkaltintiesiems, nors teismo nuteistiems, Pranciškus Juozapas bausmę tučtuojau dovanojo. Pusė šimtmečio, praėjusi nuo 1848 metų revoliucijų, visoje Europoje, išskyrus Rusijos ir Osmanų imperijas, įtvirtino „įstatymo valdžią"; net Habsburgų monarchija pripažino šias Vakarų Europos politinio gyvenimo normas. Zagrebo teismas buvo pirmas akivaizdus atsitraukimas nuo pakankamai civilizuotos, teisingumo besilaikančios valstybės principo; jį galima laikyti netrukus prasidėjusių ir keletą dešimtmečių Europą krėtusių politinių teismų epochos pirmąja kregžde. „Vengrų tauta", nepaisant savo pagyrūniško liberalizmo, pasirodė esanti šio būsimo barbarizmo triumfo pionierė.

Dar blogiau tai, kad Aehrenthalis, apimtas arogantiškos kvailybės, lygiai taip pat diskreditavo pačią monarchiją. Jis irgi skatino kampaniją prieš serbų bei kroatų lyderius ir pasitelkė į pagalbą garsiojo istoriko ir aršaus vokiečių nacionalisto, dabar persivertusio ir puolusio šlovinti Habsburgų valdžią, Friedjungo publicistiką. Nei Aehrenthalis, nei Friedjungas nesigilino į akivaizdžius faktus: Friedjungo straipsniai buvo skirti pateisinti karą su Serbija, ir niekas nebūtų tyręs šio atvejo, jei tasai karas būtų prasidėjęs[47]. Aehrenthalio apsisprendimas prieš karą davė serbų ir kroatų lyderiams progą paduoti Friedjungą į Vienos teismus už šmeižtą; jie lengvai įrodė, kad Austrijos–Vengrijos

[47] *Sprendimas nepradėti karo priimtas dieną prieš pasirodant spaudoje pirmajam straipsniui; taigi jį dar buvo galima sustabdyti, kaip padaryta su vėlesniais straipsniais. Tačiau užsienio reikalų ministerijos pareigūnai iki galo nesuvokė kurstomosios straipsnių prigimties; o kai kurie net vis dar neprarado vilčių dėl karo. Žinoma, pagrindinė priežastis ta, kad Austrijos politinė sistema buvo pernelyg lėtų apsisukimų.*

užsienio reikalų ministerijos jam parūpinti – kaip visiems gerai žinoma – dokumentai yra šiurkščios klastotės. Be to, Friedjungo byla susidomėjo iškilus čekų profesorius Masarykas ir per Delegacijų susirinkimą apkaltino klastojimu Aehrenthalį. Aehrenthalis nesigynė; visos Europos akyse jis buvo diskredituotas kaip begėdiškas klastotojas ir niekad nebeatgavo savo reputacijos. Iš tikrųjų Zagrebo teismas ir Friedjungo byla buvo moralinis monarchijos nuosmukis; jie sugriovė civilizuotas elgesio formas, kurios teikė valstybei solidumo, ir paliko ją be jokio kito pamato, išskyrus jėgą.

Visiškas absurdas šioje istorijoje yra tai, kad Aehrenthalis turėjo kuo apsiginti, bet buvo per daug išdidus garsinti jį pateisinančias aplinkybes. Masarykas apkaltino Austrijos pasiuntinybę Belgrade, kad platina suklastotus dokumentus. Iš tikrųjų pasiuntinybė, jau įtikinta serbų ir kroatų išdavyste, pati buvo lengva gudraus klastotojo auka, o dokumentai, kuriais Masarykas įrodė pasiuntinybės kaltę, buvo vėlėsnės to paties apgaviko klastotės. Austrijos užsienio reikalų ministerija tai žinojo: geresni ekspertai už Masaryką, ministerijos pareigūnai buvo perspėję Aehrenthalį, kad Friedjungo skelbiami dokumentai nėra tikri. Aehrenthalis buvo per daug išdidus pripažinti savo neapsižiūrėjimą; negana to, jis nenorėjo pripažinti esant nekompetentingą austrų pasiuntinį Belgrade Forgácsą, kurio pasipūtėliškas apsižioplinimas būtų atnešęs jam aukštą postą bet kurioje diplomatinėje tarnyboje. Aehrenthalio laikysena atskleidė tikrąją Habsburgų monarchijos dvasią: ji nebuvo tironiška ar brutali; ji tik buvo išsigimusi ir merdinti. Ji verčiau būtų toleravusi kaltinimus dėl aktyvių nusikaltimų, kurių daryti neturėjo nei energijos, nei sugebėjimų, negu kad būtų pripažinusi savo silpnumą ir klaidas. Aehrenthalis pats būtų buvęs patenkintas turėdamas sumanumo sugalvoti tuos Friedjungo bylos dokumentus; o Berchtoldas 1914 metais verčiau ryžosi tapti karo sukėlėju negu būti kvaila yrančios sistemos marionete.

Bosnijos krizė, turint omeny ir jos nė vienos šalies nepatenkinusią pabaigą, ir niūrų tęsinį, iščiulpė paskutines Habsburgų monarchijos jėgas. Apmirė ir užsienio, ir vidaus politika. Austrijos valstybininkai daugiau nebesitikėjo, kad kas dar galėtų įvykti; vienintelis dalykas, kurio jie norėjo, – kad nieko neįvyktų, kad viskas visada būtų kaip yra, tokiame patogiame mirties taške. Aehrenthalis grįžo prie bailios savo pirmtakų politikos: atkūrė pakanta grįstus santykius su Rusija ir vengė kaip nors reaguoti į provokacijas iš Serbijos ir Italijos. Viena, ką jis dar bandė daryti užsienio politikoje, tai užmegzti gerus santykius su Prancūzija. Per 1911 metų Maroko krizę Aehrenthalis demonstratyviai nerėmė Vokietijos – toks buvo jo atsakas į Vokietijos paramą Austrijai per Bosnijos krizę; kartu jis prašė – beje, bergždžiai, – kad Prancūzija suteiktų Austrijai ir Vengrijai paskolų. Konservatyvi partnerystė tarp Prancūzijos ir Austrijos galbūt buvo įmanoma Metternicho ir Guizot laikais; paskutinį kvėptelėjimą jai suteikė Beustas ir Napoleonas III tarp 1867 ir 1870 metų. Po 1870 metų lemtingų pasikeitimų nei Prancūzija, nei Austrija nebebuvo didžiosios valstybės, sugebančios stovėti ant savo kojų. Prancūzijai reikėjo Rusijos paramos, kad išliktų nepriklausoma nuo Vokietijos; Austrijai–Vengrijai reikėjo Vokietijos paramos prieš Rusiją Artimuosiuose Rytuose. Anuomet, kai Bismarckas dar tik neseniai buvo atėjęs į valdžią, prarasta, ši galimybė nebegalėjo pasikartoti. Aehrenthalis nerado alternatyvos tai agresyviai politikai, kurios atsisakė. Conradas, likęs be šalininkų, vis dar kaip panacėją propagavo prevencinį karą – su Italija, Serbija, nesvarbu, su kuo. Niekas nepritarė šitam atkakliam karingumui, ir jis dėl savo užsispyrimo maždaug po metų buvo atleistas iš pareigų; vis dėlto jo veikla labiausiai panėšėjo į pozityvią politiką, ir jis buvo tikras, jog kada nors vis tiek pasieks savo. Karas su Italija gal ir galėjo atnešti pergalę, keliančią pasitikėjimą savimi, net Habsburgų monarchijai, nes Italija tebuvo juokinga didžiosios valstybės imitacija, įspūdin-

ga vien profesionaliems diplomatams ir literatūra besidomintiems turistams. Bet vėlgi kelią pastojo Bismarcko šešėlis: nepriklausoma Italija buvo Bismarcko sistemos dalis, ir jos pralaimėjimas būtų tik pagreitinęs visišką Vokietijos dominavimą Habsburgų monarchijoje.

Vidaus politikoje taip pat neliko nieko tikra. Vis dėlto Reichsratas susirinko, bet atsisakė patvirtinti biudžetą, o kai jis buvo patvirtintas ypatinguoju dekretu, dėjosi to nematąs; Reichsrato nariai toliau sakė kalbas ir priiminėjo rezoliucijas, o imperijos biurokratija tuo pat metu užkulisiuose gamino dar baisesnius kalnus popierių. Čekų ir vokiečių santykiai Bohemijoje vis dar buvo nepabaigiamų derybų objektas: kas nors pateikdavo svarstyti naują planą, visi diskutuodavo, siūlydavo pataisas ir galiausiai atmesdavo. Biurokratas Bienerthas, naujas darbinis arklys, 1908 metais pakeitęs ministro pirmininko poste Becką, pasiūlė įsteigti čekų ir vokiečių ministrų be portfelio pareigybes ginti čekų ir vokiečių interesams, kaip lenkų ministras be portfelio gynė Galicijos interesus; vokiečiai čia užuodė pripažinimą, kad Bohemija yra čekų, ir privertė jį atsisakyti šitos idėjos. Stürgkhas, dar vienas biurokratas, tapęs ministru pirmininku 1912 metais, toliau kurpė planus dėl santykių sureguliavimo ir 1914 metais pareiškė, esą čekus ir vokiečius teskirianti siena „storumo kaip popieriaus lapas". Jis neįžvelgė, kad tas popierius neyrantis: vokiečių ir čekų priešpriešа buvo literatūrinė idėja, amžinas dviejų istorinių siekių konfliktas. Dabar vokiečiai dėl stiprėjančios tautinės arogancijos Vokietijoje pasidarė dar nesukalbamesni; o čekai dar aiškiau suprato, kad vokiečių ir slavų kare bus priversti kovoti vokiečių pusėje. Didžiausi obstrukcijos šalininkai Reichsrate buvo mažarusiai, pasipiktinę lenkų privilegijomis Galicijoje; solidarizuodamiesi su broliais slavais, juos rėmė čekai ir slovėnai.

Savo ruožtu vokiečiai tuo pačiu obstrukcijos metodu naudojosi Bohemijos seime: sužlugdė net provincijos administraci-

ją kontroliuojančio seimo komiteto veiklą, ir 1913 metais Stürgkhas sustabdė Bohemijos konstituciją. Užkietėję planų kūrėjai dar vylėsi, kad imperijos vyriausybė imsis realiai vadovauti; deja, nieko nebuvo daroma, ir sąstingis išsekino kūrybingiausias Vienos pajėgas. Paskutinįkart per Pranciškaus Juozapo valdymą Reichsratas susirinko 1914 metų kovo mėnesį; šį susirinkimą mažarusių atstovai suardė per keletą dienų. Kai 1914 metų rūgpjūtį prasidėjo karas, Reichsratas taip pat buvo paleistas, ir Austrija, nė nebemėgindama nieko maskuoti, grįžo prie „laikinojo absoliutizmo", nuo kurio ir prasidėjo Pranciškaus Juozapo valdymas.

Senos melodijos buvo griežiamos ir Vengrijoje. Vengrų didikai nepasidarė nuosaikesni po 1906 metų pralaimėjimo: jie atnaujino kampaniją prieš bendrą kariuomenę. Tačiau ši politika nebetiko vengrų smulkiajai bajorijai, kuri per konstitucinį konfliktą su Austrija pajuto grėsmę savo biurokratinei padėčiai. Smulkiosios bajorijos atstovai per 1910 metų rinkimus, siekdami sužlugdyti Vengrijos koaliciją, paleido į darbą visą savo meistriškumą, nevengdami nė smurto bei korupcijos; ir „mameliukai" vėl laimėjo daugumą. Istvánas Tisza, iš pradžių užkulisiuose, o nuo 1913 metų birželio kaip ministras pirmininkas, diktatoriškumu pralenkė net savo tėvą. Jis prastūmė kariuomenės įstatymo projektą ir veikė kaip lojalus bendros monarchijos šalininkas; užtatai netrukdomas galėjo varyti kampaniją prieš kitas Vengrijos tautas, o vengrų liaudį laikyti atokiai nuo politinio gyvenimo. Tisza pareiškė: „Nevengrakalbiai mūsų piliečiai pirmiausia privalo įsisąmoninti tą faktą, kad jie priklauso būtent tautinės valstybės bendruomenei, valstybės, kuri anaiptol nėra skirtingų tautų konglomeratas". Toliau buvo teikiami projektai dėl visuotinių rinkimų ir vis žadama išplėsti balsavimo teisę; pasiteisinimų dėl netesimų pažadų nereikėdavo kišenėje ieškoti, ir 1914 metų projektas, užmestas įsiliepsnojus karui, liko melagingas liudijimas demokratinės

sistemos, kurią Vengrija, girdi, būtų sukūrusi, „jeigu tik" nebūtų sukliudęs karas.

Iš tikrųjų Vengrijos valstybę savo rankose laikė smulkioji bajorija, kuri kaip luomas buvo praradusi turėtąjį ekonominį pagrindą ir valdžioje laikėsi tik remiama Habsburgų. Toji Habsburgų parama buvo menka ir abejotina, bajorijai reikėjo tvirtesnės ir ją gavo sudariusi sąjungą su Vengrijos vokiečių ir žydų kapitalistais. Vengrų nacionalizmas nesikratė globos nuo tada, kai Kossuthas pirmą kartą ėmė kartoti Listo ekonominį mokymą; Muitų sąjunga su Austrija laikytina tokiu pat Kossutho pralaimėjimu kaip ir bendra kariuomenė. Muitų sąjungą vengrams buvo daug saugiau užsipuldinėti; net ir neatkūrus muitų sienos tarp Austrijos ir Vengrijos, vyriausybė galėjo daug ką padaryti plėtodama Vengrijos pramonę. Vengrija parodė pavyzdį, kuriuo žlugus monarchijai pasekė kitos atsiradusios „valstybės įpėdinės"; jeigu Austrija–Vengrija ir buvo kada nors ekonomiškai vieninga, tąją vienybę Vengrija suardė gerokai prieš 1918-uosius. Ekonominis nacionalizmas teikė dvigubos naudos: vengrams tai buvo reikalavimų panaikinti bendrą kariuomenę pakaitalas ir kartu stiprino suvengrėjusių žydų ir vokiečių entuziazmą – antraip šie galėjo vėl tapti lojalūs Habsburgams. Per visą tą laiką nuo Metternicho iki Hitlerio kapitalistai vokiečiai Vengrijoje sudarė potencialią „penktąją koloną"; tad nuolatos reikalavo ekonominio atpildo už tai, kad taikstosi su savo politiniu pavaldumu nuskurdusiai smulkiajai bajorijai, nieko nenutuokiančiai apie prekybą ir pramonę.

Tiszos pergalė atstūmė didikus nuo politinės valdžios, o pramonės plėtra grėsmingai rodė, kad tuoj rasis kapitalistų milijonierių, kurie mes iššūkį net jų ekonominėms privilegijoms. Į Tiszos nacionalizmą jie galėjo atsakyti tik kreipimusi į pavaldžiąsias tautas, į ekonominį nacionalizmą jie galėjo atsakyti tik demokratiniu kreipimusi į mases. Abu keliai buvo pernelyg pavojingi, ir didikai bejėgiškai mindžikavo vietoje, o vienas kitas

surizikuodavo pats imtis kapitalistinio verslo. Kaip iš kartos į kartą einanti „valdančioji klasė", jie dabar pasitraukė į šalį. Tačiau vienas didikas, drąsiausias ir beveik turtingiausias iš visų, neketino susitaikyti su tokia bailia savo bendraluomių laikysena. Mihály Károlyi's, praeityje jaunojo Andrássy'o bendražygis, pagaliau tapo šalininku programos, kurią Kossuthas pavėluotai ėmėsi skelbti tremtyje. Jis stojo už tautinę lygybę, agrarinę reformą ir – kaip viso to logiška išvada – už santykių su Vokietija nutraukimą: gerai sutariančiai su kaimynais slavais demokratinei Vengrijai nereikėtų nei Habsburgų, nei Vokietijos kariuomenės paramos. Ši programa iš didikų, anaiptol ne tokių principingų kaip Károlyi's, reikalavo tiesiog neįmanomos aukos; todėl ją buvo galima įgyvendinti tik po pralaimėjimo kare, o tuomet jau būtų buvę per vėlu.

Vengrų ekstremizmas vešėjo ir Kroatijoje. Vengrų smulkioji bajorija visus iki vieno kroatus laikė išdavikais, kad galėtų pasiglemžti jų darbo vietas. 1912 metais buvo sustabdyta Kroatijos konstitucija, ir valdytojas vengras tapo diktatoriumi, padedamu pulko vengrų parankinių. Pietų slavų idealizmas tesiribojo keletu vidurinės klasės inteligentų. Kroatų bajorija ir karininkai, susitelkę Grynojo teisingumo partijoje, nors priešiški Vengrijai, buvo dar fanatiškiau nusiteikę prieš serbus ir atsidavę monarchijai. Negana to, kroatų valstiečių partija, išnaudodama masių palaikymą, pasuko ta pačia kryptimi, tik skanduodama demokratiškesnius šūkius. Partijos lyderis Radićius į visas puses trimitavo „Austrijos idėją"; monarchijos tikslas, sakė jis, būti nei vokiškai, nei vengriškai, o krikščioniškai, europietiškai ir demokratiškai. Pietų slavų idėja, sintetinė ir intelektinė, patraukė tik išsilavinusią vidurinę klasę, kuri gėrėjosi Štrosmajerio paveikslų kolekcija, o masinis nacionalizmas, kaip ir kitur, Kroatijoje kilo iš apačių ir pasižymėjo neapykanta artimiausiems kaimynams. Austrijoje visuotinė rinkimų teisė susilpnino tautinį įkarštį, bet suvisam jo nenuslopino; Kroatijoje ji

būtų visai pakirtusi pietų slavų sąjūdį; nors kartu būtų iškėlusi palankią Habsburgams ir priešišką vengrų valdžiai Katalikų valstiečių partiją. Šiaip ar taip, vengrų smulkioji bajorija, visais įmanomais būdais trukdydama įvesti visuotinę rinkimų teisę Vengrijoje, negalėjo jos piršti ir Kroatijai. Šitaip jie patys išmušė sau iš rankų vienintelį lemiamą ginklą ir amžinai turėjo gyventi įsivaizduojamame neva išplitusio pietų slavų sąjūdžio pavojuje.

1914 metais konstitucinė Habsburgų monarchijos misija visur baigėsi visiška nesėkme. Ir vis dėlto žmonės niekad labiau netikėjo Habsburgų monarchijos ateitimi kaip tada, keliais paskutiniais metais prieš jai žlungant. Nors jau buvo prasidėjęs *rigor mortis*, netrūko planų ir projektų, kaip atgaivinti gyvybinių galių apleistą kūną; viena po kitos rodėsi socialistų, šlovinančių „aukščiau tautiškumo" esančią imperiją, knygos; vokiečių, giriančių Austriją–Vengriją kaip vokiečių kultūros nešėją, knygos; prancūzų, giriančių ją kaip stiprią užtvarą prieš vokiečių galią, knygos; karininkų, katalikų kunigų, anglų liberalų knygos, net vienas rumunas parašė knygą. Visi pripažino valstybės silpnumą, nežmonišką biurokratijos išsikerojimą, tautinių siekių nesuderinamumą; tačiau visi, kaip susitarę, dėjo viltis į išganingą „sprendimą". Tasai visuotinai laukiamas sprendimas buvo federalizmas – žodis, tinkantis skirtingiausiems planams. Vokiečių politiniai rašytojai federalizmą suprato kaip Vengrijos sumenkinimą iki kitų provincijų – jos visos turėjo būti vokiškos imperijos sudedamosios dalys – lygio; čekams federalizmas žadėjo imperiją, kurioje dominuotų slavai, o vokiečiai ir vengrai netrukdomi sau gyvuotų kaip mažumos; Vienos akademiniams teoretikams federalizmas reiškė visuotinį tautinės savimonės nuosmukį – nacionalizmas, jų supratimu, turėtų redukuotis iki pavienių žmonių išskirtinio charakterio bruožo; užsieniečiams, prancūzams ir anglams, Habsburgų monarchijos federalizmas rodėsi esąs bailus troškimas, atsisakymas drąsiai

žiūrėti į baisią alternatyvą – gresiantį Europos karą, kuris, aišku, padarys galą Habsburgų misijai. Visų šitų su federalizmu susijusių svajonių esmė buvo ta, kad niekas nenumatė tautų susipriešinimo, kuris kiltų po „habsburgiškosios mamytės" subyrėjimo – atvirkščiai, visi vylėsi, jog tautos, kažkokiu stebuklu, taps tokios nuosaikios ir apsišvietusios kaip Karlas Renneris ir profesorius Redlichas, Eisenmannas ir profesorius Seton-Watsonas[48]. Pranciškaus Juozapo valdymo istorija parodė, kad „sprendimą" surasti buvo nesunku, tai yra lengva sugalvoti, kaip sukurti monarchijos tautoms geras ekonomines sąlygas ir pakenčiamą tautinę egzistenciją. Problemų kėlė klausimas, kaip pasiekti, kad tas „sprendimas" būtų priimtas, o po tuo slėpėsi pati tikroji problema: ar Habsburgų monarchija gali išvengti likimo tapti Vokietijos dominavimo Europoje įrankiu? Šiai problemai negalėjo būti „sprendimo": Habsburgų monarchijos lemtį nulėmė jau 1866 metų karas; už savo paskesnę nepriklausomybę ji turėjo dėkoti Bismarckui ir kaipmat prarado ją, kai Bismarcko įpėdiniai atmetė jo nuosaikią politikos kryptį. Daug kas manė, kad Habsburgų monarchijos padėtį Europoje pavyktų pakeisti padarius pertvarką jos vidaus gyvenime; iš tikrųjų valstybės vidaus tvarka galėjo pasikeisti tik įvykus pokyčiams, ar greičiau katastrofai, jos tarptautinėje padėtyje.

Taigi visi prieškario laikotarpio planai įrodė, kad nieko padaryti nebeįmanoma. Jeigu tik monarchija nebūtų 1866 metais pralaimėjusi; jeigu vengrai pripažintų slavus kaip lygius; jeigu vokiečiai nesidairytų į Vokietiją; jeigu imperijos tautos vėl taptų neraštingų valstiečių tautomis ir grįžtų prie kontrreformacijos laikų jokių klausimų neuždavinėjančios ištikimybės dinastijai; jeigu tik Habsburgai leistų veikti profesinėms sąjungoms ir

[48] *Profesorius Seton-Watsonas savo pranešimą, kuriame įvertino Zagrebo ir Friedjungo teismus, dedikavo „valstybininkui, tiek genialiam ir drąsiam, kad sugebėtų išspręsti pietų slavų klausimą". Tasai stebukladarys turėjo būti profesorius Redlichas, Vienos žydas.*

įvykdytų žemės reformą – tuomet problemas pavyktų išspręsti, nes, tiesą sakant, jų nė nebūtų. Visa tai galima palyginti su scena, kai gedėtojai, stovintys aplink mirusio žmogaus lovą, sako: „Jeigu tik velionis kvėpuotų, tuomet viskas būtų gerai". Šitas troškimų kratinys susilydė į vienbalsį chorą: jeigu tik Pranciškus Juozapas pagaliau mirtų ir jį pakeistų Pranciškus Ferdinandas, tuomet ne vienas „sprendimas" paaiškėtų esąs teisingas. Tie, kurie dėjo viltis į Pranciškų Ferdinandą, mažai nutuokė apie jo charakterį: jis tikrai buvo linkęs daug ką keisti; ir jie, naivuoliai, tikėjosi, kad bet kokios permainos būsiančios tik į gera. Pranciškus Ferdinandas buvo vienas iš blogiausių Habsburgų dvaro „produktų": reakcingas, klerikalus, brutalus, valdingas, jis dažnai elgdavosi kaip pamišėlis. Jam niekas nekėlė nei pesimizmo, nei dvejonių, o kaip tik šitie dalykai Pranciškų Juozapą, kaip valdovą, ir darė tolerantišką. Vienintelis nuolatinis Pranciškaus Ferdinando politinių pažiūrų bruožas buvo jo priešiškumas dualizmui: visai nejausdamas užuojautos vengrų nacionalizmo užguitoms tautoms, jis visados griežė dantį dėl pačių vengrų turimos laisvės ir troško pajungti ją bendrai imperijos subordinacijai. Lygiai tokį pat priešiškumą jis jautė čekams ir net vokiečių liberalams, tik ne vokiečių nacionalizmui. Pranciškaus Ferdinando idealas buvo 1849 metų Schwarzenbergo sukurtas absoliutinis militarizmas; šį idealą kurį laiką puoselėjo ir Pranciškus Juozapas, tačiau, įvykių pamokytas, persigalvojo.

Daug rašalo išeikvota rašant apie visus tuos konstruktyvius planus, kuriuos Pranciškus Ferdinandas esą būtų įgyvendinęs įžengęs į sostą. Jis nebūtų sutikęs vainikuotis Vengrijos karaliumi, kol nepanaikintas 1867 metų kompromisas, – šitai tikrai buvo aišku, tačiau tolesni jo planai skendėjo migloje. Jis skatino slovakų klerikalinį nacionalizmą, rodė palankumą rumunams, o labiausiai sveikino dinastijai lojalų kroatų Grynojo teisingumo partijos nacionalizmą. Pranciškus Ferdinandas irgi buvo „fe-

deralistas". Jo federalizmas reiškė ne daugiau kaip tik nuo Vengrijos atskirtos ir tiesiogiai imperatoriui pavaldžios Kroatijos karalystės atkūrimą. Pranciškus Ferdinandas nedrįso siūlyti Vengrijos serbiškų žemių sąjungos su Kroatija, nes tai būtų pietų slavų idėjos pripažinimas; jo „trialistinė" schema kaip tik turėjo tikslą sužlugdyti pietų slavų tautas, kaip Napoleono Reino sąjunga sužlugdė vokiečius. Tokia triada būtų sukėlusi didesnį nei kada nors pietų slavų nepasitenkinimą, vengrus būtų pastūmėjusi į opoziciją monarchijai, ir visiškai nebūtų išsprendusi čekų ir vokiečių konflikto Bohemijoje. Be to, Pranciškus Ferdinandas savo planuose visai neatsižvelgė į tautų bendradarbiavimą ir gerokai pažengtą žingsnį tolyn nuo senųjų konservatorių skambių postringavimų apie "istorinį politinį savitumą". Pranciškus Ferdinandas galėjo nutraukti ryšius su vengrų smulkiąja bajorija ir vokiečių biurokratija, kuriomis imperija rėmėsi; tačiau vis tiek būtų atsimušęs į klausimą, kuris iškildavo kiekvienam reformuotojui pradedant Juozapu II ir baigiant Badeniu – kaip Habsburgui tapti Bonapartu, tai yra valstiečių imperatoriumi? Pranciškaus Ferdinando šalininkai buvo profesionalūs kariškiai ir feodalais apsimetantys bajorai, Windischgrätzo ir Belkredžio senųjų konservatorių blokas; čia dar reikėtų paminėti vos keletą klerikaliai nusiteikusių politikų – ir tai tik rodo tautų, kurioms jie skelbėsi atstovaujantys, politinį nebrandumą. Didžiausią Pranciškaus Ferdinando siekinį įkūnijo Spalio diplomas; jis, dviem šimtais metų pasenęs jau tada, 1860-aisiais, toks pat, nesumodernintas, kuo puikiausiai tiko Pranciškui Ferdinandui ir praėjus dar pusšimčiui metų.

Dėti viltis į kurį nors iš Habsburgų reiškė visiškai nesuprasti Habsburgų monarchijos prigimties. Kossuthas išpirko visus savo paklydimus suvokęs, kad Habsburgų dinastijos nuvertimas yra pirmoji būtina Vidurio Europos pertvarkos sąlyga. Vienintelis vengras, suvokiantis šios doktrinos padarinius ir pritariantis jiems, buvo Mihály Károlyi's. Austrijoje žmonės per daug rodė

pagarbos pačiam imperatoriaus asmeniui, kad galėtų Vidurio Europą įsivaizduoti be dinastijos: net socialistai svajojo apie dinastijos iniciatyvą kuriant demokratinį socializmą. O vokiečiai, kurie nekentė Habsburgų, jų valdžią troško pakeisti Hohencolernų valdžia. Vienas tik čekų profesorius Masarykas pasikliovė imperijos tautomis ir norėjo, kad jos sužinotų tikrąją padėtį išmėgindamos atsakomybės naštą. Jis siekė intelektualiai garbingos veiklos – ir šitai ėmėsi daryti taip fanatiškai, kaip kiti buvo atsidavę nacionalizmui. Masarykas suerzino čekų patriotus atskleidęs, kad šventenybe laikomi ankstyvųjų viduramžių čekiški rankraščiai – tai XIX amžiaus klastotės; užsitraukė čekų ir vokiečių ekstremistų neapykantą gindamas žydą, kaltinamą ritualine žmogžudyste. Jis buvo įsitikinęs, kad laisvę čekų tauta gali susikurti tik ant tiesos pamatų, ypač pripažinusi tiesą, kad Bohemijos „valstybingumo teisės" tėra dirbtinė, nuvalkiota tradicija; jis tikėjo net, kad ir Habsburgų monarchija dar pajėgtų rasti naujų gyvybinių jėgų, jei tik vadovautųsi garbe ir „liaudies valia", užuot vaikiusis dinastijos interesų ir toleravusi intrigas. Kai kiti praeities romantika persiėmę čekai su įkarščiu gynė tautinį reikalą – ir liaudavosi, gavę šiltą valstybinę vietelę, – Masarykas laikėsi kaip nuo Habsburgų nepriklausomas žmogus ir vis dėlto vylėsi pertvarkyti monarchiją. Kartu jis nekentė panslavizmo užmačių: įžvelgė Rusijos carizmo prigimtį ir suprato, kad panslavizmas veda į visišką atsiribojimą nuo Vakarų civilizacijos. Masarykas siūlė kitką – paversti Prahą demokratinės slavų kultūros centru; tad nenuostabu, kad susidraugavo su serbų bei kroatų lyderiais ir jų paakintas stojo ginti teisingumo Friedjungo byloje.

1918 metais Masarykas ir Károlyi's tapo Habsburgų įpėdiniais – abu dinastijos priešai, bet nė vienas nenorėjo, kad būtų suardyta Habsburgų valdytų tautų vienybė, jeigu jau kartą ją pavyko sukurti. Abu atsidavę kiekvienas savo tautai, iš tikrųjų juodu reprezentavo geriausią savo tautos žmonių tipą; ir vis

dėlto nė vienas nebuvo užkietėjęs nacionalistas, nė vienas nemąstė apie nacionalizmu grįstą savo valstybę. Károlyi's tikėjosi didžiąją Vengriją paversti lygiateisių tautų federacija, bet vadovaujama vengrų; Masarykas irgi puoselėjo viltis apie tautų bendradarbiavimą, vadovaujamą čekų. Abu iš tikrųjų buvo nepriklausomi nuo Habsburgų, Károlyi's – dėl aristokratiško pasitikėjimo savimi, Masarykas – dėl turimos intelektinės galios. Masarykas, nors vienišas, turėjo stiprius ryšius su čekais – tauta, dabar gerokai pažengusia kultūros srityje, bet neturinčia politikų aristokratų, visa nuo apačios iki viršaus sudaryta iš vidurinės klasės ir daug pagarbiau vertinančia intelektinį vadovavimą nei kuri nors kita tauta Europoje. Károlyi's pasiūlė didžiajai Vengrijai vienintelę galimybę išlikti, bet kaina buvo per didelė. „Vengrų tauta" 1848 metais turėjo tikrą, nors ir siauro požiūrio idealizmą; XX amžiaus pradžioje „vengrų tauta" nebetikėjo niekuo, tik laikėsi įsitvėrusi didikų stambiųjų dvarų ir smulkiosios bajorijos biurokratinio monopolio. Todėl Károlyi'o valdžia Vengrijoje, kurion jis pateko 1918 metais, truko tik pusmetį, o čekų palaikomas Masarykas sukūrė daugiatautę valstybę, kuri gyvavo dvidešimt metų ir kurioje jis, taikydamasis prie tautų ir partijų, valdė kaip kilnesnis ir labiau patyręs Pranciškus Juozapas. Tačiau tuos keletą metų iki 1914-ųjų Károlyi's pasirodė esąs įžvalgesnis už Masaryką. Iki paskutinės akimirkos Masarykas tikėjosi, kad dar įmanoma moralinė permaina, kuri išsaugotų jungtinę Habsburgų monarchiją – deja, buvo beprasmiška to tikėtis iš Pranciškaus Juozapo, Aehrenthalio ar Conrado. O Károlyi's suprato, kad reikia keisti imperijos užsienio politiką; tačiau šito tikėtis be visos Europos karo irgi buvo beprasmiška.

Sukalkėjęs Habsburgų monarchijos kūnas dar šiaip taip gyvaliojo pats iš savęs. Smūgis, kuris šią gigantišką konstrukciją sutrupino, atėjo iš išorės; tačiau tas smūgis niekados nebūtų turėjęs tokių siaubingų padarinių, jeigu viskas nebūtų puvę per-

puvę viduje. Habsburgų monarchija dar galėjo ištverti vidaus įtampą ir trintį užsienio politikoje; ir viena ir kita kėlė jos svarbą ir rodė ją esant reikalingą Europai. Tačiau buvo dalykas, su kuriuo Habsburgai negalėjo susitaikyti, – tai požiūris, kad jie nebereikalingi. Vienintelis tinkamas atsakymas į tokį požiūrį jiems atrodė jėga; tačiau kuo smarkiau ja buvo grasinama, tuo labiau aiškėjo, kad iš to nebus jokios naudos. Italų nacionalizmas savo laiku pasirodė esąs tasai Dovydas, kuris sugriovė senąją Austriją; serbų nacionalizmą galima prilyginti Dovydui, kuris sugriovė Austriją–Vengriją. Visos Metternicho ir Buolio klaidos, padarytos tvarkantis su italais, dabar vėl buvo pakartotos su serbais. Tiesiog sužvėrėję dėl šitokio iššūkio jų egzistencijai, Habsburgų valstybininkai prarado sugebėjimą balansuoti ir manevruoti: Serbijos, kaip ir tada Italijos, reikalas tiesiog apsėdo juos, ir kiekvienas žingsnis, kurį jie žengė, tik gausino jų sunkumus. Bosnijos krizė paliko didžiulį serbų keliamą pavojų, o kampanija prieš serbų ir kroatų lyderius įdavė Serbijai į rankas galingą ginklą. Nepriklausomai Serbijos valstybei, pagal religiją stačiatikiškai ir ilgai buvusiai Turkijos provincija, mažai rūpėjo Habsburgų žemės. Serbai tik baudėsi išlaisvinti savo brolius, dar esančius Turkijos valdžioje, ir atgauti teritoriją, nuo seno, istoriškai, buvusią serbų, taigi siekė tik Bosnijos ir Hercegovinos, ne daugiau. Jie, be abejo, neturėjo priežasčių mėgti kroatus – katalikus, lojalius habsburgams, „vakarietiškos" kultūros; ne itin didelį palankumą jautė net Vengrijos serbams, taip pat per daug „vakarietiškiems" Belgrado skoniui. Didžiaserbiškos programos serbai ėmėsi tik priversti Habsburgų kietakaktiškumo; pietų slavų programa jiems tebuvo papildomas ginklas.

Osmanų imperijos išlikimas Europoje buvo esminis dalykas Habsburgų užsienio politikoje nuo Metternicho iki Aehrenthalio. 1912 metais Austrija–Vengrija paskutinįkart pamėgino piršti taiką Balkanuose, skatindama didžiąsias valstybes burtis į koa-

liciją; šias pastangas palaikė Rusija, sunerimusi dėl artėjančios Balkanų griūties, prie kurios ir pati nemenka dalimi prisidėjo. Metternicho konservatyvi sąjunga čia įgavo savo paskutinį – vaiduoklišką ir neveiksmingą – pavidalą. Balkanų valstybės žinojo Rusiją nesigriebsiant jėgos prieš jas ir buvo tikros, kad sugebės sužlugdyti Turkiją be Rusijos pagalbos. 1912 metų spalį Osmanų imperija Europoje, paskutinis trapus buvusios galybės ramstis, subyrėjo į šipulius, o Habsburgų monarchija bejėgiškai stebėjo šiuos įvykius, nors jie ruošė dirvą ir jos pačios subyrėjimui. Berchtoldas, užsienio reikalų ministru tapęs po Aehrenthalio mirties, žlugus šimtmetį trukusiai Habsburgų monarchijos Balkanų politikai, spėjo išgelbėti tik dalį Albanijos. Albanija, kurios neleista pasigvelbti Serbijai, rodė, kad Austrija–Vengrija dar įtempusi jėgas pajėgia reikšti savo valią kaip didžioji valstybė. Vis dėlto tai, kad į šią tariamą albanų plėšikų vadų nepriklausomybę pasižiūrėta kaip į lemiamą veiksnį didžiulės monarchijos egzistencijai, rodė Habsburgus visai jau smukusius. Albanijos valstybę sukurti pavyko tik skelbiant vieną po kitos mobilizacijas, organizuojant brangias karinės jėgos demonstracijas, kurių poveikis sulig kiekviena „repeticija" mažėjo. Nepaisant Albanijos, turkai pralaimėjo. Tautinis pakilimas tiesiog tvyrojo ore prie visų Habsburgų monarchijos sienų – išsipildė Gentzo, Alberto Sorelio ir Andrássy'o pranašystės: dabar Austrija–Vengrija atgulė Europoje į mirtininko patalą.

Balkanų karai žymėjo tikrą Habsburgų monarchijos kaip didžiosios valstybės galą. Balkanai visąlaik buvo Austrijos–Vengrijos „įtakos zona", tačiau šioje krizėje toji įtaka negelbėjo – net Albaniją pavyko išsaugoti tik su Italijos pagalba. Berchtoldas bandė Serbiją laikyti savo kumštyje kurstydamas prieš ją Bulgariją; iš to taip pat nieko neišėjo, nes Bulgarija po kelių dienų buvo sumušta. Tačiau net jei ir būtų pavykę, sąjunga su Bulgarija būtų aiškiausiai parodžiusi Habsburgų silpnumą: Austrija–Vengrija nusileido iki Balkanų valstybės lygio. Kaip politi-

kos, taip ir ginkluotės požiūriu Austrija–Vengrija iškrito iš didžiųjų valstybių gretos. Prieš pusšimtį metų, Schwarzenbergo ir Radetzky'o laikais, senoji Austrija ginkluote prilygo Prancūzijai ir Rusijai[49]; 1914 metais, nors gyventojų skaičiumi atsiliekanti tik nuo Rusijos ir Vokietijos, ginkluotei Austrija–Vengrija skyrė lėšų mažiau nei bet kuri kita didžioji valstybė – ketvirtadalį Rusijos ir Vokietijos karo išlaidų, trečdalį Britanijos šiam reikalui skiriamų pinigų, mažiau net už Italiją[50]. „Militaristinė" Habsburgų monarchija dabar buvo mažiausiai militarizuota valstybė Europoje. Ji turėjo karinių polinkių ir karo pramonę; bet jai stigo tautinės vienybės ir entuziazmo galingam patriotizmo proveržiui.

Habsburgų monarchijos egzistenciją palaikė Vokietijos parama, bet ir ji kėlė savų pavojų. Vokietijos, dinamiškos didžiosios valstybės, negalėjo tenkinti Habsburgų priešinimosi politika, ypač kai ji pasirodė nesėkminga. Vokiečiai regėjo blausią naujos Europos viziją su Berlynu centre; Vienai šioje jų svajonių Europoje skirta tik nereikšminga vietelė. Austrijos ir Vokietijos sąjunga – ypatinga Vokietijos partnerystė su Habsburgų dinastija ir „vengrų tauta" – buvo skirta išsaugoti senajai Europai. Tačiau vos tik vokiečiai atsisakė konservatyvios Bismarcko linijos, šita partnerystė pasirodė nebeatitinkanti jų siekių. Juk Balkanų karai, atnešę nelaimę Habsburgų monarchijai, nebūtinai turėjo tapti nelaime Vokietijai: tai buvo tautinių valstybių triumfas, taigi akstinas ir Vokietijai, didžiausiai iš visų tautinių valstybių. Balkanų karams pasibaigus, Vokietija ėmė vykdyti

[49] *Bemaž visą XIX amžių daugiausia lėšų iš visų didžiųjų valstybių ginkluotei skyrė Didžioji Britanija. Britai kliovėsi didžiuliu laivynu ir profesionaliąja kariuomene – abu kur kas brangiau kainuojantys nei pašauktinių kariuomenė, apginkluota tik šautuvais.*

[50] *Per tris dešimtmečius po Berlyno kongreso Vokietijos karo išlaidos padidėjo penkiagubai; Britanijos, Rusijos ir Prancūzijos – trigubai; net Italijos – pustrečio karto. Austrijos–Vengrijos išlaidos ginkluotei net nepadvigubėjo.*

draugišką politiką Serbijos ir Rumunijos atžvilgiu, nepaisydama, kad dėl to gali tekti apkarpyti didžiąją Vengriją. Tokios politikos logiška baigtis turėjo būti Vokietijos sustiprėjimas: Vengrija sumažinama iki savo etnografinių žemių dydžio, o visa kita Habsburgų monarchijos dalis inkorporuojama į Vokietijos reichą. Link šito tikslo vokiečiai sąmoningai ėjo antrajame varžybų ture dėl dominavimo Europoje; iki 1914-ųjų juos dar sutturėjo dinastiniai skrupulai ir pagarba Bismarckui. Šia prasme Habsburgų dinastija tikrai buvo kliūtis vokiečių dominavimui – tačiau tik tol, kol vokiečiai savo įtaką plėtė taikiomis priemonėmis.

Vokiečių advokatavimą dėl nuolaidų Serbijai buvo galima nutildyti apeliuojant į slavams priešiškus vokiečių jausmus: užsienio, kaip anksčiau vidaus, politikoje tariama slavų ir teutonų nesantaika buvo gera priemonė dinastijai laikytis vandens paviršiuje ir, žinoma, gera priemonė vengrams išnaudoti vokiečių valdžią savo naudai. Balkanų karai pažadino ir tautinius Rumunijos siekius Transilvanijoje; čia buvo sunkiau atsilaikyti prieš vokiečių palankumą rumunams. Vilhelmas II ir Pranciškus Ferdinandas, nors skirtingais motyvais, abu ragino Vengriją daryti nuolaidas; Istvánas Tisza užsispyręs tam priešinosi. Pradėję kištis į Vengrijos reikalus, vokiečiai vėl privertė ją vienytis su Habsburgais; Tisza, dualizmo priešininko sūnus, tapo paskutine stipria Habsburgų monarchijos asmenybe. Jis, kaip ir prieš tris dešimtis metų Andrássy's, baiminosi galimų karo padarinių privilegijuotai Vengrijos padėčiai. Kita vertus, reikėjo įtempti jėgas norint Europą įtikinti, kad Habsburgai dar gyvi; mat Habsburgų monarchijos žlugimas, kad ir dažnai ji kėlė pavojų Vengrijai, būtų jai atnešęs dar didesnių pavojų. Praeityje Vengrija buvo svarbiausia kliūtis karingai Austrijos–Vengrijos politikai; dabar, atvirkščiai, Vengrija skatino monarchiją veikti. Pasikartojo 1859 metų situacija. Tuomet Austrija sugriovė nusistovėjusią sistemą, kuri jai pačiai buvo naudinga ir iš kurios su-

ardymo ji viena nieko neišloše. 1914 metais Austrija–Vengrija buvo vienintelė didžioji valstybė, kuri net geriausiu atveju negalėjo nieko tikėtis iš karo; nepaisanto to, ji vienintelė iš didžiųjų valstybių ryžosi jį užkurti.

Bet ilgoje Habsburgų istorijoje visada žiojėdavo plyšys tarp turėto tikslo ir pasiektų rezultatų; nebesugebanti išvis nieko, Habsburgų monarchija galėjo neįstengti išprovokuoti karo, ir taip būtų likusi didžiųjų valstybių atstumta ir užmiršta. Reikalas tas, jog 1914 metais pasaulio konfliktų centras iš Balkanų buvo persikėlęs į Mažąją Aziją. Likimo ironija, kad po visų savo bevaisių pastangų, Pranciškus Ferdinandas pagaliau davė Habsburgų monarchijai galimybę veikti kaip didžiajai valstybei. 1914 metų birželio 28 dieną jis buvo pietų slavų nacionalisto nužudytas Sarajeve. Žmogžudystė privertė dinastiją stačia galva griebtis veiksmų: net Pranciškus Juozapas norėjo karo, nors neturėjo vilčių dėl jo baigties; jis jautė palengvėjimą, kad Pranciškaus Ferdinando mirtis reabilitavo dinastijos grynakraujiškumo principą, kurį tasai savo vedybomis buvo pažeidęs. Kita vertus, žmogžudystė sukrėtė Vilhelmą II – sustiprino jo prieraišumą dinastijai ir nuslopino vokiečių dvejones dėl politikos krypties. Karą, kaip ir 1859-aisiais, išprovokavo austrų diplomatija. Ultimatumas Serbijai buvo suformuluotas taip, kad karas taptų neišvengiamas; jį parengė Forgácsas, 1909 metų apgaulės auka arba nusikaltėlis, kurio vardas vargu ar galėjo kelti pasitikėjimą Europos valstybių kanceliarijoms. Kas tame ultimatume pareikšta, neturėjo reikšmės: jis užbaigė ilgą merdėjimą, išprovokavo krizę ir padarė įmanomą sprendimą, kuris, anksčiau ar vėliau, turėjo nulemti Habsburgų likimą.

Žmonės, kurie sukurstė karą, Berchtoldas, Conradas ir kiti, neturėjo supratimo, ką jie norėtų pasiekti. Svarstyti visi įmanomi variantai: baudžiamasis žygis, po kurio būtų pareikalauta kontribucijos; Serbijos dalies aneksija; Serbijos pasidalijimas su Bulgarija ir Rumunija; Serbijos, kaip priklausomos karalystės,

inkorporavimas į Habsburgų monarchiją (paskutinis Pranciškaus Ferdinando „triados" atšvaitas). Visus šiuos planus atmetė Tisza, vienintelis ryžtingas ir aiškiai žinąs tikslą žmogus: ištikimai vadovaudamasis Vengrijos poreikiais, jis pritarė karui tik su sąlyga, kad Austrija–Vengrija neįsigis serbų teritorijos. Karas be pokyčių buvo vienintelis dalykas, kuris galėjo išsaugoti didžiąją Vengriją: neįmanomybė, bet ne didesnė už didžiosios Vengrijos išlikimą iki XX amžiaus. Tiszos veto karą darė beprasmį, net jei jis ir būtų turėjęs tikslą. Faktiškai karas pats sau buvo tikslas, kitaip tariant, savitikslis, leidžiantis nesuskaičiuojamas problemas, kurios taip ilgai draskė imperiją, visas iki vienos išbraukti iš užrašų knygelės. „Laikinasis absoliutizmas" virto „užsitęsusiu absoliutizmu": nebeliko visuotinės rinkimų teisės projektų Vengrijoje, baigėsi sandėriai tarp čekų ir vokiečių, niekas nebesisvaidė rašalinėmis Reichsrate. Tisza ir pareigūnais virtę smulkieji bajorai, Stürgkhas ir jo biurokratai, nusenęs imperatorius ir generalinis štabas – štai kas dabar tvarkėsi su penkiasdešimčia milijonų žmonių gyvybių. Neatsirado tokių, kurie karą smerktų, jis netgi kėlė šiokį tokį entuziazmą. Vokiečiai matė galėsią atkurti savo menkstančią viršenybę Austrijoje; vengrai, pajutę palengvėjimą dėl Pranciškaus Ferdinando išnykimo, pritarė tam, kad vokiečiai telkia jėgas kryžiaus žygiui prieš slavus; Galicijos lenkai džiaugėsi karu su Rusija; kroatai, lengvai nutildę kelis pietų slavų idėją puoselėjančius inteligentus, labiausiai trynė rankas dėl karo su Serbija; net slovėnai tikėjosi, kad karas atsisuks prieš Italiją; vieni tik čekai prislėgti nerodė jokio džiaugsmo. Karas nė kiek nenuliūdino ir „Austrijos idėjos" propaguotojų profesorių: jie sveikino jį, kaip neseniai sveikino Bosnijos aneksiją, ir manė, kad jeigu jau karas visus išjudins, tai po jo pasipilsiančios reformos. Jis iš tikrųjų išjudino Habsburgų monarchiją, kiek ji dar pajėgė veikti, tačiau negalėjo pakeisti jos dvasios. Karas gali tik sutirštinti tai, kas yra: diktatorišką valstybę padaryti dar diktatoriškesnę, demokratišką

– dar demokratiškesnę, pramoninę – dar labiau pramoninę, ir (Austrijos–Vengrijos atvejis) supuvusią – dar labiau supuvusią. Labai teisingai padėtį įvertino vienas iš paskutinių Austrijos–Vengrijos užsienio reikalų ministrų Czerninas: „Mes buvome pasmerkti mirti. Turėjome tik tokią laisvę, kad galėjome pasirinkti mirties būdą, – ir pasirinkome patį baisiausią".

AŠTUONIOLIKTAS SKYRIUS

ATPILDAS UŽ SMURTĄ: HABSBURGŲ GALAS, 1914–1918

Skelbdama Serbijai karą, Austrija–Vengrija siekė pakartotinai patvirtinti savo kaip nepriklausomos didžiosios valstybės statusą; deja, liko be nieko – ir be nepriklausomybės, ir be didybės. Habsburgų stiprybė buvo jų lankstumas ir mokėjimas manevruoti: susidūrę su pavojumi – pradedant turkais, baigiant Napoleonu, – jie sugebėdavo išsisukti iš padėties. Tačiau jie negalėjo rizikuoti veltis į gyvenimo ir mirties kovą, kurios baigtyje neįmanomas joks kompromisas; po tokios kovos išlieka ne gudreivos, o stipriausieji. 1859 metais Habsburgai užsimojo sutriuškinti italų nacionalizmą; 1914 metais šokosi „triuškinti" Serbijos – abukart tai buvo jiems neįkandamas dalykas, net ir tokiu atveju, jei Habsburgų kariuomenė būtų pasiekusi pergalę, – jėgos panaudojimas tokiam reikalui (1914 metais net labiau nei 1859) vis vien reiškė pralaimėjimą. Austrijos–Vengrijos kariuomenė, įsiveržusi į Serbiją, tuojau pat buvo išstumta, o patys serbai įžengė į Vengriją; skirtingai nuo italų 1859 metais, serbai buvo reali tauta, turinti realią karinę jėgą. Didžioji Austrijos kariuomenės dalis buvo pasiųsta sulaikyti rusų puolimo; čia ją irgi ištiko nesėkmė. Rusai užėmė Galiciją ir pasiekė Karpatų per-

ėjas; nuo žingsnio į Vengriją juos sulaikė tik vokiečių pergalė šiauriau, prie Tanenbergo. Turint omenyje daugybę analogijų Habsburgų istorijoje, dabar kaip tik buvo tinkamas metas sudaryti taiką: būtų tekę padaryti keletą nuolaidų Rusijai, galbūt net Serbijai, bet Habsburgų monarchija būtų išlikusi.

Tačiau Austriją–Vengriją „išgelbėjo" Vokietija; šis „išgelbėjimas" pastūmėjo Habsburgus link visiško galo. Habsburgai sudarė pakenčiamą alternatyvą vokiečių valdžiai; toji alternatyva nustojo egzistavusi, kai vokiečiai perėmė karinį ir politinį Austrijos–Vengrijos vadovavimą. 1915 metų pradžioje vokiečių kariuomenė išstūmė rusus iš Galicijos; tų pačių metų pabaigoje vokiečių generolai užėmė nepriklausomą Serbiją ir nustūmė Vidurio Europos valstybes prie Salonikų uosto. Dabar Vokietija jau tvirtai užsimojo viešpatauti Europoje; o Habsburgams teliko vokiečių pagalbininkų vaidmuo. Vien tik jausdamas sentimentus dinastijai, Vilhelmas II sulaikė vokiečius, kad nenušluotų Habsburgų nuo žemės paviršiaus: iš tikrųjų Pranciškus Juozapas beturėjo ne daugiau nepriklausomybės kaip kokie Saksonijos ar Bavarijos karaliai. Su Austrija–Vengrija niekas nė nemanė skaitytis per derybas, įvykusias prieš įstojant į karą Italijai. Vokiečiai siekė atsipirkti nuo italų siūlydami jiems dalį Austrijos teritorijų; su Viena nesiteikta pasikonsultuoti, jos apie tai net neinformavo. Pasiūlymai buvo bevaisiai: kaip ir 1866 metais, Italija tikėjosi suvienyti savo žemes karo žygiais ir todėl primygtinai veržėsi stoti į karą dėl žemių, kurias galėjo gauti nekariaudama. Austrijai–Vengrijai buvo duota paskutinė galimybė atgauti savo prestižą, ir ji nesugebėjo ja pasinaudoti: Conrado suplanuota grandiozinė kampanija prieš Italiją 1916 metais nieko nepešė, nebent akivaizdžiai parodė monarchijos nuosmukį – didžioji valstybė, kuri negali sumušti net italų, yra tikrai jau priėjusi liepto galą. Ir vėl sutvirtinti išklibusiam Austrijos–Vengrijos frontui prireikė vokiečių kariuomenės ir vadovavimo.

Nuo Rusijos, Serbijos ir Italijos apginta vokiečių galybės, di-

nastija neteko laisvės manevruoti. Monarchijos vokiečiai dabar iš tikro tapo „valstybine tauta"; pagaliau išnyko skirtumas tarp vokiečių nacionalistų ir Austrijos imperijos šalininkų. Per 1915 metų Velykas visos vokiečių partijos, išskyrus socialdemokratus, paskelbė bendrą manifestą, kuris pakartojo 1882 metų Linco programą – tuomet tai buvo tik kelių nacionalistų fanatikų reikalavimas, dabar – vieningas visų Austrijos vokiečių siekinys. Net ir dabar jie, praktiškai kariaujantys su Italija ir, žinoma, tikrai ne taikius santykius palaikantys su lenkais, buvo pasiruošę pripažinti viršesniųjų tautų siekius ir siūlė perleisti Galiciją Lenkijai, o Dalmatiją Italijai; atiduodami Italijai pusę milijono pietų slavų, jie tikėjosi užkalbėsią jai dantį dėl pietų Tirolio ir Triesto. Atsikračiusi šiais dviem neramumų židiniais, Austrija turėtų išlikti unitarinė valstybė su vienintele oficialia vokiečių kalba; Serbija turėtų būti pajungta karinei ir ekonominei monarchijos kontrolei, o pietų slavams, manifesto siūlymu, galima prisimeilinti pažadu leisti susivienyti imperijos viduje, jeigu jie įrodytų savo gerą elgesį. Daugybė Austrijos vokiečių anksčiau vaizdavo, kad jiems priimtina tautų bendradarbiavimo idėja; panašių gražių frazių dabar manifeste nebeliko. Būdami tikri dėl Vokietijos paramos, Austrijos vokiečiai grįžo atgal prie Schmerlingo centralizmo ir net manė, kad Vokietija užkariavo Serbiją būtent Vienos labui. Jų migloti pasiūlymai, kaip ir Schmerlingo laikais, apsiribojo tik vengrų valdomomis tautomis. Šis gudragalviškas vokiečių pasažas prasilenkė su tikrove: vengrai nė nemanė sutikti su Šv. Stepono žemių išdraskymu.

Vengrų politika ir laikysena per Pirmąjį pasaulinį karą buvo pats didžiausias *tour de force* Vengrijos istorijoje. Visos kitos Habsburgų monarchijos tautos dirbo jam, *le roi de Prusse*, o *le roi de Prusse* dirbo vengrams. Seniau Bismarcko ir mažosios Vokietijos partneriai, dabar vengrai lygiai taip pat ryžtingai tapo didžiosios Vokietijos ir vokiečių kariuomenės sąjungininkais. Jie manė galėsią išlaikyti savo nepriklausomybę, nors visi kiti sa-

vąją prarasią. Vokiečių remiamas, Tisza tapo tikruoju Austrijos–Vengrijos vadovu: arogantišku ir nepriklausomu, juo buvo galima pasitikėti, kad neis su slavais. 1915 metų pradžioje Tiszos įsakymu atleistas Berchtoldas. Buriánas, jo įpėdinis, buvo pirmas vengras po Andrássy'o, tapęs užsienio reikalų ministru; jis įsivedė asmeninį telefono ryšį su Tisza, kad visada gautų instrukcijų iš savo tikrojo šeimininko. Skirtumas tarp žlungančios dinastijos neaiškios padėties ir nepalaužtų vengrų stiprybės išryškėjo 1916 metais, kai vokiečiai pamėgino su Rumunija pakartoti tą patį sandėrį, kuris jiems nepavyko prieš metus su Italija. Rumuniją buvo galima papirkti tik gabalu Transilvanijos, kurią vengrai laikė neatskiriama Šv. Stepono žemių dalimi; Tisza, apie tai išgirdęs, derybas sustabdė vos tik prasidėjusias. Vengrai buvo pagrindiniai dualizmo kūrėjai; dabar, matydami, kad dinastijos galas jau nebetoli, jie ėmė rengtis Vengrijos nepriklausomybei. Nepaisydama teorinio Muitų sąjungos galiojimo, Vengrijos vyriausybė kontroliavo grūdų eksportą ir per daug nesišvaistydama teikė jų Austrijai, net ir Vokietijai vien mainais už politines nuolaidas. Vengrų pasitikėjimas savimi buvo beribis. Sudarydami pačioje Vengrijoje tik mažumą, jie sugebėjo dominuoti visoje Habsburgų monarchijoje; o dabar šita 10 milijonų tauta užsigeidė – ir pasiekė – būti lygi su Vokietija, didžiąja 70 milijonų valstybe.

Taigi pagaliau dinastijos likimas pateko į dviejų viršesniųjų tautų – vokiečių ir vengrų – rankas, o jos išmetė ją už borto didžiosios Vokietijos ir didžiosios Vengrijos labui. Tačiau dinastija vis dar laikėsi senų žaidimo taisyklių: Habsburgai, žlugant jų imperijai, ištiesė bejėges rankas į Lenkiją. Kai kiti slavai tylėjo, Reichsrato nariai lenkai skelbėsi palaiką karą, o grupė lenkų, vadovaujamų karingo avantiūristo Piłsudskio, suformavo Habsburgų globojamą Lenkų legioną. Piłsudskis, dėdamasis su Habsburgais, tikėjosi, kad šie bus tinkama alternatyva tiek rusams, tiek vokiečiams; jo svajonės apie didžiąją Lenkiją – nepriklau-

somą didžiąją valstybę Rytų Europoje – buvo lygiai tokia pat atgyvena kaip ir patys Habsburgai. Kai Rusijos kariuomenė atsitraukė iš Lenkijos, prasidėjo politiniai manevrai. Vokiečiai siūlė pripažinti tik rusų „kongresinę" Lenkiją ir tą pačią palikti vokiečių karinėje valdžioje, iki kol baigsis karas. Habsburgų valstybininkai čia matė paskutinę progą parodyti dinastiją dar esant reikšmingą ir sugalvojo „austrų ir lenkų" sprendimą – sujungti „kongresinę" Lenkiją ir Galiciją ir abi paversti trečiąja Habsburgų imperijos dalimi. Šitam paprieštaravo vengrai, jų netenkino perspektyva būti trečiąja dalimi, nesvarbu, kas tokie būtų jiems prilyginami – lenkai ar pietų slavai; be to, jie norėjo, kad Galicija liktų Austrijos unitarinėje valstybėje, tada lenkai sudarytų vokiečiams atsvarą. Vokietija irgi atmetė tokį planą: susivienijusi Lenkija neišvengiamai pareikalautų iš jos Poznanės ir vadinamojo „koridoriaus". Austrų ir lenkų siūlymas buvo išreikštas manifeste, tačiau negalėjo būti įgyvendintas dėl vokiečių ir vengrų pasipriešinimo. Tai buvo paskutinė dinastijos penkis šimtus metų puoselėtų ambicijų šmėkla, o vaidenosi tos šmėklos visus tuos šimtmečius kiekviename Rytų Europos kampelyje.

Dinastija dar galėjo būti šiek tiek naudinga lenkams, arba greičiau lenkų žemvaldžiams. Bet ji neturėjo ką pasiūlyti pavaldžiosioms tautoms, kurios pagaliau suvokė tikrąją „kultūrinio nacionalizmo" prasmę ir ką reiškia toji valstybė „aukščiau tautiškumo", kokia Austrija skelbėsi esanti. Paaiškėjo, kad „Austrijos misija" yra ne daugiau kaip slavų vertimas kovoti už vokiečių viršenybę Europoje. Iki karo buvo galima svajoti apie „federalizmą", apie vengrų išskirtinės padėties panaikinimą ar apie laisvų tautų sąjungą. Dabar šios įsivaizduojamos galimybės išgaravo, nebent užsiliko keleto užsispyrusių klerikalų ar nepataisomų teoretikų galvose. Nepriklausoma Habsburgų monarchija liovėsi egzistavusi. Vokietijos pergalė kare būtų galėjusi išsaugoti jos griaučius, tuomet vokiečiai būtų dominavę

Austrijoje, vengrai – Vengrijoje, o tai yra 1848 metų radikali programa. 1848 metais dinastija dar galėjo palenkti į savo pusę pavaldžiąsias tautas ir rasti sau palankių tikrų „austrų"; dabar ji teliko tik permatoma priedanga didžiajai Vokietijai ir didžiajai Vengrijai. Slavai ir rumunai, kurie taip ilgai kabinosi į Habsburgų globą, dabar nori nenori tapo Habsburgų imperijos priešais.

Valstybės sąjungininkės neturėjo tikslo sugriauti Habsburgų monarchiją. Anglijai rūpėjo tik karas su Vokietija, o apie Austriją–Vengriją ji mąstė visai palankiai, kaip ir anais Kossutho populiarumo laikais: tiesą sakant, ir į Habsburgus, ir į vengrus Anglija žiūrėjo kaip į nelaimėlius, kuriuos reikia „išgelbėti" nuo Vokietijos. Prancūzijos politikams Austrija–Vengrija atrodė svari paspirtis prieš Vokietiją ateities politinių jėgų išsidėstyme ir net kaip galimà sąjungininkė vengiant tesėti 1915 metais Rusijai duotą pažadą dėl Konstantinopolio ir sąsiaurių. Carinė Rusija, 1914 metais užėmusi Galiciją, miglotai kalbėjo apie galimą Bohemijos karalystę, valdomą didžiojo kunigaikščio; su kariuomenės atsitraukimu šitos kalbos nuslopo, beje, jos ir taip neturėjo rimto tikslo, išskyrus stiprinti Rusijos siekius visur kitur. Sąjungininkai, be abejonės, ketino Habsburgų monarchijai šį tą „amputuoti" – panašių teritorijos apkarpymų ji dažnai patirdavo ir anksčiau, – bet tai nebuvo iššūkis jos egzistencijai. Net atvirkščiai, tai pripažinimas, kad ji dar gyva: mirusiajam operacijos nebedaromos. Serbija tikėjosi prisijungti Bosniją ir Hercegoviną, galbūt ir pietinę Vengriją; serbų siekiai ribojosi „didžiąja Serbija" – pietų slavų valstybės idėjai jie buvo ne mažiau priešiški už pačius Habsburgus. Italiją į karą sąjungininkių pusėje pastūmėjo Londono sutartyje (1915) jai pažadėtos Habsburgų teritorijos – pietų Tirolis, Triestas ir šiaurinė Dalmatijos dalis. Tai buvo dar vienas skaudus smūgis pietų slavų idėjai. Dalmatijos gyventojai bemaž visi buvo serbai-kroatai; anot vėlesnių laikų italų valstybininko grafo Ciano, „itališki čia tik akmenys". Ita-

lai reikalavo visos Dalmatijos: Londono sutartyje numatytas Dalmatijos padalijimas leido suprasti, kad pripažįstami serbų – o iš to išplaukia, kad neigiami pietų slavų – siekiai. Rijekos priklausomybė palikta neaptarta; tai rodytų, kad didžioji Vengrija, vis dar dominuojanti Kroatijoje, derybininkų buvo palikta gyvuoti toliau. Negana to, pretenduodama į Triestą, istorinės imperijos dalį ir į 300 000 pietų Tirolyje gyvenančių vokiečių, Italija sukėlė vokiečių tautinius jausmus. Tad natūralu, kad jai prireikė Habsburgų, arba jų pakaitalo, kaip sąjungininkų ir prieš pietų slavus, ir prieš Vokietiją. Faktiškai vėlesnių Italijos sąjungų su Vengrija ir su neva nepriklausoma „Austrija" akstino reikia ieškoti Londono sutartyje. Rumunija taip pat įstojo į karą dėl pažadų, susijusių su Transilvanija; tai dar viena „amputacija", o ne mirties nuosprendis. Rumunija labiau nei kuri kita valstybė balansavo tarp Rytų ir Vakarų; esančios tolokai nuo reicho, jos nė kiek nejaudino vokiečių dominavimas Habsburgų monarchijoje. Ji ketino prisijungti gabalą Habsburgų teritorijos, o tada šokti atgal į antirusišką pusę, tai yra grįžti prie savo nuo pat pradžių pasirinktos politikos.

Taigi slavų tautos, kaip prieš karą, taip ir dabar neturėjo sąjungininkų: vienintelis jų sąjungininkas buvo pats karas, kuris sudaužė išklerusią Habsburgų mašiną. Pietų slavų idėja negalėjo atlaikyti tikrovės spaudimo, ir serbų bei kroatų koalicija subyrėjo; vos keletas Dalmatijos slavų, atsidūrusių tremtyje, liko neišsižadėję šio reikalo. Taikos metu politikai užsiima idėjomis ir svarstybomis; karo metu jie pereina prie veiksmų. Kroatų liaudis „balsavo kojomis", entuziastingai žygiuodama prieš Serbiją. Radićius 1914 metais pareiškė, kad serbai yra „neprincipingi imperatoriškosios dinastijos, mūsų monarchijos ir ypač kroatų gyvenimo būdo priešai". Tai nebuvo trumpalaikis susierzinimo protrūkis. Net Korošecas, slovėnų daugumai atstovaujantis klerikalų lyderis, 1917 metais pasakė: „Mūsų kroatai ir slovėnai yra tvirtai ir visiškai apsisprendę būti teisingi ir ištikimi iki

mirties monarchijai ir Habsburgų imperatoriškajam dvarui". 1918 metų birželį Krainos seimas, bemaž visas slovėniškas, pasmerkė Trumbićiaus, svarbiausio pietų slavų veikėjo tremtyje, „išdavikišką" veiklą. Tokius pareiškimus, be abejonės, diktavo taktika: kroatai buvo surakinti kaip žnyplėse tarp vengrų ir italų, slovėnai – tarp vokiečių ir italų ir abeji laikėsi įsitvėrę Habsburgų kaip priemonės išvengti blogesnės alternatyvos. Vis dėlto būta ir gilesnių šaknų: intelektinė ir vidurinės klasės subrandinta pietų slavų idėja buvo svetima ir klerikalams, ir valstiečiams. Taigi vadinamieji „pietų slavai" – kroatai ir slovėnai – viltingai dairėsi į Habsburgus dar ilgai po to, kai „valstybinės tautos" – vokiečiai ir vengrai – liovėsi tai darę.

Patį tikriausią iššūkį Habsburgams metė čekai – tauta, kuri taikos metu aiškiausiai iš visų pripažino Habsburgų monarchijos reikalingumą. Kad apsaugotų čekus, Palacký's pats būtų „sugalvojęs" Habsburgų monarchiją, jei jos nebūtų buvę; norėdami apsisaugoti, čekai palaikė Habsburgus 1848 metais ir sudarė taiką su Taaffe 1879-aisiais. Prieš prasidedant karui, jie smarkiausiai gynė federalizmo reikalą ir nuoširdžiau už kitas tautas norėjo, kad Habsburgų monarchija atgautų savo kaip didžiosios valstybės nepriklausomybę. Tačiau Habsburgų nepriklausomybė buvo prarasta neatšaukiamai; tad realistas Masarykas, anksčiau siekęs pertvarkyti Habsburgų monarchiją, dabar lygiai taip pat kryptingai ėmė siekti ją sugriauti. Iš visų slavų tautų vieninteliai čekai turėjo tik vieną priešą. Lenkams grėsmę kėlė vokiečiai ir carizmas; kroatams – vengrai, serbai ir italai; slovėnams – italai ir vokiečiai; mažarusiams – vengrai ir lenkai; serbams – vengrai, kroatai ir bulgarai, o netiesiogiai – dar ir turkai. Čekai pavojų jautė tik iš vokiečių[51]: jie turėjo daug ko bijoti, jei vokiečiai laimėtų karą, ir neturėjo ko prarasti – jei pralaimėtų.

[51] *Bent jie taip manė. 1919 ir vėliau 1938 metais jie suvokė, kad Tešine jiems grėsmę kėlė ir lenkai.*

Su Habsburgais jų nesiejo net klerikalizmas, mat čekų išpažįstama katalikybė turėjo savitą husitišką pobūdį – demokratinį ir tautinį. Čekai, atsisakydami Habsburgų monarchijos, pasmerkė ją pražūčiai. Monarchija galėjo ištverti rumunų, serbų ar italų žemių „amputavimą", bet Bohemijos nepriklausomybė jai būtų buvusi pražūtinga.

Jau pirmąją karo žiemą Masarykas priėjo savo istorinį sprendimą, kad Habsburgų monarchija liovėsi egzistavusi, o pradėjo gyvuoti *Mitteleuropa*, „Septyniasdešimties milijonų imperija", tik ne Vienos vadovaujama. Ne taip sąmoningai, bet tą patį nujautė ir visi čekai; čekų kareiviai dešimtimis tūkstančių perėjo į rusų pusę. Ne Masarykas „sugriovė" Habsburgų monarchiją; tą padarė vokiečiai ir vengrai. O Masarykas sukūrė alternatyvą ar bent ieškojo jos. Jis neturėjo iliuzijų dėl tautinių valstybių stiprybės, kurias vėliau jam pripaišė jo gerbėjai. Jis tiesiog suprato, kad Vokietija, net ir pralaimėjusi, liks didžiąja valstybe, todėl šeši milijonai čekų negali išlaikyti nepriklausomybės be pašalinės pagalbos. Masarykas nepritarė Kramářo panslaviškai nuostatai, kad čekams užtenka pasikliauti Rusija: jis šią valstybę buvo perpratęs geriau nei kas nors kitas už jos ribų ir žinojo, jog susitarimas, kurio vykdymas priklausys tik nuo Rusijos, niekados nebus tvirtas dėl visiško Rusijos abejingumo Europos reikalams. Masarykas, Habsburgų ir Metternicho įpėdinis, turėjo įrodyti, kad jo valstybė taip pat yra „reikalinga Europai"; Metternichas tuo tikslu skelbėsi „revoliucijų" slopintoju, o Masarykas – „demokratijos", tai yra įstatymų valdžios ir žmogaus teisių, diegėju. Šia idėja vežinas, 1915 metais jis ir atvyko į Londoną, pasiryžęs pelnyti Anglijos, Prancūzijos ir galiausiai Amerikos pritarimą.

Masaryko programa nesiribojo tautine autonomija, ar net nepriklausomybe, vien čekams. Jis buvo toks pat realistas kaip ir Bismarckas: taip pat manė, kad tautų likimas lemiamas krauju ir geležimi. Masarykui reikėjo sukurti realią valstybę, o ne ap-

mesti popierinį planą, kuris patenkintų tik Vienos profesorius. Todėl jis visuomet kalbėjo apie Bohemiją, nors joje gyveno trys milijonai vokiečių. Tautiniu principu padalyti Bohemiją buvo įmanoma Habsburgų monarchijos viduje; nepriklausomos valstybės strategija ir ekonomika prašėsi vientisumo. Masarykas tikėjosi, kad vokiečiai pripažins Bohemijos valstybės reikalingumą, net jiems patiems, kaip čekai buvo pripažinę Habsburgų monarchijos reikalingumą; apsiriko jis ne dėl vokiečių, o dėl valstybių sąjungininkių – mat tikėjosi, kad jos liks vieningos nors tokį trumpą laiką kiek 1815 metų sąjungininkės. Masaryko programoje buvo dar vienas punktas. Jis suprato, kad Habsburgų žlugimas lems didžiosios Vengrijos pražūtį; tautinės laisvės idėjos prasiskverbs ir pro Vengrijos sienas. Pats Moravijos slovakas, jis jautė pareigą numatyti ir dviejų milijonų slovakų ateitį, nes vieni jie nepajėgė taip tvirtai laikytis kaip čekai. Masarykas atgaivino radikalią 1848 metų idėją ir pasiūlė abiejų tautų valia sukurti bendrą „čekoslovakų" tautą. Jis blogai pažinojo slovakus, bet kiti – dar blogiau. Tai buvo jo stiprybė derantis su valstybių sąjungininkių atstovais, bet nepadėjo išspręsti slovakų problemos. Keletas sąmoningesnių slovakų politikų siekė tik kultūrinės autonomijos Vengrijos sudėtyje; gyvendami arogantiškų vengrų šešėlyje, jie negalėjo įsivaizduoti, kad kada nors pasikeistų Vengrijos sienos. Be to, neturėdami pramonės ir universitetų, slovakai nei ekonomiškai, nei kultūriškai negalėjo susivienyti su čekais. Jie troško neįmanomo – gyventi Habsburgų monarchijoje, laisvoje nuo vokiečių ir vengrų.

Masarykui reikėjo laiko įtikinti sąjungininkus čekų ir slovakų demokratijos svarba. Labiausiai jis baiminosi kompromisinės taikos, kuri paliktų vokiečiams toliau kontroliuoti Vidurio Europą. Iki 1915 metų pabaigos karas rodėsi esąs grynai militaristinis reikalas: buvo laimimi ir pralaimimi mūšiai, prarandamos arba apginamos įtvirtintos vietovės, karo žygiai pavykdavo arba baigdavosi nesėkme. Ir staiga pradinis veržlumas išse-

ko, o svarbą atgavo užfrontės įvykiai: politika vėl užgožė strategiją, ir lemiamą žodį iš generolų perėmė tautos. Beveik visuose kraštuose buvo suformuoti nauji ministrų kabinetai arba pasirinkta nauja politikos kryptis. Kadangi karas jau tapo pernelyg rimtu reikalu, kad būtų paliktas vien kariškiams, kiekviena šalis susidūrė su tuo pačiu klausimu – ar verta kovoti rizikuojant sugriauti esamą visuomenės sanklodą. Kompromisas arba mirtinas smūgis buvo toji išeitis, kuri prašėsi randama po nuožmios 1916–1917 metų žiemos įvykių – tiek Lloido George'o iškilimo, tiek Bethmanno Holwego nuvertimo, po Rusijos revoliucijos ir prancūzų maištų prieš karą. Taip pat ir po visų tų pokyčių, įvykusių mirus 1916 metų lapkritį Pranciškui Juozapui. Senasis imperatorius rutinišką administraciją išlaikė iki pat paskutinio atodūsio. Net ir Austrijos ministro pirmininko Stürgkho nužudymas – tą padarė pacifistas socialistas – nebuvo suardęs apgaulingos ramybės; Pranciškus Juozapas į tuščią kėdę tik atšaukė Koerberį, sėdėjusį joje prieš penkiolika metų. Bet dabar kaištis buvo pašalintas, ir pliūptelėjo lavina. Su Pranciškaus Juozapo mirtimi pranyko paskutinis Habsburgų šerdies gabalėlis – seniai nebegyvas, bet dar svarus; atsivėrusioje kiaurymėje liko tik aidas, šmėklos ir tuštuma.

Karolis, naujasis imperatorius, buvo *émigrés* karalius, o ne realios imperijos valdovas. Neapsakomai lojalus, kartojantis senų laikų politikos spektaklį, visiškai atitrūkęs nuo tikrovės – taip galima apibūdinti jaunąjį imperatoriaus vaidmens vaidintoją ar Šamboro grafą; šį vaizdelį užbaigtų tas faktas, kad imperatorienė Zita, savo vyro įkvėpėja, paėjo iš Burbonų dinastijos Parmos atšakos, kuri buvo nutrūkusi jau prieš penkiasdešimt metų. Karolio patarėjai taip pat tik blyškiai tepriminė praėjusių laikų veikėjus ir idėjas: kariškiai tarpais tarp iš Vokietijos gaunamų įsakymų bandė kalbėti Radetzky'o tonu; lengvabūdžiai aristokratai, Pranciškaus Ferdinando šalininkų likučiai, bolševizmo ir valstiečių revoliucijų amžiuje vis dar svaičiojo apie Spa-

lio diplomą; paniuręs ir nepaslankus Czerninas, paskutinis blėstantis Metternicho asmenybės atšvaitas, profesoriai Redlichas ir Lammaschas, vis dar rezgantys išprotautus planus, kaip visus su visais sutaikyti, ir apgaudinėjantys save, nors kitų jau nebegalėjo apgauti, dėl Austrijos „kultūrinės misijos". Šios menkos grupelės – tai visa, kas liko iš dinastijos ir jos aplinkos: savo dvasia būdami jau tremtyje, nors vis dar reziduojantys Vienoje, jie iš paskutiniųjų bandė mosuoti senais, Habsburgams įprastais – derybų ir kompromisų – ginklais.

Monarchijai virš galvos kabojo pralaimėjimas kare ir vidaus revoliucija – 1809 ir 1848 metų įvykiai vienukart. Karolis ir jo dvaras liko nuošaly nuo vokiečių pergalių. Rumuniją vokiečiai užėmė 1916 metų žiemą, Rusija iš karo iškrito 1917 metų vasarą, Italija prie Kaporeto sumušta rudenį; 1918 metų pradžioje Ludendorffas paskutinį kartą pabandė pasiekti pergalę prieš Prancūziją. Nė viena iš visų karinių sėkmių neatnešė taikos, kuri pati viena būtų galėjusi išgelbėti Austriją–Vengriją nuo ekonominės ir politinės katastrofos. Karolis mėgino išsisukti nuo karo derybomis, per savo svainį Burboną ieškodamas ryšių su Anglija ir Prancūzija. Net ir dabar Habsburgų diplomatija nenorėjo atsisakyti suplėkusių jų didybę pabrėžiančių planų – dar bandė prakišti į taikos sąlygas „austrų ir lenkų" sąjungą bei savo viršenybę Serbijoje. Monarchijos diplomatai pakartojo ankstesnį vokiečių triuką, kai šie Italijai siūlė Austrijos teritoriją, ir dabar Prancūzijai pasiūlė Elzasą–Lotaringiją: pasiūlymas buvo tuščias muilo burbulas, nes Karolis neturėjo jokių priemonių jam įvykdyti. Derybose dalyvavę derybininkai ir pats Karolis vis dar puoselėjo iliuziją, kad Austrija–Vengrija tebėra didžioji valstybė, tad derybos nusitęsė beveik iki pat monarchijos galo. Iš tikrųjų Habsburgų kariuomenei vadovavo vokiečiai, ir ekonominis imperijos gyvenimas jau buvo įsiurbtas į *Mitteleuropą*: tol, kol Vokietijai kare sekėsi, Austrija–Vengrija veikė tarsi pririšta prie jos šono, o kai Vokietija pralaimėjo, sąjungininkai nebema-

tė reikalo sudaryti su Habsburgų valstybininkais atskiros taikos sutarties. Slaptos 1917 metų derybos neturėjo tarptautinės reikšmės, tik sužlugdė monarchiją iš vidaus: Clemenceau atskleistos visam pasauliui, jos įsiutino vokiečius ir vengrus, kurių tolesnė ateitis čia buvo statoma ant kortos, ir taip galutinai užbaigė besiplečiančią prarają tarp dinastijos ir buvusių „valstybinių tautų".

Bergždžios pasirodė ir pastangos pertvarkyti valstybę iš vidaus. Karolio priešiškumas vengrams nė iš tolo neprilygo Pranciškaus Ferdinando priešiškumui. Jis mėgino atidėlioti savo vainikavimąsi Budapešte norėdamas išvengti ištikimybės priesaikos vengrų konstitucijai ir dar labiau „Šv. Stepono žemių" vienybei. Tisza į tai pagrasino nutraukti maisto produktų tiekimą Vienai, ir Karolis, įbaugintas tokios padėties, suvaidino savo vaidmenį tūkstančio metų senumo spektaklyje – tapo paskutiniu jau bereikšmio sosto savininku. Karolis taip pat atgaivino nukištą ir užmirštą visuotinių rinkimų Vengrijoje projektą; šis jo primygtinis reikalavimas, tiesą sakant, išstūmė Tiszą iš valdžios. Tai buvo jo sėkmės pabaiga. Per šitą krizę smulkioji bajorija ir didikai nutraukė savo tariamą ginčą ir atnaujino XIX amžiaus septintojo dešimtmečio sąjungą prieš Habsburgų pastangas rasti savo nepriklausomą politiką. Po tuščio, trumpo tarpsnio Tiszą pakeitė Wekerle, suvengrėjęs vokietis, kažkada didikų iškeltas kandidatas prieš Tiszą, dabar pradėjęs valdyti Tiszos palaikomas. Konstitucinė reforma grįžo į savo dulkiną stalčių. Maisto trūkumas Vienoje ir pramoniniuose Austrijos rajonuose pavertė dinastiją ir jos tarnus bejėgiais keliaklupsčiautojais prieš vengrų malonę. Dualizmą sugriauti galėjo tik pralaimėjimas kare, bet tuomet jau būtų buvę šaukštai po pietų gelbėti Habsburgų imperiją.

Net ir Austrijoje Karoliui nieko nepavyko padaryti. Jis stengėsi rodytis kilniadvasis: paskelbė amnestiją už išdavystę nuteistiems čekų veikėjams. 1917 metų gegužės 30 dieną susirin-

ko atnaujintas Reichsratas. Paskutinį kartą tautos reiškė savo norus dar būdamos Habsburgų imperijos rėmuose; visi suprato, kad bręsta revoliucinė situacija ir iš naujo suformulavo, beveik tais pačiais žodžiais, 1848 metų programą. Vokiečiai tvirtai laikėsi savo 1915 metų Velykų manifesto; juos tenkino faktinis Austrijos inkorporavimas į didžiąją Vokietiją, kuris beveik jau buvo įvykęs, ir reiškė nepasitenkinimą tik dėl pastangų atkurti dinastijos nepriklausomybę. Lenkai irgi tikėjosi išlaikyti dar likusią savo laisvę ir kitų priklausomybę; jie troško atgauti viršenybę Galicijoje, kurios neteko per karą ir okupaciją, ir siekė Habsburgų kariuomenės pagalbos mėginant nuo nusilpusios Rusijos atplėšti Ukrainos teritoriją. Štai kodėl jie pritarė vokiečiams, norintiems išsaugoti Austriją kaip unitarinę valstybę, žinoma, su viena išimtimi – Galicija. Šiems lenkų siekiams prieštaravo mažarusiai, dabar nebe tokie bebalsiai kaip 1848-aisiais: jie reikalavo Galicijos padalijimo tautiniu principu ar net – gerokai aptakiau – Habsburgams pavaldžios Ukrainos valstybės.

Kaip ir 1848 metais, alternatyvą viršesniųjų tautų programai sudarė čekai, šiek tiek remiami slovėnų. Tada jie nesikėsino pakeisti šventai saugomų Vengrijos sienų, nebent aukščiausiu revoliucinio pakilimo momentu, ir dabar vėl išdrįso mesti vengrams iššūkį. Čekai reikalavo visų čekų ir slovakų susijungimo „vienoje demokratinėje Bohemijos valstybėje". Pietų slavai – daugiausia slovėnai ir keletas kroatų iš Dalmatijos – reikalavo „suvienyti visas monarchijos žemes, gyvenamas slovėnų, kroatų ir serbų, į vieną nepriklausomą darinį, laisvą nuo bet kokio kitų valstybių dominavimo"; šį reikalavimą dar pastiprino prikeldami iš užmaršties Kroatijos Karūnos teises. Taigi čekai ir pietų slavai užsimojo suskaldyti istorinę Vengriją ir unitarinę Austrijos valstybę vadovaudamiesi nacionalizmu, o patys pretendavo į istorinę Bohemiją ir istorinę Kroatiją. Tokia programa turėjo prasmę 1848 metais, kai imperija dar buvo nepriklauso-

ma, stipri ir galėjo kurstyti Bohemiją bei Kroatiją prieš didžiąją Vokietiją ir didžiąją Vengriją. Tie, kurie tikėjo Pranciškum Ferdinandu, labai apsiriko manydami, kad dinastija dar pajėgi priversti viršesniąsias tautas daryti nuolaidas; 1917 metais taip manyti tegalėjo visiški apakėliai. Habsburgų monarchiją pertvarkyti į „federaciją" buvo įmanoma tik vengrams ir vokiečiams savanoriškai sutinkant leistis į nuolaidas. Mihály Károlyi's Vengrijoje bandė aiškinti saujelei savo šalininkų tautinio susitaikymo būtinybę; Vokietijoje tokio neatsirado. Ir vokiečiai, ir vengrai dominuojamą padėtį iškovojo ir išlaikė savo pačių jėgomis; todėl kuo labiau dinastija silpo, tuo labiau neturėjo kitos išeities kaip tik eiti išvien su jais. Nuo pat pradžių iki galo Habsburgams nesišvietė jokia kita istorinė galimybė, išskyrus partnerystę su vengrais ir vokiečiais, net jei ši partnerystė grėsė sugriauti Habsburgų monarchiją. Šiųdviejų tautų galią galėjo pakirsti tik pralaimėjimas kare, bet toks pralaimėjimas – tai aiškiau negu aišku – būtų buvęs dar pražūtingesnis pačiai dinastijai.

Čekams ir pietų slavams Karolis įstengė pasiūlyti nebent tai, ką jis siūlė sąjungininkams: derybas be realaus pamato. Jis siūlė „tautybių vyriausybę", vadovaujamą didžiai reikšmingo „Austrijos problemos" specialisto profesoriaus Redlicho – tokiu būdu tautybės būtų priverstos „pripažinti", kad dinastija tebevaldo imperiją. Čekai ir pietų slavai vis dar vylėsi palenkti dinastiją savo pačių tikslams ir sutiko ją pripažinti, bet jie nežadėjo pripažinti Vengrijos sienų. Be to, jie neketino įeiti į formuojamą vyriausybę tam, kad tęstų karą; o vokiečiai nebūtų pakentę vyriausybės, kuri staiga imtų siekti taikos. Prie vokiečių veto prisidėjo vengrų grasinimas nebetiekti maisto produktų; abi kartu šios tautos sudarė svarią jėgą. Profesorius Redlichas grįžo atgal prie savo kabinetinių kontempliacijų apie „Austrijos misiją". Karoliui vėl prireikė Seidlerio, dar vieno buko biurokrato, kuris lindo visiems į akis su „kultūrine autonomija" – tai senas, nu-

valkiotas socialistų kėslas, kuriuo siekta palikti tautas be galimybės tarti savo žodį imperijos reikaluose. Kultūrinė autonomija galėjo atrodyti patraukli taikos metu; o dabar vienintelė „autonomija", kuri dar ką nors reiškė, buvo atsiribojimas nuo kovos dėl vokiečių viešpatavimo Europoje.

Karolio pastangas kaip nors nusimesti tą sąjungos su Vokietija jungą ir palaužti vokiečių ir vengrų hegemoniją Habsburgų monarchijos viduje galima tarti buvus paskutiniais konvulsyviais dinastijos traukuliais, iš tikrųjų jas net labiau tinka palyginti su tuo mėšlungišku krūpsniu, kuris perbėga kūnu prieš *rigor mortis* galą. 1917 metų vasarą šios pastangos liovėsi. Niekas nepasikeitė, nes niekas ir negalėjo pasikeisti nesutrupinus tuščio monarchijos kiauto; tad neliko nieko kito kaip tik laukti jos skilimo. Paskutinįkart pasaulio istorijos scenoje Habsburgų monarchija pasirodė Brest-Litovske, kur dalyvavo derybose su Rusija kaip Vokietijos satelitė. Czerninas svarstybose vaizdavo svarbią personą, iškilmingai diskutuodamas su Trockiu, ar Austrijoje–Vengrijoje paisoma tautų apsisprendimo principų. Jis turėjo ne daugiau veikimo laisvės kaip kokie Bulgarijos delegatai ir mažiau nei turkai. Czerninas nutraukė derybas, kai jas nutraukė vokiečiai, vėl atnaujino, kai atnaujino vokiečiai, pasirašė sutartį, kai pasirašė vokiečiai. Išimtinis jo rūpestis buvo gauti badaujantiems Vienos gyventojams iš Rusijos grūdų; taip pat jis džiaugsmingai sveikino fikcinės Ukrainos respublikos, kuri taikos sutartį turėjo pasirašyti atskirai nuo Rusijos, sukūrimą. Tačiau net ir tai Czerninui sukėlė naujų sunkumų: norėdamas įsiteikti ukrainiečiams, jis sutiko jiems perleisti Chelmo rajoną, nors vakarinės jo dalies gyventojų daugumą sudarė lenkai. Lenkai, jau ir taip įtūžę dėl atsiradusios Ukrainos respublikos, kurios žemėse tikėjosi ateityje plėsti lenkų įtaką, dabar pagaliau visai nutraukė santykius su Habsburgais. Taip Austrijos vyriausybė nusikirto sėdimą šaką – be lenkų paramos ji negalėjo išlaikyti net regimybės, kad dar pajėgia kontroliuoti Reichsratą. Dėl

to buvo imtasi mėginimų sandėrį dėl Chelmo panaikinti – Ukrainai pateikta kitų pasiūlymų, o lenkams, kad nebesišiauštų, – naujų nuolaidų; galiausiai taip viskas ir liko sumaišty – lenkų palankumas prarastas, ukrainiečių – neįgytas.

Brest-Litovsko taika tik trumpam sušvelnino ekonominį chaosą Vidurio Europoje. Imperinė sistema griuvo tiesiog akyse. Tūkstančiai dezertyrų, susibūrę į „žaliąsias gaujas", siaubė kraštą; kaskart vis labiau smuko pinigų vertė; gamyba beveik sustojo; nebuvo nei anglių, nei maisto, nei vadovavimo, nei kontrolės. Iš Rusijos grįžtantys karo belaisviai parsinešė galvose bolševikų idėjas ar bent jau panieką „valdžiai", kuri ten ir davė postūmį revoliucijai. Paveikti Otto Bauerio, kuris irgi grįžo iš Rusijos, socialdemokratai atsisakė minties apie „kultūrinę autonomiją" ir ėmė ginti tautų apsisprendimo reikalą; taigi dinastijos išsižadėjo net ištikimiausi jos šalininkai. Reikalaudami tautų apsisprendimo, socialdemokratai turėjo omeny vokiečių apsisprendimą Bohemijoje, kūrė planus, kaip juos išsukti nuo čekų valdžios; apie kitų tautų apsisprendimą socialdemokratai prakalbo tik 1918 metų spalio mėnesį, bet net ir tada, prieštaraudami slovėnų tautiniams siekiams, įrodinėjo visišką Karintijos provincijos „integruotumą" Austrijoje[52].

1848 metais socialinės revoliucijos grėsmė suvienijo valdančiąsias Habsburgų monarchijos klases; dabar panaši grėsmė turėjo priešingą poveikį. Dinastinė valdžia buvo aiškiai nepajėgi nuslopinti audros, bet tą galėjo padaryti naujos tautinės valstybės. Tautines revoliucijas socialistai rėmė kaip socialinės revoliucijos pakaitalą, tuo labiau kad net ekstremistiškiausiai nusiteikę jų lyderiai – jau vien todėl, kad išsimokslinę, – buvo tautiškai susipratę žmonės. 1918 metų sausio mėnesį Reichsrato ir trijų „Bohemijos" seimų[53] nariai čekai susivienijo reikalaudami

[52] *Lygiai taip pat 1945 metais socialdemokratai perėmė valdžią iš nacionalsocialistų vadovybės „laisvos, nedalomos Karintijos vardu".*
[53] *T. y. Bohemijos (Čekijos), Moravijos ir Silezijos. – Vert.*

savo suverenios valstybės „istorinėse Bohemijos žemių ir Slovakijos ribose" – šiuo revoliucinio įkarščio metu neturėjo reikšmės tai, kad tokia „Slovakija" istorijoje išvis niekad neegzistavo. Ši programa rodė, kad čekų kapitalistų ir inteligentų sluoksniai nutraukia ryšius su dinastija. Vidurio Europą beužgriūvanti suirutė pasitarnavo valstybėse sąjungininkėse tūnantiems *émigré* lyderiams; šie pasistengė sąjungininkus įtikinti, kad jie vieni turi „parako" duoti atkirtį bolševizmui. Pirmajam tai padaryti pavyko Masarykui. 1917 metų pradžioje sąjungininkai į savo karo tikslus įtraukė, nors ir atsitiktinai, čekoslovakų „išvadavimą iš užsienio valdžios"[54]; tačiau ir po metų jie vis dar vylėsi, kad tai visai suderinama su Austrijos–Vengrijos išsaugojimu. Lemiamas dalykas buvo Čekoslovakų legiono Rusijoje suformavimas. Kadangi legionas bolševizmu neužsikrėtė, o galiausiai net pats ėmėsi kovoti prieš bolševikus, sąjungininkų entuziazmas, kad štai pagaliau radosi nebolševikinė alternatyva Habsburgams, buvo beribis. 1918 metų vasarą Masaryką ir jo Tautinę tarybą „kaip būsimos Čekosovakijos vyriausybės patikėtinę" pripažino Anglija ir Prancūzija.

Rusijos įvykiai turėjo ir kitų laimingų padarinių Masarykui. Lankydamas Rusijoje Čekoslovakų legioną po pirmosios revoliucijos, jis ten būdamas sulaukė antrosios; todėl į Europą jam teko grįžti per Vladivostoką ir Ameriką. Prezidentui Wilsonui, politikos profesoriui, lengvai galėjo miglos pripūsti „Austrijos misijos" profesoriai, tačiau protingesnis už juos profesorius Masarykas sugebėjo pelnyti Wilsono pritarimą tautų apsisprendimo reikalui – ir būtent taip suprantamam, kaip reikėjo Masarykui, – tai yra Bohemijos pavertimui tautine čekoslovakų valstybe. Be to, Masarykas Amerikoje rado slovakų ir mažarusių

[54] *Sąjungininkai norėjo tiksliai apibrėžti: „italų, pietų slavų ir rumunų išvadavimą". Italai paprieštaravo „pietų slavų" formuluotei ir sutiko tik su miglotu nusakymu „slavai"; tada prancūzai, norėdami suteikti programai konkretumo, pridėjo „čekoslovakus".*

bendruomenes – naujakurius, kilusius iš šiaurinės Vengrijos, kurie, neblogai prasigyvenę Amerikoje, vis dėlto išlaikė tautinę savimonę. Masaryko padėtį gerokai silpnino tai, kad Vengrijos slovakai ir mažarusiai neturėjo politinio balso ir todėl negalėjo viešai pareikšti palaiką jį; kita vertus, gal jam kaip tik tai išėjo į naudą, nes vargu ar šios tautybės būtų jį rėmusios, jei būtų buvusios laisvos tai daryti. Vienaip ar kitaip, bet jis galėjo pasitelkti slovakų ir mažarusių emigrantus kaip pakaitalą. Emigrantai, palikę Vengriją dėl Naujojo pasaulio, buvo pasiryžę jos išsižadėti ir Čekoslovakijos labui. Anglosaksiškajame pasaulyje telkdamiesi į slaviškas salas, jie išgyveno bendrystės jausmą su čekais, kurio visai nejautė tėvynėje, o tai, kad Masarykas jiems, pasiturintiems Amerikos piliečiams, gali pasiūlyti nuo bolševizmo saugią Čekoslovakiją, tą jausmą dar sustiprino. Tad, aišku, jie leidosi į sandėrius su Masaryku: slovakai, mėgdžiodami savo ankstesnius šeimininkus, norėjo Vengrijos turėto vaidmens naujoje dualistinėje valstybėje ir reikalavo federacinės lygybės; mažarusiai, kuriems per daug nerūpėjo nei čekai, nei slovakai, pageidavo autonomijos, kokią Austrijos imperijoje turėjo Galicija[55]. Masarykas aiškino, nors nepakankamai primygtinai, kad jis pats negali įsipareigoti už būsimą Čekoslovakijos valstybę; į visus reikalavimus jis žiūrėjo kaip į pasiūlymus, o tikrasis darbas buvo sukurti vieningą čekoslovakų sąjūdį, kuris paveiktų valstybes sąjungininkes. Slovakai ir mažarusiai vėliau skundėsi apsigavę: kadangi Masarykas buvo filosofas, tai jie manė, kad jis turėtų būti naivuolis – neprotingiausia, kokia

[55] *Planus prie Čekoslovakijos prijungti mažarusių gyvenamus šiaurinės Vengrijos rajonus Masarykas gan vėlai įtraukė į savo programą. Jis manė, kad subyrėjus Habsburgų monarchijai jie bus priskirti Rusijai, ir laikė tas žemes tik kaip globėjas, iki kol Rusija atsigaus. 1945 metais ši globa baigėsi. Kartu čia būta ir strateginių sumetimų: kadangi jis negalėjo turėti sienos su Rusija, kurią laikė esminiu dalyku, tai teko siekti nors bendros sienos su Rumunija kaip pakaitalu.*

tik galėjo būti, prielaida. Šiaip ar taip, Masarykas savo tikslą pasiekė: 1918 metų rugsėjo 3 dieną jį ir jo Tautinę tarybą, kaip Čekoslovakijos vyriausybę, *de facto* pripažino Jungtinės Valstijos. Taigi alternatyva Habsburgams radosi anksčiau, nei buvo oficialiai išardyta Habsburgų monarchija. Nors pačių įvykių Masarykas nelėmė, bet laukė jų ir kreipė juos sau reikiama vaga.

Pietų slavų sąjūdis neturėjo asmenybės, kuri taip kryptingai jam vadovautų; tiesą sakant, Masaryko autoriteto pakako būti tiek Jugoslavijos, tiek Čekoslovakijos įkūrėju. Gana keista, kad Jugoslavija, pietų slavų valstybė, už savo egzistavimą turėjo būti dėkinga vokiečių pergalėms kare. Jei 1915 metai būtų buvę pergalingi Serbijai ir Italijai, jiedvi tikrai būtų pasipriešinusios tokiai valstybei. Kai 1916 metais vokiečiai užėmė Serbiją, jos vyriausybė persikėlė į tremtį; o aukšto polėkio planai visuomet lengviau gimsta tremtyje negu namie. 1917 metų liepą Serbijos ministras pirmininkas Pašićius ir pietų slavų lyderis iš Dalmatijos Trumbićius susitiko Korfaus saloje ir pagaliau susitarė dėl Serbų, kroatų ir slovėnų karalystės, valdomos Karadžiordževičių dinastijos. Italijai su mintimi apie pietų slavus teko susitaikyti prie Kaporeto, kur paskutinę pergalę laimėjo Austrijos–Vengrijos kariuomenė: privaryti prie bedugnės krašto, italai neturėjo kito pasirinkimo. 1918 metų balandį Romoje susirinko Engiamųjų tautų kongresas; italai, kurie neilgtrukus vokiečius Tirolyje ir slovėnus Istrijoje prispaudė taip, kad pati juodžiausia vengrų valdžia prieš juos atrodė kone liberali, čia nešėsi kaip visų engiamųjų lyderiai. Nuo tada sąjungininkai, nors formaliai nepripažino, bet toleravo ir skatino pietų slavų sąjūdį.

Čekoslovakija jau egzistavo legaliai, Jugoslavija irgi buvo netoli to. Tai galutinai nulėmė Habsburgų likimą: užkirto visus kelius į derybas, o ir nebeliko dėl ko derėtis. 1918 metų rugpjūtį Vokietija patyrė pralaimėjimą Vakarų fronte; rugsėjį krito Bulgarija. Habsburgų diplomatija siekė taikos bet kokiomis sąly-

gomis arba išvis be jokių sąlygų: dinastijos pripažinimas buvo vienintelis dalykas, kuris jai rūpėjo. Pradėtos derybos su Wilsonu, kažkokių pasiūlymų pateikta čekams ir pietų slavams – vien tik viliantis sulaukti atsako, nes bet koks atsakas būtų reiškęs, kad dinastija dar egzistuoja. Spalio 4 dieną Austrija–Vengrija sutiko su Wilsono Keturiolika punktų ir paliko jam nuspręsti monarchijos ateities formą. Nuo tada, kaip rašė kažkuris Vienos laikraštis, „Austrija turi ministrą pirmininką, kuris reziduoja Vašingtone. Jo pavardė Woodrow Wilsonas"; gal Wilsonas ir tikrai būtų priėmęs tokį pasiūlymą ir taip pripažinęs dinastiją. Tautų lyderiai sulaukė pakartotinio siūlymo sudaryti „tautybių vyriausybę", šįkart vadovaujamą Lammascho, dar vieno profesoriaus, kurį išugdė tikėjimas „Austrijos misija"; nė vienas lyderis neatsiliepė – Habsburgų vyriausybė jų nedomino. Pagaliau spalio 16 dieną, po septyniasdešimt metų trukusių svarstymų, dinastija ryžtingai apsisprendė dėl federalizmo: Austrija būsianti federacinė valstybė, kurioje atskiros Tautinės tarybos bendradarbiausiančios su imperijos vyriausybe, vadinasi, ją pripažinsiančios. Kaip ir reikėjo tikėtis, šis bemaž pomirtinis projektas turėjo skirsnį, kuris jį darė bevertį: „Pertvarka [į federacinę valstybę] jokiu būdu nepažeidžia Šventajai Vengrijos Karūnai priklausančių žemių vientisumo". Net stovėdami ant išnykimo ribos, Habsburgai vis tiek dar paklusο vengrų grasinimams.

Vienintelis šių bergždžių žygių rezultatas buvo ministrų pasikeitimas: pagaliau į valdžios vyrų kėdes sėdo nusipelniusieji Lammaschas ir Redlichas. Užsienio reikalų ministru netgi tapo svetimtautis Andrássy's – dualizmo kūrėjo sūnus, – kad paleistų vėjais tėvo darbą. Spalio 21 dieną atsiliepė Wilsonas: jau pripažinęs Čekoslovakijos vyriausybę, ir pietų slavų siekių pagrįstumą, jis negalįs sutikti su jų „autonomija" Habsburgų monarchijoje kaip taikos pamatu, ir tegul, girdi, jie patys, o ne jis, nusprendžia, kokie Austrijos–Vengrijos vyriausybės veiksmai yra

priimtiniausi jų siekiams. Tą pačią dieną Čekoslovakijos vyriausybė Paryžiuje oficialiai paskelbė Nepriklausomybės deklaraciją. Ir čia Habsburgų dinastija padėjo paskutinę pastangą, kad jos lavonas nebūtų išgrūstas iš tarptautinės scenos. Spalio 27 dieną Andrássy's, atsakydamas į Wilsono notą, pripažino naujų valstybių nepriklausomybę ir pasisiūlė su jomis derėtis – o gal kuri nors ims ir pripažins Habsburgų „valdžią"; ar atsiras, kas būtų tai valdžiai pavaldus, visai nesvarbu. Bet buvo per vėlu; Andrássy'o nota liko be atsako.

Užuot pateisinę tokius Habsburgų lūkesčius, tautų lyderiai darė savo, kol negrįžtamai suardė buvusią imperiją. Spalio 28 dieną Čekoslovkijos respublika buvo paskelbta Prahoje ir perėmė valdžią iš imperijos valdžios organų. Slovakai tuo metu dar tik tiek buvo pažengę, kad reikalavo sau „autonomijos" Vengrijos viduje; jie išgriuvo iš koto išgirdę naujieną, kad Čekoslovakija jau egzistuoja, ir, vis dar derėdamiesi su Budapeštu, pripažino naująją valstybę – kažkaip tarsi netekę žado – spalio 29 dieną. Palūžusių Habsburgų nebeginami slovėnai ir kroatai suprato esą bejėgiai prieš pavojų iš Italijos, ir kaip mažesnę blogybę pasirinko išeitį tapti jugoslavais; net ir Kroatijos seimas su tąja savo „grynojo teisingumo" dauguma pritarė partnerystei su serbais. Jugoslavijos valstybė buvo paskelbta Zagrebe spalio 29-ąją, ir jau kitą dieną greitosiomis sudaryta Tautinė taryba perėmė į savo rankas valdžią. Imperijos valdžia pakluso nesipriešindama; tautinė savimonė, rodos, jau buvo pasiekusi brandą. Dinastijos ir viršesniųjų tautų žlugimas pavaldžiosioms tautoms staiga suteikė pasitikėjimo savimi – nors ir laikino, bet užtektinai, kad sukurtų savo tautines valstybes.

Dinastijos išsižadėjo ne tik pavaldžiosios tautos; viršesniosios taip pat prarado interesą turėti su ja kokį nors ryšį, jei jau žlugo jų viršenybė prieš „žemesniąsias". Be to, atstūmusios dinastiją, viršesniosios tautos ėmė mėgdžioti ankstesnius savo valdinius ir pačios dėtis engiamomis tautomis, kad būtų priimtos į

sąjungininkų gretas: esą Habsburgų pusėje kovoti jos buvo priverstos prieš savo valią. Pavyzdį 1915 metais, išstodami iš Trilypės sąjungos, parodė italai; mat jiems švietėsi viltis kaip atpildą gauti Triestą ir tapti apie pusės milijono slavų šeimininkais. Lenkai pasielgė dar geriau: per karą mėtęsi tai vienon, tai kiton pusėn, dabar jie šliejosi prie sąjungininkų, bet nesikratė ir naudos, kurios teikė bendradarbiavimas su Habsburgais. Buvęs bendras Austrijos–Vengrijos ministras tapo Lenkijos respublikos finansų ministru – ir kažin, ar šias jo pareigybes skyrė nors vienos dienos tarpas. Galicija po šiokio tokio netikrumo tarpsnio vis dėlto liko lenkiška, nepaisant trijų milijonų mažarusių, kaip ir buvo numatyta „austrų ir lenkų sprendime"; lenkai savo dominavimą pastiprino, po poros metų atsikariavę iš Rusijos dar gabalą Ukrainos teritorijos. Faktiškai lenkai susiėmė visas žemes, kurios liko po Brest-Litovsko niekam nepaskirtos; tuo pat metu jiems atiteko ir vokiečių pralaimėjimo vaisiai – Poznanė ir „koridorius".

Vengrai vis dar laikėsi apsisprendimo išsaugoti didžiąją Vengriją. Žlugus Habsburgams ar, dar blogiau, matant, kad gali tekti pripažinti naujas nepriklausomas valstybes, vienintelė alternatyva vengrams buvo Kossutho kelias, tai yra revoliucinė 1849-ųjų respublika. Vengrų valdančioji klasė turėjo numačiusi veiksmus kiekvienam ekstremaliam atvejui, būtų net įrodžiusi, kad nuoširdžiai persigalvojo. Mihály Károlyi's, anksčiau nepopuliariausias žmogus Vengrijoje ir greit vėl toks tapsiantis, trumpam pasidarė „vengrų tautos" lyderiu; šiaip ar taip, niekas negalėjo suabejoti jo charakteristika: tikrų tikriausias slavų draugas ir vokiečių priešas. Spalio 31 dieną Karolis telefonu paskyrė Károlyi'į ministru pirmininku; nepraėjus nė trims dienoms, šis apskelbė, kad Kossutho pradėtas darbas su Habsburgų palaiminimu užbaigtas – Vengrija tapo atskira valstybe su savo kariuomene, nors toji kariuomenė buvo pakrikusi. Teliko tik įtikinti Vengrijos tautybes, kad Vengrija nuo šiol bus lygiateisių

tautų federacija, ir sąjungininkus, kad vengrai Habsburgų monarchijoje irgi kentė priespaudą; kitais žodžiais tariant, Károlyi's pasirodė esąs tikras „vengrų tautos" sūnus. Vengrijos ir Vidurio Europos nelaimei, Károlyi's buvo ne Masarykas: Vengrijos tautų jis nepatraukė prie savęs.

Kitų pavyzdžiu sekė ir Austrijos vokiečiai. Jiems rūpėjo vokiškas Bohemijos sritis išsaugoti neįjungtas į Čekoslovakiją. Anksčiau jie nepritarė socialistų programai dėl tautų apsisprendimo, nes jiems tai buvo tolygu prarasti dominavimą kitų atžvilgiu; dabar staiga tautų apsisprendimo principas jiems tapo išsigelbėjimu, ir visi – klerikalai, imperijos generolai bei ministrai, krikščionys socialistai – susibūrė apie socialistų lyderius. Reichsrato nariai vokiečiai pasivadino Tautiniu vokiečių susirinkimu ir spalio 30 dieną paskelbė Vokietijos–Austrijos valstybę[56] – valstybę be sienų ir konkrečių ribų, tiesiog apimančią visus buvusius vokiečių tautybės Habsburgų valdinius. Būdama nepraktiškas, beprasmis atskirų fragmentų rinkinys, ši valstybė galėjo egzistuoti tik kaip Vokietijos dalis. „Vokietijos–Austrijos" vyriausybę sudarė socialistai, „engiamųjų" atstovai. Vokiečiai-austrai dalyvavo tame persitvarkymo spektaklyje, kurį imperinė Vokietija surežisavo sąjungininkų naudai: laisva Vokietija–Austrija visą atsakomybę primetė Habsburgams, o laisva Vokietija – Hohencolernams, dviem išnykusioms dinastijoms, vildamosi būti priimtos į laisvų tautų tarpą. Nei Vengrija, nei Vokietija–Austrija negalėjo numatyti, kad, sutriuškinusios Vokietiją, valstybės sąjungininkės kur kas labiau ims rūpintis kova su bolševizmu nei demokratijos įtvirtinimu; į prezidentą Masaryką, Serbijos karalių ir net Rumunijos karalių (kuris lapkri-

[56] *Tai buvo oficialus naujos valstybės pavadinimas, beje, vienintelis, tiksliai nusakantis jos esmę. Sąjungininkai piršo bereikšmį „Austrijos" pavadinimą, tikėdamiesi, kad uždraudę vokiečiams-austrams taip vadintis, privers juos nebebūti vokiečiais; tai tikras Austrijos „išradimas", kuris būtų nustebinęs Palacký'į.*

čio 9 dieną susivėlinęs pakartotinai įstojo į karą – dvi dienos prieš jam apskritai baigiantis) žiūrės tik kaip į tvarkos palaikytojus, o ne laisvų valstybių vadovus, ir nematys didelių skirtumų tarp Károlyi'o ir Otto Bauerio vienoje pusėje, Lenino ir Trockio kitoje.

Iki spalio pabaigos nuo Habsburgų atsimetė ir savo tautines valstybes paskelbė visos imperijos tautos; liko tik Austrijos–Vengrijos kariuomenė, vis dar tebesiginanti Italijos teritorijoje. Tai toli gražu nebebuvo Radetzky'o kariuomenė – nebylūs valstiečiai be tautinės savimonės; kareiviai taip pat persiėmė tautinėmis idėjomis, kurios nušlavė visas imperines struktūras namie. Kroatų pulkai prisiekė ištikimybę Jugoslavijai, čekų pulkai - Čekoslovakijos respublikai; laivynas išsikėlė pietų slavų vėliavą ir susirūpinęs siekė užmegzti ryšį su Jugoslavijos valdžia, kad netektų pasiduoti italams; o Károlyi's lapkričio 1 dieną vengrų pulkams tiesiog įsakė grįžti namo. Pagaliau lapkričio 3 dieną Austrijos–Vengrijos kariuomenės vadai, derėdamiesi nebeegzistuojančios imperijos vardu, sudarė su italais paliaubas, kuriomis pripažino savo kapituliaciją. Kai paliaubos jau buvo pasirašytos, bet dar prieš joms pradedant galioti, italai staiga išdygo iš už britų ir prancūzų kariuomenių, už kurių slėpėsi, ir paėmė į nelaisvę šimtus tūkstančių neginkluotų, nesipriešinančių Austrijos–Vengrijos kareivių didžiosios Vittorio Veneto „pergalės" garbei – retai Italijos ginkluotųjų pajėgų patiriamas triumfas. Didžioji dalis Austrijos–Vengrijos kariuomenės pakriko, ir kiekvienas žmogus pats rado kelią namo, beje, nelengvą, turint omenyje tuometinę suirutę ir chaosą.

Paskutiniai Habsburgų monarchijos likučiai buvo imperatorius ir Lammascho vyriausybė, „pomirtinis ministrų kabinetas": Habsburgų monarchija susitraukė į vieną patalpą, kur nusenę biurokratai ir profesoriai paniurę dėbsojo vieni į kitus, – tai viskas, kas liko iš „Austrijos idėjos", tokios puikios popieriuje ir tokios katastrofiškos gyvenime. Jie nebeturėjo ką veikti, iš-

skyrus derybas dėl imperatoriaus asmens saugumo, – praeities šešėliai, kurie žvelgė iš dar nebaigto rašyti istorijos puslapio. Karolis stovėjo prieš ateitį vienas su savo tuščiomis teisėmis. Lapkričio 11 dieną jis paskelbė atsisakąs savo valdžios Vokietijoje–Austrijoje, lapkričio 13 dieną – Vengrijoje. Tačiau tai nebuvo abdikacija. Pasitraukdamas pradžioje iš Vienos, o netrukus ir iš Austrijos, jis išsivežė į tremtį paskutinę skiautelę nuo Habsburgų įkapių.

EPILOGAS: TAUTOS BE DINASTIJOS

Imperatoriaus Karolio išvykimas pribaigė Habsburgų monarchiją, bet neužbaigė Vidurio Europos problemų, greičiau jas dar paaštrino. Monarchija nebuvo tų problemų „sprendimas", ji rėmėsi skeptišku požiūriu į visokius „sprendimus" ir todėl bandė išsaugoti – nors nesitikėdama, kad pavyks, – institucijas, kurios seniai buvo praradusios moralinę sankciją. Dinastijos valdoma imperija laikė Vidurio Europos tautas, kaip gipsas laiko sulaužytą ranką; ir nors pirma reikia jį sutrupinti, tik tada ranka gali pradėti judėti, bet gipso pašalinimas vis dėlto nepadaro judesių sėkmingų ar net lengvų. Habsburgai kaip palikimą savo globotoms, išnaudotoms, galiausiai prarastoms tautoms paliko dvi problemas: vidinę – valdžios ir išorinę – saugumo. Valstybės dabar pačios turėjo rasti naują moralinį pagrindą tautų paklusnumui namie; dar skubiau jos turėjo rasti būdus, kaip apsiginti nuo Vokietijos įtakos, vienintelės didžiosios valstybės Europos žemyne. Ši įtaka ir pražudė Habsburgus: jie žlugo, kai 1914 metais Austrija–Vengrija tapo Vokietijos protektoratu. Per ateinančius dvidešimt metų ši įtaka suardė 1919 metų Vidurio Europos sutvarkymą.

1919 metų taikdariai daugmaž įvykdė sandėrių su Italija ir

Rumunija, padarytų siekiant įtraukti jas į karą, sąlygas. Be to, lenkai pasičiupo Galiciją, ko visados ir siekė. Šie tariamo tautinio išvadavimo žygiai buvo tiek aplipdyti istoriniais ir strateginiais argumentais, kad „išvaduotoji" tauta paprastai tesudarė tik šiek tiek daugiau nei pusę savo valstybei perduodamos teritorijos gyventojų, o Italijos atveju - net daug mažiau nei pusę[57]. Dėl šios priežasties, nepaisant „tautų apsisprendimo" lozungų, nei Lenkija, nei Rumunija nebuvo tikros tautinės valstybės: lenkai sudarė mažiau nei du trečdalius Lenkijos gyventojų, rumunai – truputį daugiau nei du trečdalius Rumunijos gyventojų. Lenkai ir rumunai tapo vengrų pavyzdžio „valstybinėmis tautomis" – kitos tautybės, kaip senojoje Vengrijoje, gavo tik mažumų teises, kuriomis, vėlgi kaip Vengrijoje, negalėjo naudotis. Naujas gražus mostas – Lenkijos ir Rumunijos mažumas (nors Italijos – ne) apsiėmė ginti Tautų sąjunga; iš šios globos naudos pasirodė esą ne daugiau, nei savo laiku Vengrijos tautybės patyrė iš Habsburgų.

„Amputacijos" neaplenkė ir senojo Habsburgų valdų centro. „Tautų apsisprendimo" principas visu smarkumu pritaikytas ir likusioje nuo tautinių valstybių Habsburgų teritorijoje. Buvusioms viršesniosioms tautoms irgi teko patirti „tautų apsispredimo" laimę, daugiausia prieš jų pačių valią. Vengrai pagaliau įgyvendino savo amžiną siekį turėti tautinę valstybę, bet gavo ją ne tokią, apie kokią svajojo: Vengrija neteko visų savo pavaldžiųjų tautų ir kartu nemažos dalies vengrų. Septynios

[57] *Galicijoje beveik vienodai gyveno lenkų ir mažarusių; lenkai į ją pretendavo remdamiesi istorinėmis teisėmis, o mažarusiams žadėjo autonomiją, kurios jie taip niekad ir negavo. Rumunai reikalavo Transilvanijos istorinės vienybės ir pretendavo į gabalą Vengrijos teritorijos etniniu pagrindu: apie trečdalį gyventojų tose žemėse, kurias jie gavo, sudarė vengrai, penktadalį – vokiečiai. Italai strateginiais sumetimais reikalavo Alpių kalnų grandinės, o remdamiesi istoriniu pagrindu, skelbėsi esą Venecijos respublikos paveldėtojai; du penktadaliai jiems atitekusių gyventojų buvo pietų slavai, penktadalis – vokiečiai.*

provincijos[58], kurios paveldėjo „Austrijos" vardą, sudarė tautinę vokiečių valstybę; jeigu jos būtų galėjusios pasinaudoti tikra tautų apsisprendimo teise, būtų įsijungusios į Vokietiją. Čekoslovakija ir Jugoslavija savo valstybes skelbėsi kuriančios ant nacionalizmo pamatų; jos manė radusios tuos įvairias tautas vienijančius principus, kurių stokojo Habsburgų monarchija. Vyravo įsitikinimas, kad čekai ir slovakai tapsią viena tauta, kaip pjemontiečiai ir neapoliečiai tapo italais; o serbai, kroatai ir slovėnai susiliesią Jugoslavijoje, kaip prūsai, saksai ir bavarai susiliejo Vokietijoje. Analogija buvo artima, tačiau nepakankamai artima, kad virstų tikrove.

Be abejonės, Italija ir Vokietija subūrė tautas iš skirtingų valstybių, su nevienodai išplėtotomis kultūromis ir netgi, kaip Vokietija, ne tos pačios religijos. Tačiau abi turėjo ilgaamžę bendrą kultūrą; žmonių sąmonėje visada egzistavo „ideali" Italija ir Vokietija. Nei Čekoslovakija, nei Jugoslavija tokio pagrindo neturėjo. Abi šios valstybės buvo „sugalvotos" – viena Masaryko, kita Štrosmajerio, visai pagal Palacký'o posakį, esą jos reikalingos, todėl ir turinčios atsirasti. Vyskupas išleido iš akių tą aplinkybę, kad vienoje valstybėje susidurs konfliktuojančios religijos; profesorius nepagalvojo apie tūkstantmetę istoriją. Štrosmajeris ir Masarykas sukūrė valstybes, bet jiems nepavyko sukurti tautų. Galbūt Masarykas ir galėjo suplakti čekus ir slovakus į krūvą, jei būtų griebęsis tuo tikslu „kraujo ir geležies" metodų, kaip kad padarė Cavouras su pietinės Italijos gyventojais; tačiau tokie dalykai nesiderino su Masaryko filosofija. Bismarckas, ar net ir Hitleris, nebūtų suvieniję Vokietijos valstybių, jei šios praeityje būtų tarpusavyje kovojusios taip įnirtingai ir taip ilgai kaip serbai ir kroatai. Be to, vokiečių valstybės, nepaisant jų skambių pavadinimų, visos buvo tik vakardienos kū-

[58] *Austrijos respublikoje Vienai taip pat suteiktas provincijos statusas, be to, nauja – Burgenlando – provincija sukurta teritorijoje, atitekusioje iš Vengrijos.*

rinys; net Prūsijos istorija atrodo gana banali palyginti su Serbijos. Kur, pavyzdžiui, buvo Prūsija Stepono Dušano laikais? Kita vertus, nacionalizmas galėjo užglaistyti nesutarimus tarp protestantų ir katalikų, bet jis negalėjo užtaisyti daug platesnio plyšio tarp katalikų ir stačiatikių. O galbūt lėmė ir tai, kad, šiaip ar taip, pasikeitė laikai: tautų maišymosi metas buvo praėjęs. Visi, net slovakai, turėjo savo mokyklas, atskirą literatūrą ir inteligentiją, kuri veržėsi užimti biurokratijos kėdes.

Taigi Čekoslovakija ir Jugoslavija, nepaisant visų tautinių teorijų, susidūrė su Austriją–Vengriją kamavusiais tautinio pobūdžio sunkumais. Konstitucinė Austrija turėjo aštuonias tautybes[59]; Čekoslovakijoje dabar atsidūrė septynios[60]; didžioji Vengrija turėjo septynias[61]; Jugoslavijoje susirinko devynios[62]. Čekoslovakija tapo unitarine valstybe, kurioje čekai buvo „valstybinė tauta", kaip anksčiau vokiečiai konstitucinėje Austrijoje. Jugoslavija kurį laiką laikėsi tariamo federalizmo principo, bet vėliau irgi tapo unitarinė – ją kaip savo tautinę valstybę pasigviešė serbai, lygiai kaip vengrai anuomet – didžiąją Vengriją. Čekai turėjo penkiasdešimties metų derėjimosi ir manevravimo patirtį. Su nenuilstamu išradingumu jie siūlė Bohemijos vokiečiams nesuskaičiuojamus popierinius planus; ir šie dažnai nenoromis sutikdavo su geras sąlygas turinčios tautinės mažumos padėtimi, kaip ir čekai taikėsi su savo padėtimi senojoje Austrijoje. Tačiau širdies gilumoje vokiečiai ne ką labiau atsižadėjo vilčių dėl Bohemijos įjungimo į Vokietiją, negu čekai atsisakė pretenzijų į visas „Šv. Vaclovo žemes". Masaryko prezidentaujama valstybė savo pavyzdžiu leido atsakyti į didįjį Habs-

[59] *Vokiečiai, čekai, lenkai, mažarusiai, slovėnai, serbai-kroatai (visiškai susimaišę Dalmatijoje), italai, rumunai.*

[60] *Čekai, slovakai, vokiečiai, vengrai, mažarusiai, lenkai, žydai.*

[61] *Vengrai, vokiečiai, slovakai, rumunai, mažarusiai, kroatai, serbai.*

[62] *Serbai, kroatai, slovėnai, Bosnijos musulmonai, vengrai, vokiečiai, albanai, rumunai, makedonai (nors šie nebuvo oficialiai pripažinti).*

burgų istorijos klausimą „jeigu tik": jeigu tik Habsburgai būtų buvę toliaregiškesni ir demokratiškesni. Čekų ir vokiečių nepavyko sutaikyti; ilgainiui paaiškėjo, kad šiedvi tautos negali sugyventi tarp vienos valstybės sienų.

Čekai sugebėjo aplošti slovakus, bet negalėjo jų patenkinti. Masarykas tikėjosi, kad čekai ir slovakai susieis draugėn kaip anglai ir škotai, bet slovakai pasirodė greičiau esą airiai. Lygiai taip pat serbai pajėgė tvarkyti kroatus, bet nesugebėjo jų nei patenkinti, nei – būdami mažiau patyrę politikai – aplošti. Jie irgi turėjo savo „airių problemą", bet nemanė, kad Balfouro metodai galėtų būti išeitis. Slovakai ir kroatai, dvi nepatenkintos tautos, abi svajojo apie Pranciškaus Ferdinando prisikėlimą, abi troško, kad grįžtų Habsburgų monarchija – katalikiška, netautinė ir palanki pasiturinčiajai valstietijai. Bet kadangi šitoji Habsburgų monarchija pražuvo visiems laikams, abi tautos ėmė žaisti didžiosios Vokietijos žaidimus, kurie jiems dabar atstojo Habsburgų monarchijos žaidimus; abi, kaip kokios agentės, prisidėjo prie to, kad 1919 metų Europos sutvarkymas būtų suardytas Vokietijos naudai.

Taigi Čekoslovakijos ir Jugoslavijos principai, kurie buvo išsikelti kaip nacionalizmo ženklai, pasirodė besančios tik naūjos „Austrijos idėjos" versijos – planai, kaip išlaikyti krūvoj skirtingų tautybių žmones. Abi idėjos turėjo šiokį tokį pagrindą. Žemės reforma, sužlugdžiusi stambiuosius dvarus, nušlavė „austrišką" žemės diduomenės klasę, kuria rėmėsi senoji imperija; „austrų" stambieji kapitalistai, jei nežlugo, susitelkė Vienoje. Industrializuota Bohemija parodė alternatyvą: išsimokslinusi liberalių pažiūrų klasė buvo pasiruošusi imtis atsakomybės valdyti valstybę. Tokia valdančioji klasė buvo unikalus atvejis Europoje: vienijama humanistinės filosofijos, ji pritarė valdžios „aukščiau tautiškumo" principui, kaip kažkada Habsburgų aristokratija. Paraleles galutinai sustiprino Masarykas, pakartodamas Pranciškaus Juozapo sprendimą paskirti nuo parlamento

nepriklausomą pareigūnų vyriausybę. Jugoslavija neturėjo išsimokslinusios vidurinės klasės nei galimybių jai rastis; nebuvo čia ir žemės diduomenės, taigi jos valdančiąją klasę sudarė karininkai – per menkas potencialas bet kokiai valstybei. Šiek tiek „pietų slavų" dar buvo užsilikę tarp kroatų inteligentų; kadangi šios pažiūros darė juos didžiosios Serbijos oponentais, tai kartu jie tapo režimo priešais ir neretai, tiesą sakant, aplinkybės juos nublokšdavo senų priešų kroatų patriotų pusėn.

Nemaža politinė problema visose Viduro Europos valstybėse kilo kaip didžiojo Habsburgų darbo – valstietijos išsaugojimo – padarinys. Iki 1918 metų dvi „austriškos" klasės, bajorai ir valstiečiai, sudarė atsvarą vieni kitiems, nors dažnai susivienydavo prieš miesto kapitalistus ir inteligentus. Po didžiųjų žemės reformų toji pusiausvyra sugriuvo. Aristokratija išliko tik Vengrijoje; todėl reakcingiausia Vidurio Europos valstybė buvo vienintelė, kuri ir po dvidešimties metų dar turėjo išlaikiusi konstitucines valdymo formas ir net kažką panašaus į įstatymo valdžią. O „valstiečių demokratijos" įrodė nejaučiančios nė menkiausios pagarbos nei demokratijai, nei įstatymui; valstietija pati viena negalėjo išugdyti elito. Valstiečių partijos netrukus pranoko korupcija savo pirmtakę prancūzų Radikalų partiją; neturintys jokių principų valstiečių politikai kurstė tautinę neapykantą, kad paslėptų savo neteisėtas pajamas. Čekoslovakija nepatyrė viso „agrarianizmo" poveikio; ją apsaugojo Bohemijos pramonė ir Prahos universitetas. Visos kitos Vidurio Europos valstybės, išskyrus Vengriją, tapo „policinėmis valstybėmis"; Metternichas jau prieš daug metų buvo numatęs, kad toks yra neišvengiamas valstiečių valdžios rezultatas.

1919 metų Vidurio Europos sutvarkymas žlugo ne dėl vidinės korupcijos ir nesugebėjimo rasti neišsprendžiamų problemų „sprendimą". Čekai ir vokiečiai būtų amžinai sau aiškinęsi Prahoje, kaip anksčiau amžinai aiškinosi Vienoje; o pietų slavai galbūt vieną dieną būtų ėmę ir pripažinę serbų istoriją, jei jų

karalius Aleksandras būtų pajėgęs pastatyti „kinų sieną", kokios Metternichas reikalavo XIX amžiaus pradžioje, o vengrai – po 1867-ųjų. Net ir valstiečių politikų korupcijai ir tironijai būtų atėjęs galas plėtojantis pramonei ir randantis laisvai vidurinei klasei. Žinoma, „valstybės įpėdinės" kentė skurdą; tai nebuvo naujas dalykas ir kilo jis ne dėl Habsburgų imperijos žlugimo. Habsburgų žlugimas, nors pats savaime neišsprendė problemos, bent jau iš pradžių tą sprendimą darė galimą. Vidurio Europos skurdo priežastis – po Habsburgų sparneliu išsilaikę stambieji dvarai ir pramonės santalka vokiečių rankose. Abu šie dalykai, išsivadavus iš Habsburgų valdžios, buvo nesunkiai panaikinami, ir per dešimtmetį po Pirmojo pasaulinio karo žemės ūkio ir pramonės produkcijos lygis visose naujose valstybėse šoktelėjo. Ir tuomet jas visu sunkumu užgriuvo didžiulė ekonominė krizė. Krizė kilo ne jose pačiose, o Jungtinėse Valstijose, kurios buvo didžiausias ekonominis vienetas pasaulyje. Nėra abejonių, kad jeigu naujosios valstybės būtų ilgiau buvusios nepriklausomos, jos būtų buvosios pajėgesnės apsisaugoti nuo krizės. Deja, jos kliovėsi Vakarų Europos rinkomis, ir kai šios užsidarė, liko ekonomiškai priklausomos nuo Vokietijos malonės.

Būtent nesėkmė prieš Vokietiją suardė 1919 metais sukurtą Vidurio Europą, kaip ji sužlugdė ir Habsburgus. Tikroji „Austrijos misija" ir buvo apsaugoti Vidurio Europos tautas nuo *Mitteleuropos;* ši misija baigėsi, kai Habsburgai 1914 metais tapo Vokietijos satelitais. Čekoslovakija ir Jugoslavija, du 1919-ųjų metų kūriniai, neturėjo užtektinai stiprybės pačios atsilaikyti prieš Vokietijos galią. Gynybinė Vidurio Europos valstybių sąjunga buvo neįmanoma dėl tos pačios priežasties, dėl kurios žlugo Habsburgų monarchija, – viršesniųjų ir pavaldžiųjų tautų konflikto. Paradoksas, bet Habsburgai, net ir žlugę, liko vieninteliu šias valstybes vienijančiu principu: Čekoslovakijos, Rumunijos ir Jugoslavijos Mažoji sąjunga (Mažoji Antantė) turėjo tik vieną

tikslą – priešintis Habsburgų monarchijos atkūrimui – ir niekados nesutarė kur kas rimtesniu – priešinimosi Vokietijai – klausimu.

Habsburgų atgimimo nebetroško niekas, išskyrus slovakus ir kroatus. Vengrai ryšį su Habsburgais pakentė tol, kol tie leido jiems dominuoti savo pavaldžiųjų tautų atžvilgiu ir pūstis dėl savo išskirtinės padėties prieš visą pasaulį; po 1919-ųjų jie teikė pirmenybę „karalystei be karaliaus", kurioje regentas yra admirolas be laivyno. Vengrija liko nesutaikoma. Tariamai siekdami sureguliuoti savo sieną, iš tikrųjų vengrai troško atkurti „tūkstantmetę Vengriją" ir juolab to reikalavo norėdami nukreipti valstiečių dėmesį nuo stambiųjų dvarų išlikimo. Nesijausdami pakankamai stiprūs vieni mesti iššūkį 1919 metų Europos sutvarkymui, vengrai dėjo pastangas sudaryti „revizionistinę sąjungą" iš pradžių su Italija, vėliau su Vokietija; panašiai buvo ir 1848-aisiais. Tikroji Vengrijos politikos esmė buvo ta, kad Vokietijai triumfuojant ji irgi pretendavo dalytis šia sėkme. Bethlenas, labiausiai patyręs vengrų politikas, 1938 metais rašė: „Nors Vengrija laisvai galėjo rinktis, ji atsisakė stoti į Mažąją sąjungą ir šitaip padarė Vokietijai neįkainojamą paslaugą, nes užkirto kelią sukurti stiprų jai priešišką valstybių bloką". Tačiau vengrų apskaičiavimai nepasiteisino; jiems nepavyko monopolizuoti Hitlerio, kaip kažkada buvo monopolizavę Pranciškų Juozapą. Hitleris pasinaudojo proga, kurią anuomet praleido Schmerlingas, ir sukurstė prieš vengrus Rumuniją bei slovakus. Paulius Teleki's, paskutinis Tiszos mokyklos atstovas, savo savižudybe 1941 metų balandį galutinai patvirtino didžiosios Vengrijos krachą.

Austrijos vokiečiai iš pirmo žvilgsnio atrodė labiau linkę susitaikyti su savo padėtimi. 1918 metais įkurta respublika buvo tikrai demokratinė; ir Masarykas smarkiai apsiriko tikėdamas, kad įmanomas demokratinis bendradarbiavimas tarp Vienos ir Prahos. Austrijos socialdemokratai niekuomet neužmiršo savo

vokiškojo nacionalizmo: į Vokietijos respubliką jie žvelgė su perdėta simpatija, o į Čekoslovakiją – su perdėtu įtarumu. Atskyrimo nuo Vokietijos jie niekuomet nelaikė savo principu, o visuomet išgyveno kaip širdgėlą. Tikri „austrai" – biurokratai, karininkai ir kunigai – buvo senosios imperijos liekanos ir palankumą jautė tik vienai kaimynei – Vengrijai. „Austrija", kuriai jie liko ištikimi, buvo tik istorinis atminimas, o ne teritorinė valstybė; bet net ir šitas atminimas skendėjo migloje ir sumaištyje. Šių septynių provincijų gyventojams kiti absurdišku nesusipratimu primetė „austriškas" ypatybes, kurios iš tikrųjų buvo tik būdingi valstybės pareigūnų ir žemės diduomenės klasiniai bruožai: kiekvienas „austras" turėjo būti linksmuolis ir flirtuotojas, mėgti muziką ir vilkėti tirolietišką apdarą. Tai tas pat, jei Anglijos fabrikų darbininkus kas aprengtų ryškiai raudonais medžioklės švarkais. Demokratinė „Austrija" stokojo tikrovės pojūčio. Demokratai nebuvo „austrai", o „austrai" nebuvo demokratai. Abi šios grupės kovojo tarpusavyje, ir ta kova išsekino tiek vienus, tiek kitus. 1934 metų vasarį klerikalai „austrai" nuvertė demokratinę respubliką, o tų pačių metų liepą, bauginami vokiečių nacionalizmo, atsidavė Italijos globai – Metternicho įpėdiniams tai labai žeminanti išeitis. Bet viskas pasirodė bergždžia: nebegalėjo rastis jokia Italijos, Vengrijos ir Austrijos sąjunga, kuri pajėgtų priešintis Vokietijai. Italija ir Vengrija tapo Vokietijos juodadarbėmis, o „Austrija" – pirmąja auka.

Tačiau „Austrijos" gyventojai 1938 metų kovą Hitlerio įvykdytą Vienos okupaciją suvokė kaip tautinio išvadavimo aktą; dabar jie tapo laisvi nuo paskutinių Habsburgų monarchijos griuvėsių ir susijungė su savo tautine valstybe. Hitleris buvo ne tik didžiausia Austrijos dovana vokiečių tautai: jis buvo Austrijos politikos triumfas ir Austrijos kerštas už 1866 metų pralaimėjimą. Prūsija tapo Vienos kaline, ir geriausi Prūsijos visuomenės atstovai po 1944 metų liepos 20 dienos mirė nuo Hitlerio budelių rankų. Hitleris pasimokė visko, ką jis žinojo esant Aust-

rijoje: nacionalizmo iš Schönererio, antisemitizmo ir apeliavimo į „mažąjį žmogų" iš Luegerio. Vokietijos politiką jis paženklino grynai Vienai būdinga demagogija. Reichas, kurį jis sukūrė tūkstančiui metų, buvo ne kas kita kaip Brucko 1850 metais sumąstyta ir Bismarcko 1866 metais atmesta „Septyniasdešimties milijonų imperija". Būtų buvę visai neprotinga tikėtis, kad Austrija kliudys tokiai vidaus ir užsienio politikai, kuri ir kilme, ir dvasia buvo perdėm austriška[63].

Taigi 1919 metais sutvarkyta Vidurio Europa nepajėgė įgyti stiprybės, kurios stokojo ir Habsburgai, ir lygiai taip pat buvo priklausoma nuo didžiųjų valstybių politikos. Kaip ir Metternichui, naujųjų valstybių delegacijos atstovui Benešui teko įtikinėti karo laimėtojus, kad „valstybės įpėdinės" yra reikalingos Europai. Metternichui padėjo monarchinis solidarumas, kuris tada, po 1815-ųjų, buvo realus dalykas; dabartinis demokratinis solidarumas tetraukė tik iki 1919-ųjų. Vidurio Europos politikai manėsi padarę stebuklą – išvengę Vokietijos hegemonijos ir kartu netapę priklausomi nuo Rusijos. Pagrindas patikėti tokiu stebuklu buvo sąjunga su Prancūzija: ši išganinga priemonė, bandyta Metternicho ir Talleyrand'o 1815-aisiais, Metternicho ir Guizot 1846-aisiais, Beusto ir Napoleono III 1867-aisiais ir net svajota Aehrenthalio 1911-aisiais, atrodė pagaliau įgyvendinta. Tai buvo didžiausia tarpukario politinės sistemos saviapgaulė: tą įrodė jos žlugimas. Naujosios valstybės kliovėsi Prancūzijos stiprybe; Prancūzija, savo ruožtu, stiprybės, kurios pati neturėjo, tikėjosi iš jų. Po 1870 metų Prancūzija už tai, kad liko didžiąja valstybe, turėjo būti dėkinga Habsburgų monarchijai; ši padėtis paslėpė faktą, kad vienintelė didžioji valstybė Europos žemyne buvo Vokietija. Prancūzijai Habsburgų žlugimas irgi tu-

[63] *Štai, pavyzdžiui, Metternicho biografas Srbikas ir Austrijos–Vengrijos karinio pralaimėjimo tyrėjas istorikas Glaise-Horstenau, abu pradėję kaip „didieji austrai", baigė kaip nacionalsocialistai. Hitleris pasiūlė jėgos valdžią, kurios jie tuščiai reikalavo iš Habsburgų.*

rėjo labai griaunamąjį poveikį: praeityje Vienos kongreso nutarimų piešininkė, dabar ji buvo paskutinė Metternicho Europos nuolauža ir nebegalėjo toliau sėkmingai gyvuoti, kai tos Europos nebeliko.

Hitlerio karas Europos politikus vėl privertė nusileisti ant žemės. Habsburgai savo laiku mėgino grįsti trečią kelią – tarp Vokietijos ir Rusijos, bet jie žlugo, ir niekas kitas jų vieton nestojo. Prezidentas Benešas anksčiau skleidė požiūrį, kad Čekoslovakija esanti tarp Rytų ir Vakarų; Antrojo pasaulinio karo pabaigoje ėmė deklaruoti, kad ji esanti tarp Vokietijos ir Rusijos. „Valstybės įpėdinės" nebemėgino balansuoti: jos pasirinko Rusijos globą prieš Vokietijos dominavimą. Šį pasirinkimą aiškiausiai išreiškė artimiausios Vokietijos kaimynės, o tų valstybių, kurioms vokiečių valdžia atrodė kažkur toli, apsisprendimas nebuvo toks tvirtas. Čekai bandė suderinti demokratiją ir sąjungą su Rusija; kitur, kad šią sąjungą įtvirtintų, komunistams prireikė griebtis diktatūros, pavyzdžiui, Bulgarijoje ar Rumunijoje. Tačiau Vakarų valstybės, Anglija ir Amerika, be protestų, nieko daugiau Rytų Europai pasiūlyti negalėjo; jau nekalbant apie karinę pagalbą, jos buvo nepasirengusios padėti perkelti į Rytų Europą pramonės potencialą, kuris vienintelis galėjo būti „vokiečių klausimo" sprendimas. Jei anglų ir amerikiečių politika būtų buvusi sėkminga ir privertusi Rusiją atsitraukti iki savo sienų, rezultatas būtų buvęs ne tautinis išvadavimas, o vokiečių hegemonijos sugrįžimas – pirmiau ekonominis, o vėliau ir karinis. Arba greičiau tai būtų buvęs tam tikros rūšies tautinis išvadavimas, nes vokiečiai patys tautinio principo taikymą be atrankos laikė savo hegemonijos įrankiu. Slovakija ir Kroatija „nepriklausomomis tautomis" galėjo būti tik vokiečių sistemoje.

Po Antrojo pasaulinio karo „Austriją" laimėtojai savo dekretu dar kartą pašaukė gyvenimui. Nors jos pasipriešinimo Hitleriui nuopelnai buvo menkesni negu Prūsijos, į ją žiūrėta kaip

į „išvaduotą" kraštą; ir Vienos opera nebe pirmą kartą dirbo viršvalandžius, kad pakeltų „Austrijos" kultūrą. Vengrijoje pagaliau buvo įvykdyta žemės reforma. Ji panaikino stambiosios aristokratijos luomą, kuris palaikė Vengrijoje tam tikras civilizacijos apraiškas; tačiau ir demokratinei valstietijai čia rastis buvo ne daugiau galimybių negu po Pirmojo pasaulinio karo. Bajorų kilmės pareigūnai prisitaikė prie komunistų, kaip anksčiau buvo prisitaikę prie Habsburgų; tačiau nei vieni, nei kiti nelaikė jų patikimais partneriais.

Dvi daugiatautės valstybės Čekoslovakija ir Jugoslavija vis dar ieškojo savo idėjos. Čekai sureguliavo, o gal ir visai išsprendė Bohemijos problemą grąžindami vokiečius į „tėvynę", kurios jie taip ilgai reikalavo. Tačiau jie nė kiek nepasistūmėjo link susitaikymo su slovakais; priešingai, karas abi tautas dar labiau atitolino. Čekams teko patirti šiurpią vokiečių tironiją, o slovakai mėgavosi lepinamų Hitlerio Europos favoritų vaidmeniu; tad nenuostabu, kad, be slovakų komunistų, daugiau niekas nepritarė sąjungos su Praha atnaujinimui. Tiesą sakant, tik viena komunistinė Slovakija ir buvo nusiteikusi išsaugoti Čekoslovakijos vienybę; to kaina turėjo būti Čekoslovakijos demokratijos galas. Susidūrę su jų netenkinančiomis alternatyvomis, čekai dar kartą išmėgino delsimo metodą, kurio išmoko iš Habsburgų; jie vylėsi, kad pramonė ir švietimas sukurs Slovakijoje humanistinius idealus puoselėjančią vidurinę klasę, kuri Masaryko didžiąją idėją paverstų tikrove.

Per Pirmąjį pasaulinį karą čekai ir slovakai petys į petį kovojo Čekoslovakų legione; serbai ir kroatai tada kovėsi vieni prieš kitus. Šiek tiek slovakų kariavo Antrajame pasauliniame kare, bet ne petys į petį su čekais. O serbai su kroatais pagaliau stojo bendron kovon didžiajame partizaniniame kare – šis karas ir sukūrė Jugoslaviją, kaip 1870 metų Prancūzijos–Prūsijos karas sukūrė Vokietiją. „Demokratinė federacinė Jugoslavija" įkūnijo didįjį Habsburgų istorijos „kaip galėjo būti". Maršalas Tito bu-

vo paskutinis Habsburgas: valdydamas aštuonias skirtingas tautas, jis pasiūlė joms „kultūrinę autonomiją" ir laikė pažabojęs jų tautinį priešiškumą. Senoji Jugoslavija siekė būti serbų tautine valstybe; naujojoje Jugoslavijoje serbai turėjo tenkintis lygybe su kitomis tautomis ir noriai vaizdavosi esą engiami. Čia nebuvo „valstybinės tautos": į valdžią galėjo patekti visų tautybių žmonės, jei tik priėmė komunizmo idėją. Habsburgai irgi daugiau kaip šimtmetį girdėjo akinimus eiti šiuo keliu: Galicijoje 1846 metais Metternichas buvo apkaltintas komunizmu, o 1850 metais Bachas sužinojo, kad jo sistema „blogiau už komunizmą". Joks Habsburgas nuo Juozapo II laikų šituo nerizikavo; žmonių ištikimybė dinastijai buvo per silpna jėga, kad tokia partnerystė nekeltų pavojaus. Maršalui Tito pasisekė labiau – jis rado idėją. Tik laikas parodys, ar socialinė revoliucija ir ekonominis sąlygų pagerėjimas gali užgesinti tautinius konfliktus ir ar marksizmas sėkmingiau nei kontrrevoliucinis dinastinis režimas gali priversti Vidurio Europą būti ištikimą.

PRIEDAS

POLITINĖ IR ETNINĖ HABSBURGŲ MONARCHIJOS SUDĖTIS

1. *Teritorinė sandara ir jos pokyčiai*

Prireiktų netrumpos apybraižos atskleisti visas atsitiktines vedybų, diplomatijos ar tiesiog sėkmės peripetijas, kurios surinko į krūvą „Austrijos dvaro žemes". 1804 metais tos žemės įgavo Austrijos imperijos vardą. 1805 metais imperija prarado dalį teritorijų, po to dar prarado 1809 metais, per Vienos kongresą atgavo prarastąsias ir įgijo naujų; Vienos sutartis (1815) įteisino Habsburgų monarchijos ribas, kurios su šiokiais tokiais pakitimais išliko iki pat galo. 1846 metais Habsburgai aneksavo Krokuvą. 1859 metais prarado (išskyrus keturias tvirtoves, kurios sudarė Kvadrilateralį) Lombardiją, 1866 metais – Veneciją ir likusią dalį Lombardijos. 1878 metais Berlyno kongresas Austrijai–Vengrijai atidavė administruoti Bosniją ir Hercegoviną (kurios teoriškai liko Turkijos imperijos dalis), taip pat pritarė karinei Novi Bazaro sandžako okupacijai. 1908 metais Bosniją ir Hercegoviną Habsburgai aneksavo, o karinių teisių į sandžaką atsisakė.

Kartais sakoma, kad Austrija–Vengrija buvusi „natūralus darinys"; ši dažnai kartojama frazė tereiškia, kad ji buvo didelė ir

ilgai egzistavo. Daugelis ekonominių ryšių užsimezgė bėgant amžiams ir, žinoma, jie nebuvo „natūralūs". Nebuvo ji vientisa ir geografiškai. Forarlbergas geografiškai yra Šveicarijos dalis, Tirolis – pietų Vokietijos; daugelis Tirolio rajonų kitaip ir nepasiekiami, tik per Vokietiją. Karintija ir didžioji dalis Štirijos nuo Dunojaus baseino atskirtos didelio kalnagūbrio ir priklauso Adrijos jūros regionui, taip pat Kraina bei pakrantės provincijos; faktiškai „Slovėnija" sudarė natūralų vienetą, bet ji niekuomet neegzistavo istorijoje. Dalmatija neturėjo nei geografinio, nei ekonominio ryšio su Austrija, nebent tik atstojo Rivjerą imperijos biurokratams. Bohemija atskirta nuo Moravijos grandinės kalvų; jos didžiausia upė yra Elbė, ne Dunojus, o uostas jos prekėms buvo Hamburgas, ne Triestas, – geografinis faktas, įgijęs nepageidautinų politinių poteksčių. Galicija buvo visiškai atskirta nuo Austrijos, išskyrus siaurą Tešino koridorių; net ir nuo Vengrijos ją skyrė Karpatai. O Bukovina buvo atskirta apskritai nuo visko, nereikšmingiausias imperijos teritorijos fragmentėlis, kuriam pateisinti sunku rasti kokį nors protingą paaiškinimą.

Vengrija buvo geografiškai vientisa – ji apėmė Dunojaus vidurupio didžiąją lygumą; į tą vientisumą neįėjo Kroatija, kuri kur kas „natūraliau" šliejosi prie Krainos ar Bosnijos. Austrijos imperija atrodė įspūdingai vientisa žemėlapyje; iš tikrųjų, jau būdama Austrija–Vengrija, ji dažnai tą vientisumą suardydavo Vengrijos labui. Todėl geležinkelis nejungė Moravijos ir slovakų gyvenamų šiaurinės Vengrijos rajonų; nebuvo svarbiõs geležinkelio linijos ir tarp Zagrebo bei Vienos. Keturiasdešimt su viršum mylių nuo Zagrebo iki susikirtimo su Vienos–Liublianos linija net ir greičiausiu traukiniu reikėjo važiuoti bemaž tris valandas, ir visi kroviniai ėjo pro Budapeštą. Nebuvo susisiekimo geležinkeliu tarp Dalmatijos ir Kroatijos, taip pat iš esmės jokio – tarp Dalmatijos ir Bosnijos; tiesą sakant, tolimi Dalmatijos rajonai buvo daug lengviau pasiekiami romėnų laikais. Visi šie

trūkumai ir daugelis kitų buvo ištaisyti žlugus Habsburgų monarchijai. Ji ne tik kad nė iš tolo nepanėšėjo į „natūralų darinį"; Habsburgų monarchija geografiškai apskritai buvo nesąmonė, kurią paaiškinti galima tik dinastijos grobuoniškumu ir ne vieno istorijos šimtmečio atsitiktinumais.

Tautinė sudėtis

Tautinės gyventojų sudėties statistika buvo nuolatinės politinės kovos ginklas; 1919 metais ji tapo lemiamu veiksniu nubrėžiant naujų valstybių sienas, nors iš tikrųjų ne tuo tikslu buvo sudarinėjama ir neatitiko tokio tikslo reikalavimų. 1846 metų surašymą atliko imperijos pareigūnai be jokios tautinės tapatybės, nors, žinoma, su nesąmoningomis vokiškomis nuostatomis: neturint jokio propagandinio tikslo, to surašymo kriterijumi pasirinkata „gimtoji kalba", ir todėl jo duomenys davė šiokį tokį istorinį vaizdą. Vėlesnius surašymus vykdė vietinės administracijos ir vertino juos kaip politinių mūšių lauką; tuomet jau vadovautasi „paprastai vartojamos kalbos" kriterijumi – tokiu, kuris visados pakenkia tautinei mažumai ir dažniausiai esti naudingas dominuojančiai tautai. Pavyzdžiui, *The Times* korespondentas Vienoje 1910 metais buvo užrašytas vokiečiu, mat ką nors pirkdamas kalbėdavo vokiškai. Dvikalbiuose ar keliakalbiuose rajonuose pasitaikydavo stulbinamų permainų – viskas priklausė nuo vietinių pareigūnų įgeidžių; taip, pavyzdžiui, ištisi slovakų kaimai išnykdavo per vieną surašymą ir vėl atsirasdavo per kitą. Kitaip tariant, ginčytinuose regionuose gyventojų tautinės sudėties skaičiai iš tikrųjų buvo mažai patikimi, nors būtent jais remtasi sprendžiant tų regionų likimą 1919 metais ir ne kartą vėliau.

Vis dėlto, išskyrus Vengriją, gyventojų surašymų duomenys duoda neblogą tautinės sudėties vaizdą kaimo vietovėse, kur skaičiai rodo nesusipratusių valstiečių tautybę. Tačiau miestų

statistika yra mažiau reikšminga, nes ten ji atspindėjo dominuojančią kultūrą; tad, pavyzdžiui, ir Praha, ir Budapeštas XIX amžiaus pradžioje turėjo apgaulingą vokiečių daugumą – ją daugiausia sudarė čekai ir vengrai, kurie vėliau, kultūrinio atgimimo metais, susipratę grįžo atgal į savo tautą. Labiausiai stebinantis, net iki XX amžiaus atėjusios dirbtinės tautinės daugumos pavyzdys yra Triestas: 1910 metų surašymas parodė, kad slovėnų ten gyvena tik trečdalis[64], nors daugiau kaip pusė gyventojų buvo slovėnų kilmės ir, nėra abejonių, būtų grįžę prie savo tautinės tapatybės, jei slovėnų kultūra būtų galėjusi skleistis visu pajėgumu[65]. „Dirbtinė" miesto gyventojų tautybė – labai įdomus reiškinys istorikui; tačiau tai negali būti lemiamas veiksnys nustatant sienas: visur Europoje laikytasi taisyklės, kad miestus šia prasme reikia vertinti kartu su aplinkiniu kaimu. Triestas buvo vienintelė išimtis iš šios taisyklės, mano galva, apverktinas tautinės neteisybės atvejis.

Kitas dalykas, tautinės gyventojų sudėties statistika suskaičiavo tik žmones, bet ji neatsižvelgė į jų tautinį sąmoningumą ar ekonominę būklę. Mažarusis valstietis, nė girdėti negirdėjęs apie Ukrainą, negali būti skaičiuojamas kaip lygus su karštu pangermanizmo šalininku. Tikrą padėtį būtų parodęs kiekvienos tautos pradinių, vidurinių mokyklų, universitetų, laikraščių, leidyklų skaičius. Imperiją būtų reikėję suskaidyti atsižvelgiant į žemvaldžių, darbdavių, krautuvininkų, inteligentų – mokytojų, teisininkų, profesinių sąjungų sekretorių – ir galiausiai valstiečių tautybę. Ypač svarbu būtų buvę užfiksuoti, kokių tau-

[64] *Pirmą kartą 1910 metais gyventojus surašė vietiniai pareigūnai, tai yra italai; jie užrašė 36 000 slovėnų. Imperijos pareigūnai patikrino šią apklausą ir rado dar 20 000 slovėnų, kurie anąkart buvo „pražiūrėti".*

[65] *Vienas žymus italas paprieštaravo mano šiam teiginiui tokiu argumentu: „Žmonės yra beždžionių kilmės, bet juk jie negrįžta prie savo šitos prigimtinės „tapatybės". Tai dar vienas kurioziškas „viršesniųjų tautų" kultūrinės arogancijos pavyzdys. Žinoma, kas tiesa, tai tiesa – slovėnų kultūra niekad nebuvo tokia aukšta, kad pagimdytų Mussolinį.*

tybių žmonės dalyvaudavo rinkimuose apribotos balsavimo teisės – Vengrijoje ji galiojo visada, o Austrijoje iki 1907 metų – sąlygomis.

Todėl šie nuogi skaičiai čia duodami tik dėl iliustracijos. 1910 metais Austrijos–Vengrijos gyventojų tautinė sudėtis apytikriai buvo tokia:

vokiečiai	12 milijonų	23 procentai
vengrai	10 milijonų	19 procentų
rumunai	3 milijonai	6 procentai
slavai	23,5 milijono	45 procentai
kiti	2,5 milijono	5 procentai

Jei visus slavus ir rumunus kartu laikysime „pavaldžiosiomis tautomis", tai jos sudarė daugumą. Kita vertus, jei lenkus (5 milijonai) skaičiuotume prie vokiečių ir vengrų, dauguma pereina „viršesniųjų tautų" pusėn. Čia ir glūdi lenkų politinė svarba, iš čia jų turėtosios privilegijos. Tačiau suplakti krūvon Austrijos–Vengrijos skaičiai nėra politiškai reikšmingi; kur kas naudingiau panagrinėti atskirai Austrijos provincijų ir atskirai Vengrijos šios rūšies statistiką.

Austrijos provincijų gyventojų tautinė sudėtis

Konstitucinės Austrijos gyventojai 1910 metais:

vokiečiai	9,95 milijono	35 procentai
čekai	6,436 milijono	23 procentai
lenkai	4,968 milijono	17 procentų
mažarusiai	3,519 milijono	12 procentų
slovėnai	1,253 milijono	4 procentai
serbai-kroatai	0,788 milijono	2,8 procento
italai	0,768 milijono	2,75 procento
rumunai	0,275 milijono	0,98 procento

Šie skaičiai dar labiau atkreipia dėmesį į lemiamą lenkų vaidmenį: vokiečiai galėjo išlaikyti daugumą tik jų palaikomi.

„Vokiškosios Alpių žemės" buvo dinastijos išeities taškas, išskyrus Zalcburgą, kuris jai atiteko per Napoleno karus. Iš tų žemių *Forarlbergas, Zalcburgas, Aukštutinė* ir *Žemutinė Austrija* buvo išimtinai vokiškos. Forarlberge būta vieno kito italo, o prie Žemutinės Austrijos sienos telkėsi šiek tiek čekų. Vienoje, kuri priklausė Žemutinei Austrijai, žinoma, gyveno visų tautybių žmonių, ir ypač pastebima buvo čekų mažuma, kuri nuo 2 procentų 1850 metais išaugo iki 5 procentų 1890 metais ir 7 procentų 1900 metais. *Tirolis* grynai vokiškas buvo šiaurinėje Alpių dalyje, pietinėje „pietų Tirolio" pusėje gyveno italai ir iki 1914 metų jų čia nuolat daugėjo. Jei taip dar penkiasdešimt metų, italai „pietų Tirolį" taikiai ir niekieno teisių nepažeisdami būtų pavertę itališku regionu, kurį vėliau jie nesėkmingai bandė pasigviešti jėga ir brutalumu. *Štirija* ir *Karintija* buvo vokiškos su kompaktiškomis slovėnų mažumomis pietiniame pakraštyje; abiejose tos mažumos menko – absoliučiu gyventojų skaičiumi ir santykiškai. Štirijoje 1910 metais slovėnai sudarė 29 procentus gyventojų (409 000 slovėnų ir 983 000 vokiečių), o 1900-aisiais jų būta 31 procentas. Karintijoje slovėnų 1890 metais gyveno 101 000 (29 procentai), 1900 metais – 92 000 (25 procentai), 1910 metais – 82 000 (20 procentų). Karintija, per kurią ėjo kelias į Triestą ir kuri turėjo besiplečiančią geležies pramonę, buvo labai energingai vokietinama – gėdinga dėmė konstitucinės Austrijos istorijoje. Austrijos respublika pasistengė dar labiau ir pareiškė sumažinusi slovėnų iki 23 000.

Kraina visada buvo beveik ištisai slovėniška. 1846 metais ten gyveno 428 000 slovėnų ir 38 000 vokiečių; 1910 metais – 520 000 slovėnų ir 28 000 vokiečių. Taigi ne taip mažai vokiečių „atvirto" į slovėnus.

Trys vadinamosios pakrantės provincijos – Gorica, Istrija ir laisvasis miestas Triestas. *Trieste* daugumą sudarė italai; jiems

pamažu gausėdami nepasidavė slovėnai, o gausėjo jų dėl „atsivertėlių" ir imigracijos iš aplinkinių kaimo vietovių. Čia taip pat buvo stiprėjanti vokiečių mažuma, kuri paprastai laikėsi italų pusėje. 1880 metais Trieste gyveno 89 000 italų, 1910 metais – 119 000; 1880 metais – 26 000 slovėnų, 1910 metais jų jau užrašyta 59 000 (padaugėjo nuo 22 iki 29 procentų); 1880 metais – 5000 vokiečių, o 1910 metais – 12 000. *Goricoje* slovėnų dauguma lenkė italus: 1880 metais jų buvo 129 000, 1910 metais – 154 000; o italų 1880 metais – 73 000, 1910 metais – 90 000. *Istrijoje* pietų slavų daugumą daugiausia sudarė kroatai, kurių pirmaujanti padėtis vis stiprėjo dėl imigrantų iš Kroatijos. 1880 metais jų čia gyveno 122 000, 1910 metais – 168 000; italų 1880 metais – 114 000, 1910 metais – 147 000; slovėnų 1880 metais – 43 000, 1910 metais – 55 000. Šios trys provincijos, kurios dėl daugelio sumetinų sudarė administracinį vienetą ir iš tikrųjų pasižymėjo „natūraliu" vientisumu, turėjo aiškią pietų slavų daugumą, nepaisant to, kad skaičiai buvo iškreipti italų naudai.

Didžioji dalis *Dalmatijos* gyventojų buvo serbai-kroatai, neskaitant negausios aukštesniojo luomo italų bendruomenės. 1880 metais čia gyveno 440 000 serbų-kroatų, 1910 metais – 501 000; 1880 metais – 27 000 italų, 1910 metais – 16 000. Taigi daug italų buvo paprasčiausiai suitalėję serbai-kroatai, kurie pamažu grįžo prie savo šaknų. Serbai daugiausia telkėsi šiaurinėje Dalmatijos dalyje; beje, atskirai juos skaičiuoti nėra jokio reikalo, nes Dalmatijoje, kaip niekur kitur, serbų ir kroatų sąjunga buvo reali.

„Bohemijos Karūnos žemės" – Bohemija, Moravija ir Silezija. *Bohemijos* gyventojų santykis Habsburgų laikais – 62 procentai čekų ir 38 procentai vokiečių (trys su puse milijono su dviem milijonais); *Moravijoje* – 70 procentų čekų ir 30 procentų vokiečių (pusantro milijono su šešiais šimtais tūkstančių). Moravijoje šiedvi tautybės gyveno pramaišiui, o Bohemijoje vokiečiai daugiausia telkėsi pakraščiais – Sudetų žemėse, kaip jos buvo

vėliau klaidingai pavadintos; tiesa, būta vokiečių salelių čekų gyvenamoje teritorijoje ir atvirkščiai. Čekų ir vokiečių santykis mažai pasikeitė per tą šimtmetį. Tačiau šis formalus teiginys slepia čekų atgimimo faktą: 1815 metais Bohemija ir Moravija visu savo išoriniu gyvenimu buvo perdėm vokiškos, o 1910 metais jau vokiečiai kaip įmanydami stengėsi priešintis savo kaip toleruojamos tautinės mažumos padėčiai. *Silezijoje* vyravo vokiečiai, tik jos rytuose buvo didelis lenkų telkinys: 281 000 vokiečių, 178 000 lenkų, 129 000 čekų. Lenkai, kurie daugiausia dirbo pramonės srityje, gausėjo greičiau nei kitos dvi tautybės, iš dalies dėl didelio natūralaus prieaugio, bet svarbiausia – dėl imigracijos iš Prūsijos užimtos Silezijos dalies, kur sąlygos jiems gyventi buvo kur kas blogesnės.

Galicija geografiškai neva dalijosi į dvi dalis: vakarai apgyventi lenkų, rytai – mažarusių. Tačiau žemvaldžiai ir pareigūnai visoje Galicijoje buvo lenkai, o toks ekonominis bei politinis jų pranašumas, savaime aišku, darė juos fiktyvia dauguma. 1846 metais čia gyveno mažiau kaip du milijonai lenkų ir du su puse milijono mažarusių, o 1910 metais – jau keturi ir trys ketvirtadaliai milijono lenkų ir per tris milijonus mažarusių. Kadangi mažarusių natūralus prieaugis buvo didesnis negu lenkų, labai daug kas iš tų, kurie pasisakė esą lenkai, iš tikrųjų, matyt, buvo mažarusiai. Be to, lenkais 1910 metais užrašyta nemaža žydų.

Bukovina yra sunkiausiai apibūdinama iš visų Austrijos provincijų, čia neryškus net geografinis tautybių išsidėstymas. Apytikriai galima sakyti, kad šiaurėje gyveno mažarusiai, pietuose – rumunai; prie to dar reikėtų pridėti vokiečių bendruomenę, šiek tiek lenkų, šiek tiek vengrų. 1910 metais užrašyta 305 000 mažarusių, 273 000 rumunų, 168 000 vokiečių, 36 000 lenkų, 10 000 vengrų. Trijų viršesniųjų tautų gyventojų skaičius išliko stabilus, o rumunų ir mažarusių nuo 1846 metų padaugėjo: pirmųjų nuo 209 000, antrųjų nuo 108 000. Rumunų skaičius išau-

go dėl natūralaus prieaugio, mažarusių – daugiausia dėl imigracijos iš Galicijos.

Bosnija ir *Hercegovina* buvo paskutinis „bendros" imperijos fragmentas, o ne į Austrijos sudėtį įeinančios provincijos. Milijonas aštuoni šimtai tūkstančių serbų-kroatų sudarė 96 procentus gyventojų; ketvirtadalis iš jų buvo musulmonai.

Vengrijos gyventojų tautinė sudėtis

„Šv. Stepono Karūnos žemės" – Vengrija, Kroatija ir Transilvanija. *Transilvanija* prarado savo tapatybę ir buvo įsiurbta į unitarinę Vengriją iš pradžių 1848 metais, antrą kartą – 1867-aisiais. Vengrai savo padėtį ten įtvirtino nuo 24 procentų 1846 metais iki 34 procentų 1910 metais (368 000 ir 918 000); jų santykinė dalis padidėjo iš esmės vokiečių sąskaita, kurių nuo 14 procentų 1846 metais sumažėjo iki 8,8 procentų 1910 metais (222 000 ir 234 000). Rumunai beveik išsilaikė toje pačioje padėtyje: 916 000 (60 procentų) 1846 metais ir 1 500 000 (55 procentai) 1910 metais. Tačiau šis rumunų vyravimas liko nepastebimas inkorporavus Transilvaniją į Vengriją. Unitarinė Vengrija susidėjo ne iš provincijų, o iš komitatų, kurie buvo tik rinkimų ir administraciniai vienetai, visi iki vieno kontroliuojami, žinoma, vengrų pareigūnų.

Vengrijos (įskaitant Transilvaniją, bet neskaitant Kroatijos–Slavonijos) gyventojų sudėtis 1910 metais buvo tokia:

vengrai	9, 944 milijono	54 procentai
rumunai	2,948 milijono	16 procentų
slovakai	1,946 milijono	10,7 procento
vokiečiai	1,903 milijono	10,4 procento
mažarusiai	0,464 milijono	2,5 procento
serbai	0,462 milijono	2,5 procento
kroatai	0,195 milijono	1,1 procento

Žydai (5 procentai) buvo užrašyti kaip vengrai; jeigu juos atmestume, paaiškėtų, kad vengrai nesudarė daugumos net mažojoje Vengrijoje. Bet, šiaip ar taip, jų padaugėjo nuo 46 procentų 1880 metais (o XVIII amžiuje apskritai mažiau kaip ketvirtadalio visų gyventojų) iki 54 procentų 1910 metais. Vengrų gausėjo slovakų ir mažarusių, o miestuose vokiečių sąskaita; tačiau jie atsiliko nuo rumunų ir serbų, o vakarų pasienyje nuo vokiečių valstiečių. 1910 metų surašymas buvo atliktas po pusšimčio vengrinimo politikos metų ir nemažai kur vengrų spaudimo paveiktas; jo duomenys ženkliai skiriasi nuo vėlesnių, po 1919 metų atliktų, surašymų skirtingose iš Habsburgų išsivadavusiose valstybėse.

Vengrai telkėsi Vengrijos centre, o kitos tautybės grupavosi apie juos pakraščiais – slovakai šiaurėje, mažarusiai šiaurės rytuose, rumunai rytuose, o serbai pietuose. Tokie apibendrinimai yra tik apytikriai ir neretai klaidingi: pavyzdžiui, kompaktiška vengrų bendruomenė gyveno pačiuose Transilvanijos rytuose. Tolimiausiame pietiniame pakraštyje gyventojai buvo neišpaniojamai persimaišę: maždaug vienodai vengrų, vokiečių ir serbų. Šis regionas kažkada yra buvęs atskira serbų Voivodina, ir todėl jie vėl į ją pretendavo 1848 metais.

Vengrai išmesdavo Kroatiją–Slavoniją iš savo statistikos, kai norėdavo įrodyti, kad jie sudaro gyventojų daugumą, ir įtraukdavo, kai norėdavo parodyti Vengrijos didybę; tačiau šitoje dvidešimties milijonų didžiojoje Vengrijoje jie patys tesudarė gyventojų mažumą – 48 procentus 1910 metais. *Kroatija* visados buvo atskiras vienetas. Po 1867 metų karinis pasienis, kurį išvijus iš ten turkus valdė tiesiogiai Viena, buvo perduotas Vengrijai. Didžiąjo jo dalį vengrai prijungė prie Kroatijos ir sudarė Kroatiją–Slavoniją. Šis nuostabą keliantis kilnus gestas paaiškinamas labai paprastai: „Slavonijoje" daugiausia gyveno serbai, kuriuos vengrai tikėjosi pakurstyti prieš kroatus, kas jiems paprastai labai pavykdavo. Ši serbų gyvenama teritorija tapo kroatų ambi-

cijų objektu ir virto žiauriausio kroatų žvėriškumo arena per Antrąjį pasaulinį karą. 1910 metais ten užrašyta 1 600 000 kroatų ir 650 000 serbų – kartu sudėjus 87 procentai gyventojų. Taip pat 100 000 vengrų – daugiausia pareigūnai, geležinkelio administratoriai ir verslininkai. Kroatijoje smulkesni dvarininkai buvo kroatai; stambiuosius dvarus laikė suėmę vengrai.

Kroatai skelbė, kad Dalmatija priklauso Kroatijos Karūnai ir savo seime skyrė vietų Dalmatijos atstovams; iš tikrųjų Dalmatija įėjo į konstitucinę Austriją ir buvo atstovaujama Reichsrate. Kroatai taip pat pretendavo į *Rijeką,* kurią vengrai įtvirtino kaip laisvąjį miestą. Savo kilme tai buvo grynai kroatiškas miestas: 1851 metais jame gyveno 12 000 kroatų ir 651 italas. Kadangi vengrams Rijeka buvo per toli, kad užkariautų ją patys (nors 1910 metais ten jau gyveno 6500 vengrų), jie sąmoningai skatino italų imigraciją ir suteikė miestui grynai itališką pobūdį. Vengrai turėjo dešimt vidurinių ir keturias pradines mokyklas; italai – penkias vidurines ir dvidešimt vieną pradinę; kroatai išvis neturėjo jokios mokyklos. Todėl 1910 metais ten buvo 24 000 italų ir tik 13 000 kroatų. Italai už tai atsilygino vengrams nereikalaudami Rijekos per Londono derybas; tačiau tai nesustabdė jų pasičiupti miestą neteisėtai, kai Vengrija pasirodė nebepajėgi jo išlaikyti.

BIBLIOGRAFIJA

Išsamią bibliografiją galima rasti šiuose leidiniuose: Charmatz, *Wegweiser durch die Literatur der österreichischen Geschichte* (1912); *Bibliographie zur Geschichte Österreich-Ungarns in Weltkriege 1914–18;* ir *Bibliographie zur Geschichte Österreich-Ungarns, 1848–1914* (leidinio *Bibliographische Vierteljahrshefte der Weltkriegsbücherei* 2/3 ir 4 sąsiuviniai). Visose šiose trijose bibliografijose trūksta knygų slavų kalbomis.

Austrijos imperijos istorija nuo jos susikūrimo 1804 metais iki žlugimo 1918-aisiais nėra aprėpta jokioje atskiroje knygoje. Būtinai reikėtų susipažinti su šiuo įvadu: Wickham Steed, *The Hapsburg Monarchy* (1913); šis amžininko darbas yra labai įžvalgus. Springer, *Geschichte Oesterreichs seit dem Wiener Frieden 1809* (1 tomas, 1863; 2 tomas, 1865) yra kapitalinės vertės darbas apie kalbamą laikotarpį. Palyginti su juo Charmatz, *Oesterreichs innere Geschichte von 1848 bis 1907* (1 tomas, 1911; 2 tomas, 1912) tik pateikia chronologinę įvykių apžvalgą. Daugybę naudingos informacijos galima rasti enciklopediniame darbe *Die Nationalitätenrecht des alten Oesterreichs,* redagavo K. G. Hugelmann (1934). Louis Eisenmann, *Le Compromis austro-hongrois de 1867* (1904), nors iš pažiūros apima tik dalį laikotarpio, yra genialiausias darbas, koks begali būti, nušviečiantis visumą; iškilesnio istorijos veikalo apie tai šiame amžiuje nėra parašyta.

Laikotarpis iki 1848 metų išsamiai aprašytas knygoje: Srbik, *Metternich, der Staatsmann und der Mensch* (1925); ji nėra perdėtai giriamoji, bet beformė, perkrauta neapdorotos medžiagos.

Geriausia trumpa Metternicho veiklos apžvalga yra C. de Grünwald, *Vie de Metternich* (1939). Puikus Gentzo gyvenimo aprašymas: Paul R. Sweet, *Friedrich von Gentz* (1941). Naudinga paskaityti kandžius Kübecko atsiminimus (*Tagebücher*, 1909). Didžiuliame Metternicho dokumentų rinkinyje daugiausia atsispindi užsienio politikos reikalai; jo pažiūros į prieškovio laikotarpį geriausiai atskleistos: Hartig, *Genesis of the Austrian Revolution* (1850).

Heinrich Friedjung, *Österreich von 1848 bis 1860* (1 tomas, 1908; 2 tomas, 1912) pateikia geriausią vaizdą apie 1848 metų revoliucijas ir gali būti skaitoma kaip Bacho, kurio dokumentais Friedjungas naudojosi, gyvenimo aprašymas; ją papildytų Friedjungo *Historische Aufsätze* (1919). „Vastiečio sūnaus" Hanso Kudlicho *Rückblicke und Erinnerungen*, nors ištęsta, duoda neįkainojamos medžiagos apie 1848 metų valstiečių judėjimą ir Rugsėjo 7-osios aktą. Autoritetingiausias veikalas iš 1848–1867 metų laikotarpio dabar yra Redlich, *Das österreichische Staats- und Reichsproblem* (1 tomas, 1920; 2 tomas, 1926). Šis didžiulis darbas apibendrintas pirmuosiuose Redlicho *Francis Joseph* (1928) skyriuose; šiaip jau ši knyga nėra itin vertinga, nes laikotarpio nuo 1867 metų iki paskutinių monarchijos metų vertinimas čia daugiausia remiasi asmeniška autoriaus patirtimi. Naudinga Adolfo Schwarzenbergo parašyta biografija *Prince Felix zu Schwarzenberg* (1946). To laikotarpio užsienio politika aprašyta knygose: A. J. P. Taylor, *The Italian Problem in European Diplomacy* (1934); H. Friedjung, *Der Krimkrieg und die österreichische Politik* (1907); C. W. Clark, *Francis Joseph und Bismarck* (1934); ir H. Friedjung, *The Struggle for Supremacy in Germany, 1859–1866* (sutrumpintas angliškas vertimas, 1934), meistriškas darbas. Priešingą, *gesamtdeutsch*, to paties laikotarpio vertinimą galima rasti: Srbik, *Deutsche Einheit* (4 tomai, 1936–1942).

Pirmąjį Austrijos–Vengrijos istorijos tarpsnį reikėtų studijuoti daugiausia iš biografijų, tokių kaip: Wertheimer, *Graf Julius Andrássy* (1910–1913), varginamai ilgas ir nepaskaitomas dar-

bas; Beust, *Aus drei Viertel-Jahrhunderten* (1887); Charmatz, *Adolf Fischhof* (1910); Ernst von Plener, *Erinnerungen* (1911–1912); Schäffle, *Aus Meinem Leben* (1905); Taaffe, *Der Politische Nachlass* (1922). Pirmasis XX amžiaus dešimtmetis gerai aprašytas Koerberio šalininko: R. Sieghart, *Die letzten Jahrzehnte einer Grossmacht* (1931). Baernreitheris, tikėjęs „Austrijos misija" ekonomikos srityje, parašė dvi vertingas knygas: *Fragments of a Political Diary* (1928) daugiausia susijusi su Bosnija; *Der Verfall des Habsburgerreichs* (1938) – su Badenio laikotarpiu.

Iš darbų apie tarptautinius santykius, ypač plačiai apžvelgiančių Austrijos–Vengrijos užsienio politiką , minėtini: G. H. Rupp, *A Wavering Friendship: Russia and Austria 1876–1878* (1941); A. F. Přibram, *The Secret Treaties of Austria-Hungary* (1920–1921); A. F. Přibram, *Austrian Foreign Policy 1908–1918* (1923); Bernadotte Schmitt, *The Annexation of Bosnia* (1937); E. C. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars* (1939).

Yra daug naudingų knygų apie atskiras tautybes. Apie vokiečius: P. Molisch, *Geschichte der deutschnationalen Bewegung in Oesterreich* (1926) ir *Briefe zur Deutschen Politik in Oesterreich* (1934). Apie Vengriją: L. Eisenmann, *La Hongrie contemporaire, 1867–1918*, nepaisant savo pavadinimo, siekia ir 1848 metus. Geriausia konservatyvių pažiūrų istorija yra G. Szekfü, *Der Staat Ungarn* (1918); priešingas požiūris geriausiai atskleistas J. Diner-Denes, *La Hongrie; Oligarchie-Nation-Peuple* (1927). Didžiulės istorinės reikšmės darbas yra R. W. Seton-Watson, *Racial Problems in Hungary* (1908): jis pirmasis išsklaidė „liberalios" Vengrijos mitą.

Yra parašytos dvi bendrojo pabūdžio čekų istorijos, kartu apimančios ir tai, ką galima papasakoti apie slovakus. R. W. Seton-Watson, *A History of the Czechs and Slovaks* (1943) aprėpia daug ir XIX amžiaus Habsburgų monarchijos istorijos; S. Harrison Thomson, *Czechoslovakia in European History* (1944) greičiau galima laikyti atskirų esė rinkiniu. Seniau parašyta knyga, E. Denis, *La Bohême depuis la Montagne Blanche* (1903) pravarti dau-

giausia dėl čekų literatūros renesanso aprašo; politinė istorija po 1848-ųjų čia atskleidžiama idealistiškai, perdėm palanki čekams. Ilgiausios pastangos pasiekti kompromisą Bohemijoje aprašytos E. Wiskemann, *Czechs and Germans* (1938) įvade.

Apie rumunus: R. W. Seton-Watson, *A History of the Roumanians* (1934). Apie pietų slavus: R. W. Seton-Watson, *The Southern Slav Question and the Habsburg Monarchy* (1911). H. Wendel, *Der Kampf der Sudslawen um Freiheit und Einheit* (1925) yra šiek tiek pompastiška. Esminis konfliktas tarp Habsburgų ir serbų nacionalizmo yra nušviestas genialiame darbe: Rebecca West, *Black Lamb and Grey Falcon* (1941); didesnės ir labiau užtarnautos duoklės serbams niekas nėra atidavęs.

Nors nebeaktualios, istorinę vertę turi ir bendrosios diskusijos apie „Austrijos klausimą". Neapgalvotą istorinį federalizmą propaguoja Popovici, *Die Vereinigten Staaten von Gross-Oesterreich* (1906); įžūlų socialdemokratinį imperializmą – Renner, *Grundlagen und Entwicklungsziele der Oesterreichisch-ungarischen Monarchie* (1906); o rafinuotesnę „revoliucinę" jos versiją – Otto Bauer, *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie* (1907). Vienas iš nedaugelio vengrų liberalų diagnozuoja monarchijos negalias knygoje: O. Jászi, *The Dissolution of the Habsburg Monarchy* (1929); ši knyga būtų vertingesnė, jei nebūtų sunkiai paskaitoma.

Karolio valdymas puikiai, nors sudėtingai, aprašytas Glaise-Horstenau, *The Collapse of the Austro-Hungarian Monarchy* (1931); Masaryko veikla per Pirmąjį pasaulinį karą – R. W. Seton-Watson, *Masaryk in England* (1943). Daugiatomio veikalo *History of the Peace Conference of Paris* (1921) 4 tome yra puiki trumpa L. B. Namier apžvalga „The Downfall of the Habsburg Monarchy". Tarpukario metai, kuriuos trumpai užkabinau savo Epiloge, talentingai ir su išmanymu aptariami knygoje: Hugh Seton-Watson, *Eastern Europe between the Wars 1918–1941* (1945).

Šis sąrašas neapima visų knygų, kuriomis rašydamas naudojausi; iš kai kurių turėjau naudos, iš daugumos – ne.

RODYKLĖ

Taylor, Alan John Percivale

Ta39 Habsburgų monarchija, 1809-1918 : Austrijos imperijos ir Austrijos-Vengrijos istorija / A.J.P. Taylor. - Vilnius : Mokslo ir enciklopedijų leidybos inst., 1999. - 363 p. : žml. - (Atviros Lietuvos knyga : ALK, ISSN 1392-1673)

Bibliogr.: p. 351–354. - R-klė: p. 355–363 .

ISBN 5-420-01459-9

Vieno iš žymiausių XX a. anglų istorikų knygoje nagrinėjama daugelį šimtmečių Vidurio Europoje gyvavusios daugiatautės Habsburgų monarchijos XIX amžiaus istorija iki pat jos žlugimo 1918 metais. Autorius nesiriboja vidine šios tautinių konfliktų draskytos valstybės raida, bet išsamiai aptaria ir jos užsienio politiką. Tai antroji A.J.P. Tayloro knyga lietuvių kalba.

UDK 943.6+943.9]"1809-1918"

A. J. P. Taylor

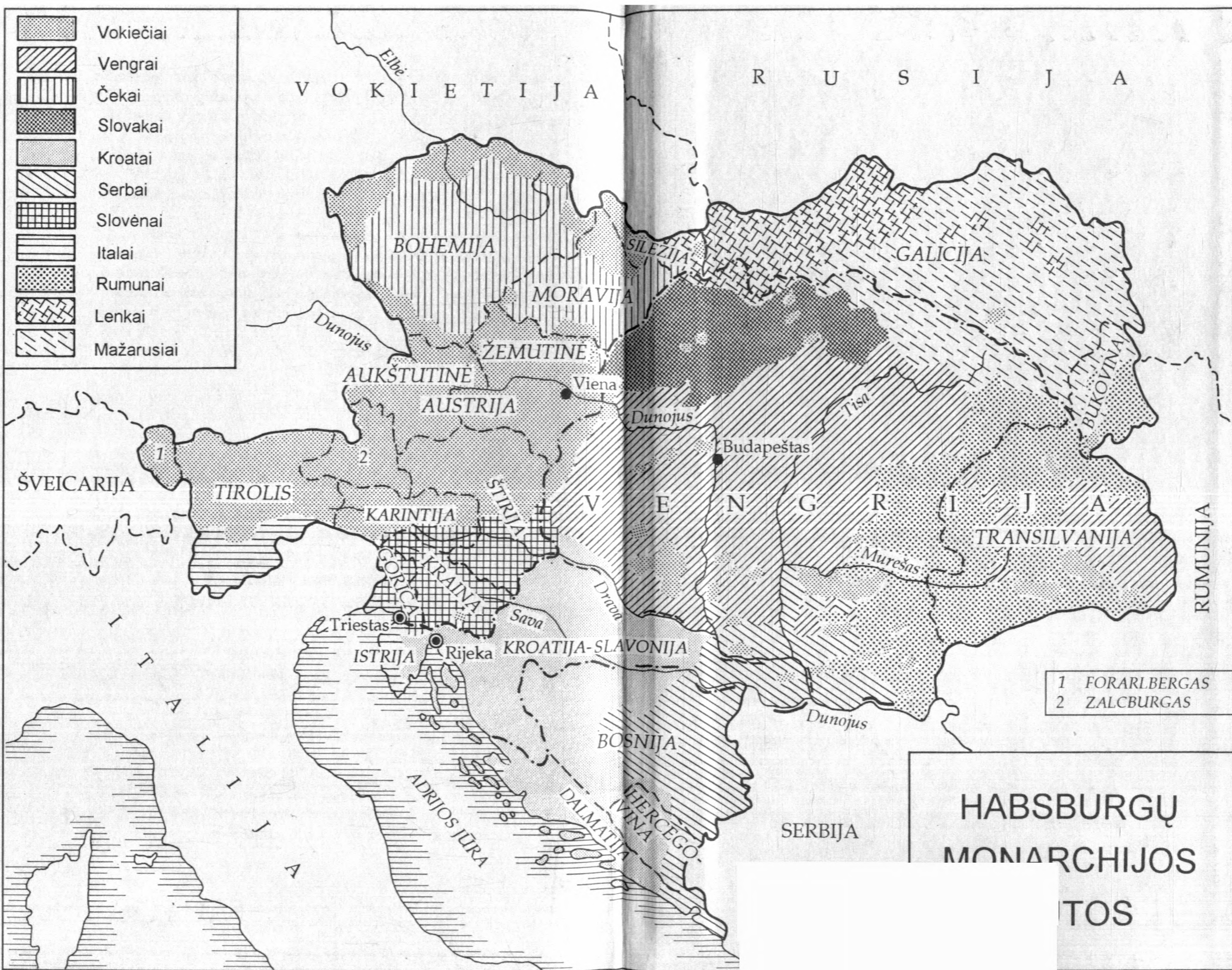
Habsburgų monarchija

1809–1918

AUSTRIJOS IMPERIJOS IR AUSTRIJOS–VENGRIJOS ISTORIJA

Redaktorė Inga Mataitytė
Dailininkas Romas Orantas
Meninė redaktorė Liucija Pikšrienė
Techninė redaktorė Elvyra Volkienė
Maketuotoja Alė Zimanienė

1999 09 20. 19,45 apsk. leid. l. Tiražas 2000 egz. Užsakymas 998
Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, L. Asanavičiūtės g. 23, LT-2050 Vilnius. Spausdino „Spindulio" spaustuvė, Gedimino g. 10, LT-3000 Kaunas

Vokiečiai
Vengrai
Čekai
Slovakai
Kroatai
Serbai
Slovėnai
Italai
Rumunai
Lenkai
Mažarusiai
VOKIETIJA
RUSIJA
Elbė
BOHEMIJA
SILEZIJA
GALICIJA
MORAVIJA
Dunojus
ŽEMUTINĖ
AUKŠTUTINĖ
AUSTRIJA
Viena
Dunojus
Tisa
BUKOVINA
Budapeštas
1
2
ŠVEICARIJA
TIROLIS
ŠTIRIJA
KARINTIJA
VENGRIJA
TRANSILVANIJA
RUMUNIJA
Murešas
GORICA
KRAINA
Drava
Sava
Triestas
Rijeka
ISTRIJA
KROATIJA-SLAVONIJA
ITALIJA
1 FORARLBERGAS
2 ZALCBURGAS
Dunojus
BOSNIJA
ADRIJOS JŪRA
DALMATIJA
HERCEGOVINA
SERBIJA
HABSBURGŲ
MONARCHIJOS

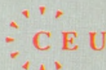
„1918 METAIS BAIGUSI GYVUOTI HABSBURGŲ IMPERIJA BUVO UNIKALI – TARSI IŠDYGUSI NE SAVO LAIKU IR NE SAVO VIETOJE" – taip pradeda garsus anglų istorikas A. J. P. Tayloras (1906–1990) savo knygą, kuri apima Habsburgų monarchijos istoriją nuo Šventosios Romos imperijos galo 1806 metais iki monarchijos žlugimo 1918 metais. „Jokia kita valdovų šeima, – tęsia jis, – nepaliko Europai tokios gilios žymės: Habsburgai buvo didžiausia naujųjų laikų dinastija, ir Vidurio Europoje istorija sukosi apie juos, o ne atvirkščiai."

Parašyta kartu ir moksliškai, ir gyvai, ši knyga padės geriau suprasti tas problemas, kurios iškyla siekiant taikos, stabilumo ir sutarimo nevienalytėje, daugiatautėje visuomenėje.

Lietuvių kalba A. J. P. Tayloro knyga *Nuo Sarajevo iki Potsdamo: Europa 1914–1945* ALK serijoje išleista 1994 metais.

ATVIROS LIETUVOS KNYGA

ALK – serija verstinių knygų, kurias leidžia įvairios leidyklos, remiamos Atviros Lietuvos fondo. Serijos tikslas – supažindinti skaitytojus su dvidešimto amžiaus humanitarinių mokslų pagrindais. Šios knygos leidimą ALF remia kartu su Vidurio Europos universiteto Vertimų projektu.

Rekomenduojama kaina 12 Lt 50 ct

ISSN 1392-1673
ISBN 5-420-01459-9

